శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

స్త్రీపర్వము - ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీ సాంగత్య విధాయి వి । కాసోల్లాసిత కటాక్ష! కరుణామయ మూ
ర్తీ! సారబోధ భరిత । వ్యాసాది మనోనివాస! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= ఐశ్వర్య; సాంగత్య= లాభాన్ని; విధాయి= కలుగజేసేటటువంటి; వికాస+ఉల్లాసిత= వికసనంచేత ప్రకాశింపజేయబడిన; కటాక్ష!= క్రీగంటి చూపుగలస్వామీ! (హరిహరనాథా!); కరుణామయమూర్తీ!= దయాస్వరూపుడా!; సారబోధ= విశ్వానికంతా సారభూతమైన జ్ఞానంతో; భరిత= నిండిన; వ్యాసాది మనోనివాస= వ్యాసాదులైన బ్రహ్మర్షుల మనసులలో నివసించేవాడా! హరిహరనాథా! (నీకు నమస్కారం).

తాత్పర్యం: స్వామీ! హరిహరనాథా! నీ కడగంటి చూపే భక్తులకు ఐశ్వర్యాన్ని కలిగించి సంతోష పరచగలుగుతుంది. నీవు దయామయుడివి. మహాజ్ఞానమూర్తులైన వ్యాసమహర్షి మొదలైన వారు సదా నిన్ను తమ హృదయాలలో ధ్యానిస్తారు. అట్లాంటి నీకు నమస్కారం.

విశేషం: భగవద్గీతలో శ్రీకృష్ణుడు ఇట్లా చెప్పాడు:

'చతుర్విధా భజన్తే మాం జనాః సుకృతినోఽర్జున,
ఆర్తో జిజ్ఞాసు రర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభ!"

'అర్జునా! నన్ను నాలుగు విధాలైన పుణ్యాత్ములు ఆరాధిస్తారు. ఆర్తులు జిజ్ఞాసువులు, అర్థార్థులు, జ్ఞానులు - అని నా భక్తులు నాలుగు రీతులుగా ఉన్నారు' అని తాత్పర్యం.

ఆర్తితో తమ కష్టాన్ని తొలగించుమని కోరేవారు (ద్రౌపది, గజేంద్రుడు మొదలైనవారు), మహాతత్త్వాన్ని తెలిసికొనాలన్న తపనతో - జిజ్ఞాసువులుగా - నా వద్దకు వచ్చేవారు, (ప్రహ్లాదుడు మొదలైన వారు), ధనమో, మరో ప్రయోజనమో కోరుకొని వచ్చేవారు (కుచేలుడు ఇట్లా వచ్చినవాడే) - ఉండగా, నాకు ప్రీతిపాత్రులు, మిక్కిలి శ్రేష్ఠులు జ్ఞానులు మాత్రమే (శుక, వ్యాస, పరాశరాదులు - నారదాదులు - మహాజ్ఞానులు - వీరే జీవన్ముక్తులు) అని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పుతున్నాడు.

వ్యాసాదులు అట్లాంటి బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్నులు. ఇంతవరకు భారతకథలో అంతా లోకవ్యవహారమే. అర్థకామాల లంపటంలో ఒకరిపై మరొకరు జరిపిన యుద్ధమే అంతటా కనిపించేది.

యుద్ధమైపోయింది. ధర్మరాజులో నిర్వేదం మొదలయింది. ఈ నిర్వేదమే భగవద్గీతలోని అర్జున విషాదం. దాని ఫలితమే 'జ్ఞాన బోధ'. దానినే తిక్కన గారు 'సారబోధ' అని ఇక్కడ పిలుస్తున్నారు.

స్త్రీ పర్వంతో యుద్ధషట్కం పూర్తి అవుతుంది. ఇక తక్కినవి శాంతి సప్తకాలు. శాంత్యాది పర్వాలలో ధర్మరాజు ఈషణత్రయ విముక్తుడై మోక్షార్హుడు కావడానికి సంబంధించిన కథ ఉన్నది. ఈ మోక్షార్హత 'సారబోధ' ఉన్నవాడికే ఉంటుంది. అందుకే హరిహరనాథ స్తుతిలో వ్యాసాదుల ప్రసక్తి వచ్చింది. అన్ని పర్వాలలోను తరువాత జ్ఞాన వివేచన ప్రధానం కావటం గమనించవచ్చును.

క. దేవా! జనమేజయ జగ । తీవరుఁడు కుతూహలము మదిన్ మొలతేరం
గా వైశంపాయన వద । నావేశిత దృగ్విలాసుఁ డై యి ట్లనియెన్. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా! (విను); జనమేజయ; జగతీవరుడు= జనమేజయ మహారాజు; మదిన్= మనసులో; కుతూహలము మొలతేరన్= కుతూహలం మొలకెత్తగా; వైశంపాయన= వైశంపాయన మహర్షియొక్క; వదన+ఆవేశిత= ముఖంలో చేర్చిన; దృక్+విలాసుఁడై= చూపుల విలాసం కలవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అడిగాడు.

తాత్పర్యం: స్వామీ! హరిహరనాథా! తరువాతి కథ వినుము. జనమేజయ మహారాజు ఇంతవరకు విన్న సౌప్తిక పర్వ కథాసారాన్ని తలచి తరువాత ఏమి జరిగిందో అన్న కుతూహలంతో వైశంపాయనుడి ముఖంలోకి చూస్తూ ఇట్లా అడిగాడు.

వ. తన సుతుండును సైన్యంబును బాండుసుతులచేత నట్లగుట సంజయువలన విని 'ధృతరాష్ట్రుం డెబ్భంగి వర్తించె నశ్వత్థామ కృప కృతవర్మ లా రాత్రి తమ చేసిన పరాక్రమంబు తెఱంగు దుర్యోధనున కెఱింగించి పోయిరని వింటిఁ బదంపడి కరినగరంబు దెస కరిగి మగిడి రనియు నాకర్ణించితి వార లట యెవ్వలనికిం జని రేల మగిడి రశ్వత్థామ కృష్ణద్వైపాయనాశ్రమంబునకుం బోవం దక్కిన యిరువురు నెక్కడ వోయి రవ్విధంబున విజయంబు నొందిన ధర్మనందనుం డేమి యాచరించె నంతయుం బరిపాటిం దేటపడం జెప్పు' మనిన నమ్ముని వరుం డిట్లనియె. 3

ప్రతిపదార్థం: తన సుతుండును= తన కుమారుడైన దుర్యోధనుడూ; సైన్యంబును= అతని సైన్యమూ; పాండు సుతులచేతన్+ అట్లగుట= పాండవులచేత ఆ విధంగా నాశనం కావటం; సంజయుని వలన విని= సంజయుడు చెప్పగా విని; ధృతరాష్ట్రుండు+ఏ+ భంగిన్+వర్తించెన్?= ధృతరాష్ట్రుడు ఏం చేశాడు?; అశ్వత్థామ, కృప, కృతవర్మలు; ఆ రాత్రి= ఆ రాత్రి సమయంలో; తమచేసిన పరాక్రమంబు తెఱంగు= తాము చూపిన పరాక్రమాన్ని గురించి; దుర్యోధనునకున్+ఎఱింగించి= దుర్యోధనునికి చెప్పి; పోయిరని వింటిన్= పోయారని మీరు చెప్పగా విన్నాను; పదంపడి= ఆ తరువాత; కరినగరంబు దెసకున్= హస్తినాపురంవైపు; అరిగి= వెళ్ళి; మగిడిరనియున్= తిరిగి వచ్చారని కూడా; ఆకర్ణించితిన్= విన్నాను; వారలు+అట= ఆ అశ్వత్థామాదులు అక్కడ; ఏ+వలనికిన్+చనిరి?= ఏ దిక్కుగా వెళ్ళారు?; ఏల మగిడిరి?= ఎందుకు తిరిగి వచ్చారు?; అశ్వత్థామ; కృష్ణద్వైపాయ నాశ్రమంబునకున్+పోవన్= వ్యాసుడి ఆశ్రమానికి వెళ్ళగా; తక్కిన ఇరువురు= కృపుడు, కృతవర్మ; ఎక్కడ+పోయిరి?= ఎక్కడికి వెళ్ళారు?; ఆ+విధంబునన్= ఆ విధంగా; విజయంబున్+ఒందిన= విజయం పొందిన; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ఏమి+ఆచరించెన్= ఏం చేశాడు? అంతయున్= ఈ విషయాలన్నిటినీ; పరిపాటిన్= క్రమంగా; తేటపడన్= వివరంగా; చెప్పుమనినన్= చెప్పండి అని కోరగా; ఆ మునివరుండు= వైశంపాయనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'తన కుమారుడు అతడి సైన్యం పాండవులచేత సంపూర్ణంగా నాశనమవటాన్ని గురించి సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు ఎట్లా భరించాడు? ఏమి చేశాడు? అశ్వత్థామ, కృపాచార్యుడు, కృతవర్మ ఆ రాత్రి తాము చేసిన ఉపపాండవ సంహారాది విషయాలను దుర్యోధనుడికి చెప్పారని మీరు చెప్పగా విన్నాను. వాళ్ళు ముగ్గురూ హస్తినానగరంవైపు వెళ్ళి తిరిగి వచ్చారని కూడా విన్నాను. వారు హస్తినలో ఎక్కడికి వెళ్ళి వచ్చారు? ఎందుకు తిరిగి వచ్చారు? మరి అశ్వత్థామ వ్యాసుడి ఆశ్రమానికి వెళ్ళిపోగా కృప, కృతవర్మలు ఎక్కడికి వెళ్ళారు? అంతటి మహావిజయాన్ని పొందిన ధర్మరాజు ఏమి చేశాడు? ఈ విషయాలన్నీ వింటూ ఉంటే చాలా కుతూహలం కలుగుతున్నది.

ఆ తరువాత ఏ మేమి జరిగిందో అన్నీ వివరంగా చెప్పండి' అని జనమేజయుడు కోరగా వైశంపాయన మహర్షి ఇట్లా చెప్పటం మొదలుపెట్టాడు.

తరలము

ధరణినాయక! యట్లు పుత్రశతంబు వైరికులంబుచే
నిరవశేషత నొందుటన్ మహనీయ గౌరవహీనతం
బొరసి కొమ్ములు దున్న మ్రోడ్పడు భూరుహంబును బోలె ని
ర్భర విపద్వికలాత్ముఁడై ధృతరాష్ట్రుఁ డుల్లము వమ్ముగన్. 4

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాయక!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అట్లు= ఆ విధంగా; పుత్రశతంబు= తన నూరుగురు కొడుకులు; వైరికులంబుచేన్= శత్రువులైన పాండు కుమారులచేత; నిరవశేషతన్+ఒందుటన్= నిశ్శేషం కావటం - అందరూ చనిపోవటం (వలన); మహనీయ= గొప్పదైన; గౌరవహీనతన్= గౌరవం నశించగా; ధృతరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; పొరసి= పొంది (అతిక్రూరంగా); కొమ్ములు+తున్మన్= కొమ్ములు తునిమివేయగా; మ్రోడు+పడు= మోడుగా మారిపోయిన; భూరుహంబునున్+పోలెన్= చెట్టులాగా; నిర్భర= పరిపూర్ణమైన; విపద్+వికల+ఆత్ముఁడై= ఆపదచేత వికలమైన మనసు కలవాడై; ఉల్లము= హృదయం; వమ్ముగన్= వ్యర్థం కాగా.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! వినుము. ఆ విధంగా తన నూరుగురు సంతానమూ ఒక్కరూ మిగలకుండా ఆ పాండవులచేతిలో నశించటం వలన ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి ఉన్న గౌరవమంతా ఒక్కపాటున పడిపోయినట్లయి పోయింది. దగ్గరికి చేరి అతిక్రూరంగా కొమ్మలన్నిటిని తునిమివేస్తే పెద్దచెట్టయినా ఎట్లా మోడువారిపోతుందో అట్లా అయిపోయాడాయన పాపం! ఆయనకు భరించరాని దుఃఖం కలిగింది. అది ఎవరూ ఆర్చలేని ఆపద. మనసంతా కకావికలైపోయింది. హృదయం శూన్యమైపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇక్కడి నుండి తిక్కనగారు స్త్రీ పర్వంలో అంతటా చాలా విశేష వృత్తాలను వాడారు. క్రీ.శ. 13వ శతాబ్దంలో భారతాన్ని రాగాత్మకంగా పాడగా శ్రోతలు విని ఆనందించేవారు. ఆధునిక కాలంలోనే కావ్యాలు మౌనంగా చదవటం అలవాటయింది. ఈ వృత్తాలన్నీ వివిధ రీతుల గతులను కలిగినవి. ముఖ్యంగా అన్నిటిలోనూ ఒక గానయోగ్యతాలక్షణం కనిపిస్తుంది. తరువాతి కథలో యుద్ధభూమిలో కౌరవ వనితలు రకరకాలుగా తమ వారిని గురించి రోదిస్తారు. ఒక్కొక్క వ్యక్తిది ఒక్కొక్క అనురాగం. దానికి తగిన రాగం, తానం, లయ, రోదనలోనూ కనిపిస్తుంది. అంతే కాకుండా ఈ స్త్రీ పర్వాన్ని ఒకే ఛందస్సులో వ్రాసి ఉంటే చదివి భరించటమూ కష్టమే. తిక్కన శోక వర్ణన చేస్తున్న ఆయా సందర్భాలలో జ్ఞాన మీమాంస సదసత్కర్మల విచారణ చేయటం ద్వారా కరుణ రసం శాంతానికి అంగభూతంగా ఉండేటట్లు చేశాడు. అందుకే భిన్న ఛందోరూపాలను గ్రహించాడని పెద్దలు చెప్పుతారు.

ఈ పద్యంలో 'తున్మ' - అనే క్రియ ఉంది. తునుమటమంటే మొగ్గను త్రుంచటం' వంటిది. అజేయ పరాక్రమం కల దుర్యోధనాదులను శ్రీకృష్ణుడి సహాయంతో పాండవులు అవలీలగా గెలవగలిగారు. 'తునుము' అనే క్రియ ఆ లక్షణాన్ని సూచిస్తుంది.

ధృతరాష్ట్రుడిని మోడువారిన చెట్టుతో పోల్చటంలో కూడా ఒక సార్థకత ఉన్నది. ధృతరాష్ట్రుడు కాండం, కొడుకులు, బంధువులు కొమ్మలు రెమ్మలు. అవన్నీ తెగిపోగా మిగిలిన 'మోడు' వలె మహారాజు ఉన్నాడు. ఒక నిర్జీవ ప్రతిమ, జీవచ్ఛవంవలె ఉన్నాడని అర్థం. అందుకే హృదయం శూన్యమైందని చెప్పటం కూడా.

విశేషం: తరలమునకు ప్రతిపాదంలోనూ న, భ, ర, స, జ, జ, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-12 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. చింతా భరంబున నూరక యున్నం జూచి సంజయుం డతని కిట్లనియె. 5

ప్రతిపదార్థం: చింతాభరంబునన్= చింతాభారంచేత; ఊరక+ఉన్నన్= మాటా పలుకూ ఏమీలేకుండా ఉండగా; చూచి; సంజయుండు+అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: చింతతో గుండె బరువైపోయింది. ధృతరాష్ట్రుడు మాటా పలుకూ లేకుండా అట్లాగే ఉండిపోయాడు. అపుడు సంజయుడు ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'నీకు నితరులట్ల శోకింపఁదగునె? యె । వ్వరిఁ దలంచి యింక వనరువాఁడ
వీవు? శోకమునకు నెయ్యది తుది? యిది । వలవ దుడుగు వినుము వసుమతీశ! 6

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీశ!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నీకు= నీలాంటి జ్ఞానికి; ఇతరులు+అట్ల= పామర జనులవలె; శోకింపన్+తగునె?= దుఃఖపడటం తగిన పనేనా!; ఎవ్వరిన్+తలంచి= (అందరూ పోయాక) ఎవరిని తలచుకొని; ఇంకన్= ఇంక; ఈవు= నీవు; వనరువాడవు= దుఃఖిస్తావు!; శోకమునకున్= బాధకు; తుది+ఏ+అది?= అంతమెక్కడ?; ఇది= ఇట్లా శోకించటం; వలవదు= తగదు; ఉడుగు= దుఃఖం వదలిపెట్టు; వినుము= నేను చెప్పబోయే మాటలు వినుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! నీవు జ్ఞానవంతుడివి. అయినా పామరుడివలె దుఃఖిస్తున్నావు. ఇది తగిన పనేనా? అందరూ పోయారు. ఇక నీవు ఎవరిని గురించి బాధపడతావు? అసలు నీ బాధకు అంతముంటుందా! ఇట్లా శోకించటం తగనపని. దుఃఖాన్ని వదలిపెట్టుము. నేను చెప్పేది వినుము.

విశేషం: ఇక్కడ ధృతరాష్ట్రుడి స్థాయి యుద్ధానికి ముందు అర్జునుడి విషాదస్థాయివలె ఉన్నది. అక్కడ చనిపోతారే అని అర్జునుడు బాధపడ్డాడు. ఇక్కడ చనిపోయారే అని ధృతరాష్ట్రుడు బాధపడుతున్నాడు. అందుకే గీతోపదేశం ఈ ఇరుతెగల మనుష్యులకూ జరిగింది. కృష్ణుడు చెపుతాడు.

'గతాసూ నగతాసూంశ్చ
నానుశోచన్తి పణ్డితాః'

(చనిపోయినవారి గురించి కాని, చనిపోనివారి గురించి కాని పండితులు శోకించరు.)

అట్లా దుఃఖించటం పామరుల పద్ధతి - అని కూడా శ్రీకృష్ణుడు చెప్పాడు. అందుకే నీవు జ్ఞానివి కనుక దుఃఖించవద్దంటూ

'న త్వం శోచితు మర్హసి' (నీవు దుఃఖించటానికి తగిన వాడవు కావు) అని కూడా చెప్పాడు.

భగవద్గీతను సాంతం విన్న సంజయుడు ఈ మాటను అనటంలో ఎంతో సామంజస్యం ఉన్నది. ఇతరులు- అనే మాటకు ఇంత అర్థాన్ని భావించవచ్చును.

వ. పదునెనిమిది యక్షౌహిణులు సమసెఁ బితామహ పితృభ్రాతృ పుత్ర పౌత్ర సఖి సుహృత్సహాయులుందెగి రందు వగపునకుం బనిగాని వారలు గలరే? యేది కొలందిగా వగచె దందఱకు నగ్నికార్యంబు నిర్వర్తింపను దగిన వారలకుం దిలోదక ప్రదానంబులు సేయను వలయుఁ బొలిగలనికి వేంచేయు' మనుటయు. 7

ప్రతిపదార్థం: పదునెనిమిది+అక్షౌహిణులు= పద్దెనిమిది అక్షౌహిణుల సైన్యమూ; సమసెన్= నశించింది; పితామహ= తాతలు; పితృ= తండ్రులు; భ్రాతృ= అన్నదమ్ములు; పుత్ర= కొడుకులు; పౌత్ర= మనుమలు; సఖి= సన్నిహితులు; సుహృద్= స్నేహితులు; సహాయులున్= సదా తోడుగా ఉన్నవారు; తెగిరి= చనిపోయారు; అందున్= వారిలో; వగపునకున్+పని+కానివారలు= దుఃఖించటానికి తగనివాళ్ళు; కలరే?= ఉన్నారా?; ఏది+కొలందిగాన్= దేనికోసమని; వగచెదు?= దుఃఖిస్తావు?; అందఱకున్= అందరికీ; అగ్నికార్యంబు= దహన సంస్కారం; నిర్వర్తింపను (వలయున్)= చేయాలి; తగినవారలకున్= సన్నిహిత బంధువర్గానికి; తిలోదక ప్రదానంబులు+చేయను వలయున్= తిలలు, నీళ్ళు వదలిపెట్టాలి (తర్పణం చేయాలి); పొలి+కలనికిన్= యుద్ధభూమికి; వేంచేయుము+అనుటయున్= బయలుదేరండి అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: పద్దెనిమిది అక్షౌహిణుల సైన్యమంతా నశించింది. తాతలు, తండ్రులు, కొడుకులు, అన్నదమ్ములు, మనుమలు, సన్నిహితులు, స్నేహితులు, సదా తోడుగా పనిచేసినవారు - అందరూ చచ్చిపోయారు. వీరిలో దుఃఖించటానికి తగనివారెవరు! అందరినీ గురించి శోకించవచ్చును. ఇక దేనికొరకు ఏడుస్తావు! రాజా! ఇక ఏడుస్తూ కూర్చొనవద్దు. యుద్ధంలో చనిపోయిన వారందరికీ దహన సంస్కారం చేయాలి. సన్నిహిత బంధువర్గానికి తిలోదక ప్రదానం చేయాలి. కాబట్టి దయచేసి సకుటుంబంగా యుద్ధభూమికి బయలుదేరండి' అని సంజయుడు చెప్పగా.

విశేషం: చనిపోయిన వారిని ప్రేతలంటారు. ప్రేతకు తొలుత దహన సంస్కారాదికం కావాలి. అది బంధువులు చేయవచ్చును. ఇతరులు కూడా చేయవచ్చును. కాని, తిలోదక ప్రదానం సన్నిహిత బంధువులు మాత్రమే చేస్తారు. దేహ ఋణవిముక్తి ఈ తిలోదక ప్రదానానికి అర్థమని సంప్రదాయజ్ఞులు చెప్పుతారు.

ప్రేతకు తిలోదక, వాసోదక(వాసస్+ఉదక), పిండోదకాలు మూడూ వరుసగా నీరు, వస్త్రం, అన్నం అవుతాయని హైందవ సంప్రదాయం చెపుతున్నది. ఈ తిలోదక ప్రదానాన్ని ధర్మోదక ప్రదాన మని కూడా హైందవు లంటారు.

క. విపులార్తిఁ గూరి మనుజా । ధిప! యా భూవల్లభుండు ధృతిలేమిం జం
డపవన పతితంబగు పా । దపంబు చందంబు దోఁప ధరణిం బడియెన్. 8

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధిప!= ఓ జనమేజయ మహారాజా! (వినుము); ఆ భూవల్లభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; విపుల+ఆర్తిన్+కూరి= మిక్కిలి బాధలో కూరుకుపోయి; ధృతిలేమిన్= ధైర్యం కోల్పోయి; చండ= భయంకరమైన; పవన= గాలిచేత; పతితంబు+అగు= పడిపోయిన; పాదపంబు చందంబు+తోఁపన్= చెట్టులాగా; ధరణిన్+పడియెన్= నేలమీద పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయా! వినుము. ఆ ధృతరాష్ట్రమహారాజు ఆ విధంగా పెద్దశోక సముద్రంలో మునిగిపోయాడు. ధైర్యం కోల్పోయాడు. భయంకరమైన గాలి తాకిడికి పడిపోయిన చెట్టువలె నేలమీద కూలిపోయాడు.

వ. పడియుండి తల దోర్చికొనుచు నిట్లనియె. 9

ప్రతిపదార్థం: పడి+ఉండి= అట్లా కొంత సేపు నేలమీద పడిఉండి; తలన్+దోర్చికొనుచున్= తల ఇటూ అటూ మోదుకొంటూ; ఇట్లనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా కొంతసేపు పడి ఉండి, పైకి లేచి, తల బాదుకుంటూ ఇలా అన్నాడు.

వసంత తిలకము

'హా! పుత్రవర్గ మిటులాఱడిఁ బోవ దీప్త । వ్యాపారమేది మది వందుచు దీన వృత్తిం
బ్రాపించి యన్యులు కృపం బరికింప నిం కే । నోపన్ భవం బెడలి యుండఁగ జీవితోడన్. 10

ప్రతిపదార్థం: హా!= అయ్యో!; పుత్రవర్గము= కుమార సమూహం; ఇటులు= ఈవిధంగా; ఆఱడిన్+పోవన్= అతిదీనంగా చనిపోగా; దీప్త వ్యాపారము= వైభవంతోడి ఉనికిని; ఏది= పోగొట్టుకొని; మదిన్= మనసులో; వందుచున్= కుంగిపోతూ; దీనవృత్తిన్= దైన్యంగా బ్రతకటాన్ని; ప్రాపించి= పొంది; భవంబు= ప్రాధాన్యం; ఎడలి= పోగొట్టుకొని; అన్యులు= ఇతరులు; కృపన్+పరికింపన్= దయతో నన్ను చూస్తుండగా; ఇంకన్= నేను; జీవితోడన్= కేవలం ప్రాణం నిలుపుకొన్న దేహంతో; ఉండఁగన్+ఓపన్= ఉండజాలను.

తాత్పర్యం: 'అయ్యో! ఎంత దౌర్భాగ్యం వచ్చిపడింది! కొడుకులంతా అతి దీనంగా చనిపోయారు. నా బ్రతుకులోని వైభవమంతా నశించిపోయింది. మనసులో నిరంతరం క్రుంగిపోతున్నాను. అతి దీనమైన బ్రతుకు మాత్రమే మిగిలింది. ఏ ప్రాధాన్యమూ లేని ఈ ప్రాణంతోటి దేహం మాత్రం ఎందుకు? ఇకపైన ఇతరులు నన్ను దయతో జాలితో చూడగా ఇంక నేను ప్రాధాన్యం పోగొట్టుకొని ప్రాణం నిలుపుకొన్న దేహంతో ఉండలేను.

విశేషం: రాష్ట్రమంతా- దైహికమయిన సంపద; ధృత= ధరించిన వాడని అర్థం చెప్పవచ్చు. నిరంతరం ధృతరాష్ట్రుడు తన జీవితాన్ని, తన బాధను, తన కుమారుల జీవితాన్ని, వారి వైభవాన్ని, తన ప్రాముఖ్యాన్ని మాత్రమే చూచుకొంటూ బ్రతికాడని అర్థం. అందుకే ఇతరులు తనమీద కృప చూపటాన్ని కూడా సహించలేకపోయాడు. సాధారణంగా మనుష్యుల బ్రతుకు లింతే.

వసంతతిలకానికి ప్రతిపాదంలోనూ త, భ, జ, జ, గ, గ- అనే గణా లుంటాయి, 1-8 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

క. ఎఱకలు విఱిగిన గరుడుని । తెఱఁగునఁ దేజంబు సెడిన దినకరుగతి నం
దఱు బంధులు దెగి విభవం । బఱి వెలవెలఁబాఱుచునికి యది బ్రదు కగునే! 11

ప్రతిపదార్థం: ఎఱకలు= రెక్కలు; విఱిగిన= తెగిన; గరుడుని= తెఱఁగునన్= గురుత్మంతుడిలాగా; తేజంబు= కాంతి; చెడిన= పోగొట్టుకున్న; దినకరుగతిన్= సూర్యుడిలాగా; అందఱు బంధులున్= బంధువులంతా; తెగి= చనిపోగా; విభవంబు+అఱి= వైభవం పోగొట్టుకొని; వెలవెలన్+పాఱుచున్+ఉనికి= వెలవెలపోతూ ఉండటం; అది బ్రదుకు+అగునే?= అదీ ఒక బ్రతుకేనా?

తాత్పర్యం: 'రెక్కలు తెగిన పక్షివలె, కాంతిని కోల్పోయిన సూర్యుడివలె అయిపోయింది నా బ్రదుకు. నా బంధువులంతా పోయారు. నా వైభవం అంతా పోయింది. నా బ్రతుకు మసకబారి వెలవెలపోతున్నది. ఇట్లా బ్రతకటమూ ఒక బ్రతకటమేనా?

విశేషం: అలం: ఉపమ, మాలోపమ. పురాణాలలో గరుత్మంతుడు మహా పరాక్రమవంతుడు. సూర్యుడు సాక్షాత్తు నారాయణుడుగా చెప్పబడ్డాడు. ఇంద్రుడి వజ్రాయుధానికే కేవలం ఒక ఈకను పోనిమ్మని దానంచేసినవాడు గరుత్మంతుడు. అట్లాంటి అతడి రెక్కలు పోవటం అసంభవం. సూర్యుడికి గ్రహణ సందర్భంలో కాని, మేఘాలు అలముకొన్నప్పుడు కాని కాంతి తగ్గుతుంది. మహారాజుకు గరుడుడు, సూర్యుడు స్మృతిలో మెదలటం వెనుక తన బ్రతుకు, వైభవం ఎంత గొప్పవో చెప్పుకొనటమే చాలా ప్రధానాంశం. ఇట్లా భావించటమే మనషిలోని లోభం. పక్షికి రెక్కలు ఎటువంటివో, ధృతరాష్ట్రుడికి బంధువులు అటువంటి వారు. సూర్యుడికి తేజస్సు వంటిది ధృతరాష్ట్రుడికి విభవం అటువంటిది- అని గ్రాహ్యం.

సీ. సంధికిఁ గృష్ణుండు సనుదెంచి పెక్కుభం । గులఁ జెప్ప భీష్ముండు గుంభజుండు
నట్లు హితార్థులై యంతలంతలు మాట । లాడిరి జామదగ్న్యాదులైన
మునివరు లవ్విధంబున నొత్తి చెప్పి రా । బుద్ధులన్నియును దుర్బుద్ధి నగుటఁ
బాటింపనైతి లోభమునఁ బాండు నృపాలు । పాలు తత్సుతులకుఁ బంచి యీని

తే. నా కతంబునఁ బొలిసిరి నందనులును । జెలులుఁ జుట్టంబులును సహాయులును ధైర్య
మెట్లు కలుగు వైదికముల కెట్లు మనసు । గొలుపుఁ బ్రాణంబుతో నెట్లు నిలువ వచ్చు? 12

ప్రతిపదార్థం: సంధికిన్= రాయబారంకోసం; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; పెక్కు భంగులన్+చెప్పన్= ఎన్నో విధాలుగా చెప్పినా; భీష్ముండు= భీష్మాచార్యుడు; కుంభజుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; హిత+అర్థులు+ఐ= మేలుకోరినవారై; అంతలు+అంతలు= ఎన్నోహితోక్తులను (పెద్దమాటలను); మాటలు+ఆడిరి= చెప్పారు; జామదగ్న్య+ఆదులు+ఐన= పరశురాముడు మొదలైన; మునివరులున్= ఋషిశ్రేష్ఠులు కూడా; ఆ+విధంబునన్= అదే విధంగా; ఒత్తి+చెప్పిరి= నొక్కి నొక్కి చెప్పారు (ప్రబోధించారు); ఆ బుద్ధులు+అన్నియును= ఆ ఉపదేశాలన్నిటినీ; దుర్బుద్ధిన్+అగుటన్= దుష్టబుద్ధి కలవాడిని కావటంవల్ల; పాటింపన్+ఐతిన్= పాటించలేదు; లోభమునన్= నా లోభగుణంవల్ల; పాండునృపాలు పాలు= పాండురాజుయొక్క వంతు; తద్+సుతులకున్= పాండురాజు కుమారులకు; పంచి ఈని= భాగం ఇవ్వని; నా కతంబునన్= నావల్లనే; నందనులున్= నా కొడుకులు; చెలులున్= స్నేహితులు; చుట్టంబులును= బంధువులు; సహాయులును= సహచరులు; పొలిసిరి= మరణించారు; ధైర్యము+ఎట్లు కలుగున్= ఇక ధైర్యం ఎలా ఉంటుంది; వైదికములకున్= వైదిక కర్మలవైపు; మనసు= మనసు; ఎట్లు+కొలుపున్?= ఎలా కుదురుతుంది?; ప్రాణంబుతోన్= ప్రాణంతో; ఎట్లు నిలువవచ్చున్?= ఎట్లా బ్రతకటం?.

తాత్పర్యం: ఆనాడు రాయబారం కొరకు శ్రీకృష్ణుడు వచ్చి ఎన్నో విధాలుగా యుద్ధం నాశకరమని చెప్పాడు. భీష్మద్రోణులూ ఇట్లాగే చెప్పారు. పరశురాముడూ మునులూ ఎన్నో హితోక్తులు చెప్పారు. కాని, లోభగుణంచేత, పుత్రులమీది మమకారంచేత ఏ మాటలూ విన్నవాడిని కాను. పాండుకుమారులకు రాజ్యభాగం ఇవ్వక పోతిని. నా కారణం వలననే నా కొడుకులు, చుట్టాలు, స్నేహితులు, సహచరులు అందరూ చనిపోయారు. ఇక నాకు ధైర్యం ఎట్లా ఉంటుంది? వైదిక కర్మకాండవైపు మనసు ఎట్లా పోతుంది? అసలు ప్రాణంతో బ్రతకటం ఎట్లా?

క. నా కీడు దలఁప నేరక । శ్రీకి నెడపి పాడి యింత సేయక పుత్రా
నీక సుహృద్బాంధవులం । బోకార్చితి బ్రదుకు టింకఁ బొసఁగునె చెపుమా! 13

ప్రతిపదార్థం: నాకీడు= నాకు రాబోయే దుర్గతిని; తలఁపనేరక= ఆలోచించకుండా; శ్రీకిన్= సంపదకు; ఎడపి= (పాండవులను) దూరంచేసి; పాడి= న్యాయం; ఇంత+చేయక= కొద్దిగా కూడా నడిపించకుండా; పుత్ర+అనీక= పుత్ర సమూహాన్నీ; సుహృద్=

స్నేహితుల్నీ; బాంధవులన్= బంధువులనూ; పోకార్చితిన్= చంపుకొన్నాను; బ్రతుకుట= బ్రతకటం; ఇంకన్= ఇంక; పొసఁగునె?= కుదురుతుందా?; చెపుమా!= (సంజయా!) చెప్పుము.

తాత్పర్యం: సంజయా! నాకు రాబోయే దుర్గతిని గురించి ఆలోచించకుండా పాండవులను సంపదకు దూరంచేశాను. న్యాయం ఏ మాత్రం నడిపించకుండా ఇట్లా చేయటం వలననే నా కొడుకులను, బంధువులను, స్నేహితులను పొట్టన పెట్టుకొన్నాను. ఇక నేను బ్రతకటం సమంజసం కాదు.

వ. దైవంబు దుఃఖ భాజనత్వం బొనర్చుటం బూర్వజన్మాచరితంబైన సుకృతంబు లేమి గాననయ్యెడు వయః పరిణామంబునఁ బంచభూత క్షయంబును దుర్వినయ పరిపాకంబున సకల బంధునాశంబును సమయ ప్రాప్తంబులయ్యెనింక బ్రహ్మపదప్రాప్తియ తగు నదియై యున్నది యది యాచరించుట సంశితవ్రత పరాయణులైన పాండు సుతులు చూతురు గాక యనిన విని యజ్జనపతి శోకంబు శాంతంబు సేయుటకు సంజయుం డిట్లనియె. 14

ప్రతిపదార్థం: దైవంబు= దైవం; దుఃఖభాజనత్వంబు= నా బ్రతుకును ఇలా దుఃఖంపాలుగా; ఒనర్చుటన్= చేయటం గమనిస్తే; పూర్వజన్మ ఆచరితంబు+ఐన= ముందుజన్మలో చేసుకొన్న; సుకృతంబులేమి= పుణ్యంలేకపోవటం; కానన్+అయ్యెడున్= స్పష్టంగా తెలుస్తోంది; వయః+పరిణామంబునన్= ప్రాయం మార్పుచేత; పంచభూతక్షయంబునున్= పంచభూతాల నాశనమున్నూ; దుర్వినయపరిపాకంబునన్= ఆయా వీరుల దుష్ట ప్రవృత్తి ఫలితంగా; సకల బంధునాశంబును= బంధువులందరూ ఇట్లా చనిపోవటం; సమయప్రాప్తంబులు+అయ్యెన్= కాలానికి తగినట్టు సంభవించాయి; ఇంకన్+అ= ఇక; బ్రహ్మపద ప్రాప్తిఅ= ఇట్లా మరణించినవారికి శాశ్వత బ్రహ్మలోక సిద్ధిమాత్రమే; తగునదియై యున్నది= తగిందిగా ఉంది (మిగిలింది); అది+ఆచరించుట= దానికి తగిన క్రియా కలాపాలు చేయటం; సంశిత వ్రత పరాయణులైన= పట్టిన ప్రతిజ్ఞను తీర్చుకోవటంలో దక్షులైన; పాండుసుతులు= పాండు కుమారులు; చూతురుగాక= చూసుకొంటారులే; అనినన్= అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా; విని= సంజయుడు విని; ఆ జనపతి= ఆ మహారాజు; శోకంబు= దుఃఖాన్ని; శాంతంబు+చేయుటకున్= ఉపశమింపచేయటానికి; సంజయుడు; ఇట్లనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నా బ్రతుకు ఇట్లా శోకమయం కావటం చూస్తే నేను పూర్వజన్మలో ఏ పుణ్యమూ చేసిన వాడివలె కనిపించటం లేదు. కాలపరిణామం ఎవరికీ తప్పించటానికి వీలులేదు. పంచభూతాలు నశిస్తుండగా ఆయా వీరులలో పుట్టిన దుష్టప్రవృత్తుల ఫలితంగానే బంధువులంతా ఇట్లా తలా ఒకరీతిలో చనిపోయారు. ఇక వీరికి సుగతి ప్రాప్తి మాత్రమే మిగిలిన పని. దానికి తగిన ఉత్తర క్రియలు చేయటానికి పాండుకుమారు లున్నారు. వారు పట్టిన ప్రతిజ్ఞను నేరవేర్చటంలో నిష్ణాతులు. వారు చేయలేని దేమున్నది!' అని ధృతరాష్ట్రుడు అంటే ఆయన శోకాన్ని ఉపశమింపచేయటంకొరకు సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: భారతీయులు పూర్వజన్మ సుకృతాన్నిబట్టి ఉత్తరజన్మలో ఐశ్వర్యాదులు ఉంటాయని భావిస్తారు. అందుకే ధృతరాష్ట్రుడు తాను పూర్వజన్మలో పుణ్యకార్యాలు చేసిన వాడిని కానని బాధపడుతున్నాడు.

జీవితానికి అతి గంభీరమైన వ్యాఖ్యానం చెప్పాడు వ్యాసమహర్షి. మనిషి చేసే ప్రతి పనికి 'కాల' ప్రభావం కారణం అనటం ఆ వ్యాఖ్యాన తాత్పర్యం. కాలాన్నిబట్టి ప్రకృతి (పంచభూతాలు, వాటి తన్మాత్రలు), వాటినిబట్టి మనిషి ప్రవృత్తి,

ఉంటాయని ధర్మరాజాదులు అట్లా ప్రవర్తించి విజయాన్ని పొందటానికీ, దుర్యోధనాదులు అట్లా ప్రవర్తించి దుర్మరణం పాలు కావటానికీ 'సమయప్రాప్తి' (కాలశక్తి) కారణమని వ్యాసుడి నిర్ణయం.

మరణించిన వారికి 'బ్రహ్మలోక' సిద్ధి కలగాలని భారతీయులు వాంఛిస్తారు. అందుకు ఏర్పడిందే వైదిక క్రియ. బ్రహ్మ పదార్థం నుంచీ పుట్టిన జీవుడు మళ్ళీ బ్రహ్మలోకి చేరిపోవటమే బ్రహ్మపదప్రాప్తి. అందుకే అందరికీ మరణానంతరం చేయగల క్రియాకలాపం 'ఉత్తరక్రియ' అని అర్థం.

సంశిత వ్రతం - అంటే పట్టిన ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చటం. ద్రౌపదీ వస్త్రాపహరణ సందర్భంలో భీమాదులు ఏ ప్రతిజ్ఞలు చేశారో, వాటిని నెరవేర్చుకొనటమే సంశితవ్రత దీక్ష - అంటే దృఢవ్రత దీక్ష అని భావం.

క. 'శ్రుతులును శాస్త్రములు బహు । శ్రుతులవలన వింటి శాంతి చొప్పడ వలదే?
మృతికి నృపులడలుదురె? ధీ । యుతు లీ విధమునకు రోయకుండుదురె? నృపా! 15

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= రాజా!; శ్రుతులును= వేదాలును; శాస్త్రములున్= శాస్త్రాలును; బహుశ్రుతులవలనన్= గొప్ప పండితుల ద్వారా; వింటి(వి)= విన్నావు; శాంతి చొప్పడవలదే?= శాంతి నీకు కలుగవలదా?; నృపులు= రాజులు; మృతికిన్= చావుకు; అడలుదురె?= శోకిస్తారా?; ధీయుతులు= జ్ఞానులు (పండితులు); ఈ విధమునకున్= ఇట్లా దుఃఖించటాన్ని; రోయక+ ఉండుదురె?= అసహ్యపడకుండా ఉంటారా?

తాత్పర్యం: 'రాజా! ఎందు కిట్లా దుఃఖిస్తావు!' ఎంతోమంది పెద్ద పెద్ద పండితుల వద్ద వేద శాస్త్రాలను విన్నావు కదా! నీవు శాంతి కలుగవలదా! రాజులు మృతికి భయపడటమా! పండితులు దీన్ని ఏవగించుకోరా! కనుక దుఃఖించవద్దు.

తొ. తొల్లి సృంజయుండు పుత్రశోకార్తుండైన నమరమునిసత్తముండగు నారదుం డుపన్యసించిన యితిహాసం బభిమన్యు మరణ శోక సంతప్తుండైన ధర్మతనయునకుం బరాశర తనయుండు సెప్పిన చొప్పునన యేనును జెప్ప నాకర్ణించితి గాదె! సుహృజ్జనంబు లుపదేశించిన మాటలు విననైతి నని నీవ చెప్పె దుమ్మలింపం బనియేమి? నీకును నీ కొడుకునకు మంత్రులు దుశ్శాసనుండును గర్ణుండును శకునియునటె యేమి సెప్పఁ గల దవధరింపుము. 16

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వం; సృంజయుండు= సృంజయుడు; పుత్రశోక+ఆర్తుండు+ఐనన్= పుత్రశోకంతో బాధపడుతుండగా; అమరముని సత్తముండగు= స్వర్గలోక ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైన; నారదుండు= నారదమహర్షి; ఉపన్యసించిన= చెప్పిన; ఇతిహాసంబు= కథను; అభిమన్యు మరణశోక= అభిమన్యుని మృతిచేత పుట్టిన దుఃఖంతో; సంతప్తుండైన= కాలిపోతూ ఉండిన (బాధపడుతూ ఉండిన); ధర్మతనయునకున్= ధర్మరాజుకు; పరాశర తనయుండు= వ్యాసుడు; చెప్పిన చొప్పునన్+అ= చెప్పిన రీతిగానే; ఏనునున్+చెప్పన్= నేనూ నీకు చెప్పగా; ఆకర్ణించితి(వి)+కాదె!= విన్నావు కదా!; సుహృద్+జనంబులు= మిత్రులు; ఉపదేశించిన మాటలు= చెప్పిన ఉపదేశోక్తులను; వినన్+ఐతిన్+అని= వినకపోతినని; నీవ చెప్పెదు= నీవే చెబుతున్నావు; ఉమ్మలింపన్= బాధపడాల్సిన; పనిఏమి?= అవసరమేమున్నది?; నీకును= నీకూ; నీ కొడుకునకున్= కొడుకైన దుర్యోధనునికి; మంత్రులు= మంచి చెడులు బోధించే మంత్రి వర్యులు; దుశ్శాసనుండును, కర్ణుండును, శకునియున్+అటె!= దుశ్శాసనుండును, కర్ణుండును, శకునియున్+అటె!= దుశ్శాసనుడు, కర్ణుడు, శకుని - వీళ్ళా!; ఏమి చెప్పన్+కలదు= ఇక ఏం చెప్పటానికున్నది!; అవధరింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: పూర్వం సృంజయుడు కుమారుడిని పోగొట్టుకొని బాధపడుతుండగా నారదుడు చెప్పిన ఇతిహాసాన్ని, అభిమన్యుడు పోయి దుఃఖిస్తున్న ధర్మరాజుకు వ్యాసుడు చెప్పగా, ఆ కథను నీకు నేను అట్లే చెప్పాను. విన్నావు కదా! ఇంకా శాంతి కలుగలేదా! మిత్రులు, ఆప్తులు చెప్పిన మంచిమాటలు వినకపోతినని నీవే అంటున్నావు. ఇక బాధ ఎందుకు! అయినా నీకూ, నీ కొడుకుకూ మంత్రులు దుశ్శాసనుడు, కర్ణుడు, శకుని - వీళ్ళా! ఇక ఏమి చెప్పగలను! అయినా వినుము.

విశేషం: సృంజయు డనేరాజు కుమారుడు సువర్ణష్ఠీవి. నారదుడి అనుగ్రహంతో జన్మించినవాడు. అతని మూత్ర పురీషాలు బంగారంగా మారిపోయే వరంతో అతడు పుట్టాడు. కొందరు దుర్మార్గులు బంగారానికి ఆసపడి ఆ అబ్బాయిని చంపి చీల్చి వేశారు. సృంజయుడు బాధపడుతుండగా నారదుడు వచ్చి షోడశ మహారాజుల వృత్తాంతాలు చెప్పి అతడి దుఃఖం మాన్పి సువర్ణష్ఠీవిని బ్రతికించాడు. ఆ కథనే ఇక్కడ గుర్తు చేస్తున్నాడు (చూ. శాంతిపర్వం)

ఆ. కొఱుత నుఱుకుఁ గాని కొడుకెన్నఁడును గార్య । తంత్రమునకుఁ జొరఁడు దాని నీవు
మాన్ప నొల్ల వతని మగఁటిమియును లావు । నచ్చి లోభ మెదఁ బెనంగొనంగ. 17

ప్రతిపదార్థం: కొఱుతన్= శూలంమీద; ఉఱుకున్+కాని= పరిగెత్తడానికి ప్రయత్నిస్తాడు (సాహస కృత్యాలు చేయబూనుతాడని అర్థం) తప్ప; కొడుకు= నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడు; ఎన్నఁడును= ఏనాడూ; కార్యతంత్రమునకున్= కార్యసిద్ధికి అవసరమైన క్రియా కలాపానికి; చొరఁడు= ప్రయత్నించడు; అతని మఁగటిమియును= ఆ సుయోధనుని పరాక్రమం; లావు= బలం (శక్తి); నచ్చి= నమ్మి; లోభము= లోభగుణము; ఎదన్= హృదయంలో; పెనంగొనంగన్= బాగానాటుకుపోగా; దానిన్= అట్లా చేయటాన్ని; నీవు మాన్పన్+ఒల్లవు= నీవు మాన్పవు (నీవు అడ్డు పెట్టలేకపోయావు).

తాత్పర్యం: నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు ఎప్పుడూ ఆపదలు కొని తెచ్చుకొనే పనులు చేయటానికే సాహసించాడు తప్ప కార్యసిద్ధికి తగిన రీతులలో సమాలోచన చేశాడా? పనిని సాధించాడా? పోనీ ఆ అవివేకపు పనులను నీవు ఆపగలిగావా? అతడి పరాక్రమాన్ని, శక్తిని నమ్మి నీలో లోభగుణం బాగా మనసులో నాటుకొనిపోగా, దానిని ఆపటానికి ఇష్టపడవైతివి.

విశేషం: కొఱ్ఱు - అంటే శూలంవంటి మారణాయుధం. దానిపైన నడవటానికి ఎవరూ సాహసించరు. దానిపై పరుగెత్తటానికి ఎవరు పూనుకొంటారు! అట్లా చేసినవాడు దుర్యోధనుడు. అందుకే ఆపదలు కొనితెచ్చుకొన్నాడని తాత్పర్యం. దీనికితోడు అవివేకుల మంత్రాంగం. పైగా ధృతరాష్ట్రుడు దుర్యోధనుడి పరాక్రమం నమ్మి లోభగుణం తన మనస్సులో పెనగొనగా వారించలేదు.

క. ఆర్యులు దఱితోఁ దగియెడు । కార్యమనుష్ఠింతు రట్టుగా కప్పని మా
త్సర్యమునఁ దిగిచిపట్టి య । నార్యులు దుదిఁ దూర వగతు రాపదయైనన్. 18

ప్రతిపదార్థం: ఆర్యులు= పుణ్యాత్ములు; తఱితోన్+తగియెడు= సమయానికి తగిన; కార్యము+అనుష్ఠింతురు= పనిచేస్తారు; అట్టు+కాక= అలా కాకుండా; ఆ+పని= ఆ పనిని; మాత్సర్యమునన్= మత్సర భావంతో (అసూయతో); అనార్యులు= పాపాత్ములు; తిగిచిపట్టి= విఘ్నం కల్పించి-ఆపి; తుదిన్= చివరకు; తూరన్= విఫలంకాగా; ఆపద+ఐనన్= ఆపద వాటిల్లగా; వగతురు= ఏడుస్తారు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములు ఏ సమయానికి ఏం చేయాలో అది చేసి, కార్యసాధనలో సఫలీకృతులవుతారు. పాపాత్ములు ఆ పనిని అసూయాగ్రస్తులై అడ్డుకొని, తమ ప్రయత్నం విఫలం కాగా చివరకి ఏడుస్తారు. నీ కొడుకులు చేసిన పనులు అట్లాంటివే.

విశేషం: ఆర్య - అనార్య శబ్దాలను ఇతిహాసాలలో ధర్మ - అధర్మ; పుణ్య - పాప; శ్రేష్ఠ - అధమ వాచకాలుగా వాడి ఉన్నారు. పాండవులు ధౌమ్యాది పురోహితులచేత, నారదాది మహర్షులచేత ప్రరోచన పొంది కార్యసిద్ధిని పొందారు. దుర్యోధనాదులు దుర్మంత్రంతో అడుగడుగునా వారికి అడ్డుపడ్డారు. విఫలు లయ్యారు. చివరకి శోకం పాలయ్యారు.

ఆ. జున్ను డెప్పరంపు జోటైన చఱినున్నఁ। జూచి విఱుగఁబడుటఁ జూడ కాత్మ
దీపుఁ గోరి యుఱుకు తిండికాఁడును బోలె। నయితి; వగచు టింక యనుచితంబు. 19

ప్రతిపదార్థం: జున్ను= తేనెపట్టు; డెప్పరము+చోటు+ఐన= అపాయకరమైన; చఱిన్= కొండ చరియలో; ఉన్నన్= ఉండగా; చూచి; (ఆ చరియ); విఱుగన్+పడుటన్= విరిగిపోతూండటం (పడిపోవటం); చూడక= గమనించక; ఆత్మన్= చిత్తంలో; తీపున్+కోరి= తేనెలోని తియ్యదనాన్ని కోరి; ఉఱుకు= పరిగెత్తేటటువంటి; తిండికాఁడునున్+పోలె= తిండిపోతులాగా; అయితి(వి)= నీవు అయ్యావు; ఇంకన్; వగచుట= చింతించటం; అనుచితంబు= ఉచితం కాదు.

తాత్పర్యం: తేనెపట్టు కొండచరియలో శిఖరాన ఉన్నదనుకొమ్ము. దానిలోనుండి తేనె కావాలనుకొన్నవాడు ఆ చరియ గట్టిగా ఉన్నదా? లేదా? మనిషి ఎక్కినపుడు విరిగి పోతుందా? పోదా? అని ఆలోచించి మరీ ఎక్కాలి. కాని, తిండిపోతయినవాడు అదంతా పట్టించుకొనడు. ఎట్లాగైనా సరే ఆ తీపును అందుకుంటే చాలనుకొంటాడు. సరిగ్గా నీ పరిస్థితి అట్లాగే అయిపోయింది. ఇంక ఎందుకు ఏడవటం?

విశేషం: అలం: ఉపమ. జున్ను - అంటే సాధారణంగా పాలజున్ను మాత్రమే గుర్తుకువస్తుంది. తేనెపట్టును కూడా 'జున్ను' అనిపిలుస్తారు. రాజ్యసంపద - ఆ తేనెపట్టు. విరిగిపోతున్న చరియ - రాజధర్మం. అయినా లోభగుణగ్రస్తుడైన ధృతరాష్ట్రుడు దానిని పట్టించుకొనలేదు. ఆ సంపదనే కోరుకొన్నాడు. చివరికి చరియ విరిగిపోయింది - అని తాత్పర్యం. అధికంగా తిండిని కోరటానికి కూడా మనిషిలోని 'లోభ' గుణమే కారణం అని ప్రాచీనులు విశ్వసించారు.

క. వగచినఁ బోయిన కార్యము। మగుడునె? వగవంగ లోకమాన్యుండగునే?
వగ పుణ్యగతికి మూలమె? వగ పెల్లవిధముల నుడుగ వలయు నరేంద్రా! 20

ప్రతిపదార్థం: వగచినన్= దుఃఖిస్తే; పోయిన కార్యము= జరిగిపోయిన పని; మగుడునె?= మరలా తిరిగి వస్తుందా?; వగవంగన్= ఏడుస్తే; లోకమాన్యుండు+అగునే?= లోకంలో గౌరవం పొందుతాడా?; వగ= దుఃఖించటం; పుణ్యగతిన్ మూలమె?= చనిపోయిన వారికి ఉత్తమగతులు కలిగించటానికి కారణమవుతుందా?; నరేంద్రా!= ఓ రాజా!; (అందువల్ల); వగపు= దుఃఖాన్ని; ఎల్లవిధములన్= అన్ని రీతులలోనూ; ఉడుగన్+వలయున్= వదలిపెట్టాలు.

తాత్పర్యం: ఏడిస్తే ఒకసారి జరిగిపోయిన పని మళ్ళీ తిరిగి వస్తుందా? (చనిపోయిన వారు మరలివస్తారా?). ఏడిస్తే లోకం (నిన్ను) గౌరవిస్తుందా? నీవు ఏడవటం వలన చనిపోయినవారికి పుణ్యగతి కలుగుతుందా? అందుచేత బాధపడుతూ కూర్చొనటం ఏవిధంగానూ మంచిదికాదు. రాజా! దుఃఖించటం మానివేయుము.

మత్తకోకిల:

తాన చుట్టుఁ దగిల్చి యగ్ని యుదగ్రతం దరికొన్నఁ దా
పానుభూతికి నోర్వఁజాలక యప్రయోజన వాక్య సం
తాన శోషిత వక్త్రుఁడై యతి దైన్యమొందెడు వాని య
ట్లైన నీదు విలాప మన్యుల కాడఁ బట్టగు భూవరా! 21

ప్రతిపదార్థం: తాను+అ= తనుకుతానే (స్వయంగా); చుట్టున్= తన చుట్టూ; తగిల్చి= మంటపెట్టుకొని; అగ్ని= మంట; ఉదగ్రతన్= భయంకరంగా; దరికొన్నన్= రాజుకొనగా; తాప+అనుభూతికిన్= ఆ వేడిమి అనుభవానికి; ఓర్వన్+చాలక= తట్టుకోలేక; అప్రయోజన= నిష్ప్రయోజనకరమైన; వాక్యసంతాన= మాటల సమూహంచేత; శోషిత= ఎండిపోయిన; వక్త్రుఁడు+ఐ= నోరుగలవాడై; అతిదైన్యము+ఒందెడువాని+అట్లు+అయినన్= అతిదీన స్థితిని పొందినవాడివలె అయితే; నీదు విలాపము= నీ ఏడ్పు; అన్యులకున్= ఇతరులకు; ఆడన్+పట్టు+అగున్= నవ్వులాటకు తగినది అవుతుంది (కనుక); భూవరా!= ఓ రాజా! (ఏడ్పు మానుము).

తాత్పర్యం: స్వయంగా తానే చుట్టూ మంట పెట్టుకొని ఆ మంట ఎక్కువైపోయి భయంకరంగా చుట్టుముట్టగా ఆ వేడిమికి తట్టుకొనలేక వ్యర్థంగా ప్రలాపం చేస్తూ నోరుకూడా తడి ఆరిపోయినవాడివలె ఉన్నది నీ ఏడ్పు. నీ దీనస్థితిని చూచి అందరూ నవ్వుకొంటారు కాని, ఎవరూ సానుభూతి చూపరు. కాబట్టి ఓ రాజా! ఏడ్పును మానుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. సంసారంలో తగులుకోవటం సాలీడు తనచుట్టూ తాను గూడుకట్టుకొని మధ్యన నిలిచిపోవటం వంటిదని వేదాంతులంటారు. తనచుట్టూ మంటపెట్టుకోవటం కూడా అలాంటిదే. భారతంలో అన్నిటికీ మూలం ధృతరాష్ట్రుడే అని 'మూలం ధృతరాష్ట్రో మహారాజ' అనే సామెత చెబుతుంది.

మత్తకోకిలలో ప్రతి పాదానికీ ర,స,జ,జ,భ,ర అనే గణాలుంటాయి. 1-11 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉంటుంది.

ఆ. నీవుఁ గొడుకుఁ బల్కు నిష్ఠురవచనంబు । లను సమీరగతుల నతిశయిల్లు
పార్థు రోషవహ్ని పాల్పడి రధిప! నీ । వారలెల్ల నింక వగవఁ దగునె?' 22

ప్రతిపదార్థం: నీవున్= నీవూ; కొడుకున్= నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడూ; పల్కు= పలికే; నిష్ఠుర= కఠినమైన; వచనంబులు+అను= మాటలనే; సమీర గతులన్= గాలి తాకిడికి; అతిశయిల్లు= ఎక్కువైన; పార్థు= అర్జునుడి; రోషవహ్ని= రోషమనే అగ్నికి; అధిప!= ఓ రాజా!; నీ వారలు+ఎల్లన్= నీ వారంతా; పాలు+పడిరి= పాలయ్యారు; ఇంకన్= మరి ఇక; వగవన్+తగునె?= ఏడవటం ఉచితమా?

తాత్పర్యం: నీవు, నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు పలికిన కఠినవాక్కులనే గాలితాకిడికి అతిశయించిన అర్జునుడి రోషమనే అగ్నికి నీ వారంతా భస్మమయ్యారు. ఇక ఏడవటం ఎందుకు?'

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అని యనేక భంగులం బలికిన సంజయు పలుకులకుం జెవియొడ్డి ధైర్యంబు చిక్కఁబట్టి యంకిలిదేఱిన యవ్విభు నాలోకించి 'యేల నేలఁబడి పొరలెదు? లె'మ్మని పలికి విదురుం డి ట్లనియె. 23

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; (సంజయుడు) అనేక భంగులన్= అనేక రీతులుగా; పలికినన్= చెప్పగా; (అతని) పలుకులకున్= మాటలకు; చెవియొడ్డి= చెవిని అప్పగించి (ఆ మాటలు విని); ధైర్యంబు= ధైర్యాన్ని; చిక్కన్+పట్టి= కూడదీసికొని; అంకిలి+తేఱిన= స్పృహలోకి వచ్చిన; ఆ+విభున్+ఆలోకించి= ఆ రాజును చూచి; ఏల= ఎందుకు; నేలన్+పడి= నేలమీదపడి; పొరలెదు?= పొర్లుతావు?; లెమ్ము+అని= పలికి= అంటూ; విదురుండు= విదురుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సంజయుడు ఎన్నో రీతుల చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు ఆ మాటలు విని, ధైర్యం కూడదీసికొని, స్పృహలోకి వచ్చాడు. ఇదంతా చూస్తున్న విదురుడు 'రాజా! ఎందు కిట్లా మాటిమాటికి రోదిస్తావు? లే లె'మ్మని అంటూ ఇట్లా చెప్పాడు.

విదురుఁడు ధృతరాష్ట్రునకు దుఃఖోపశమనంబు చేయుట (సం. 11-2-1)

క. 'పెరుఁగుట స్రగ్గఁగ, రుచులం । బొరయుట యరుచంబు గాఁగఁ, బుట్టుట సావం,
బెరయుట పాయఁ, బదార్థో । త్కరముల నైజ; మది యెట్లు దప్పింప నగున్? 24

ప్రతిపదార్థం: పెరుఁగుట= వృద్ధిపొందటం; స్రగ్గఁగన్= తగ్గిపోవటం కోసమే; రుచులన్+పొరయుట= రుచులలో ఆసక్తిపొందటం; అరుచంబు+కాఁగన్= విరక్తిని పొందటం కోసమే; పుట్టుట= జన్మించటం; చావన్= చావటం కోసమే; బెరయుట= సమీపించటం; పాయన్= వీడిపోవటం కోసమే; పదార్థ+ఉత్కరముల నైజము= పదార్థ సమూహాల తత్త్వం (ఇది); అది= అట్లా కావటాన్ని; ఎట్లు+తప్పింపన్+అగున్?= ఎట్లా తప్పించగలుగుతాం?

తాత్పర్యం: "పెరగటం తరిగిపోవటంకొరకే, రుచులలో ఆసక్తి చూపించటం అసలు రుచినే పోగొట్టుకొనటంకొరకే, పుట్టటం చావటంకొరకే, దగ్గర కావటం దూరం కావటంకొరకే - ఇది పదార్థ స్వభావం. దీన్ని ఎట్లా తప్పించ గలుగుతాము?

విశేషం: విదురుడు ద్వంద్వ భావాలను గురించి బోధిస్తున్నాడు. ఆయన బోధించిన వేదాంతానికి భూమిక ఈ గుణాల వివరణలో ఉన్నది. పెరుగు×విరుగు; రుచి×అరుచి; పుట్టుక×చావు; దగ్గర×దూరం - అన్నవి రెండూ పదార్థాని కున్న విరుద్ధ స్వభావాలు. ఇదే లక్షణం కౌరవ పాండవుల విషయంలోనూ సత్యమని అర్థం. భగవద్గీత కూడా సుఖదుఃఖాది ద్వంద్వభావననుండి విముక్తుడు కావటమే జ్ఞానమని బోధించింది. మృత్యువు మనిషికి సహజమైన ధర్మం. అది తప్పించటానికి వీలుకాదు. మృత్యువు ఎట్లాంటిదో ముందరి పద్యంతో విదురుడు వివరిస్తాడు.

సీ. బిరుదుల నైనను బిఱికి వాండ్రనునైనఁ । జంపుచోఁ గడపఁడు జముఁడు నేర్పు
లావును మర్త్యుని చావు మాన్పఁగలేవు । రణమొనర్చినఁ గాని రాదె మరణ
మెయ్యది యవధి? యిందెల్ల వారును దెగు । వారకా కది గడవంగ వశము
గా దింత యుమ్మలికంబేల? యట్లును । గాక నీ సుతులు సంగ్రామకేళి

తే. సలిపి యింద్రుని కతిథులై చనిరి యజ్ఞ। దానవిద్యాతపోలబ్ధ మాననీయ
గతులు సమరానివర్తన మృతుల యరుగు। నట్టి గతులకుఁ బాటిగా వంద్రు బుధులు. 25

ప్రతిపదార్థం: బిరుదులన్+ఐనను= పరాక్రమవంతుల్ని కాని; పిఱికివాండ్రనున్+ఐనన్= పిరికివాళ్ళనిగాని; చంపుచోన్= చంపేసమయంలో; జముఁడు= యమధర్మరాజు; కడపఁడు= వదలిపెట్టడు; నేర్పు= ఒక మనిషికున్న నైపుణ్యంకాని; లావును= బలంకాని; మర్త్యుని= ఆ మనిషిని; చావు= మరణం; మాన్పఁగలేవు= తప్పింపజాలవు; రణము+ఒనర్చినన్+కాని= యుద్ధం చేస్తే తప్ప; మరణము= చావు; రాదె?= రాదా?; అవధి= చావుకు హద్దు; ఏ+అది?= ఎక్కడ?; ఇందున్= ఈ జగత్తులో; ఎల్లవారును= పుట్టినవారందరూ; తెగువారు+అ= చనిపోయేవారే; కాక= తప్ప; అది= ఆ మరణం; కడవంగన్= తప్పించకోవటానికి; వశము+కాదు= సాధ్యంకాదు; ఇంత= ఇంతగా; ఉమ్మిలికంబు+ఏల?= దుఃఖించటం ఎందుకు?; అట్లును+కాక= అంతేకాకుండా; నీ సుతులు= నీ కుమారులు; సంగ్రామకేళి+సలిపి= యుద్ధమనే ఆటను ఆడి; ఇంద్రునికిన్+అతిథులై= ఇంద్రుడికి అతిథులుగా; చనిరి= స్వర్గానికి వెళ్ళారు; యజ్ఞ= యాగాలు; దాన= దాన ధర్మాలు; విద్యా= చదువులు; తపన్= తపస్సులు; (వీటిచేత) లబ్ధ= లభించే; మాననీయ గతులు= ఉత్తమ గతులు; సమర= యుద్ధంలో; అనివర్తన= తిరిగిరాని; మృతుల+అరుగు+అట్టి= మరణించిన యోధులు పొందే; గతులకున్= సుగతులకు; పాటి= సమానమైనవి; కావు= కావు (అని); బుధులు= పండితులు; అంద్రు= అంటారు.

తాత్పర్యం: యముడు జీవి ప్రాణం పోయేటప్పుడు పాశంవేసి లాగికొనిపోతున్న సమయంలో వాడు పరాక్రమశాలా? పిరికివాడా? అని చూడడు. ఎవరినీ వదలిపెట్టడు. మనిషి ఎంత నిపుణుడైనా, బలోపేతుడైనా వాడి చావు మాత్రం తప్పదు. యుద్ధం చేస్తేనే చస్తారా? మనిషి ఎక్కడున్నా చస్తాడు. ఇట్లాగే చావాలన్న నియమం ఏముంది? ఈ లోకంలో అందరూ తప్పక చనిపోయేవారే. ఎవరూ చావును తప్పించుకొనలేరు. ఇంతగా చావును గురించి బాధపడటం ఎందుకు? అంతే కాదు. నీ కొడుకులు ఉత్సాహంతో ఆటవలె యుద్ధంచేసే స్వర్గానికి అతిథులుగా వెళ్ళి ఇంద్రుడి చేత సత్కారాలు పొందుతున్నారు. యజ్ఞాలు చేయటం వలనకాని, దానధర్మాలు చేయటం వలన కాని, వేదశాస్త్రాలను నిరంతరం అభ్యసించటం వలన కాని, తపోదీక్షలో చిరకాలం ఉండటం వలన కాని ఏ పుణ్యగతులు కలుగుతాయో అవి యుద్ధంలో వెన్ను చూపకుండా పోరాడి మరణించే యోధులకు కలిగే పుణ్యగతులకు ఏ మాత్రం సరిసాటి కావని పండితులు అంటారు.

విశేషం: సూర్యమండలాన్ని ఛేదించుకొని ఉత్తమ లోకప్రాప్తి (వైకుంఠప్రాప్తి) నందగలవారు ఇద్దరేనట.

"ద్వా విమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండల భేదినౌ
పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖే హతః"

అని సంప్రదాయజ్ఞులు చెప్పుతారు. అష్టాంగ యోగంతో తనువును స్వతంత్రంగా త్యజించగలవాడు (పరివ్రాజకుడు), యుద్ధంలో ఎదురొడ్డి నిలిచి మరణించిన వాడు (యోధుడు) - వీరిరువురే వైకుంఠప్రాప్తికి అర్హులు. (కనుక నీ కొడుకులు యుద్ధంలో వీరమరణం పొందారు కాబట్టి వారు పుణ్యాత్ములయ్యారు).

వ. కావున వారికి వగవం బనిలే దది యట్లుండె. సంసారంబున మాతృ పితృ సోదర దార పుత్ర సహస్రంబు లనుభవ గోచరంబులయ్యె నందెవ్వరికి వగచెద?' వని వెండియు. 26

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందుచేత; వారికిన్= నీ కొడుకులను గురించి; వగవన్= దుఃఖించటం; పనిలేదు; అనవసరం; అది= ఆ విషయం; అట్లు+ఉండెన్= అట్లా ఉన్నది; సంసారంబునన్= ఈ సృష్టిలో; మాతృ= తల్లులు; పితృ= తండ్రులు; సోదర= అన్నదమ్ములు; దార= భార్యలు; పుత్ర= కొడుకులు; సహస్రంబులు= వేలకొద్దీ; అనుభవ= అనుభవంలో; గోచరంబులయ్యెన్= కనిపిస్తున్నారు; అందున్= వీరిలో; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికోసమని; వగచెదవు?= ఏడుస్తావు?; అని= అంటూ; వెండియున్= ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి నీ కొడుకుల విషయంలో చింతించటం అనవసరం. అది అట్లా ఉంచుము. ఎంతోమంది తల్లులు, తండ్రులు, అన్నదమ్ములు, భార్యలు, సంతానం - వేలకొద్దీ ఈ సంసారంలో తటస్థపడుతూ ఉంటారే! వాళ్ళలో ఎవ్వరికొరకు ఏడుస్తూ కూర్చుండగలవు?' అంటూ ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: పై పద్యంలో 'అనుభవగోచరంబు' అనే మాట చాలా విశిష్టమైనది. ఈ ప్రపంచం ఒక అనుభవం. నాటకంలోని అనుభవం కూడా ఇట్లాంటిదే. కుటుంబం, బంధు, మిత్రాది భావన ఒక అనుభవం మాత్రమే. జ్ఞాని ప్రపంచాన్నంతా ఒక కుటుంబంగా భావిస్తాడు, అందుకే జ్ఞానిని 'విశ్వకుటుంబి' అంటారు. విదురుడు అట్లాంటివాడు. అందుకే ఈ విశ్వభావనను గురించి చెప్పుతున్నాడు. అంటే లోకంలో శోకించటానికి ఎంతోమంది ఇతరులూ ఉన్నారు. వారిని గురించీ ఆలోచించుము. నీ దుఃఖం పటాపంచలవుతుం దని ఈ మాటల అర్థం. ఇది 'ఆత్మవాదం'.

కాని, ధృతరాష్ట్రుడు ఎంత సేపటికీ 'దేహవాది' గానే శోకిస్తాడు. తన కొడుకులు, తన బంధువులు, తనవారు: రాష్ట్రమంటే - దేహమని కూడా అర్థం. దేహధారి అని ధృతరాష్ట్ర పదానికి అర్థం.

తే. 'యౌవనంబును రూపంబు జీవితంబు । ద్రవ్య సంచయములు ననిత్యములు గావె?
వీని హానికి వగ పవివేక మగుటఁ । బండితులు వగఁ గూరరు పౌరవేంద్ర! 27

ప్రతిపదార్థం: పౌరవేంద్ర!= పూరువంశంలో పుట్టిన శ్రేష్ఠుడైన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; యౌవనంబును= యౌవనమూ; రూపంబు= సౌందర్యమూ; జీవితంబు= జీవితమూ; ద్రవ్యసంచయములు= పదార్థాలూ; అనిత్యములు+కావె?= అశాశ్వతాలు కావా?; వీని= వీటియొక్క; హానికి= నాశనాన్ని గురించి; వగపు= దుఃఖించటం; అవివేకము+అగుటన్= అవివేకం కాబట్టి; పండితులు= ప్రాజ్ఞులు (వివేకులు); వగన్= దుఃఖంలో; కూరరు= మునిగిపోరు.

తాత్పర్యం: 'రాజా! పూరువంశంలో పుట్టిన మీకు తెలియనిది ఏ మున్నది? వయస్సు, అందమూ, జీవితమూ, పదార్థ జగత్తు - ఇవన్నీ అశాశ్వతాలే కదా! అందువలన పండితు లెపుడూ ఇట్లాంటివాటి విషయంలో దుఃఖంలో మునిగిపోరు.

విశేషం: ఆదిపర్వంలో యయాతి కథ ఉన్నది. ఆ కథలో యయాతి తన ముసలితనాన్ని తీసికొని యౌవనం ఇమ్మని కొడుకులను అడుగుతాడు. పూరుడు మాత్రం ముందుకు వచ్చి తన తండ్రికి తన యౌవనం ధారపోస్తాడు. అట్లాంటి పుణ్యాత్ముడు కాబట్టి యయాతి పూరువుకే రాజ్యాభిషేకం చేశాడని కథ. 'అట్లాంటి వంశంలో పుట్టిన నీవు నిత్యానిత్య వివేకం కలిగినవాడివి కాకపోతే ఎట్లా?' అని విదురుడు గుర్తు చేయటంకొరకే 'పౌరవేంద్రా' అని పిలుస్తున్నాడు.

వ. పాండిత్య సంపన్నుండవగు నీవు బంధుజీవహానికి వగవందగునె? వగవకూరకునికి మే లాకర్ణింపుము.28

ప్రతిపదార్థం: పాండిత్య= విద్యా; సంపన్నుండవు+అగు+నీవు= పాండిత్య సంపద కలిగిన నీవు; బంధుజీవహానికిన్= బంధువుల మృతికి; వగవన్+తగునె?= దుఃఖించటం న్యాయమా?; వగవక= బాధపడకుండా; ఊరక+ఉనికి= ఊరకుండటమే; మేలు= మంచిది; ఆకర్ణింపుము= ఎందుకో చెబుతాను వినుము.

తాత్పర్యం: నీవు పండితుడవు. విద్యాసంపదగలవాడివి. బంధువుల మృతికి ఇట్లా బాధపడటం న్యాయంగా ఉన్నదా? బాధపడకుండా ఊరకే ఉండటమే శ్రేయస్కరం. ఎందుకో చెప్పుతాను వినుము.

ఇంద్రవజ్ర :

చింతాపరత్వంబునఁ జెందు దుఃఖా । క్రాంతత్వ ముర్వీశ్వర! కానఁ గీడుం
జింతింపఁ డార్యాత్ముఁ డచింతనుండై । యంతః పరీతాపము నార్పఁ జాలున్. 29

ప్రతిపదార్థం: చింతాపరత్వంబునన్= చింతిస్తూ ఉండిపోవటంవల్ల; దుఃఖాక్రాంతత్వమున్+చెందున్= దుఃఖంచేత ఆక్రమింపబడతాడు; ఉర్వి+ఈశ్వర!= ఓరాజా!(వినుము); కానన్= కాబట్టి; ఆర్య+ఆత్ముఁడు= పుణ్యాత్ముడు; కీడున్= అనర్థమును; చింతింపఁడు= చింతిస్తూ కూర్చోడు; అచింతనుండు+ఐ= ఏ చింతాలేనివాడై; అంతః+పరీతాపమున్= లోపల ఉన్న బాధాగ్నిని; ఆర్పన్+చాలున్= ఆర్పివేసికొనగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: ఓరాజా! ఊరకే చింతిస్తూ కూర్చుంటే నిన్ను దుఃఖం ఆక్రమిస్తుంది. దానివలన అనర్థమే తప్ప మంచిదికాదు. అందుకే పుణ్యాత్ముడు ఎప్పుడూ చింతచేస్తూ కూర్చోడు. చింతను వదలి, క్రియాశీలుడై లోపల ఉన్న బాధ అనేటటువంటి అగ్నిని వివేకమనే శక్తితో ఆర్పివేయగలుగుతాడు.

విశేషం: 'చింత' చేయటం - శోకించటం లౌకిక విషయాల్లో దుఃఖకారక మవుతుంది. చింతన చేయటం - స్మరణ - భగవంతుడి విషయంలో సుఖకారి అవుతుంది. అచింతనత్వం - అంటే దుఃఖకారి అయిన వ్యామోహంపట్ల స్మరణలేకుండా ఉండటమని అర్థం. అట్లాంటి అచింతనుడు - నిరంతరం ఉత్సాహంతో క్రియాశీలిగానే ఉంటాడు. కార్య విజయాన్ని పొందుతాడు. గీతలో పరమాత్మ కూడా అర్జునుడి విషాదం 'అనార్యజుష్ట' మని (పామరపద్ధతి) అనటంలో ఉద్దేశమిదే.

ఇంద్రవజ్రలో త,త,జ,గ,గ అనే గణాలుంటాయి. 1-8 యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

క. ప్రియవస్తు వెడలుటయు న । ప్రియంబు వాటిల్లుటయుఁ బరిజ్ఞాన విని
శ్చయ హీనులైన యల్పా । శయులకు 'దుఃఖంబుఁ జేయు' జగతీనాథా! 30

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాథా!= ఓ రాజా!; ప్రియవస్తువు= ఇష్టమైన వస్తువు; ఎడలుటయున్= నశించటం; అప్రియంబు= ప్రియంకానటువంటిది; పాటిల్లుటయున్= కలగటం; పరిజ్ఞాన= సమగ్రజ్ఞానముయొక్క; వినిశ్చయ హీనులు+ఐన= నిత్యానిత్య వివేక శూన్యులైన; అల్పాశయులకున్= సాధారణ మానవులకు (చిన్న ఆశయపరిధి ఉన్నవారికి); దుఃఖంబు+చేయున్= దుఃఖాన్ని కలుగజేస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! సాధారణ మనుష్యుల ఆశయాల పరిధి చాలా చిన్నదిగా ఉంటుంది. అట్లాంటివారికి నిత్యానిత్యవివేకం చేత కలిగిన నిశ్చిత జ్ఞానం ఉండదు. కనుక ప్రియమైన వస్తువు నశిస్తే ఏడుస్తారు. ఏ మాత్రం అనిష్టమైన పరిస్థితిలో చిక్కుకున్నా దుఃఖిస్తారు.

విశేషం: తిక్కన 'మహాశయ' శబ్దంనుండి 'అల్పాశయ' శబ్దాన్ని పుట్టించాడు. మహాశయులంటే సమగ్రజ్ఞానవంతులని అర్థం. వారి ఆశయాల పరిధి విశ్వజనీనంగా ఉంటుంది. అల్పాశయులు కుల, కుటుంబ, జీవిత పరిధిలో బ్రతుకుతూ ఉంటారు.

అట్లాంటివారికి ఏ చిన్న 'వస్తువు' పోయినా ఎంత చిన్న సంకట పరిస్థితి వచ్చినా ఏడుస్తూ కూర్చుంటారు. మహాశయులు ఇట్లాంటి సందర్భాలలోనే ధైర్యం వహిస్తారు.

జ్ఞానంకంటె విజ్ఞానం, దానికన్నా పరిజ్ఞానం చాలా గొప్పది. పరి - అంటే సమగ్రమైనదని అర్థం. భారత తాత్పర్యం 'ఎఱుకను సమగ్రం' చేయటం. ఆత్మజ్ఞానమే సమగ్ర జ్ఞానం. పదార్థజ్ఞానం విజ్ఞానం కావచ్చునేమో కాని పరిజ్ఞానం మాత్రం కాదు. కాబట్టి వస్తునాశం, అప్రియ సందర్భం - ఇవన్నీ తాత్కాలికాలు అనే నిశ్చితబుద్ధి పరిజ్ఞానంచేతే కలుగుతుంది.

వ. పండితుల నవి గలంపం జాల 'వనిన విని ధృతరాష్ట్రుం డతనిదిక్కు మొగంబు గాఁగఁ గూర్చుండి 'నీ సుభాషితంబుల కతంబున శోకంబు డిందువడియెఁ బండితులు ప్రియాప్రియ వస్తు వియోగ సంయోగంబు వలన జనించు మానస దుఃఖంబుల నేమిటంజేసి పొరయకుండుదు రది సెప్పు 'మనుటయు నమ్మనుజపతి కతం డిట్లనియె. 31

ప్రతిపదార్థం: (కనుక) పండితులన్= పండితులైన వారిని (పరిజ్ఞానం ఉన్నవారిని); అవి= వస్తునాశం, అప్రియసంప్రాప్తి - ఇవి రెండూ; కలంపన్+చాలవు= బాధింపజాలవు; అనినన్= అని చెప్పగా; విని; ధృతరాష్ట్రుండు; అతని దిక్కు= విదురుడివైపు; మొగంబు+కాఁగన్= ముఖంపెట్టి (ఎదురుగా); కూర్చుండి= కూర్చొని; నీ సుభాషితంబుల కతంబునన్= నీ సుభాషితాలవలన; శోకంబు= నా బాధ; డిందు+పడియెన్= నశించింది; పండితులు= ప్రాజ్ఞులు; ప్రియ+అప్రియ= ఇష్టమైన, ఇష్టంకాని; వస్తు= వస్తువులయొక్క; వియోగ= పోగొట్టుకోటంచేత; సంయోగంబువలనన్= కలయికచేత; జనించు= పుట్టునట్టి; మానస= మానసికమైన; దుఃఖంబులన్= సుఖదుఃఖాది భావాలను; ఏమిటన్+చేసి= దేనిచేత; పొరయకుండుదురు= పొందకుండా ఉంటారో; అది= అట్లా ఉండటం (ఎట్లాగో); చెప్పుము+అనుటయున్= చెప్పుమని అడుగగా; ఆ+మనుజపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రునితో; అతండు= విదురుడు; ఇట్లనియెన్= ఇలా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సమగ్రమైన ఎరుక గలవారిని ప్రియాప్రియ వస్తువులు రెండూ ఏమీ చేయజాలవు' - అని చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు విని, అతనివైపు తిరిగి కూర్చుండి 'నీ సుభాషితాల వలన నా బాధ తగ్గింది. ప్రాజ్ఞులు ప్రియాప్రియ వస్తువుల సంయోగ వియోగాల వలన పుట్టే ఏ మానసిక భావాలచేతా ఆక్రమించబడకుండా ఎట్లా ఉంటారు? అది ఎట్లాగో వివరించుము' - అని అడిగాడు. అప్పుడు విదురుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: వేదాంతం చదవటం, వినటం వేరు. అది ఆచరణలో ఉంచటంవేరు. ధృతరాష్ట్రుడు వినని విషయం ఏమున్నది? అందుచేత ప్రాజ్ఞులు ద్వంద్వభావాతీతులుగా ఎట్లా ఉంటారో తెలిసికొనాలని అడుగుతున్నాడు.

క. 'ఈ లోకము నిస్సారం । బాలోకింపంగ ననఁటియట్టుల; యని తా
లోలతఁ బొందని పురుషుం । డేలా నెవ్వగలఁ జెందనిచ్చు మనంబున్? 32

ప్రతిపదార్థం: ఈలోకము= ఈ సంసారం; ఆలోకింపంగన్= ఆలోచించిచూస్తే; అనఁటి+అట్టుల= అరటి చెట్టులాగా; నిస్సారంబు= బలంలేనిది (అందుకే దుఃఖిస్తుందని అర్థం); అని= అని భావించి; తాన్= తాను; లోలతన్= అందులో ఆసక్తి కలగి ఉండటాన్ని; పొందని పురుషుండు= పొందని మనిషి; ఏలా= ఎందుకు; మనంబున్= మనస్సును; నెఱ+వగలన్= సంపూర్ణ వ్యథలను; చెందన్+ఇచ్చున్?= పొందనిస్తాడు?

తాత్పర్యం: 'బాగా ఆలోచించి చూస్తే ఈ సంసార మనే వృక్షం అరటి చెట్టువలె దుర్బలమైనది. ఈ సంగతి గుర్తించి లోకంపట్ల ఆసక్తి పొందని మనిషి మనసును ఎందుకు వ్యథకు గురి చేస్తాడు?

విశేషం: అలం: ఉపమ. అరటి చెట్టు దుర్బలమైనది. అంతా నీరే. అందుకే దుర్యోధనుని తొడలు అరటి కాండాలవలె ఉన్నాయని (రంభోరు నిజోరుదేశమునన్- అని నన్నయగారి ప్రయోగం - సభాపర్వం 2-249). ఈ సందర్భంలో చెట్లలో వేప, మామిడి మొదలైన చెట్లకున్న సారత్వం అరటిచెట్టుకు లేకపోవటం గమనిస్తే - ఈ పోలిక అర్థమవుతుంది. సారమంటే బలమని అర్థం. ధీమంతులు సారజ్ఞానం కలవారు కాబట్టి 'ధృతి' మంతులనబడ్డారు.

తే. అరయవచ్చినఁ దనమేను నెరవ తనకు । నొండు రూపులు దక్కక యునికి యరుదె?
యను తలంపు ధ్రువంబుగ నలవరించి । బుధజనంబులు శోకంబుఁ బొరయ రధిప! 33

ప్రతిపదార్థం: అధిప= ఓ రాజా!; అరయవచ్చినన్= పర్యాలోచించగా; తనమేనున్= తన శరీరము; ఎరవు+అ= అన్యమైనదే; తనకున్; ఒండురూపులు= స్వరూపాలు; తక్కక+ఉనికిన్= కలగడం; అరుదె!= ఆశ్చర్యకరమా?; అను తలంపు= అనే నిశ్చయ జ్ఞానం; ధ్రువంబుగన్= దృఢంగా; అలవరించి= కలిగించుకొని (అభ్యాసంచేత సిద్ధింపజేసికొని); బుధజనంబులు= పండితులు; శోకంబున్= శోకాన్ని; పొరయరు= పొందరు.

తాత్పర్యం: పరిశీలించగా తన శరీరం కూడా తన కంటె భిన్నమయినదే. తనకు ఇతరమయిన ఆకారాలు సంభవించడం ఆశ్చర్యమా అని భావమును దృఢపరచుకొని విజ్ఞులు శోకించరు.

విశేషం: జీవుడు శరీరాన్ని ధరించి కొంతకాలం ఉండి దాన్ని పాత వస్త్రాలను వదలివేసినట్లు వదలివేస్తాడని గీత బోధిస్తున్న విషయం ఇక్కడ అనుసంధించుకుంటే 'వచ్చిన' అనే క్రియకు అర్థం తెలుస్తుంది. నెరయుట- అంటే సంపూర్ణత్వం పొందటం అని అర్థం. పుణ్యకర్మలవలన పునరావృత్తి రహితమైన బ్రహ్మలోక ప్రాప్తిని జీవి చెందుతాడు. అట్లాంటి ప్రాజ్ఞుడు మరలా మరొక రూపం పొందాలని ఆశించడు. వాడు జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్ముడు - కాబట్టి కర్మపరిపాకం ఈ దేహంతోటే పూర్తి అవుతుందని అర్థం. లేనివాడే దివికి- భువికి తిరుగుతూ మరలా మరలా పుట్టుతుంటాడు. ఒండురూపులు - అంటే కొత్త కొత్త జన్మలని అర్థం.

సీ. ఒక యింటనుండి వేఱొక యింటి కరిగిన । విధమును వస్త్రంబు విడిచి యొండు
వస్త్రంబు గట్టిన వడువును నై యుండు । నొడలు దొఱంగి యొండొక్క యొడలు
గైకొంట నృప! విను కడవకు సారెపై । నమర మృత్తిక యిడినపుడు విరియు
టయు వెరవారఁ బట్టఁగరాక చెడుటయు । వాని యెత్తెడు నెడ వ్రయ్యుటయును

తే. నెత్తి యొకచోట డించిన నెడలుటయును । నెండి యవియుటయును నావ మిడినఁ బగిలి
పోవుటయు వాడు జనులచేఁ బొలియుటయును । గలుగు గతి మేనికెట్లును గలుగుఁ జేటు. 34

ప్రతిపదార్థం: నృప!= ఓ రాజా! విను; ఒడలు= శరీరము; తొఱంగి= వదలిపెట్టి; ఒండు+ఒక్క+ఒడలు= మరొక శరీరం; కై+కొంట= ధరించటం; ఒక ఇంటన్+ఉండి= ఒక ఇంటిలో నుండి; వేఱు+ఒక+ఇంటికి+అరిగిన విధమును= మరో ఇంట్లోకి వెళ్ళిన పద్ధతి; వస్త్రంబు విడిచి= కట్టిన వస్త్రాన్ని విడిచిపెట్టి; ఒండు వస్త్రంబు+కట్టిన వడువును= మరొక వస్త్రాన్ని ధరించినపద్ధతి; ఐ+ఉండున్= అయి ఉంటుంది; కడవకున్= కుండ తయారు చేయటానికై; సారెపైన్= సారెపైన; అమరన్= తగినట్టుగా; మృత్తికన్+ఇడిన+అపుడు= మట్టిని పెట్టినప్పుడు; విరియుటయున్= విరిసిపోవటం; వెరవు+ఆరన్+నేర్పు అతిశయించగా; పట్టఁగన్+రాక= కుండను తీర్చటానికి కాకుండా; చెడుటయున్= చెడిపోవటం; వాని+ఎత్తెడు+ఎడన్= అవి ఎత్తేటప్పుడు; వ్రయ్యుటయును= విరిగిపోవటం; ఎత్తి+ఒకచోటడించినన్= కుండ తయారయ్యాక ఎత్తి ఒక వైపుపెట్టగా; ఎడలుటయును=

విచ్చిపోవటం; ఎండి= ఎండిన తరువాత; అవియుటయును= చీలిపోవటం; ఆవము+ఇడినన్= ఆవంలో పెట్టాక; పగిలిపోవుటయున్= విరిగిపోవటం; వాడు+జనులచేన్= ఉపయోగించే మనుష్యులచేత; పొలియుటయును= నశించటం; కలుగు గతి= కలిగే రీతి; మేనికిన్= దేహానికి కూడా; చేటు= నాశనం; ఎట్లునున్= ఎట్లాగైనా; కలుగున్= కలుగుతుంది (తప్పదు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! వినుము. ఈ శరీరం వదలి మరో శరీరాన్ని ధరించటమే మరణమంటే. ఇది ఎట్లాంటిదంటే ఒక ఇంటిలో కొంతకాలం ఉండి మరో ఇంట్లోకి మారటం వంటిది. కట్టిన బట్టను విడిచి మరో బట్టను కట్టుకొనటం వంటిది. కుండలు తయారు చేయటానికి ఎంతో నేర్పుగా సారెపైన కుమ్మరి మట్టిని అమర్చుతాడు. అప్పుడే చాలాసార్లు ఆ మట్టి విరిసిపోవటం జరుగుతుంది. మరింత నేర్పుతో కుండను తీర్చటానికి ప్రయత్నిస్తాడు. అప్పుడూ పాకం చెడి మట్టి ముద్దగా మిగిలిపోవచ్చును. కుండ తయారయిందనుకొందాము. అప్పుడు ఆ కుండను ఎత్తి నేలమీద దించేటప్పుడు విచ్చిపోవచ్చును. ఎండించిన తరువాత చీలిపోవచ్చును. ఆవంలో పెట్టి కాల్చాక కూడా విరిగిపోవచ్చును. ఇదంతా అయ్యాక ఆ కుండను ఉపయోగించేవాడిచేత ఎపుడో ఒకప్పుడు అది పగలకుండా ఉండలేదు. ఇట్లా ఆ కుండ ఏదో ఒక దశలో ఎట్లా నశిస్తుందో ఈ దేహం కూడా అంతే ఎప్పుడో ఒకప్పుడు నశించి తీరుతుంది.

విశేషం: మనిషి దేహం ఎట్లాంటిదో, బ్రహ్మాండం కూడా అట్లాంటిదే. అందుకే బ్రహ్మాండాన్ని 'భాండ' మంటారు. దానిని చేసే కుమ్మరి పేరే బ్రహ్మదేవుడు. ఈ పౌరాణిక నేపథ్యమంతా కలిగిన ఆచారమే శవసంస్కారం చేసేటప్పుడు నీటితో నిండిన కుండను శవం చుట్టూ తిప్పి పగులగొట్టటం. ఇతిహాసాలలోని ఉపమలు కూడా ధార్మిక సందేశాన్ని అందిస్తాయనటానికి ఇక్కడ శరీరాన్ని కడవతో పోల్చి చెప్పిన పద్ధతి మంచి నిదర్శనం.

వ. అది యెట్లంటేని గర్భాధానవేళయందును బిండావస్థయందును బ్రసూతిమాత్రంబున బాల్యంబునను యౌవనంబునం బ్రౌఢత్వ సమయంబునను వార్ధకంబునం గర్మానురూపంబగు నాశంబు శరీరంబునకు సంప్రాప్తంబగు నిది కొలందియని యెఱుంగరా దట్లగుటం దమతమ సుకృతదుష్కృతంబుల తెరువులఁ బోయిన నీ తనయాదులవలని వగలం బొగులం బ్రయోజనంబు లేదు. ప్రాజ్ఞులు వివేకంబున సంసారంబు దుఃఖబహుళంబని యెఱింగి తద్రూపగహనంబు గడచి శాశ్వత సుఖంబుఁ బడయుదు'రనిన విని యాంబికేయుండు 'సంసారదుఃఖబహుళతయును దద్గహనత్వంబును నెఱిగింపు' మనుటయు నవ్విభునకు విదురుం డిట్లనియె. 35

ప్రతిపదార్థం: అది+ఎట్లు+అంటి(వి)+ఏనిన్= అది ఎట్లాగని అంటివా, వినుము; గర్భ+ఆధాన వేళయందును= పురుషుడు స్త్రీలో గర్భాన్ని ధరింపజేసిన సమయంలోనూ; పిండ+అవస్థయందును= పిండదశలోనూ; ప్రసూతి+మాత్రంబునన్= ప్రసవసమయంలోనూ; బాల్యంబునను= బాల్యావస్థలోనూ; యౌవనంబునన్= యౌవనంలోనూ; ప్రౌఢత్వ సమయంబునన్= పెద్దవారయ్యాక; వార్ధకంబునన్= ముసలితనంలోనూ; శరీరంబునకున్= ఈ దేహానికి; కర్మ+అనూరూపంబు+అగు= తమతమ పూర్వ జన్మలలో చేసిన పాపపుణ్య కర్మలకు తగిన; నాశంబు= (రీతిలో) నశించటం; సంప్రాప్తంబు+అగున్= జరుగుతుంది; ఇది+కొలంది+అని= మరణానికి ఇదే పద్ధతి అని; ఎఱుంగరాదు= గుర్తించలేము; అట్లు+అగుటన్= అట్లాకావటంవలన; తమతమ= తాము తాము చేసిన; సుకృత దుష్కృతంబుల= పుణ్యపాపాల; తెరువులన్= (ఫలితంగా తమకు లభించిన) దారులలో (స్వర్గానికి, నరకానికి); పోయిన= వెళ్ళిపోయిన; నీ తనయాదుల వలని= నీ కుమారులు బంధువులు - వీరివలన

ఏర్పడ్డ; వగలన్= దుఃఖంతో; పొగులన్= బాధపడి; ప్రయోజనంబులేదు= ఏమీ లాభంలేదు; ప్రాజ్ఞులు= సమగ్రమైన జ్ఞానం ఉన్నవారు; వివేకంబునన్= వివేకం కారణంగా; సంసారంబు= ఈ సంసారం; దుఃఖబహుళంబు+అని= అనేక విధాలైన దుఃఖాలకు ఆకరమని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; తద్+రూపగహనంబున్+కడచి= ఆ సంసారంలోని భిన్నక్లేశకారకమైన ఘట్టాలను దాటి; శాశ్వత సుఖంబున్= శాశ్వతమైన మోక్ష సుఖాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; అనినన్= అని విదురుడు చెప్పగా; విని; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంసారదుఃఖ బహుళతయును= సంసారంలో ఎక్కడెక్కడ ఎట్లా దుఃఖం ఉందో; తద్+గహనత్వంబును= దాన్ని దాటటం ఎందుకు కష్టమో; ఎఱింగింపుము+అనుటయున్= నాకు తెలుపుము- అని కోరగా; ఆ+విభునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; విదురుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అది ఎట్లాగంటావా వినుము. పురుషుడు స్త్రీలో గర్భాన్ని ధరింప జేసిన సమయంలో, గర్భంలో పిండం ఎదుగుతున్న దశలో, కాన్పు జరిగేటప్పుడు, బాల్యంలో, యౌవనంలో, పెద్దవారయ్యాక ముసలితనంలో - ఈ దేహం తమ తమ కర్మలకు అనుగుణంగా ఎన్నో రీతులుగా నశిస్తూ ఉంటుంది. ఎన్ని విధాలుగా ఎప్పుడెప్పుడు నశిస్తుందో చెప్పటం కూడా కష్టమే. మరణానికి ఇదే పద్ధతి అని గుర్తించలేము. అట్లా కావటం వలన నీ కుమారులు బంధువులు కూడా తాము తాము పూర్వజన్మలలో చేసిన పుణ్యపాప కర్మలకు అనుగుణంగా లభించిన దారులలో స్వర్గ, నరకాలకు చేరుకొన్నారు. వారిని గురించి దుఃఖించటం వలన లాభం ఏముంది? ఎరుక సమగ్రంగా ఉన్నవారు ఈ జీవితం ఎన్నో విధాలైన దుఃఖాలకు ఆకరమని తెలిసికొని ఆ దుఃఖ కారకమైన ఘట్టాలన్నింటినీ దాటి శాశ్వతమైన మోక్ష సుఖాన్ని పొందుతారు' అని విదురుడు చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు విని 'సంసారంలో ఎక్కడెక్కడ దుఃఖం పరివ్యాప్తమయిందో దాన్ని దాటటం ఎందుకు కష్టమో వివరించు'మని కోరగా విదురుడు ఇట్లా చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

విశేషం: తరువాతి పద్యాలలో పుట్టుకనుండి మరణందాకా జీవితంలో దుఃఖం ఏ విధంగా పెనవేసుకున్నదో విదురుడు వివరిస్తాడు. 'గహనం' అనే మాటలకు వివరణ అవసరం. కఠినమని, కష్టమని, అసాధ్యమని - సందర్భాన్నిబట్టి అర్థం చెప్పాలి. దుఃఖం ఏదో ఒక రూపంలో వచ్చి మనిషిని తాకుతుంది - ఆ తాకిడిని తట్టుకొనటం 'గహనం' (గగనమైపోయిందని వ్యవహారంలో అంటాం).

తద్రూపగహనంబు - అంటే అనేక విధాలైన కష్టాలకు ఆకరమైన కఠినమైన సంసారమని అర్థం. గహనమైన దుఃఖరూపమైన సంసారమని భావం చెప్పుకోవాలి.

తే. 'కలసి శుక్ల శోణితములు కరుడు గట్టి । విను మమేధ్య మధ్యమునఁ బ్రవృద్ధిఁ బొంది
కాలవశత నప్పిండ మంగంబులెల్ల । గలిగి శిశువయి మారుతగతి యెలర్ప. 36

ప్రతిపదార్థం: వినుము=రాజా విను; శుక్ల శోణితములు= వీర్యము, రజస్సులు; కలసి= రెండూకలిసి; కరుడుగట్టి= ముద్దగా మారి; అమేధ్య= మురికి (మలం); మధ్యమునన్= నడుమ; ప్రవృద్ధి పొంది= పెరిగి; ఆ+పిండము= ఆ పిండం; కాలవశతన్= కాలక్రమంలో; అంగంబులు+ఎల్లన్= అన్ని అవయవాల్నీ; కలిగి= పొంది; శిశువు+అయి= శిశువుగా; మారుతగతి= ప్రాణవాయు గమనం; ఎలర్పన్= కలుగగా.

తాత్పర్యం: 'రాజా! వినుము వీర్యం, రజస్సు కలిసి ముద్దగా మారి మురికి మధ్య పెరిగి ఆ పిండం కాలక్రమంలో అన్ని అవయవాల్నీ పొంది శిశువుగా అయి, ప్రాణవాయు గమనం పొందగా.

క. వెడలునెడ గాఢ పీడం । బడి సుడివడి యోని నొత్తువడి యొక భంగిన్
వెడలఁగ గ్రహభూతముల । ప్పుడు దొడఁగి యనేక దురితములు గల్పించున్. 37

ప్రతిపదార్థం: వెడలు+ఎడన్= తల్లి గర్భం నుంచి బయటపడేటప్పుడు; గాఢపీడన్+పడి= తీవ్రమైన బాధను అనుభవించి; సుడివడి= గర్భంలో గిరగిర తిరిగి; యోనిన్= యోని ముఖంలో; ఒత్తు+పడి= అదుమబడి; ఒక భంగిన్= ఏదో ఒక రీతిగా (కష్టంపైన); వెడలఁగన్= బయటపడగా; గ్రహభూతములు= గ్రహాలు, భూతాలు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తొడఁగి= ప్రయత్న పూర్వకంగా (పూనుకొని); అనేక= చాలా; దురితములు= కష్టాలు; కల్పించున్= కల్పిస్తాయి.

తాత్పర్యం: అట్లా పెరిగి శిశువైన పిండం తల్లి గర్భంనుండి బయటపడేటప్పుడు తీవ్రమైన బాధను అనుభవించి గర్భాశయంలో గిరగిర తిరుగుతూ యోని ముఖంలో అదుమబడి అతికష్టంమీద బయటపడగా, సరిగ్గా అదే సమయంలో గ్రహాలు, భూతాలు వ్రాలి ఆ శిశువునకు ఎన్నో కష్టాలు కలిగిస్తాయి.

విశేషం: గ్రహ - భూత శబ్దాలకు వివరణ అవసరం. సూర్యచంద్రాదులు గ్రహాలు. గ్రహస్థితి శిశువు జాతకంమీద ప్రభావం చూపుతుంది. భూతాలు - అంటే పంచభూతాలు (పృథివి, ఆపస్సు, తేజస్సు (అగ్ని), వాయువు, ఆకాశం) - వీటి ప్రభావం కూడా శిశువు ఆరోగ్యం మీద ఉంటుంది. భూతమని పిశాచాదులకు కూడాపేరు. శ్రీకృష్ణుడి బాల్యంలో వేధించిన పూతన ఒక భూతమే. ఇట్లా శిశివుకు ఆయురారోగ్య పీడలు కలుగుతాయి అంటారు. వీటిని మొత్తం కలిపి 'బాలగ్రహ దోష' మంటారు.

వ. అట్లు జనియించి మనుజుండు. 38

ప్రతిపదార్థం: మనుజుండు= మానవుడు; అట్లు; జనియించి= పుట్టి.

తాత్పర్యం: మనుష్యుడు అట్లా పుట్టి.

క. బాలత్వంబున నవివే । కాలోలత శుచియు నశుచి యైనదియు సమం
బై లీల జుగుప్సిత విధి । శీలత నొందంగ దుర్విచేష్టలఁ దిరుగున్. 39

ప్రతిపదార్థం: బాలత్వంబునన్= బాలుడుగా; అవివేక+ఆలోలతన్= అవివేకంతో కూడిన పనులలో ఆసక్తి కలిగి; శుచియున్= పవిత్రతా; అశుచి+ఐనదియున్= అపవిత్రమైనదీ; సమంబై= ఒకటికాగా; లీల= ఆడే ఆట(లు); జుగుప్సిత= అసహ్యంకలిగించే; విధి శీలత= పనులనే లక్షణంగా కలిగినవి కాగా; దుర్విచేష్టలన్= చెడ్డనడవడులతో; తిరుగున్= కాలం గడిపివేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఇక బాల్యంలో వివేకం లేని పనులలోనే ఆసక్తి మెండు. పరిశుభ్రత, అపరిశుభ్రత రెండూ బాలుడికి సమానమే. ఆటలో ఎన్నో అసహ్యకరమైన పనులు చేస్తాడు. యోగ్యం కాని పనులలో కాలం గడిపివేస్తాడు.

విశేషం: 'బాలస్తావత్ క్రీడాసక్తః' అని శంకరాచార్యులు కూడా ఈ విషయాన్ని వివరించారు. బాల్యమంటే ఆటలాడుకొనటం మాత్రమే. అవివేకపు పనుల మీద బాలుడికి ఆసక్తి మెండుగా ఉంటుంది. ఇట్లా బాల్యం వ్యర్థమవుతుంది. అప్పుడే నడవడిలో దుర్మార్గత్వం కూడా ప్రవేశించేది. అక్కడ సన్మార్గంవైపు ఎవరు మరలుతారో వారు పెద్దవా రయ్యాక బాగుపడుతారు.

క. యౌవనమున విషయ పర । త్యావేశము దుఃఖకారియై యలఁపఁగ నా
నా విధ దుర్వినయములకుఁ । దావలమై మెలఁగు నిందితప్రక్రియలన్. 40

ప్రతిపదార్థం: యౌవనమునన్= యుక్తవయస్సులో; విషయపరత్వ+ఆవేశము= ఇంద్రియపరమైన సుఖంలోని తీవ్రమైన కోరిక; దుఃఖకారియై= దుఃఖాన్ని కలిగించేదై; అలఁపఁగన్= బాధించగా; నానావిధ= అనేక విధాలైన; దుర్వినయములకున్= దుష్టప్రవర్తనలకు; తావలము+ఐ= చోటై; నిందిత= దూషితమైన; ప్రక్రియలన్= పనులలో; మెలఁగున్= ప్రవర్తిస్తాడు.

తాత్పర్యం: యౌవనం రాగానే ఇంద్రియపరమైన సుఖంలోని తీవ్రమైన కోరిక యువతీయువకులచేత ఎన్నో పనులు చేయిస్తుంది. చివరికి దుఃఖాన్నే కలిగిస్తుంది. ఎంతో బాధిస్తుంది. అనేక విధాలైన దుష్టమైన పనులు చేయటానికి ప్రేరేపిస్తుంది. ఇట్లా యౌవనం కూడా దుఃఖకారే అవుతుంది.

విశేషం: 'తరుణస్తావత్ తరుణీ సక్తః' అని శంకరాచార్యులు తరుణావస్థను వివరించారు. యౌవనంలో స్త్రీ సంబంధమైన కామన తప్ప మరొకటి 'ఇష్టంగా' ఉండదు. ఇంద్రియాలను ఆకర్షించటం, తద్ద్వారా మనస్సును భోగంవైపు లాగి బంధించటం కామలక్షణం. కామం ముందు ఏ వివేకమూ పనిచేయదు. ఆ యౌవనంలోనే ఎందరో తప్పటడుగులు వేసి ఆరోగ్యం కోల్పోతారు. అన్ని విధాలుగా భ్రష్టులై దొంగతనం, మోసం, మొదలు హత్యలు చేయటం దాకా మనిషిని పతనావస్థకు చేర్చగలగటం ఒక కామానికే సాధ్యం. చివరికి మనిషి దుఃఖంపాలు కావటం తప్ప కామం వలన మరొక లాభం లేదు - అని విదురుడి ఉపదేశ సారాంశం.

'బలవా నింద్రియగ్రామో విద్వాంస మపి కర్షతి' అని అన్నారు. ఎంత గొప్ప విద్వాంసుడు, ఇంద్రియనిగ్రహ పటువూ అయినా విషయవాసన ముందు ఆకర్షించబడతాడని అర్థం.

మత్తకోకిల:

వృద్ధుఁడైనతఱిన్ బలంబును వీఁకయుం దఱుగంగ దు
ర్బుద్ధి వాటిల ప్రుగ్గి యింద్రియముల్ విశక్తతఁ బొంద దో
షోద్ధతిన్ రుజ లుద్భవింపఁగ నొందురూపగు పాశసం
బద్ధుఁ జేసి జముండు దివ్వఁగఁ బాయు నభ్భవముం దుదిన్. 41

ప్రతిపదార్థం: వృద్ధుఁడు+ఐన+తఱిన్= ముసలివాడయ్యాక; బలంబును= బలమూ; వీఁకయున్= పరాక్రమమూ; తఱుగంగన్= తగ్గిపోగా; దుర్బుద్ధి+పాటిలన్= ఉచితానుచిత పరిజ్ఞానం నశించి, 'చెడు' వైపు బుద్ధి ప్రసరిస్తుండగా; ఇంద్రియముల్= ఇంద్రియాలు; ప్రుగ్గి= పడిపోయి (అరిగిపోయి); విశక్తతన్= నిశ్శక్తిని; పొందన్= పొందగా; దోష+ఉద్ధతిన్= దోషాల విజృంభణంచేత; రుజలు= రోగాలు; ఉద్భవింపఁగన్= పుట్టగా; ఒందురూపగు= ఏదో ఒక రూపంలో; పాశసంబద్ధున్+చేసి= పాశంతోకట్టి; జముండు= యముడు; తివ్వఁగన్= ప్రాణంలాగగా (మనిషి చివరకు); ఆ+భవమున్= ఆ జన్మను; తుదిన్= చివరికి; పాయున్= వదిలి వేస్తాడు.

తాత్పర్యం: చివరికి ముసలితనం రాగా మనిషి బలమూ తగ్గుతుంది. పరాక్రమమూ తగ్గిపోతుంది. ఉచితానుచిత పరిజ్ఞాన శూన్యుడై అనుచిత కార్యాలవైపే బుద్ధి ప్రసరిస్తుంది. ఇంద్రియాలు పడిపోయి నిశ్శక్తి ఆవరిస్తుంది. దోషాలు విజృంభించి రకరకాల రోగాలు పుట్టుతాయి. అప్పుడు యముడు ఏదో ఒక రూపంలో కాలపాశాన్ని వేసి మనిషి ప్రాణాన్ని లాగుతాడు. చివరికి మనిషి నిస్సహాయుడై ఆ జన్మను వదలిపెట్టుతాడు.

విశేషం: బలం వేరు, విజృంభించే స్వభావం వేరు. ముసలి వయసులో ఈ రెండూ తగ్గిపోతాయి.

ఉచితానుచితపరిజ్ఞానం నశించటంతో ముసలివారి ప్రవృత్తి పిల్లల ప్రవృత్తిగా మారిపోతుంది. శిక్షితమైన జీవితం కాకపోతే ఏ విషయంలోనూ నిగ్రహముండదు. అందరినీ తిడుతూ అందరికీ భారమవుతాడు.

ఇంద్రియాలు అరిగిపోతాయి. వాటి కార్యకలాపాలకు కావలసిన శక్తి ఉండదు.

సత్త్వ రజ స్తమోగుణాలకు చెందిన వాతపిత్తశ్లేష్మదోషాలు మూడూ విజృంభిస్తాయి. ఆయుర్వేదం ప్రకారం అన్ని రోగాలు ఈ త్రివిధ దోషాలతో పుట్టుతాయి.

వయస్సుపరంగా 'జర' (ముసలితనం) ఆరోగ్యం చెడిపోవటం 'రుజ' (వ్యాధి) - ఈ రెండింటిలో ఏది వచ్చినా యమపాశం సిద్ధంగా ఉంటుంది.

అందుకే దంతాలు పడకుండా ఉన్నప్పుడే, తనువులో శక్తి ఉన్నప్పుడే, కాంతాసంఘం అసహ్యించుకొనకముందే మనిషి జాగరూకుడై భగవంతునివైపు మనసు మళ్ళించి ధార్మిక కార్యాలలో మగ్నుడై యుక్తాహార విహారాలతో దేహాన్ని మనస్సును క్రమబద్ధీకరించుకొనాలని మన భారతీయ సంప్రదాయం విధించింది.

మత్తకోకిల వృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ ర,స,జ,జ,భ,ర గణాలుంటాయి. 1-11 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. కావున సంసారంబు దుఃఖబహుళంబగుట విస్పష్టం బది యట్లుండె లోభక్రోధ మదోన్మత్తులై దుర్మతు లిందరమింతు రందలి సుఖలేశంబునకై యొండొరులం జెఱుపను జంపను జొచ్చి ధర్మపథంబు దప్పి యమకింకరుల చేతం బడుదు రిత్తెఱంగు బుధులవలనఁ దెలియ విని విమలస్వాంతులు సన్మార్గంబున వర్తిల్లి నిత్యానంద స్వరూపు లగుదురు. దీని గహనత్వంబు పెద్దలచేత వినినతెఱంగు సెప్పెద నాకర్ణింపుము.42

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; సంసారంబు= ఈ సంసారం; దుఃఖబహుళంబు+అగుట= చాలా దుఃఖాలతో నిండినది కానటం; విస్పష్టంబు= చాలాస్పష్టమైన అంశం; అది+అట్లు+ఉండెన్= అది అట్లా ఉన్నది; లోభ, క్రోధ, మద+ఉన్మత్తులు+ఐ= లోభంతోనూ, క్రోధంతోనూ, మదంతోనూ మిక్కిలి ఉన్మాదం పొందినవారై; దుర్మతులు= దుష్టబుద్ధి కలవారు; ఇందున్+అ= ఈ విషయలంపటలోనే; రమింతురు= మునిగి సుఖాలు అనుభవిస్తుంటారు; ఇందలి= ఈ విషయజగత్తులోని; సుఖ లేశంబునకై= కొద్దిపాటిదైన ఈ సుఖంకోసం; ఒండు+ఒరులన్= ఒకరినొకరు; చెఱుపను= నాశనం చేయడానికి; చంపను= చంపివేయడానికి; చొచ్చి= బయలుదేరి; ధర్మపథంబు+తప్పి= ధర్మమార్గం వదిలి; యమకింకరులచేతన్+పడుదురు= యమభటులచేతికి చిక్కుతారు; ఈ+తెఱంగు= ఈ రీతి; బుధులవలనన్+తెలియన్+విని= పండితులవలన బాగా విని; విమల స్వాంతులు= పవిత్రమైన హృదయం కలిగినవారు (పుణ్యాత్ములు); సత్+మార్గంబునన్+వర్తిల్లి= మంచి మార్గంలో నడుచుకొని; నిత్య+ఆనంద స్వరూపులు+అగుదురు= నిత్యమైన బ్రహ్మానంద స్వరూపులవుతారు (విముక్తులవుతారు); దీని= ఈ సంసారంయొక్క; గహనత్వంబు= దాటటంలోని క్లేశం; పెద్దలచేతన్+వృద్ధులవలన; వినిన తెఱంగు= విన్న పద్ధతి; చెప్పెదన్= నీకు చెబుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అందువలన ఈ సంసారం బహుదుఃఖాలకు నిలయం - అన్నది చాలా స్పష్టమైన అంశం. అది అట్లా ఉంచుదాం. లోభ క్రోధ మదాల చేత మనుష్యులు ఒక ఉన్మాద స్థాయిలో పడిపోయి దుష్టబుద్ధులై నిరంతరం విషయ లంపటంలోనే మునిగి సుఖం అనుభవిస్తూ కాలం గడిపేస్తారు. కొద్దిపాటిదైన ఈ సుఖం కొరకు ఒకరినొకరు

చెరపటానికి, చివరకి చంపటానికి కూడా వెనుదీయరు. ఈ పనిలో వాళ్ళు ధర్మపథాన్ని వదలివేసి చివరకి యమభటుల చేతుల్లో చిక్కుతారు. పుణ్యాత్ములు ఈ విధంగా దుష్ట బుద్ధులు నశించటాన్ని ప్రాజ్ఞులద్వారా విని నిత్యానిత్య వివేకం పొంది, సన్మార్గంలో వర్తిస్తూ, నిత్యమైన ఆనంద స్వరూపులై విముక్తులవుతారు. ఈ సంసారాన్ని దాటటం ఎంత క్లేశంతో కూడినదో పెద్దలనుండి నేను విన్న విషయం నీకు చెప్పుతాను వినుము.

విదురుడు ధృతరాష్ట్రునకు సంసారగహనంబు తెఱంగెఱింగించుట (సం. 11-5-1)

తరువోజ:

అతిదుర్గమగు నరణ్య ప్రదేశమున నవనీసురుం డొకఁ డరుగుచునుండ
మితిలేని ఘోరంపు మృగములు శరభమృగపతిప్రముఖముల్ మిక్కిలి భయము
మతి కావహించుచు మార్గంబునందు మల్లడిగొనుడు నున్మార్గ యానమున
ధృతి దూలఁ జన నవి తిరిగె వెన్వెనుకఁ దెక్కలికాఱు దోఁతెంచి రాతనికి. 43

ప్రతిపదార్థం: అతి= మిక్కిలి; దుర్గము+అగు= చొరటానికి వీలుకాని; అరణ్య ప్రదేశమునన్= అడవిలో; అవనీసురుండు+ ఒకఁడు= ఒక బ్రాహ్మణుడు; అరుగుచున్+ఉండన్= వెళుతుండగా; మితిలేని= లెక్కకు మిక్కిలి; ఘోరము+మృగములు= భయంకరమైన అడవి జంతువులు; శరభ= శరభాలు; మృగపతి ప్రముఖముల్= సింహాలు మొదలైనవి; మిక్కిలి భయము= గొప్ప భీతిని; మతికిన్= మనసుకి; ఆవహించుచున్= కలిగిస్తూ; మార్గంబునందున్= దారిలో; మల్లడిగొనుడున్= చుట్టుముట్టగా; ఉన్మార్గయానమునన్= దారిని తప్పించి అడ్డదారులు తొక్కి; ధృతిదూలన్= ధైర్యం నశించగా; చనన్= పరుగెత్తగా; అవి= ఆ అడవి జంతువులు; తిరిగె= వెనక్కు మళ్ళాయి; వెను+వెనుకన్= ఆ వెంటనే; ఆతనికిన్= ఆ బ్రాహ్మణుడికి; తెక్కలికాఱు= దొంగలు; తోఁతెంచిరి= అగుపడ్డారు.

తాత్పర్యం: ప్రవేశించటానికి వీలుకాని ఒక భయంకరమైన అడవిలో ఒక బ్రాహ్మణుడు వెళ్ళుతుండగా లెక్కకు మిక్కిలిగా అడవిజంతువులు, శరభాలు, సింహాలు, పులులు మొదలైనవి గొప్పభీతిని పుట్టిస్తూ అతడి చుట్టూ కమ్ముకొన్నాయి. ఆ బ్రాహ్మణుడు భయంతో వణికిపోతూ అడ్డదారులలో పడి పరిగెత్తటం మూలాన ఆ జంతువులు వెనక్కు మళ్ళాయి. ఆ వెంటనే ఆ బ్రాహ్మణుడికి ఒక దొంగల గుంపు కనిపించింది.

విశేషం: శరభం: మీగండ్లమెకము అని నిఘంటువులు చెప్పుతున్నాయి. సింహ శరభ శార్దూలాలను కలిపి చెప్పుతారు. అడవిలో మిక్కిలి భీతిని కలిగించే జంతువులు ఈ మూడూ అని అంటారు.

తరువోజలో ప్రతిపాదంలోనూ మూడు ఇంద్రగణాలూ, ఒక సూర్యగణమూ, మరల మూడు ఇంద్రగణాలూ, ఒక సూర్యగణమూ ఉంటాయి. మొదటి గణము మొదటి అక్షరమునకు, అయిదవగుణము మొదటి అక్షరమునకు యతిమైత్రి, మరల ఆఱవ గణము మొదటి అక్షరమునకు ఎనిమిదవ గణము మొదటి అక్షరమునకు యతిమైత్రి. ప్రాస నియమం కలదు.

వ. అట్టి యెడ. 44

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

తోటకము

గరుపాఱఁగ మేను ప్రకంపమునం । బొరిఁ దొట్రువడం బదముల్ దొలఁగం
జొర నెచ్చొటు లేమి నసువ్యయభీ । భర మొందినఁ జేడ్పడు భావముతోన్. 45

ప్రతిపదార్థం: మేను= శరీరం; గరుపాఱఁగన్= నిశ్చేష్టమై వెంట్రుకలు నిక్కపొడుచుకోగా; ప్రకంపమునన్= మిక్కిలి అదిరిపాటుచేత; పొరిన్= మిక్కిలిగా; తొట్రు+పడన్= తడబాటు పొందగా; పదముల్= కాళ్ళు; తొలఁగన్= అటు ఇటూ పడుతుండగా; చొరన్= ప్రవేశించటానికి (దూరటానికి); ఏ+చోటు+లేమిన్= ఏ చోటూ లేకపోవడంచేత; అసువ్యయభీభరము= ప్రాణంపోతుందన్న మిక్కిలి భయం; ఒందినన్= కలుగగా; చేడ్పుడు= చేష్టలుడిగిన; భావముతోన్= మనసుతో.

తాత్పర్యం: దొంగలను చూచి అతడి ఒళ్ళు నిక్కపొడుచుకొన్నది. భయంతో అదిరిపోయాడు. అడుగులు తడబడ్డాయి. ఎటువైపూ తప్పించుకొనటానికి వీల్లేని పరిస్థితి. ప్రాణం పోతుందన్న భయం అతిశయించి నిశ్చేష్టుడయ్యాడు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. ప్రకరణోచితమైన ఛందస్సు. తోటకవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ నాలుగు సగణా లుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ తొమ్మిదవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

తే. దెసలు గలయంగఁ జూచుచు దిక్కుదనకు । నెవ్వరును లేమి వెగడందు నెంత దవ్వు
సనిన నడవికిఁ గడ లేమియును మృగవ్ర జంబు పొదువుటయును గొందలంబు సేయ. 46

ప్రతిపదార్థం: దెసలు= దిక్కులు; కలయంగన్= అన్నివైపులా; చూచుచున్= చూస్తూ; తనకున్; దిక్కు; ఎవ్వరును+లేమిన్= ఎవరూలేకపోవటంవలన; వెగడు+అందున్= భయపడ్డాడు; ఎంతదవ్వు+చనినన్= ఎంత దూరం పరిగెత్తినా; అడవికిన్= అడవికి; కడలేమియును= అంతం లేకపోవటం; మృగవ్రజంబు= అడవి జంతువుల సమూహం; పొదువుటయును= కమ్ముకోవటం; కొందలంబున్= చీకాకును; చేయన్= కలగజేయగా.

తాత్పర్యం: అటూ ఇటూ దిక్కులు చూస్తూ, తనను కాపాడేవారు ఎవరూ లేరని తెలిసిపోగా భయం ఎక్కువైంది. ఎంతదూరం పరుగెత్తినా అడవికి అంతం కనిపించటం లేదు. ఎటుపోయినా మృగాలు కమ్ముకొంటూనే ఉన్నాయి. వీటితో అతడు చీకాకు పడిపోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

వ. అప్పు డాభీషణారణ్యంబున నేదిక్కు సూచినను దఱచుగా నొడ్డిన యురులు దోఁచె. ఘోరాకారయగు నొక్క యువిద యతనిం గౌఁగిలించుకొనియెఁ బంచశిరంబులును నగనిభంబులు నగు నాగంబు లనేకంబు లవ్వనంబునం గ్రందుకొనం దిరుగుచుండెఁ దత్ప్రదేశంబున నొక్కయుదపానంబు వల్లీవితానంబుచేత సంవృతంబై మీఁదఁ దృణంబులు వరఁగి నిగూఢంబైయున్న నప్పురుషుం డా నూతంబడి యొక్క బలుదీఁగం దవిలి తలక్రిందై వ్రేలుచుఁ గొమ్మునున్న పనసవంటి చందంబున నుండె న ట్లయ్యవస్థ నొందియు నక్కూపంబులో నొక్కభీమభుజంగంబు నాలుకలు గ్రోయ నాఱు దలలును బండ్రెండు కాళ్ళును గృష్ణశబల వర్ణంబును గల మహాగజం బానూతి దరినున్న తరువుఁ జేరంజనుదేర నందు శాఖోపశాఖల నానావర్ణంబులగు మధుకరంబులు మధుసంచయనం బాచరించి వర్తింప సితాసితంబులగు మూషికంబు లమ్మహీరుహంబు మూలంబు నఱుకు చుండ. 47

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+భీషణ+అరణ్యంబునన్= ఆ భయంకరమైన అడవిలో; ఏ దిక్కు+చూచినను= ఏవైపు చూచినా; తఱచుగాన్= ఎక్కడ పడితే అక్కడ; ఒడ్డిన= పన్నిన; ఉరులు= ఉచ్చులు; తోఁచెన్= కనిపించాయి; ఘోర+ ఆకార+అగు= భయంకరమైన ఆకారమున్న; ఒక్క+ఉవిద= ఒకస్త్రీ; అతనిన్+కౌఁగిలించుకొనియెన్= అతడిని కౌగిలించుకొన్నది;

పంచశిరంబులును= ఐదు తలలున్నవి; నగ నిభంబులున్+అగు= పెద్ద కొండలలాంటివైన; నాగంబులు= ఏనుగులు; అనేకంబులు= చాలా; ఆ+వనంబునన్= ఆ అడవిలో; క్రందుకొనన్= సందడిగా; తిరుగుచుండెన్= తిరుగాడుతున్నాయి; తద్+ప్రదేశంబునన్= అక్కడ; ఒక్క+ఉదపానంబు= ఒకబావి; వల్లీవితానంబుచేతన్= తీగల గుంపుచేత; సంవృతంబు+ఐ= కప్పబడి; మీద= పైన; తృణంబులు+పరఁగి= గడ్డితోకూడి ఉండి; నిగూఢంబు+ఐ+ఉన్నన్= గుర్తించటానికి వీలుకాకుండా ఉండగా; ఆ+పురుషుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ నూతన్+పడి= ఆ బావిలోపడి; ఒక్క+బలు+తీఁగన్= ఒక గట్టి తీగకు; తవిలి= తగుల్కొని; తలక్రిందు+ఐ= తలకిందుగా; వ్రేలుచున్= వేలాడుతూ; కొమ్మన్+ఉన్న= కొమ్మచివరనున్న; పనస వంటి చందంబునన్= పనసపండులాగా; ఉండెన్= ఉండిపోయాడు; అట్లు+అవస్థన్+ఒందియున్= అలాంటి దుర్దశను పొందికూడా; ఆ+కూపంబులోన్= ఆ బావిలో; ఒక్కభీమ భుజంగంబు= ఒక పెద్దపాము; నాలుకలు గ్రోయన్= నాలుకలు చాచగా; ఆఱు+ తలలున్= ఆరుతలలూ; పండ్రెండు కాళ్ళును= పన్నెండు కాళ్ళూ; కృష్ణ శబలవర్ణంబును= రంగుల చారలు కలిగిన నల్లదనము; కల= కలిగిన; మహాగజంబు= పెద్ద ఏనుగు ఒకటి; ఆ నూతి దరిన్+ఉన్న= ఆ బావి దగ్గరనున్న; తరువున్+చేరన్+ చనుదేరన్= చెట్టు దగ్గరకు సమీపిస్తుండగా; అందున్= ఆ చెట్టులో; శాఖ+ఉపశాఖలన్= కొమ్మలలో రెమ్మలలో; నానా వర్ణంబులు+అగు= వివిధమైన రంగులు గల; మధుకరంబులు= తుమ్మెదలు; మధుసంచయనంబు+ఆచరించి= తేనెను ప్రోగుచేసి; వర్తింపన్= తిరుగుతుండగా; సిత+అసితంబులు+అగు= తెల్లనివి నల్లనివి అయిన; మూషికంబులు= ఎలుకలు; ఆ+మహీరుహంబు+మూలంబున్= ఆ చెట్టు మొదటిని; నఱుకుచున్+ఉండన్= కొరికివేస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ భయంకరమైన అడవిలో ఏవైపు చూసినా ఎక్కడబడితే అక్కడ పన్నిన ఉచ్చులు కనిపిస్తున్నాయి. భయంకరమైన ఆకారమున్న ఒక స్త్రీ ఆ బ్రాహ్మణుడిని కౌగిలించుకొన్నది. ఐదుతలలతో కొండలవలె ఉన్న పెద్ద పెద్ద ఏనుగులు ఆ అడవిలో సందడిగా తిరుగుతున్నాయి. అక్కడ ఒక బావిలో అల్లిబిల్లిగా తీగలు అల్లుకొని ఉన్నాయి. ఆ తీగలపైన గడ్డి నిండి ఉండి, లోపల ఉన్న బావి ఎవరికీ తెలియకుండా ఉన్నది. ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ బావిలో పడ్డాడు. కాని, ఒక గట్టి తీగకు తగుల్కొని తలకిందులుగా వేలాడుతూ కొమ్మ చివరనున్న పనసపండువలె అట్లాగే ఉండిపోయాడు. అట్లాంటి దుర్దశలో అతడుండగా, ఆ బావిలో ఒక పెద్ద సర్పం నాలుకలు చాస్తుండగా ఆరుతలలూ, పండ్రెండు కాళ్ళూ ఉన్న ఒక పెద్ద ఏనుగు ఆ బావిదగ్గరున్న చెట్టును సమీపిస్తున్నది. అది రంగు రంగుల చారలున్న నల్లటి ఏనుగు. ఆ చెట్టులోని కొమ్మలు రెమ్మలు చిత్ర వర్ణాలు కలిగిన తుమ్మెదలతో నిండి ఉన్నాయి. ఆ తుమ్మెదలు ఆ పూలనుండి తేనెను బాగా చేర్చిపెట్టి నాట్యమాడుతున్నాయి. ఆ చెట్టుమూలాన్ని నల్లటివి తెల్లటివి అయిన ఎలుకలు తమ బలిష్ఠమైన పండ్లతో కొరికివేస్తున్నాయి.

ఉత్సాహవృత్తము:

ధరణినాథ! వినుము మధుర ధారలెల్ల ప్రొద్దునుం ।
దొరుఁగుచుండ నతఁడు వాని దోహలమున నానుచుం
బొరయఁ డెప్పుఁ దృప్తి వగలప్రోక యైన యట్టి దు ।
స్తరపుటున్కి కొల్లఁబాటుఁ దన్కఁ డించుకేనియున్. 48

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= ఓ రాజా!; వినుము= వినుము; మధురధారలు= తేనెధారలు; ఎల్ల ప్రొద్దునున్= ఎల్లప్పుడూ; తొరఁ గుచుండన్= కారుతూ ఉంటే; అతడు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; వానిన్= ఆ తేనెలను; దోహలమునన్= ఉత్సాహంతో; ఆనుచున్= తాగుతూ; ఎప్పున్= ఎప్పటికీ; తృప్తిన్= తృప్తిని; పొరయఁడు= పొందడు; వగలప్రోక+ఐన= బాధలకు రాశి (చోటు) అయిన; అట్టి= అట్లాంటి; దుస్తరము+ఉన్కికిన్= దుర్భరమైన స్థితికి; ఒల్లఁబాటున్= నిరాసక్తిని; ఇంచుకేనియున్= కొంచెంకూడా; తన్కఁడు= పొందడు.

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. అట్లా తేనె ధారలు ఆపైన ఉన్న చెట్టులోనుండి పడుతూ ఉంటే ఆ తేనెలను ఎంతో ఉత్సాహంతో త్రాగుతూ ఆ బ్రాహ్మణుడు అట్లాగే ఉండిపోయాడు. ఎంత త్రాగినా అతనికి తృప్తి కలగలేదు. అంత దుర్భరమైన స్థితిలో ఉండి కూడా తన స్థితిపై అతడికి అసహ్యం పుట్టలేదు.

విశేషం: ఉత్సాహవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ ఏడు సూర్యగణాలూ, ఒక గురువూ ఉంటాయి. మొదటి గణం మొదటి అక్షరంచే అయిదవగణం మొదటి అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు. (వాడి పానోత్సాహానికి తగినట్లుగా ఉత్సాహవృత్తం.)

వ. ఇట్లున్న యతనికి నా బహుళవ్యాళంబులం, దెక్కలికాఱుల యురుల వలనను, నయ్యుగ్రకామినీ కారణంబున నుం, బంచశిరస్కంబులగు సామజంబుల సందడి, నా కూపంబులోనున్న యద్దారుణ దర్వీకరంబు కతంబునను నూతిదరిం జరించునగ్గజంబు ఘోరత్వంబునం జేసియు మూషికంబుల తరుపతనహేతుభావంబునను నాచంచల చంచరీకంబుల కారించుటనుం జేతోవృత్తంబు వికలతాయత్తంబై యుండ నతండు జీవితాశయు విడువం' డనిన విని విదురునకు ధృతరాష్ట్రుం డిట్లనియె. 49

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఉన్న+అతనికిన్= ఇట్లా ఉన్న అతనికి; ఆ+బహు+వ్యాళంబులన్= అక్కడ తిరుగుతున్న చాలా ఏనుగులచేతనూ; తెక్కలికాఱుల= దొంగలయొక్క; ఉరులవలనను= ఉచ్చులచేతనూ; ఆ+ఉగ్ర కామినీ కారణంబుననున్= ఆ భయంకరమైన స్త్రీ కారణంగానూ; పంచశిరస్కంబులగు= ఐదు తలలున్న; సామజంబుల సందడిన్= ఏనుగుల సందడిచేత; ఆ కూపంబులోనున్న= ఆ బావిలోనున్న; ఆ+దారుణ దర్వీకరంబు+కతంబునను= ఆ భయంకరమైన పాముచేతనూ; నూతిదరిన్= బావివద్ద; చరించు= తిరుగాడే; ఆ+గజంబు= ఆ ఏనుగు యొక్క; ఘోరత్వంబునన్+చేసియున్= భయంకరమైన ఆకారంచేతనూ; మూషికంబుల= ఎలుకలయొక్క; తరుపతన= చెట్టుపడిపోవటమనే; హేతు= కారణమనే; భావంబునన్= ఆలోచనచేతనూ; ఆ+చంచల+చంచరీకంబుల= తిరుగాడే ఆ తుమ్మెదల; కారించుటనున్= పైన ముసిరి ఇబ్బంది పెట్టటంచేతనూ; చేతస్+వృత్తంబు= మనఃస్థితి; వికలత+ఆయత్తంబు+ఐ+ఉండన్= కకావికలై ఉండగా; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; జీవితాశయున్= ప్రాణంపైన ఆశనుమాత్రం; విడువండు= వదలిపెట్టడు; అనినన్+విని= అని చెప్పగా విని; విదురునకున్= విదురుడితో; ధృతరాష్ట్రుండు+ఇట్లనియెన్= ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా తీగలపైన తలకిందుగా వేలాడుతున్న అతడికి అక్కడ మెదలుతున్న పాములు, తిరుగుతున్న దొంగలు, పన్నిన ఉచ్చులు, ఆ భయంకరమైన స్త్రీ కౌగిలింత, ఐదుతలల ఏనుగుల సంచారం, ఆ బావిలోని విషసర్పం, బావి దగ్గర తిరుగుతున్న ఏనుగు, చెట్టును కొరికేస్తున్న ఎలుకలు, చెట్టు పడిపోతుందన్న ఆలోచనవలన పుట్టిన భయం, పైగా ముసురుతున్న తుమ్మెదలు - వీటితో మనసు కకావికలై పోయింది. అయినా ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ సమయంలో కూడా ప్రాణాలపైన ఆశను మాత్రం కోల్పోలేదు' - అని విదురుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'మనమునఁ గృప పుట్టెడు న । ట్లనయముఁ గీడైన యునికి కాతం డెమ్మెఁ
గనియెను విడుమర? దానిన్ । వినవలతుం జెప్పవే వివేకనిరూఢా!' 50

ప్రతిపదార్థం: వివేక నిరూఢా!= వివేకంచేత సుప్రసిద్ధుడవైన ఓ విదురా!; మనమునన్= హృదయంలో; కృప+పుట్టెడున్+అట్లు= దయపుట్టేటట్లుగా; అనయమున్= నిరంతరం; కీడు+ఐన+ఉనికికిన్= అపాయకరమైన ఆ స్థితికి; ఆతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు;

ఏ+మైన్= ఏ విధంగా; విడుమరన్= విమోచనాన్ని; కనియెన్?= పొందాడు?; దానిన్= ఆ పద్ధతిని; వినవలతున్= వినగోరుతున్నాను; చెప్పవే= దయతో వివరించుము.

తాత్పర్యం: 'వివేకంతో పేరు పొందిన విదురా! హృదయం ద్రవించి పోయేటట్లు అట్లా నిరంతరం అపాయకరమైన ఆ స్థితినుండి అతడు ఎట్లా బయటపడ్డాడు? ఈ విషయాన్ని వివరించుము. వినాలని కోరికగా ఉన్నది'.

కవిరాజ విరాజితము

అనవుడు నిట్లను నన్నర పాలును కాతఁడు 'మోక్షము నర్థి జగ
జ్జనులకుఁ బెట్టుట సన్మతిఁ గోరి విశారదు లాదరసంభృతులై
యనఘ! సుదుస్తరమైన భవంబున కచ్చగు నీ యితిహాసము బో
ధన మహనీయ విధంబునఁ జెప్పి రుదాత్తగుణాశ్రయతామహితా! 51

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అడుగగా; ఆ నరపాలునకున్= రాజుతో; ఆతఁడు= విదురుడు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా చెప్పాడు; విశారదులు= ప్రాజ్ఞులు; అర్థిన్= పరోపకారబుద్ధితో; జగత్+జనులకున్= ప్రపంచంలోని మనుష్యులకు; మోక్షమున్+పుట్టుట+కోరి= మోక్షం కలగటాన్ని కోరుకొని; సన్మతిన్= మంచి బుద్ధితో; ఆదరసంభృతులై= జగత్తుమీద పరమాదరం కలిగినవారై; అనఘ!= పాపరహితుడా!; సుదుస్తరమైన= దాటటానికి కష్టసాధ్యమైన; భవనంబునకున్= పుట్టుకకు (మానవజీవితానికి); అచ్చు+అగు= తుల్యమైన; ఈ+ఇతిహాసమున్= ఈ కథను; బోధన= జ్ఞానాన్ని; కలిగించే విధంగా; మహనీయ విధంబునన్= గొప్పరీతిలో; చెప్పిరి= చెప్పారు; ఉదాత్త= గొప్ప; గుణాశ్రయతా= గుణములకు ఆశ్రయం ఇవ్వటం వలన; మహితా!= మహనీయుడైన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! (వినుము).

తాత్పర్యం: అని రాజు అడుగగా విదురుడు ఇట్లా చెప్పాడు. 'లోకంలోని మనుష్యులకు మోక్షం అంటే ఏమిటో తెలియ చెప్పటం కొరకే పండితులు ఈ కథను లోకహితం కోరి చెప్పారు. సరిగా జీవితం ఎట్లా దాటటానికి కష్టసాధ్యమైందో ఈ కథకూడా అచ్చంగా అట్లాంటిదే. అందుకే ఈ ఇతిహాసాన్ని ప్రాజ్ఞులు కల్పించారు. ఈ కథవలన మహత్తరమైన జ్ఞానబోధ కలుగుతుంది. నీవు కూడా గొప్ప గుణాలు కలిగినవాడివే. అందుచేత ఈ కథను వింటే నీకు తెలియని విషయం ఏమీ ఉండదు.

విశేషం: ఇతి+హ+ఆస - ఇతిహాసమని పెద్దలంటారు, ఇట్లా జరిగిందని ఏ కథను పెద్దలు సందర్భవశంగా ఉదాహరిస్తూ వస్తారో అవన్నీ ఇతిహాసాలే. ఇట్లాంటి ఇతిహాసాలు ఎన్నో కలిగిన మహేతిహాసం భారతం. ఇందులో జరిగినవి కొన్ని జరిగాయని జనులు చెప్పుకొంటూ వచ్చినవి కొన్ని, సందర్భాన్నిబట్టి పండితులు కల్పించినవి కొన్ని -ఇవన్నీ కలిసి భారత తాత్పర్యాన్ని నిరూపిస్తున్నాయి. అట్లాంటి కథ ఈ కథ.

కవిరాజవిరాజితవృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ న,జ,జ,జ,జ,జ లగ - అనే గణాలుంటాయి. 1-8-14-20 అక్షరాలకు యతిమైత్రి, ప్రాసమైత్రి ఉన్నది.

వ. కావున నేతత్స్వరూపం బభివ్యక్తంబుగా వివరింపవలసియుండు వినుము చెప్పెద నా దుర్గంబు సంసార గహనంబు వాలు మృగంబులుఁ దెక్కలికాఱు నురులు రోగంబులు కామినిజర పంచ శిరస్కంబులగు గజంబు లింద్రియ ప్రపంచంబు లాకూపంబున నున్న నాగం బంతకుండు తీఁగ జీవితాశ కూపంబు నుపాంతంబున

నున్న యవనీరుహం బాయువు దాని దెస నడచు సామజంబు సంవత్సరంబు తదీయ శిరంబు లాఱును ఋతువులు తత్పాదంబులు పండ్రెండు మాసంబులు తరుమూలంబు నఱుకు నెలుక లహోరాత్రంబులు మధుకరంబులు కామంబులు మధుధారలు కామరసంబులు మధుసంచయనం బాయువు వానివలన మానవులాసక్తులగుదు రిట్టి సంసార చక్రంబు పరివర్తనంబు బుధు లెఱుంగుదురు వారు దీని పాశంబులు ద్రెంపంజాలుదు' రనిన విని యాంబికేయుండు విదురున కిట్లనియె. 52

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఏతద్= దీని; స్వరూపంబు= స్వరూపాన్ని; అభివ్యక్తంబుగాన్= స్పష్టంగా; వివరింపవలసి యుండున్= వివరించాల్సి ఉంటుంది; చెప్పెదన్+వినుము= చెబుతాను వినుము (జాగత్రగా వినుమని అర్థం); ఆ దుర్గంబు= ఇంతవరకూ వర్ణించిన ఆ అడవి; సంసారగహనంబు= సంసారమనే అడవి; వాలుమృగంబులు= క్రూరమృగాలు; తెక్కలి కాఱు= దొంగలు; ఉరులు= ఉచ్చులు; రోగంబులు= రోగాలు; కామిని= స్త్రీ; జర= ముసలితనం; పంచశిరస్కంబులగు= ఐదు తలలున్న; గజము= ఏనుగు; ఇంద్రియ ప్రపంచంబులు= ఐదు ఇంద్రియాలు (కర్మేంద్రియ జ్ఞానేంద్రియాలు); ఆ కూపంబు= ఆ బావిలో; ఉన్న నాగంబు= ఉన్న పాము; అంతకుండు= యముడు; తీఁగ= ఆ వ్యక్తి చిక్కుకున్న తీగ; జీవిత+ఆశ= బతకాలన్న కోరిక; కూపంబు+ఉపాంతంబునన్+ఉన్న= బావిసమీపంలోని; అవనీరుహంబు= చెట్టు; ఆయువు= ఆయుస్సు; దానిదెసన్= దానివైపు; నడచుసామజంబు= నడిచివచ్చే ఏనుగు; సంవత్సరంబు= సంవత్సరం; తదీయశిరంబులు+ ఆఱును= ఆ ఏనుగుకున్న ఆరు తలలూ; ఋతువులు= ఆరు ఋతువులు; తత్పాదంబులు పండ్రెండున్= దాని పండ్రెండు కాళ్ళు; మాసంబులు= నెలలు; తరుమూలంబు నఱుకు= చెట్టుమొదలును కొరికేటువంటి; ఎలుకలు= ఎలుకలు; అహోరాత్రంబులు= పగలు, రాత్రి; మధుకరంబులు= తుమ్మెదలు; కామంబులు= కోరికలు; మధుధారలు= తేనె ప్రవాహాలు; కామరసంబులు= ఇష్టప్రాప్తివలన పుట్టే తృప్తి; సంతోషం మొదలైన భావాలు; మధు సంచయనంబు= తుమ్మెదలు దాచిన తేనె; ఆయువు= ఆయుస్సు; వానివలనన్= కామం, దాని తృప్తి, ఇంకా బ్రతకాలన్న కోరిక, మిగిలిన ఆయుస్సు - వీటివలన; మానవులు= మనుష్యులు; ఆసక్తులగుదురు= జీవితంపట్ల ఆశకలిగిన వారు అవుతారు; ఇట్టి సంసార చక్రంబు+పరివర్తనంబు= సంసారమనే చక్రం తిరగటం ఇలాంటిదని; బుధులు+ఎఱుంగుదురు= పండితులు తెలుసుకొంటారు; వారు= అలాంటి ప్రాజ్ఞులు; దీని పాశంబులు= దీని పాశాలను; త్రెంపన్+చాలుదురు= తెంచిపారవేయగలుగుతారు; అనినన్+విని= అని విదురుడు చెప్పగా విని; ఆంబికేయుండు= అంబికాతనయుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; విదురునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= విదురుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి దీని స్వరూపాన్ని వివరిస్తే కాని అర్థం కాదు. చెప్పుతాను జాగ్రత్తగా వినుము. ఇంతవరకు వర్ణించిన ఆ అడవే సంసారం. క్రూరమృగాలే దొంగలు. ఉచ్చులే రోగాలు. ఆ స్త్రీయే ముసలితనం. ఐదు తలలున్న ఏనుగు ఐదు ఇంద్రియాలకు ప్రతీక. ఆ బావిలోని పామే యమధర్మరాజు. ఆ వ్యక్తి చిక్కుకున్న తీగయే బతకాలన్న కోరిక. ఆ బావి వద్దనున్న చెట్టు ఆయుస్సు. దానివైపు నడిచి వచ్చే ఏనుగు సంవత్సరం. దాని ఆరు తలలూ ఆరు ఋతువులు, పన్నెండు కాళ్ళూ పన్నెండు నెలలు. ఆ చెట్టు మొదటిని కొరికివేస్తున్న ఎలుకలే రేయుంబవళ్ళు. (అందుకే నల్లగా తెల్లగా ఉన్నాయనటం). ఆ తుమ్మెదలే ఎడతెగని కోరికలు. కారుతున్న తేనె ప్రవాహాలే ఇష్టప్రాప్తివలన కలిగే సుఖసంతోషాదిభావాలు. ఆ తుమ్మెదలు చేర్చి ఉంచిన తేనెపట్టే ఆయుస్సు. వీటిచేత మనిషి ఇంకా బ్రతకాలని కోరుకొంటాడు. సంసారమనే చక్రం తిరగటం ఇలాంటిదని పండితులు తెలిసికొంటారు. వివేకవంతులైనవారు ఆ ఉచ్చులలో పడరు. పాశాలను ఛేదించుకొని బయటపడగలుగుతారు' అని విదురుడు చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఆ తీగపైన తలకిందులుగా వేలాడుతున్న మనిషివంటి బ్రతుకే మానవజీవిత మని తాత్పర్యం. ఇది అసలు బ్రతుకు కాదు. ఆ బావిలోనుండి బయటపడటం ఎంతకష్టమో ఈ మానవజీవితం నుంచి విముక్తి పొందటం కూడా అంతే కష్టం.

ఈ కథలోని పాత్ర - 'బ్రాహ్మణుడు' - ప్రతిమనిషీ ఆలోచన కలిగితే బ్రాహ్మణుడే అవుతాడని అర్థం. మోక్షానికి అర్హుడేనని అర్థం. అగ్రవర్ణీయుడైనా జీవితంలోని కామాది గుణాలకు బానిస కాక తప్పదని చెప్పటంకోసమే ఈ ఇతిహాసంలోని పాత్రగా బ్రాహ్మణుడు చెప్పబడ్డాడు.

ఇంద్రియాలు ఐదు. జ్ఞానేంద్రియాలు (త్వక్, చక్షుః, శ్రోత్ర జిహ్వాఘ్రాణాలు - చర్మం, కన్ను, చెవి, నాలుక, ముక్కు); జ్ఞానేంద్రియాలు పదార్థ జ్ఞానం కలిగిస్తాయి.

కర్మేంద్రియాలు - వాక్, పాణి, పాద, పాయు, ఉపస్థలు (నోరు, చేయి, కాలు, గుద, జననేంద్రియాలు) - ఇవి కర్మావహం కలిగినవి. మనిషి సదా ఈ రెండింటి ద్వారా అటు మనసులోనూ, ఇటు దేహంలోనూ ఏదో ఒకపని చేస్తుంటాడు. అందుకే ఆ ఏనుగు నిరంతరం తిరుగుతూనే ఉన్నదనటం.

కాలాన్ని ఎలుకలతో పోల్చి చెప్పటం కూడా ఆలోచించదగినదే. కాలం తరిగిపోతుంది. నల్ల తెల్ల వర్ణాలే రేయుంబవళ్ళు. కడచిన కాలం మళ్ళీ రాదు కాబట్టి అది కొరికివేస్తున్నదనటం.

అన్ని అనుభవాలకన్నా కోరిక సిద్ధించినపుడు కలిగే సంతోషం మధురంగా ఉంటుంది. అంచేతనే అది 'తేనె' అనటం.

కాని, చివరి నిమిషం వరకు బ్రతకాలన్న కోరిక మనిషిని మళ్ళీ ఆశాపాశాలవైపు లాగుకొని వెళ్తుంది. ఆ కోరికను ఎవడు అదుపులో ఉంచుకొని నిరాసక్తుడవుతాడో - వాడు అసంగుడవుతాడు. అసంగత్వమే - వాడికి శస్త్రమవుతుంది. అట్లాంటివాడు ఈ సాంసారిక బంధాలనుండి విముక్తి పొందగలడు.

'అసంగశస్త్రేణ దృఢేన ఛిత్వా' అని భగవద్గీత అందుకే కీర్తించింది. ఆ విషయాన్నే విదురుడు ఈ ఇతిహాసం ద్వారా ధృతరాష్ట్రునికి బోధిస్తున్నాడు. ఇది మానవునికి సార్వకాలికమైన ప్రబోధం.

క. 'హిత ముపదేశించితి వీ । వతి నిర్మల చిత్తవృత్తి వగుట సుజన సం
స్తుత గుణ! యింకను జెప్పము । ధృతికారక వచన పద్ధతిన్ విశదముగన్.' 53

ప్రతిపదార్థం: ఈవు= నీవు (ఓ విదురా!); అతి నిర్మల= అతి పవిత్రమైన; చిత్తవృత్తివి+అగుటన్= మనోవృత్తి కలిగినవాడివి కావటంచేత; హితము+ఉపదేశించితి(వి)= నాకు మంచిని బోధించావు; సుజనసంస్తుతగుణ!= సుజనులచేత ప్రస్తుతించబడే గుణాలు కలవాడా! ఓ విదురా!; ధృతి= ధైర్యాన్ని; కారక= కలిగించే; వచనపద్ధతిన్= మాటలతో (రీతిలో); విశదముగన్= వివరంగా; ఇంకనున్+చెప్పము= ఇంకా కాస్త బోధించుము.

తాత్పర్యం: 'విదురా! నీవు అతిపవిత్ర చిత్తవృత్తి కలవాడివి. నాకు హితాన్ని ఉపదేశించావు. నీ బోధనలవలననే సుజనులు నిన్ను ఎప్పుడూ కీర్తిస్తారు. నాకు ధైర్యం కలిగే రీతిలో ఇంకా వివరంగా ఈ విషయాన్ని బోధించుము'.

వ. అనుటయు విదురుం డవ్విభున కిట్లనియె. 54

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని పలుకగా; విదురుండు; ఆ+విభునకున్= ఆ రాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు పలుకగా విదురుడు ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు.

కవిరాజ విరాజితము:

అనయము లోలతమై విషయప్రచయంబను దుస్తర పంకమునన్
మునుఁగుచుఁ దేలుచు నుండఁగఁ గాలము ముట్టి రుజన్ జర నెవ్వగ పై
కొన దొరకొల్పి క్రమంబున నంగము క్రొవ్వును జెల్పును బాపి ప్రయో
జన రహితంబుగఁ జేసి యపాత్రపుఁజా వొనరించుఁ గురుప్రవరా! 55

ప్రతిపదార్థం: కురుప్రవరా!= రాజా!; (మానవుడు) అనయమున్= నిరంతరం; లోలతమైన్= ఆసక్తితో (వ్యామోహంతో); విషయప్రచయంబు+అను= విషయ సమూహం అనేటటువంటి; దుస్తర పంకమునన్= దాటిపోవటానికి వీల్లేని బురదలో; మునుఁగుచున్+తేలుచున్= మునుగుతూ తేలుతూ; ఉండఁగన్= ఉండగా; కాలము= (ఇంతకు ముందు వివరించిన) కాలశక్తి; ముట్టి= తాకి; రుజన్= రోగంచేతనూ; జరన్= ముసలితనంచేతనూ; నెఱ+వగ= అధికదుఃఖం; పైకొనన్= ఆక్రమించగా; దొరకొల్పి= ఉసికొల్పి; క్రమంబునన్= క్రమంగా; అంగము= దేహంయొక్క; క్రొవ్వును= శక్తిని; చెల్పును= అందాన్ని; పాపి= పోగొట్టి; ప్రయోజనరహితంబుగన్+చేసి= ఎందుకూ పనికిరాకుండా చేసి; అపాత్రము+చావు= ఆయా జన్మకు ఉచితంకాని రీతిలోనైనాసరే చచ్చే విధంగా (అనుచిత మరణాన్ని); ఒనరించున్= కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: కురువంశం రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! వినుము. వ్యామోహంతో నిరంతరం విషయ ప్రపంచమనే బురదలో మునిగి తేలుతూ ఒకవైపు మనిషి తననుతాను మరచి ఉండగా, మరోవైపు కాలశక్తి రోగాన్ని, ముసలితనాన్ని ఉసికొల్పి మనిషిని ఆక్రమించేటట్లు చేస్తుంది. దానితో క్రమంగా మనిషిలోని శక్తి సన్నగిల్లుతుంది. అందం తరిగిపోతుంది. దేహం ఎందుకూ పనికిరాకుండా పోతుంది. చివరికి అన్యాయపు చావు చస్తాడు. ఇంతే మనిషిగతి.

విశేషం: అలం: రూపకం. కవిరాజ విరాజితంలో ప్రతిపాదానికీ- న, జ, జ, జ, జ, జ, వ అనే గణాలుంటాయి. 1-14 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. అని మఱియును. 56

తాత్పర్యం: అని అంటూ ఇంకా.

క. 'తేరు శరీరము దానికి । సారథి సత్త్వంబు తురగచయ మింద్రియముల్
దారుణతర బుద్ధి వ్యా । పారము లొనరంగ గనప పగ్గము లధిపా! 57

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా! (వినుము); శరీరము= ఈ దేహం; తేరు= రథం; సత్త్వంబు= బుద్ధి; సారథి= రథాన్ని నడిపేవాడు; ఇంద్రియముల్= అవయవాలు; తురగచయము= గుర్రాలు; దారుణతర= మిక్కిలి భయంకరమైన; బుద్ధి= మతి (చేసే); వ్యాపారములు= ఆలోచనలు; ఒనరంగన్= అమరినట్లుగా; గనప= పెద్దవైన; పగ్గములు= పగ్గాలు.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! వినుము. ఈ శరీరం ఒక రథం. దానికి సారథి బుద్ధి. కరచరణాది ఇంద్రియాలే గుర్రాలు. బుద్ధిచేసే భయంకరమైన ఆలోచనలే పగ్గాలు.

విశేషం: మనస్సు, బుద్ధి అనే మాటలను కొంత వివరించాల్సిన అవసరం ఉన్నది. మనస్సు- ఒక జ్ఞానేంద్రియం. పనులు చేయటానికి కావలసిన ప్రేరణ ఇచ్చేంతవరకే దానిపని. మంచి చెడుపనులకు రెంటికీ ప్రేరణ మనస్సే ఇస్తుంది.

బుద్ధి - మనసుకన్నా లోపలిపొర. సంకల్ప - వికల్పాలకు మీట (switch) బుద్ధి, విచక్షణ (discretion) బుద్ధి వ్యాపారం. అందుకే బుద్ధిని అంతఃకరణశక్తిగా చెప్పవచ్చును. శుశ్రూష, శ్రవణం, గ్రహణం, ధారణం, ఊహ, అపోహ, అర్థవిజ్ఞానం, తత్త్వజ్ఞానం- ఇవి బుద్ధివ్యాపారాలుగా చెప్పబడ్డాయి.

చిన్నతనంలో ఎవరిని సేవిస్తామో, ఏది వింటామో, ఏది గ్రహించి మనసులో పదిలపరుచుకొంటామో, ఎట్లా ఊహిస్తామో, ఎట్లా తర్కిస్తామో, ఇహపరాలమీద ఏ ఆలోచనలు కలిగి ఉంటామో అవన్నీ కలిసి ఏర్పడే లోపలిపొర బుద్ధి. దానినిబట్టి ఆలోచన, దాన్నిబట్టి పని ఉంటాయి.

పగ్గాలు ఎట్లా లాగితే గుర్రాలు అట్లా పరుగిడుతాయి. అందుకని అవి బలిష్ఠంగా ఉండాలి. అప్పుడే గుర్రాలను అదుపు చేయగలుగుతాయి. దుర్మార్గపుటాలోచనలు బలిష్ఠంగా ఉన్నప్పుడు ఏమవుతుందో తరువాతి పద్యంలో (58) చెప్పుతున్నాడు. ఆ తరువాతి పద్యంలో (59) ఆలోచనలను ఎట్లా అదుపు చేయాలో చెప్పాడు. ఆ మీది పద్యంలో (60) ఈ దేహరథం ఎట్లా యముడి అధీనమో, వివేకంతో దానిని ఎట్లా నియంత్రించుకొనవచ్చో చెప్పాడు.

ఈ నాలుగు పద్యాల మూలాన్నీ కఠోపనిషత్తులో చూడవచ్చును. నచికేతునికీ యముడికీ సంవాదరూపంలో ఉన్న ఈ ఉపనిషత్తులో ఈ విషయం ఉన్నది.

"ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ తు
బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ."

(ఆత్మను రథంలోని యజమానుడిగా తెలిసికొనుము. శరీరమే రథం, బుద్ధి సారథి, మనస్సును కళ్ళెంగా తెలిసికొమ్ము.)

"ఇంద్రియాణి హయా నాహుః విషయాంస్తేషు గోచరాన్,
ఆత్మేంద్రియ మనో యుక్తం భోక్తే త్యాహు ర్మనీషిణః".

(ఇంద్రియాలు గుర్రాలు. వాటి మార్గాలు ఇంద్రియ సుఖాలు. ధీమంతులు దేహేంద్రియ మనస్సులతో కూడిన 'ఆత్మను' 'భోక్త' అని పిలుస్తారు.)

తిక్కనగారు రథికుడు 'ఆత్మ' అనే విషయాన్ని అనువదించకపోయినా 'సత్త్వం' అనే మాటతో 'సారథి'ని సూచించటంలో ఈ మంత్రంలోని అర్థమంతా ఉన్నది. మనస్సు కళ్ళెం అనే మాటను కూడా 'ఆలోచనలు'గా చెప్పాడు.

"య స్త్వవిజ్ఞానవాన్ భవ త్యయుక్తేన మనసా సదా
తస్యేన్ద్రియాణ్యవశ్యాని దుష్టాశ్వా ఇవ సారథేః."

(అయుక్తమైన మనస్సు కలవాడై అవిజ్ఞానవంతుడైన వాడికి సారథికి దుష్టాశ్వాలు వశం కానట్లు ఇంద్రియాలు వశం కావు.)

ఈ అర్థాన్నే తరువాతి పద్యంలో తిక్కనగారు చెప్పుతున్నారు.

క. నరవర! యేర్పడ విను మ । త్తురగంబుల పటు రయంబుతో ననుసరతం
దిరుగు పురుషుండు సంసృతిఁ । బరువడి భ్రమియించు నవశభావవ్యాప్తిన్. 58

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= ఓ రాజా!; ఏర్పడన్= కుదురుగా; వినుము; ఆ+తురగంబుల= ఆ గుర్రాల; పటు= బలిష్ఠమైన; రయంబుతోన్= వేగంతో; అనుసరతన్= పాటుగా; తిరుగు పురుషుండు= తిరిగే మనిషి; అవశభావవ్యాప్తిన్= తన అధీనంలోలేని భావాలకు లోబడి; సంసృతిన్= సంసారంలో; పరువడిన్= క్రమంగా; భ్రమియించున్= అటూ ఇటూ భ్రమిస్తుంటాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! జాగ్రత్తగా వినుము. ఆ గుర్రాలు ఎంత వేగంగా వెళ్తే వాటి కనుగుణంగా ఎవరు తిరుగుతారో వారు తమ అధీనంలోలేని భావాలకు లోబడి ఈ సంసారంలో ఉరుకులు పరుగులతో అటూ ఇటూ భ్రమిస్తుంటారు.

విశేషం: ఇంద్రియాలు చెప్పినట్లుగా వింటూ పోతే చివరకి మిగిలేది 'బంధం' మాత్రమేనని తాత్పర్యం. సంసృతి - అనే పదం చాలా విశిష్టమైనది. ఎప్పటికీ కొనసాగుతూ పోయేదని అర్థం. ఆ ప్రయాణానికి అంతం ఉండదు. అందుకే పరుగెత్తటం అనటం. అంతే కాదు - నిర్దిష్ట గమ్యముండదు కాబట్టి 'భ్రమించటం' అనే మాటను తిక్కనగారు వాడారు.

క. వానిఁ దమయిచ్ఛ నెందుం । బోనీ కుండంగ నాఁగు పురుషుఁడు సంసా
రానేక దుఃఖభాజన । తా నిరసనమునకు నేర్చు ధరణీనాథా! 59

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ నాథా!= రాజా!; వానిన్= ఆ గుర్రాలను; తమ ఇచ్ఛన్= తమ ఇష్టప్రకారం; ఎందున్+పోనీక+ఉండంగన్= ఎటూవైపూ పోనీకుండా ఉండేలా; ఆఁగు= ఆపేటువంటి; పురుషుఁడు= మనిషి; సంసార= సంసారంలోని; అనేక వివిధాలైన; దుఃఖ= దుఃఖాలకు; భాజనతా= పాత్రమగుటయొక్క; నిరసనమునకున్= తిరస్కారానికి; నేర్చున్= సమర్థు డౌతాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఆ గుర్రాలను తమ ఇష్టం వచ్చినట్లు పోనీకుండా ఎవడు ఆపగలుగుతాడో అట్లాంటి మనిషి సంసారంలో అనేక దుఃఖాలపాలు కాకుండా ఉండటం నేర్చుకొనగలుగుతాడు.

విశేషం: పగ్గాలను రౌతు సరిగా నియమించకపోతే గుర్రాలు అదుపులో ఉండవు. తమ ఇష్టం వచ్చినట్లు పరిగెడుతాయి. ఎప్పుడు ఆలోచనలను గట్టిగా పట్టుకొని ఇంద్రియాలను అదుపుచేసికొంటామో అప్పుడు క్షేమంగా తేరును కాపాడుకొన గలుగుతాము.

కఠోపనిషత్తు ఈ విషయాన్ని ఇట్లా వివరిస్తున్నది.

"యస్తు విజ్ఞానవా న్భవతి సమనస్క స్సదా శుచిః
స తు తత్పద మాప్నోతి యస్మా ద్భూయో న జాయతే."

(ఎవడు వివేకవంతుడో, మనోనిగ్రహం కలవాడో, సదా పవిత్రుడో అట్లాంటివాడు పునరావృత్తిరహితమైన ఆ 'పరమ' పదాన్ని పొందుతాడు.

ఈ 'పరమపదం' అనే అర్థాన్నే 'దుఃఖభాజనతా నిరసన'మని తిక్కనగారు చెప్పుతున్నారు.

క. యముని యధీనం బిది దుః । ఖముల ననేకములఁ జేయఁగా నోపు నృపో
త్తమ! యీరథ మది యడఁతురు । విమలవివేకౌషధమున విను మార్యజనుల్. 60

ప్రతిపదార్థం: నృపోత్తమ!= రాజశ్రేష్ఠుడా!; వినుము; ఇది= ఈ జీవితం; యముని= కాలస్వరూపుడైన యమధర్మరాజుయొక్క; అధీనంబు= అధీనంలో ఉంటుంది (అంతేకాదు); అనేకములన్= నానా విధాలైన; దుఃఖములన్; చేయఁగాన్= కలిగించటానికి;

ఓపున్= సమర్థమైనది; ఆర్యజనుల్= పుణ్యాత్ములు (ప్రాజ్ఞులు); విమల= పవిత్రమైన; వివేక= వివేకమనే; ఔషధమునన్= మందుతో; ఈ రథము+అది= (ఈ శరీరం ఏదైతే ఉందో) దాన్ని; అడఁతురు= అధీనంలో ఉంచుకొంటారు.

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. ఈ జీవితం యముడి అధీనంలో ఉంటుంది. అంతే కాకుండా ఎన్నో విధాలైన దుఃఖాలకు ఇది నిలయం. అందుచేత పుణ్యాత్ములు వివేకమనే మందుతో శరీరమనే ఈ తేరును అదుపులో ఉంచుకొంటారు.

విశేషం: అలం: రూపకం. అకార్యం (చేయదగింది, చేయరానిది) అనే రెండు విషయాలను గురించి వివేచన ఉండటమే వివేకం. బుద్ధికి ఉన్న శక్తులన్నీ కలిగించేది వివేకాన్ని. ఆ శక్తులు దురుపయోగంపాలు అయితే అవివేకం ఏర్పడుతుంది. అపుడు ఇంద్రియాలు విజృంభిస్తాయి. ఫలితం రుజ-జర ఇత్యాదిగా ఉన్న అనారోగ్యం. దీనికి మందు వివేకమే. అందుకే 'వివేకౌషధమునన్' అని చెప్పటం.

వ. ఆ పగ్గంబులు శీలంబను వెరవుతో నలవరించి వేగం బార్యు లుడుపుదురు వారలు జననమరణాదుల వలని భయంబు నుజ్జగించి పరమసుఖంబు నొందుదు రింతయు నెఱింగి శాంతినొంది పుత్రాది జ్ఞాతులకు నౌర్ధ్వదైహికంబులు సేయించి సుఖివిగ'మ్మనిన విని యమ్మాటలన్నియుం బోవిడిచి తుదింజెవి సూఁడినట్టి దయినఁ బుత్ర పరలోక క్రియావిషయంబగు మాటకు శోకం బతిశయిల్ల మూర్ఛిల్లె నట్టి సమయంబునం గృష్ణద్వైపాయనమునీంద్రుఁ డయ్యెడకు విజయంచేసిన విదురసంజయాదులు సంభ్రమంబున నెదురువచ్చి ప్రణతులైధృతరాష్ట్రునకు శిశిరజలసేచన లలితవ్యజనవీజనంబుల నాచరించిన నతండు సేదదేఱుటయు నతని కమ్మహాత్ముని రాక యెఱింగించిన నమ్మహీపతి యతనికి దండనమస్కారంబుసేసి గద్గదిక నెలుంగు రాలుపడ నిట్లనియె. 61

ప్రతిపదార్థం: ఆర్యులు= పుణ్యాత్ములు; ఆ పగ్గంబులు= ఆ పగ్గాలను; శీలంబు= నడవడి; అను= అనేటువంటి; వెరవుతోన్= ఉపాయంతో; అలవరించి= నియమించి; వేగంబు= ఆ గుర్రాల వేగాన్ని; ఉడుపుదురు= నియంత్రిస్తారు; వారలు= అట్లాంటి పుణ్యాత్ములు; జనన= పుట్టుకవలన; మరణ+ఆదుల వలని= మరణం మొదలైన వాటివలన (కలిగే); భయంబున్= భయాన్ని; ఉజ్జగించి= వదలిపెట్టి; పరమసుఖంబున్= మోక్షాన్ని; ఒందుదురు= పొందుతారు; ఇంతయున్+ఎఱింగి= ఇదంతా గుర్తించి; పుత్ర+ఆది జ్ఞాతులకున్= కొడుకులకు దాయాదులందరికీ; ఔర్ధ్వదైహికంబులు= ఉత్తర క్రియలు; చేయించి; సుఖివి+కమ్ము+అనినన్= సుఖంగా ఉండుము అని చెప్పగా; విని= వినికూడా; ఆ+మాటలు+అన్నియున్= ఆ మాటలన్నిటిని; పోన్+విడిచి= వదలిపెట్టి; తుదిన్= చివరిలో; చెవి సూఁడినట్టి దయినన్= చెవిని కాల్చినటువంటిది కాగా; పుత్ర= కొడుకులయొక్క; పరలోక+ఉత్తర; క్రియా విషయంబు+అగు+మాటకున్= క్రియలకు సంబంధించిన మాటలచేత; శోకంబు+అతిశయిల్లన్= దుఃఖం పెల్లుబికిరాగా; మూర్ఛిల్లెన్= మూర్ఛపోయాడు; అట్టి సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; కృష్ణద్వైపాయన మునీంద్రుఁడు= వ్యాసుడు; ఆ+ఎడకున్= అక్కడికి; విజయము+చేసినన్= రాగా; విదుర సంజయులు= విదురుడు, సంజయుడు; సంభ్రమంబునన్= ఆశ్చర్యంగా; ఎదురువచ్చి= ఎదుర్కొని (ఆహ్వానించి); ప్రణతులు+ఐ= నమస్కరించి; ధృతరాష్ట్రునకున్= రాజుకు; శిశిరజల= చల్లటి నీటిని; సేచన= చల్లడమూ; లలిత= సుకుమారంగా; వ్యజన వీజనంబులన్= విసనకర్రతో విసరడమూ; ఆచరించినన్= చేయగా; అతండు; సేదదేఱుటయున్= బడలికదీరగా; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రునికి; ఆ+మహాత్మునిరాక= వ్యాసుడిరాకను; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు; అతనికిన్= వ్యాసుడికి; దండనమస్కారంబు+చేసి= సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి; గద్గదికన్= డగ్గుత్తికతో; ఎలుంగు= కంఠధ్వని; రాలుపడన్= కంపిస్తుండగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ములు ఆ పగ్గాలను నడవడి అనే ఉపాయంతో నియంత్రించి ఆ గుర్రాల వేగాన్ని అదుపులో ఉంచుకొంటారు. అట్లాంటి పుణ్యాత్ములు పుట్టుక మరణం మొదలైన వాటివలన కలిగే భయాన్ని విడిచిపెట్టి మోక్షసుఖాన్ని పొందుతారు. ఇదంతా గుర్తించి నీవు నీ పుత్రాదులకు, నీ దాయాదులకు ఉత్తరక్రియలు జరిపించి సుఖంగా ఉండుము' అని చెప్పగా విని, ఆ మాటలన్నిటినీ వదలిపెట్టి చివరిలో 'నీ పుత్రులకు ఉత్తరక్రియలు చేయుము' అన్నమాట చెవిని కాల్చివేయగా, దుఃఖం పెల్లుబికి రాగా, మూర్ఛపోయాడు. ఆ సమయంలో సరిగ్గా వ్యాసుడు అక్కడికి వచ్చాడు. విదురుడు, సంజయుడు మున్నగువారు ఆశ్చర్యపడి గౌరవంతో ఆయనను ఆహ్వానించి నమస్కరించారు. మరొకవైపు ధృతరాష్ట్రుడి ముఖంపైన చల్లని నీటిని చల్లి, విసనకర్రలతో నెమ్మదిగా విసిరి ఉపచారాలు చేశారు. సేదదీరిన ధృతరాష్ట్రుడికి వ్యాసముని రాకను తెలిపారు. ఆ రాజుకూడా గౌరవంతో వ్యాసమహర్షికి సాష్టాంగ నమస్కారంచేసి డగ్గుత్తికతో గొంతు కంపిస్తుండగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఇంతమంది ఇన్ని విధాలుగా ఉపదేశించినా దేహధారి తన ఇంద్రియాల మార్గంలోనే వెళ్తాడని చెప్పటం కొరకే ధృతరాష్ట్రుడి ఈ అవస్థను వర్ణించటం. రాష్ట్రమంటే-శరీరం, దానిని ధృత-ధరించినవాడు. అతడి పిల్లలే అతడి ఇంద్రియాలు. రాజ్యభోగమే అతడి మనసుకున్న లోభగుణం. అందుకే పుత్రులమాట వినగానే 'వివేకం' నశిస్తుంది. భారత కథకంతా మూలం ఇదే.

దోధక వృత్తము:

'మానుష జన్మము మాన్య వివేకా! । మానసదుఃఖ సమాజము నెల్లం
దాన ఘటించుచు దైన్యము దెచ్చుం । గాన భవంబిది గాల్పనె? తండ్రీ! **62**

ప్రతిపదార్థం: మాన్య= మహనీయమైన; వివేకా!= జ్ఞానం కలవాడా! (వ్యాసమహర్షీ); మానుషజన్మము= మానవజన్మ; మానస దుఃఖ సమాజమునెల్లన్= మనసుకు అన్ని విధాల దుఃఖాలనూ; తాను+అ= తానే; ఘటించుచున్= సృష్టిస్తూ; దైన్యమున్+తెచ్చున్= దీనస్థితిని కల్పిస్తుంది; కాన= కాబట్టి; తండ్రీ!= ఓ తండ్రిగారైన వ్యాసమహర్షీ!; భవంబు+ఇది= ఈ పుట్టుక; కాల్పనె?= కాల్చటానికా? (నిష్ప్రయోజనమని అర్థం.)

తాత్పర్యం: 'మహనీయజ్ఞాన సంపన్నుడవైన వ్యాసమహర్షీ! ఈ మానవజన్మ తానంతట అదే మనస్సుకు అన్ని విధాలైన దుఃఖాలను సృష్టించి దీనస్థితిని కల్పింపజేస్తుంది. అందుచేత తండ్రీ! ఈ జన్మం ఎందుకు? కాల్చనా? (చివరకి ఎట్లాగూ జరిగే పని అదే!) ప్రయోజనం ఏమున్నది?

విశేషం: భవశబ్దానికి పుట్టుక-జన్మ-సంసారం- అని సందర్భాన్నిబట్టి అర్థాలుంటాయి. భూ-అనే ధాతువుకు పుట్టటమని అర్థం-ఎప్పటికప్పుడు కొత్తగా అనిపిస్తూ పుట్టేదికాబట్టి దీనిని జన్మమని-కొత్తగా ఏదో సమస్య పుట్టుతూనే ఉంటుంది. కాబట్టి-సంసారమని-అంటాం.

దోధక వృత్తంలో పాదానికి - భ, భ, భ, గ, గ అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ, ఏడవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి, ప్రాస నియమం కలదు.

మంజుభాషిణీ వృత్తము:

ధనమంతయుం బొలియ దారుణంబుగాఁ । దనయవ్రజంబు దెగ దైన్యమారఁగాఁ
దన బంధులందఱు మృతంబుఁ బొంద నె । వ్వనినైన శోకమనువహ్ని కాల్పదే? 63

ప్రతిపదార్థం: ధనమంతయున్= ధనమంతా; పొలియన్= నశించిపోగా; దారుణంబుగాన్= ఘోరంగా; తనయవ్రజంబు= కుమారుల సమూహం; తెగన్= చనిపోగా; దైన్యము+ఆరఁగాన్= దీనత్వమతిశయించగా; తనబంధులు+అందఱున్; మృతంబున్+పొందన్= చావును పొందగా; ఎవ్వనిన్+ఐనన్= ఎవడినైనా; శోకమను= శోకమనేటువంటి; వహ్ని= అగ్ని; కాల్పదే?= కాల్చదా?

తాత్పర్యం: ఉన్న ధనమంతా నశించి, కొడుకులందరూ చచ్చి, బంధువులందరూ ఒక్కసారిగా పోతే, ఎవడినైనా ఆ దుఃఖమనే అగ్ని దహించకుండా ఉంటుందా?

విశేషం: అలం: రూపకం. మంజుభాషిణీ వృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ స, జ, స, జ, గ అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ తొమ్మిదవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

ఉపజాతి వృత్తము:

మునీంద్ర! నిర్భాగ్యత ముట్టి చావుం । గానేరదయ్యెం గడుగట్టి చిత్తం
బనూన మూర్ఛం దెగటారియుఁ దా । రానేర్చె నిమ్మేనికిఁ గ్రమ్మఱంగన్. 64

ప్రతిపదార్థం: మునీంద్ర!= వ్యాసమహర్షీ!; నిర్భాగ్యత= దౌర్భాగ్యం; ముట్టి= ఆవరించి; చావున్= చావుకూడా; కాన్+నేరదయ్యెన్= రానిదయింది (రాకపోయింది); కడున్+గట్టి+చిత్తంబు= (నాది) చాలా గట్టి మనస్సు; అనూన= గొప్పదైన; మూర్ఛన్= మూర్ఛలో; తెగటారియున్= నశించికూడా; క్రమ్మఱంగన్= మళ్ళీ; ఈ+మేనికిన్= ఈ దేహంలోకి; తాన్= (ప్రాణం) తాను; రాన్+నేర్చెన్= రాగలిగింది (అంటే చనిపోతే బాగుండేదని అర్థం).

తాత్పర్యం: మహర్షీ! నా దౌర్భాగ్యం ఏమని చెప్పాలి! నాకు చావుకూడా రావటంలేదు. నాది చాలా గట్టి మనస్సు. లేకపోతే ఇంత పెద్ద మూర్ఛలో మునిగికూడా మళ్ళీ ఈ బొందిలోకి ప్రాణం రాగలిగింది.

విశేషం: ఐదు ప్రాణాలున్నాయని శారీరక శాస్త్రం చెప్పుతుంది. నాగ-కూర్మ-కృకర-దేవదత్త-ధనంజయాలని వీటిపేర్లు. నాగం-వాగ్ ద్వారంలో ఉండేది; కూర్మం-కంటిరెప్పలలో ఉంటుంది. కృకర-తుమ్మును కలిగిస్తుంది. దేవదత్తం-ఆవులింతను కలిగిస్తుంది-దేహమంతటా 'ధనంజయ' మనే ప్రాణం వ్యాపించి ఉంటుంది. ప్రాణ, అపాన, వ్యాన, ఉదాన, సమానాలని వరుసగా హృదయ, గుద, నాభి, కంఠ, సర్వశరీరాలను ఆశ్రయించి ఈ 'పంచప్రాణాలూ' వ్యాపించి ఉంటాయి. నాగకూర్మాది నామాలు కలిగినవి పంచప్రాణాల పేర్లు అని కొందరు. ఉపప్రాణాలు, లేదా ఉపవాయువులని కొందరు అంటారు. 'మనస్సంకల్ప' రూపంతో దృఢంగా ఉన్న 'ధనంజయ' మనే ప్రాణం వ్యాపించి ఉంటుంది.

కృష్ణద్వైపాయనముని ధృతరాష్ట్రునకు దుఃఖోపశమనంబు చేయుట (సం. 11-8-12)

వ. ఇంక నేమిసేయువాఁడ' నని పలికి యూరకున్న యన్నరనాథునకు మునినాథుం డి ట్లనియె. 65

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్= ఇంక; ఏమి+చేయువాఁడను?= ఏం చేయగలను?; అని పలికి; ఊరకున్నన్= ఊరకుండగా; ఆ+నరనాథునకున్= ఆరాజుతో; మునినాథుండు= శ్రేష్ఠుడైన వ్యాసమహర్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లాంటి స్థితిలో నేను ఏం చేయగలను?' అనిమాత్రమని ఊరకున్న ధృతరాష్ట్రుడితో వ్యాసుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

ఉత్సాహవృత్తము;

'నీవు ధర్మభంగి నెఱుఁగ నేర్తు నీతి కౌశలం । బావహిల్లు నీదు మనమునందుఁ గాన నేను శో
కావిలత్వ ముడుపఁబూని యరుగుదెంచితిన్ సుతా । భావజనిత దుఃఖవార్ధిపార మెయ్దు పుత్రకా! 66

ప్రతిపదార్థం: పుత్రకా!= కుమారా!; నీవు; ధర్మభంగిన్= ధర్మవిధిని; ఎఱుఁగన్+నేర్తు(వు)= తెలిసినవాడివి; నీదు మనమునందున్= నీ మనసులో; నీతి కౌశలంబు= నీతి పథంలోని నేర్పు; ఆవహిల్లున్= ఉంది; కానన్= అందుకే; శోక+ఆవిలత్వము= శోకంచేత పుట్టిన కలతను; ఉడుపన్+పూని= పోగొట్టాలని; నేను+అరుగుదెంచితిన్= నేనువచ్చాను; సుత+అభావ+జనిత= కొడుకులు మరణించటంచేత పుట్టిన; దుఃఖవార్ధిన్= దుఃఖమనే సముద్రాన్ని; ఎయ్దు(ము)= దాటుము.

తాత్పర్యం: 'కుమారా! నీవు ధర్మవిధి ఎరిగినవాడవు. నీవు నీతిశాస్త్ర కుశలుడవు. అందుచేత నీకు శోకాన్ని పోగొట్టి శాంతిని ప్రసాదించాలని నేను వచ్చాను. పుత్రుల మరణంచేత పుట్టిన దుఃఖసముద్రాన్ని దాటి శాంతిని పొందుము.

విశేషం: అభావం-అంటే లేకపోవటం: ఈ సందర్భంలో అభావం అంటే మరణం చేత ఏర్పడ్డ అభావమని అర్థం. వృత్తవిశేషానికి చూడండి: స్త్రీ. 1.48.

క. భూతము లనిత్యములు నీ । వీ తెరు వెప్పుడును విం దహీన ధృతిన్ నీ
చేతోగతి నలవఱుపుము । భూతానిత్యత్వ మదియ పుచ్చును వగలన్. 67

ప్రతిపదార్థం: భూతములు= ప్రాణులు; అనిత్యములు= అశాశ్వతాలు; నీవు; ఈ తెరువు= ఈ ధర్మాన్ని గురించి; ఎప్పుడును= ఎప్పుడూ; విందువు= వింటూనే ఉన్నావు; అహీన= గొప్ప; ధృతితోన్= ధైర్యంతో; భూత+అనిత్యత్వము= ప్రాణుల అశాశ్వతత్వమనే ఈ ధర్మాన్ని; చేతోగతిన్= మనసులో; అలవఱుపుము= (చక్కగా) అభ్యసించుము; అది+అ= ఆ జ్ఞానమే; వగలన్= నీ దుఃఖాన్ని; పుచ్చును= పోగొడుతుంది.

తాత్పర్యం: ప్రాణులు అన్నీ అశాశ్వతాలే. ఈ ధర్మాన్ని గురించి నీవు ఎప్పుడూ వింటూనే ఉన్నావు. గొప్ప ధైర్యంతో నీ మనస్సులో ప్రాణులు అశాశ్వతమనే ఈ ధర్మాన్ని అభ్యసించటం మొదలుపెట్టుము. ఆ జ్ఞానమే నీ దుఃఖాన్ని పోగొట్టుతుంది.

విశేషం: భూతం-అనేమాటకు నీరు, భూమి, వాయువు, ఆకాశం, అగ్ని అనే పంచభూతాలూ, ప్రాణం కలిగినవి, ప్రాణంలేనివి, జంతువులు, పక్షులు, మనుష్యులు - అనే ఇన్ని అర్థాలూ ఉన్నాయి. వెరసి మొత్తం 'ప్రకృతి' అని అర్థం. ఇది మార్పును పొందుతుంది, కాబట్టి అశాశ్వతం. ఆత్మ ఒకటే శాశ్వతమైనది- దానికి మార్పులేదు. అందుచేత ఆత్మనిత్యత్వ స్ఫురణ ఉండి 'జీవి' అశాశ్వతత్వాన్ని గురించి ఎరిగి, జీవితాన్ని ఆ జ్ఞానంతో గడపటంచేత విషాదాన్ని దాటగలడని తాత్పర్యం. కాని, ఈ జ్ఞానం వినుకలిచేత వచ్చేది కాదు. నిరంతరసాధనచేతనే వస్తుంది. అందుకే అభ్యసించుమని చెప్పటం.

ఆ. అరయ జీవలోక మధ్రువ మన నరు । నొడలి బ్రదుకు చావుఁ గడవ దనఁగ
వినియు నెల్లఁ గనియు వీతవివేకతఁ । బుత్ర మరణమునకుఁ బొగుల నగునె? 68

ప్రతిపదార్థం: అరయన్= బాగా ఆలోచిస్తే; జీవలోకము= ప్రాణిలోకం; అధ్రువము+అనన్= అశాశ్వతమైనదనీ; నరున్= మనిషియొక్క; ఒడలి బ్రదుకు= దేహంతోటి ఈ జీవితం; చావున్= మరణాన్ని; కడవదు+అనఁగన్= తప్పించుకోజాలదు అని; వినియున్= వినీ; ఎల్లన్+కనియున్= అన్నిటినీ చూచీ; వీత= పోయిన, వివేకతన్= జ్ఞానంతో; పుత్ర మరణమునకున్= పుత్రుల మరణానికి; పొగులన్+అగునె?= శోకించటం తగునా?

తాత్పర్యం: బాగా ఆలోచిస్తే ప్రాణిలోకం అశాశ్వతమైనదని, మనిషి దేహంతోడి ఈ జీవితం మరణాన్ని తప్పించుకొనజాలడని విని, ఇట్లాంటి నిజాలను చూచి వివేకజ్ఞానాన్ని కోల్పోయి పుత్రుల మరణానికి శోకించటం తగని పని.

వ. అదియునుం గాక. 69

తాత్పర్యం: అంతమాత్రమే కాకుండా.

సీ. నీ వెఱుంగక యుండఁగా వచ్చెనే వైర । బంధంబు కౌరవపాండవులకు?
నీ పుత్రకుండ దీనికిఁ గారణం బిది । విధి నిర్మితంబైన విధము సువ్వె!
కౌరవజాతి సంక్షయ మవశ్యంబుగాఁ । గలయదియై చెల్లెఁగాక క్రొత్త
యైనదియే? బంధు లాజి విహార త । త్పరతమై సద్గతిఁ బడసినారు

ఆ. వారి కేల యింత వగవ నట్లును గాక । విమలబుద్ధియైన విదురుఁ డిట్టు
లగుట యెఱిఁగి బుద్ధి తగఁ జెప్పె నీకు జూ । దంబు సమయమునన దాని వినవ. 70

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; ఎఱుంగక+ఉండఁగాన్= తెలియకుండా; కౌరవపాండవులకున్= కౌరవులకు; పాండవులకు; వైరబంధంబు= వైరరూపమైన బంధం; వచ్చెనే?= కలిగినదా?; నీ పుత్రకుండు+అ= నీ కొడుకే; దీనికిన్= దీనికంతటికీ; కారణంబు= కారణం; ఇది= ఇట్లా కావటం; విధి= విధిచేత (దైవంచేత); నిర్మితంబు+ఐన= కల్పించబడిన; విధము+చువ్వె!= పద్ధతి సుమా!; కౌరవజాతి= కురువంశీయుల; సంక్షయము= నాశనం; అవశ్యంబుగాన్= తప్పని సరిగా; కాన్+కల+అది+ఐ= జరగాల్సి ఉండి; చెల్లెన్+కాక= అట్లా జరిగిపోయింది తప్ప; క్రొత్త+ఐనది+ఏ?= ఇదేమి కొత్త విషయమా?; బంధులు= బంధువులందరూ; ఆజి= యుద్ధం అనే; విహార తత్పరతమైన్= విహారంలో ఆసక్తి కలవారై; సత్+గతిన్= సుగతిని; పడసినారు= పొందారు; వారికిన్= వారికోసం; ఇంత= ఇంతగా; వగవన్= దుఃఖించటం; ఏల?= ఎందుకు?; అట్లునున్+కాక= అంతేకాకుండా; విమలబుద్ధి+ఐన= పవిత్ర బుద్ధి కలిగిన; విదురుఁడు; ఇట్టులు+అగుట= ఇట్లా కాబోతుందని; ఎఱిఁగి= తెలిసినవాడై; నీకున్= నీకు (నీ కుమారునికి); తగన్= ఎన్నో విధాలుగా; జూదంబు సమయమునన్+అ= జూదమాడే సమయంలోనే; బుద్ధి+చెప్పెన్= నీతి బోధించాడు; దానిన్= దానిని; వినవు+అ= నీవు వినకపోతివి.

తాత్పర్యం: నీకు తెలియకుండా కౌరవ పాండవులకు వైరం కలిగిందా! నీకొడుకే ఇంతటికీ మూలం. ఇట్లా కావటం దైవవిధి. అందుకే అనివార్యంగా కౌరవ వంశం నాశనమైంది. అంతేకాని ఇదేం కొత్త విషయం కాదే! బంధువులందరూ యుద్ధమనే ఆటలో ఆసక్తి కలవారై (ఆడి) సుగతిని పొందారు. వారికొరకు ఇంతగా దుఃఖం పొందటం ఎందుకు? అంతేకాకుండా పరమ పవిత్ర బుద్ధి కలిగిన విదురుడు ఇట్లా కాబోతుందని తెలిసినవాడై ఆనాడు ద్యూతసమయంలోనే నీకూ నీ కుమారునికీ ఎన్నో విధాలుగా నీతిబోధ చేశాడు. కాని, నీవు దానిని విన్నావు కావు.

దోధక వృత్తము:

దేవ కృతంబులు ధీరులకైనన్ । భూవర! మాన్పఁగఁ బోలునె? యెట్లుం
గావున శోకముఁ గాఱియ దల్గం । గా వలదే తుది గౌరవ మొప్పన్? 71

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజా!; దేవకృతంబులు= దైవ నిర్ణయాలు (దేవతల పనులు); ధీరులకున్+ఐనన్= ఎంత ధీరులకైనా; ఎట్లున్= ఎట్లాగైనా; మాన్పఁగన్+పోలునె?= ఆపటానికి అవుతుందా?; కావునన్= అందుచేత; శోకమున్= శోకమును; కాఱియన్= బాధను; తుదిన్= చివరికి; గౌరవము+ఒప్పన్= నీకు మన్నన ఏర్పడేలా; తల్గన్+కాన్+వలదే?= పోగొట్టుకోవద్దా?

తాత్పర్యం: రాజా! దేవతల పనులను ఎంత ధీరులైనా ఎంత ప్రయత్నించినా ఆపలేరు. అవి అట్లాగే జరుగుతాయి. అందువలన నీ గౌరవాన్ని, వంశప్రతిష్ఠను నిల్పుకొనటానికైనా నీ శోకాన్నీ, బాధనూ పోగొట్టుకొమ్ము.

విశేషం: 'భీష్మాదులు జన్మించిన సద్వంశంలో పుట్టిన నీవు శోకిస్తూ కూర్చోవటం అనుచితమైనపని' - అని వంశగౌరవాన్ని గుర్తుచేయటం అతనిలో ఆత్మవిశ్వాసాన్ని నింపటం కోసమే. వృత్తలక్షణానికి చూడండి. స్త్రీ. 1.62

వ. దేవతలకుం గృత్యంబయిన దానిఁ దత్ప్రత్యక్షంబున వింటి నది నీకు మేలు గోరిచెప్పెద నాకర్ణింపు; మే నశ్రమంబున నెందయినఁజరింతు నొక్కనాఁడు దేవసభకుంబోయితి నందుఁబురందరప్రముఖ బృందారకులను నారదాదిమునిబృందములనుంగాంచి సుఖగోష్ఠినున్న సమయంబున భూదేవి యచ్చటికి వచ్చి య ద్విబుధులతో నిట్లనియె. 72

ప్రతిపదార్థం: దేవతలకున్= దేవతలకు; కృత్యంబయిన దానిన్= చేయదగ్గ పనిని గురించి (చేయబోయే దాన్ని గురించి); తద్+ఆ దేవతల; ప్రత్యక్షంబునన్= సమక్షంలోనే; వింటిన్= విన్నాను; అది= ఆ విషయాన్ని; నీకున్; మేలు+కోరి= మేలు కావాలన్న కోరికతో; చెప్పెదన్= చెబుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము; ఏను= నేను; అశ్రమంబునన్= ఏ శ్రమాలేకుండానే; ఎందయినన్= ఎక్కడికి కావాలన్నా; చరింతున్= వెళ్తాను; ఒక్కనాడు; దేవసభకున్= స్వర్గంలో దేవతల సభకు; పోయితిన్= వెళ్ళాను; అందున్= ఆ సభలో; పురందర= ఇంద్రుడు; ప్రముఖ= మొదలైన; బృందారకులను= దేవతలను; నారద+ఆది= నారదుడు మొదలైన; ముని బృందములనున్= మునుల సమూహాలను; కాంచి= చూచి; సుఖగోష్ఠినున్న సమయంబునన్= ఇష్టాగోష్ఠిలో ఉన్న సమయంలో; భూదేవి; అచ్చటికిన్+వచ్చి= ఆ సభలోకి వచ్చి; ఆ+విబుధులతోన్= ఆ దేవతలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: దేవతలు ఏం చేయబోతున్నారన్న విషయాన్ని ఆ దేవతల సమక్షంలోనే ఒకప్పుడు నేను విన్నాను. ఆ విషయాన్ని నీకు జ్ఞానం కలగటం కొరకు చెప్పుతాను వినుము. నేను ఏ శ్రమా లేకుండా ఎక్కడికి కావాలన్నా వెళ్ళగలను. ఒకనాడు దేవసభకు వెళ్ళాను. ఆ సభలో ఇంద్రాది దేవతలు, నారదాది మహర్షులు ఉన్నారు. వారి నందరినీ చూచి ఇష్టాగోష్ఠిలో ఉన్న సమయంలో ఆ సభలోకి భూదేవి వచ్చి దేవతలతో ఇట్లా అన్నది.

క. 'మీరలు బ్రహ్మసభను మ । ద్భారము మాన్పుటకు నలిని బనిఁబూనితి రె
క్కారణమునఁ దడసితి రొకొ? । యేరూపునఁ దలుఁగుదాన నేను భరంబున్? 73

ప్రతిపదార్థం: మీరలు= మీరందరూ (ఒకప్పుడు); బ్రహ్మసభను= బ్రహ్మదేవుడి సన్నిధిలో జరిగిన సభలో; మత్+భారము= నాపై ఉన్న దుష్ట భారాన్ని; మాన్పుటకున్= తొలగించటానికి; నలిని= ఉత్సాహంతో; పనిన్+పూనితిరి= ఏదో ఒకటి చేయాలని

పూనుకొన్నారు; ఏ+కారణమునన్= ఏ కారణంచేత; తడసితిరి+ఒకొ?= ఆలస్యం చేస్తున్నారో? (చెబుతారా); నేను; భరంబున్= ఈ భారాన్ని; ఏ రూపునన్= ఏ విధంగా తలుఁగుదానన్?= తగ్గించుకోగలను?

తాత్పర్యం: 'దేవతలారా! మీరంతా ఒకప్పుడు బ్రహ్మసన్నిధిలో జరిగిన సభలో నాపై ఉన్న దుర్భర భారాన్ని తొలగించటానికి ఎంతో ఉత్సాహంతో ఏదో ఒక పనిచేయాలని పూనుకొన్నారు. మరి ఏ కారణంచేత మీరు ఆలస్యం చేస్తున్నారో ఏమో! నేను ఈ భారాన్ని ఏ విధంగా తగ్గించుకొనగలను? (మీరే చెప్పండి)'.

వ. అనిన విని సర్వలోక నమస్కృతుండగు నారాయణుండు నవ్వుచు న వ్వెలంది కిట్లనియె. 74

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అడుగగా; విని; సర్వలోక= అన్ని లోకాలలోని వారిచేత; నమస్కృతుండు+అగు= నమస్కరింప బడేటటువంటివాడైన; నారాయణుండు= శ్రీమహావిష్ణువు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఆ+వెలందికిన్= ఆ భూదేవితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని భూదేవి అడుగగా సర్వలోకాలలోనూ నమస్కరించ బడేటటువంటి శ్రీమహావిష్ణువు నవ్వుతూ ఆమెతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: లోకానికంతా ఏది భారమో అది శ్రీమహావిష్ణువుకు ఒక ఆటలాంటిదని అర్థం. అందుకే ప్రతి అవతారమూ ఆయనకు ఒక 'లీల' అని పురాణాలు చెబుతున్నాయి. అందుకే ఈ లోకమంతా అతడి 'లీల' లో భాగమని భాగవతం చెబుతుంది. అందుకే విష్ణువు 'నవ్వటం'. ఈ హాసం కూడా 'లీలా విలాసం'లో భాగమేనని అర్థం. నరుడి కథలో జరగబోయే మార్పు నారాయణుడికే తెలుసునని ఈ సందర్భానికి అర్థం.

తే. 'వినుము ధృతరాష్ట్రుఁ డనురాజు తనుజశతముఁ । బడయు దుర్యోధనుం డనఁబరఁగు పెద్ద
కొడుకు నీ భారతమంతయు నుడుపు నతఁడు । తడయ కయ్యెడు నది వగఁ దక్కు మబల! 75

ప్రతిపదార్థం: అబల!= ఓ భూదేవీ!; వినుము; ధృతరాష్ట్రుఁడు+అనురాజు= ధృతరాష్ట్రుడనే పేరున్న రాజు; తనుజ శతమున్= నూరుగురు కుమారులను; పడయున్= పొందుతాడు; దుర్యోధనుండు+అనన్+పరఁగు= దుర్యోధనుడనే పేరున్న; పెద్ద కొడుకు; అతఁడు; నీ భారమంతయున్= నీ భారాన్ని అంతటినీ; ఉడుపున్= పోగొడతాడు; అది= ఆ పోగొట్టటం; తడయక+ అయ్యెడున్= తొందరలోనే జరుగుతుంది; వగన్= దుఃఖాన్ని; తక్కుము= వదలిపెట్టుము.

తాత్పర్యం: 'భూదేవీ! వినుము. ధృతరాష్ట్రుడనే రాజు నూరుగురు కొడుకులను పొందుతాడు. వారిలో దుర్యోధను డనేవాడు పెద్దకొడుకు. నీ దుర్భర భారాన్నంతా సంపూర్ణంగా పోగొట్టుతాడు. అది కూడా తొందరలోనే జరుగుతుంది. ఇక శోకించవద్దు.

వ. ఎట్లనిన. 76

తాత్పర్యం: ఎట్లాగంటే.

క. వానిం జంపను గావం । బూని సకలరాజలోకమును నీసుమెయిన్
సేనాసముదయములునుం । దానుఁ గురుక్షేత్ర సమర దారుణతఁ దెగున్. 77

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; చంపనున్= చంపటానికి; కావన్= కాపాడటానికి; సకల రాజలోకమునున్= రాజులందరూ; ఈ సుమెయిన్= ఈర్ష్యతో; సేనాసముదయములునున్= సేనా సమూహాలూ; తానున్= సకలరాజలోకమూ; కురుక్షేత్ర= కురుక్షేత్రంలో జరిగే; సమర దారుణతన్= భయంకర యుద్ధంలో; తెగున్= చస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడిని కాపాడటానికి, చంపటానికి భారతభూమిలోని రాజులందరూ ఈర్ష్యతో చేరుతారు. చివరికి కురుక్షేత్రంలో జరిగే మహాయుద్ధంలో ఆ సకలరాజలోకమూ సైన్యాలతోపాటు ఘోరంగా చనిపోతుంది.

వ. సోదరసముదయసహితంబుగా నతండును మృతుండగు; దానంజేసి భవదీయభారంబు వాయు నిశ్చింతంబునం జనుము భూతధారణం బాచరింపుము పొ'మ్మని పలికి యద్దేవిని వీడుకొలిపెఁ బదంపడి సకల ప్రజాసంహార కారణంబై కల్యంశంబున దుర్యోధనుండు జనియించె; నక్కుమారుండు. 78

ప్రతిపదార్థం: సోదర సముదయ= తమ్ముల గుంపుతో; సహితంబుగా= కూడ; అతండును= దుర్యోధనుడును; మృతుండు+అగున్= చనిపోతాడు; దానన్+చేసి= అంచేత; భవదీయ= నీ; భారంబు+పాయున్= బరువు తగ్గిపోతుంది; నిశ్చింతంబునన్= నిశ్చింతగా; చనుము= వెళ్ళు; భూతధారణంబు= జీవులను ధరించటం; ఆచరింపుము= కొనసాగించుము; పొమ్ము; అని పలికి; ఆ+దేవిని= ఆ భూదేవిని; వీడుకొలిపెన్= పంపించాడు; పదంపడి= ఆ వెనుక; సకల ప్రజాసంహార= ప్రజలందరి మృతికీ; కారణంబు+ఐ= కారణం అవుతూ; కలి+అంశంబునన్= కలి అంశతో; దుర్యోధనుండు; జనియించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: సోదరులందరితో కూడా ఆ దుర్యోధనుడు చనిపోతాడు. అందువలన నీ భారం పూర్తిగా తగ్గిపోతుంది. నిశ్చింతగా వెళ్ళుము. మునుపటివలె జీవులను భరించే నీ పనిని చేస్తూ ఉండుము' - అని పలికి ఆ భూదేవిని నారాయణుడు ఓదార్చి పంపించాడు. ఆ వెనుక రాజులందరూ చనిపోవటానికి కారణమైన 'కలి' అంశతో దుర్యోధనుడు పుట్టాడు.

విశేషం: భూమికి 'భూతధాత్రి' అని పేరు - అన్ని భూతాలను ధరిస్తుంది కాబట్టి.

తే. ఒరుల యున్నతి సయిరింపనోపఁ డధిక । బలుఁడు క్రోధి శూరత్వసంపన్నబుద్ధి
బుద్ధి సెప్పిన వినియెడు ప్రోడగాఁడు । గాన వైరంబు విడువఁడు కౌరవేంద్ర! 79

ప్రతిపదార్థం: కౌరవేంద్ర!= కురువంశీయులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఒరుల= ఇతరుల; ఉన్నతి= గొప్పతనాన్ని; సయిరింపన్+ఓపఁడు= సహించలేడు; అధికబలుఁడు= మిక్కిలి బలవంతుడు; క్రోధి= క్రోధనుడు (కోపమున్నవాడు); శూరత్వ= పరాక్రమంతో; సంపన్న= నిండిన; బుద్ధి= చిత్తవృత్తి కలిగినవాడు; బుద్ధి+చెప్పినన్= ఇతరులు నీతి చెబితే; వినియెడు= వినేటువంటి; ప్రోడ= ప్రౌఢుడు (విచక్షణ ఉన్నవాడు); కాఁడు; కానన్= అందువలన; వైరంబున్= విరోధాన్ని; విడువఁడు= వదలిపెట్టడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఆ 'కలి' అంశతో పుట్టటంవలన దుర్యోధనుడు ఇతరుల గొప్పతనాన్ని సహించడు. ఎంత బలవంతుడో అంత కోపం కలిగినవాడు. అతని చిత్తవృత్తి పరాక్రమంతో నిండిపోయింది. ఎవరైనా పెద్దలు నీతి చెప్పితే వినే సంస్కారం లేదు. అందుకే వైరాన్ని వదలిపెట్టలేదు.

విశేషం: కలి - అంటే 'పాప'మని సారభూతమైన అర్థం. ఈనాటి మనుష్యులలో సర్వసాధారణంగా కనిపించే ఈర్ష్య, కోపం, దుష్టమైన బలం, అసంస్కార హృదయం - ఇవన్నీ 'కలి' లక్షణాలని భారత కథ నిరూపిస్తుంది.

క. తమ్ముఁడు, శకునియుఁ, గర్ణుఁడు । నమ్మానవపతికిఁ దగినయనుచరు లతనిన్
సమ్మదమునఁ గలసిన నృపు । లమ్మెయి వారలు వినాశమగు టేలుడుగున్? 80

ప్రతిపదార్థం: తమ్ముఁడు= దుశ్శాసనుడు; శకునియున్= శకుని; కర్ణుడు; ఆ+మానవపతికిన్= ఆ దుర్యోధనుడనే రాజుకు; తగిన+అనుచరులు= అన్నివిధాలా తగిన స్నేహితులు; అతనిన్= ఆ సుయోధనుని; సమ్మదమునన్= ప్రీతితో; కలసిన= చేరిన; నృపులు= రాజులందరూ; ఆ+మెయి+వారలు= అలాంటివారే (ఇక); వినాశము+అగుట= నాశనమైపోవటం అన్నది; ఏలా+ ఉడుగున్?= ఎందుకు ఆగుతుంది?

తాత్పర్యం: దుశ్శాసన శకుని కర్ణులు ఆ రాజుకు తగిన సహచరులు. అతడితో చేరిన రాజులూ అట్లాంటివారే. ఇక అందరూ నశించకుండా ఎట్లా ఉంటారు?

తోదక వృత్తము:

తమ తమ తప్పులఁ దా రెరియంగా । విమలమతీ! యిటు వీరికినై శో
కమునఁ దహింపఁగఁగాదు మనంబున్ । సముచిత మిత్తఱి శాంతము సుమ్మీ!' 81

ప్రతిపదార్థం: (అందుచేత); విమలమతీ!= నిర్మలమైన చిత్తమున్న రాజా!; తమతమ= వారువారు చేసిన; తప్పులన్= తప్పులతో; తారు= తాము; ఎరియన్+కాన్= కాలిపోగా (నశించగా); వీరికిన్+ఐ= వీరికోసమని; ఇటు= ఇలా; శోకమునన్= దుఃఖాగ్నిలో; మనంబున్= నీ మనస్సును; దహింపఁగన్+కాదు= కాల్చరాదు; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; శాంతము= శాంతంగా ఉండటమే; సముచితము= తగింది; సుమ్మీ!= సుమా!.

తాత్పర్యం: తాము తాము చేసిన తప్పులతో తాము తాము కాలిపోయి నశించారు. అట్లాంటివారి కొరకు నీవు నీ మనస్సును ఇట్లా శోకాగ్నిలో దహించి వేయటం తగిన పనికాదు. ఈ సమయంలో శాంతంగా ఉండటమే తగిన పని సుమా!'

విశేషం: ఎరియు-మండు: దోషమనేది అగ్ని - పాపం ఎవరు చేస్తారో వారిని పాపమే దహించివేస్తుందని భారతీయుల విశ్వాసం.

'విమలమతీ!' - అనటంలో 'నిర్మలమైన చిత్తంతో ఇకనైనా ఆలోచించుము' అనే సూచనకూడా గర్భితంగా ఉంది.

తోదకవృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ, న,జ,జ,య అనే గణాలుంటాయి: మొదటి అక్షరానికీ ఎనిమిదవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. అని చెప్పిన నవ్విభుండు దనకుం బాండవాగ్రజుం డవమానం బాచరించునను శంక నూని యునికి యమ్మహాముని దివ్యబోధంబునం దేటపడి యుండుం గావున నత్తాపసోత్తముండు వెండియు నిట్లనియె. 82

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పినన్= అని దుర్యోధనుని జన్మరహస్యాన్ని చెప్పగా; ఆ+విభుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; తనకున్= తనకు; పాండవాగ్రజుండు= ధర్మరాజు; అవమానంబు+ఆచరించునను= అవమానం చేస్తాడని; శంకన్+ఊని+ఉనికి= అనుమానం కలిగి ఉండటం; ఆ+మహాముని= ఆ వ్యాసమహర్షి; దివ్య+బోధంబునన్= దివ్యజ్ఞానంలో (దృష్టిలో); తేటపడి+ఉండున్= స్పష్టమై ఉన్నది; కావునన్= అందుచేత; ఆ+తాపస+ఉత్తముండు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; వెండియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని వ్యాసుడు చెప్పాడు. అంతలో ధృతరాష్ట్రుడి మనసులో తనను ధర్మరాజు తప్పక సోదరులతో వచ్చి అవమానపరుస్తా డన్న అనుమానం మొలకెత్తింది. దీనిని తన దివ్యదృష్టితో గుర్తించిన వ్యాసుడు ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'పాండవుల వలని కీడొ । క్కొండును లేదధిప! నీదు కొడుకులు ధరణీ
మండలమంతయు మ్రింగిరి । పాండునృపతి భాగమునకుఁ బాపిరి వారిన్. 83

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; పాండవులవలని= పాండవులవలన జరిగిన; కీడు+ఒక్కొండును= ఒక అపకారంకూడా; లేదు; నీదు కొడుకులు= నీ కుమారులైన దుర్యోధనాదులు; ధరణీమండలము+అంతయున్= భూమండలాన్ని అంతా; మ్రింగిరి= మ్రింగివేశారు; పాండు నృపతి= పాండురాజు; భాగమునకున్= రాజ్యభాగానికి; వారిన్= పాండవులను; పాపిరి= దూరంచేశారు.

తాత్పర్యం: 'రాజా! వినుము. పాండవుల వలన ఎప్పుడూ ఏ కీడూ జరగలేదు. నీ కుమారులు దుర్యోధనాదులే మొత్తం భూమండలాన్నంతా మ్రింగివేశారు. పాండురాజు భాగాన్ని కూడా పాండవులకు దక్కకుండా చేశారు.

వ. దానంజేసి యిట్లు సకల కౌరవ్యులకు నఖిల భూపతులకు నిఖిల ప్రజలకును బొలియవలసె నిది యంతయు మున్న యెఱుంగుదుఁ గావున. 84

ప్రతిపదార్థం: దానన్+చేసి= అందువలన; ఇట్లు; ఈ రీతిగా; సకల కౌరవ్యులకున్= సకల కురువంశీయులకు; నిఖిల భూపతులకున్= రాజులదరికీ; నిఖిల ప్రజలకున్= ప్రజలందరికీ; పొలియన్ వలసెన్= చావవలసి వచ్చింది; ఇది+అంతయున్= ఇదంతా; ఇట్లా జరగబోతుందని; మున్ను+అ= ముందే; ఎఱుంగుదున్= నాకు తెలుసు; కావునన్= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: అందువలననే ఈ రీతిగా కురువంశీయులు, రాజులు, ప్రజలు - అందరూ దుర్మరణం పాలు కావలసి వచ్చింది. ఇదంతా ఇట్లా జరుగబోతుందని నాకు తెలుసు కాబట్టి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: కురువంశంలో పుట్టిన వారందరూ కౌరవ్యులే. పాండవులు, వారి బంధువులు, సంతానం కూడా కురువంశీయులే. అందుకే ఇట్లా అనటం.

ఉత్సాహవృత్తము

వినుము నారదుండు దీని వినఁగఁ జెప్పె ధర్మనం
దనున కతని మనము కరుణ దవిలియున్కి హింసకున్
గొనకొనంగఁ జొరమి నతఁడు కురుబలంబుతోడ పాం
దునక వడఁడె? జగము మెచ్చఁ దొడఁగి పెక్కు భంగులన్. 85

ప్రతిపదార్థం: వినుము= (ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) వినుము; నారదుండు= నారదమహర్షి; దీనిన్= ఈ విషయాన్నంతా; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; వినఁగన్= వినేలా; చెప్పెన్= చెప్పాడు; (అందువలన) అతని మనము= ధర్మరాజు మనస్సు; కరుణన్+తవిలి= కరుణలో తగుల్కొని; ఉనికి= ఉండటంచేత; హింసకున్= హింసచేయటానికి; కొనకొనంగన్+చొరమిన్= ప్రయత్నించకపోవటంవలన; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; కురుబలంబు తోడన్= కురు సైన్యంతో; జగము= ప్రపంచమంతా; పెక్కుభంగులన్= ఎన్నో విధాలుగా; మెచ్చన్= మెచ్చుకోగా; తొడఁగి= ప్రయత్నించి; పొందునకున్+అ+పడఁడె= సంధికే ప్రయత్నించలేదా?

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. నారదుడు ఈ విషయమంతా ధర్మరాజుకు ఏనాడో వివరించాడు. అందుచేతనే ధర్మరాజు మనసులో కరుణపుట్టి హింస చేయటానికి ప్రయత్నించకుండా కురుబలంతో ప్రపంచమంతా స్తుతించే విధంగా సంధికే ప్రయత్నించాడు. ఇది నీకు తెలియని విషయమా?

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడండి: స్త్రీ. 1.48

తే. ఏను నతనికిఁ జెప్పితిం గాన నాతఁ । డధికయత్నంబు సేసెఁ దానంతవడియు
వైర మెమ్మెయి మాన్పంగ నేరఁ డయ్యె । నియతిఁ దప్పింప నేరికి నేర నగునె? 86

ప్రతిపదార్థం: ఏనున్= నేనుకూడా; అతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; చెప్పితిన్+కానన్= చెప్పాను కాబట్టి; ఆతఁడు= ధర్మరాజు; అధికయత్నంబు+చేసెన్= సంధికోసం ఎంతో ప్రయత్నించాడు; తాను+అంత పడియున్= తాను అంత ప్రయత్నించికూడా; వైరము+ఏ+మెయిన్= వైరం ఏ విధంగానూ; మాన్పంగన్+నేరఁడు+అయ్యెన్= మాన్పించలేకపోయాడు; నియతిన్= విధిని; తప్పింపన్= తప్పించటానికి; ఏరికిన్= ఎవరికైనా; నేరన్+అగునె?= సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: నేనుకూడా ఆ ధర్మరాజుకు చెప్పాను కాబట్టి అతడు సంధికొరకు ఎంతగానో ప్రయత్నించాడు కాని, శత్రుత్వాన్ని మాన్పించలేకపోయాడు. ఎంత ప్రయత్నించినా విధిని తప్పించటానికి ఎవరు సమర్థులు?

క. ఏ నిది యంతయు నెఱుఁగుదుఁ । గాన వృథా శోక వహ్నిఁ గాలమికిని నీ
మానసమునఁ గృపకలిమికిఁ । గా నొడివితి దేవగుహ్యగతియుఁ దెలిపితిన్. 87

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఇది= ఈ విషయం; అంతయున్= అంతా; ఎఱుఁగుదున్= తెలియుదును; కానన్= కాబట్టి; వృథా శోకవహ్నిన్+కాలమికిని= వ్యర్థమైన శోకమనే అగ్నిలో కాలకుండా ఉండటానికి; నీ మానసమునన్= నీ మనస్సులో; కృపకలిమికిన్+కాన్= దయపుట్టటానికి గాను; నొడివితిన్= ఇట్లా చెప్పాను; దేవ గుహ్యగతియున్= దేవతలయొక్క రహస్యమైన విధానాన్ని గురించి; తెలిపితిన్= నీకు తెలిపాను.

తాత్పర్యం: నాకు ఇదంతా బాగా తెలుసు కాబట్టి నీవు వ్యర్థమైన శోకాగ్నిలో కాలిపోకుండా ఉండటానికి, నీ మనసులో పాండవులపైన దయపుట్టటానికి ఇదంతా చెప్పాను. పైగా దేవతల రహస్య విధానం ఎట్లా ఉందో కూడా తెలిపాను.

విశేషం: గుహ్య మంటే రహస్యమని అర్థం. మానవులకు అర్థంకాని దాన్నే 'దైవరహస్య' మంటారు. దాన్నిబట్టి మనుషుల ప్రవృత్తులు ఉంటాయి - జ్యోతిశ్శాస్త్రాదుల ద్వారా ఈ రహస్యాన్ని కొద్దిగానైనా తెలిసికొనవచ్చును కాబట్టి జ్యోతిష్కులను 'దైవజ్ఞులు' అంటారు. ఋషులు ఈ రహస్యాన్ని సంపూర్ణంగా ఎరుగుదురని ఈ సందర్భం వలన తెలిసికొనగలము.

భుజంగప్రయాతము:

వినీతుండవై ధర్మ వేదిత్వబుద్ధిం । దనర్పొందు నీ విట్లు దైన్యాతిరేకం
బునం బొంది శోకాగ్నిఁ బొక్కంగఁ గుంతీ । తనూజాగ్రజుం డాత్మఁ దాఁ గుందకున్నే? 88

ప్రతిపదార్థం: వినీతుండవు+ఐ= పవిత్రుడవై; ధర్మవేదిత్వబుద్ధిన్= ధర్మాన్ని తెలిసిన బుద్ధితో; తనర్పు+ఒందు= ఔన్నత్యాన్ని పొందిన; నీవు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; దైన్యాతిరేకంబునన్+పొంది= అతిశయించిన దైన్యాన్ని పొంది; శోకాగ్నిన్= శోకమనే

అగ్నిలో; పొక్కంగన్= పరితపిస్తూ ఉంటే; కుంతీ తనూజ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; ఆత్మన్= తనలో; తాన్= తాను; కుందక+ఉన్నే?= బాధపడకుండా ఉంటాడా?

తాత్పర్యం: నీవు అతి పవిత్రుడవు. ధర్మవేదివి. ఎంతో ఉన్నతుడవు. అట్లాంటి నీవు మిక్కిలి దీనంగా శోకమనే అగ్నిలో పరితపిస్తూ ఉంటే చూచి కుంతి పెద్దకొడుకు (ధర్మరాజు) ఎంత బాధపడతాడో చూచావా?'

విశేషం: భుజంగ ప్రయాత వృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ నాలుగు య గణాలు ఉంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ ఎనిమిదవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాస నియమం ఉన్నది.

క. డెందము తిర్యగ్యోనుల । యందును గరుణా సమగ్రమై యుండు భవ
న్నందనుఁ డజాతశత్రున । కుం దచ్చరితంబు నీవుఁ గొంత యెఱుఁగవే! 89

ప్రతిపదార్థం: భవత్+నందనుడు= నీ కుమారుడు; అజాతశత్రువునకున్= ధర్మరాజుకు; తిర్యగ్+యోనులఅందునన్= పక్షుల విషయంలోను, జంతువుల విషయంలోనూ; డెందము= హృదయం; కరుణా సమగ్రమై+ఉండున్= కరుణతో నిండి ఉంటుంది; తద్+చరితంబు= అతని చరిత్ర; నీవున్= నీకూ; కొంత; ఎఱుఁగవే!= తెలుసుకదా!

తాత్పర్యం: నీ కుమారుడైన ధర్మరాజు అజాతశత్రువు. అతడికి ఈ లోకంలో శత్రువులే లేరు. అతడి హృదయంలో మనుష్యులు, జంతువులు, పక్షులు - అందరి విషయంలోనూ అన్నిటి విషయంలోనూ కరుణ మాత్రమే ఉంటుంది. అతడి చరిత్ర నీవూ కొంత ఎరుగుదువు కదా!

విశేషం: పండితుడు సమదర్శనం కలిగి ఉంటాడని భగవద్గీత చెప్పుచున్నది. ధర్మరాజు అట్లాంటివాడని ధృతరాష్ట్రుడు తెలియని వాడు కాడు. అందుకే 'కొంత' ఎరుగుదువు అనటం. ఈ సమదర్శనం ఉన్న ధర్మరాజు అజాతశత్రువే. అతడికి శత్రువే పుట్టలేదని అర్థం. అందుచేత నీ కొడుకులు కూడా అతడికి శత్రువులు కారనీ అర్థం అవుతుంది. ధృతరాష్ట్రుడికి ఈ సమభావం కలిగించాలనే దృష్టితోనే 'నీ కొడుకు ధర్మరాజు' అని గుర్తు చేస్తున్నాడు వ్యాసుడు.

మానినీ వృత్తము

కావున నీ దెస నాతనికిన్ విముఖత్వము గల్గదు; భక్తి మెయిం
దా వినయం బెనయం గొనియాడుట దప్పదు కాంచెద వాతనిపై
నీవును నెయ్యముఁ గారుణికత్వము నెక్కొనఁ దమ్ములు నవ్విభుఁడు
న్వేవుర పెట్టుగ సంతతికల్మియ నీమది నిల్పుము పెంపొలయన్. 90

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందుచేత; నీ దెసన్= నీ మీద; ఆతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; విముఖత్వము= వైముఖ్యం; కల్గదు= లేదు; (ఎందుకంటే); తాన్= అతడు; వినయంబు+ఎనయన్= వినయం పొందగా; కొనియాడుటన్= నిన్ను ఎప్పుడూ గౌరవిస్తూనే ఉండటంవలన; ఆతనిపైన్= ఆ ధర్మరాజుపై; నీవును= నీవు కూడా; నెయ్యమున్= స్నేహభావాన్ని; కాంచెదవు= పొందుతావు; తప్పదు= ఇది అనివార్యం; (నీవు కూడా); కారుణికత్వము= దయ; నెక్కొనన్= అతిశయించగా; తమ్ములున్= తమ్ములును; ఆ+విభుఁడున్= ఆ ధర్మరాజును; వేవుర= వేయిమందికి; పెట్టుగన్= మారుగా; సంతతి+కల్మి+అ= (నీ) సంతాన సంపదగానే; పెంపొలయన్= సౌభాగ్యం అతిశయించగా; నీ మదిన్= నీ హృదయంలో; నిల్పుము= నిలుపుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: అందువలన నీ మీద ధర్మరాజుకు ఏ మాత్రం వైముఖ్యం లేదు. అతడు నిన్నెపుడూ గౌరవంతో చూస్తూనే ఉంటాడు. గమనించావు కదా! ఆ ధర్మరాజుపై నీవు కూడా తప్పకుండా స్నేహభావాన్ని పొందుతావు చూడుము. ఇది తప్పనిసరిగా జరుగుతుంది. ఇక నీవు దయతో పాండవులైదుగురినీ వెయ్యిమంది సంతానానికి మారుగా నీ హృదయంలో భావించుము. వారిని ఆదరించుము. అది మీ అందరికీ శ్రేయస్సు కలిగిస్తుంది.

విశేషం: మానినీ వృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ ఏడు భ గణాలు, మీద గురువూ ఉంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ పదమూడవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

తే. దైవకృతము నా పంపు చిత్తమునఁ బెట్టి । పుత్రశోకంబు విడు పాండుపుత్రు లధిప
తగరె! నినుఁ గొనియాడి పుత్రత్వ వృత్తిఁ । బరఁగ నది కీర్తిధర్మసంపాది గాదె! 91

ప్రతిపదార్థం: దైవకృతము= దైవ నిర్ణయం; నా పంపు= నా ఆజ్ఞ; చిత్తమునన్+పెట్టి= మనసులో ఉంచుకొని; అధిప!= ఓ రాజా!; పుత్రశోకంబున్= నీ పుత్రుల మరణంవలన పుట్టిన శోకాన్ని; విడు= వదలిపెట్టుము; పాండుపుత్రులు= పాండవులు; నినున్+కొనియాడి= నిన్ను గౌరవిస్తూ; పుత్రత్వ+వృత్తిన్= కుమారుల ధర్మంతో; పరఁగన్= ప్రవర్తించటానికి; తగరె!= అర్హులుకారా! (ఇంతేకాకుండా); అది= అట్లా ఉంటే; (నీకు) కీర్తి= కీర్తిని; ధర్మ= ధర్మాన్ని; సంపాది= సంపాదించేది; కాదె!= అవుతుంది కదా!

తాత్పర్యం: రాజా! దైవనిర్ణయాన్ని, నా ఆజ్ఞను నీ మనసులో ఉంచుకొమ్ము. నీ శోకాన్ని మానుము. పాండవులు నిన్ను గౌరవిస్తూ నీ కొడుకులవలె వర్తించటానికి తగినవారు కారా? (నీ తమ్ముడి కుమారులే కదా!). అట్లా వారు ఉండటం నీకు కీర్తిని, ధర్మాన్ని సంపాదించి పెట్టుతుంది కదా!

వ. వనట యనియెడు నగ్ని నెఱుక యనియెడు నీట నార్పుము. ప్రాణంబులు ధరియింపుము. సముచిత వృత్తిఁ జరియింపు' మనిన విని చింతాక్రాంతుండై కొండొకసే పూరకుండి ధృతరాష్ట్రుఁడు తేజోధనుండగు నత్తాపసోత్తమున కిట్లనియె. 92

ప్రతిపదార్థం: వనట= శోకం; అనియెడు= అనే; అగ్నిన్= మంటను; ఎఱుక= జ్ఞానం; అనియెడు= అనే; నీటన్= నీటితో; ఆర్పుము= చల్లార్చుము; ప్రాణంబులు= నీ ప్రాణశక్తిని; ధరియింపుము= కూడదీసుకొమ్ము; సముచిత= తగిన; వృత్తిన్= రీతిలో; చరియింపుము= నడుచుకొమ్ము; అనినన్= అని వ్యాసమహర్షి చెప్పగా; విని; చింతా+ఆక్రాంతుండు+ఐ= ఆలోచనలో మునిగిపోయి (ఆలోచనచేత ఆక్రమింపబడి); కొండొకసేపు= కొంత సమయం; ఊరకుండి; ధృతరాష్ట్రుడు; తేజస్+ధనుండు+అగు= తపస్సువలన వచ్చిన తేజస్సునే సంపదగా కలిగిన; ఆ+తాపస్+ఉత్తమునకున్= ఆ ఋషి శ్రేష్ఠునితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'నీ శోకం అనే మంటను జ్ఞానం అనే నీటితో ఆర్పివేయుము. నీ ప్రాణశక్తిని కూడదీసికొమ్ము. తగిన రీతిలో నడుచుకొమ్ము'. అని వ్యాసమహర్షి చెప్పగా మళ్ళీ కొంతసేపు ఆలోచనలో మునిగిపోయి తేరుకొని కాసేపు ఊరకుండి ధృతరాష్ట్రుడు తేజోధనుడైన ఆ మహర్షితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. అగ్ని దహిస్తుంది. శోకం కూడా పరితాపాన్ని కలిగిస్తుంది. పరితాపమంటే మళ్ళీ కాలటమే. కాబట్టే శోకాన్ని శోకాగ్ని అంటారు. జ్ఞానం నీరువలెనే ప్రవాహరూపమైంది. అంతే కాకుండా అనుద్వేగకరమైనది. శాంతమైనది. అది నీటి లక్షణం.

క. 'మును శోకానలతాపం । బునఁ బొగులుట నొందెఱుంగఁ బోలక దుఃఖం
బున మునుఁగ వలసె నీదు వ । చనములు విని మునివరేణ్య! శాంతుఁడ నైతిన్. 93

ప్రతిపదార్థం: మును= ముందు (ఇంతవరకు); శోక+అనల= దుఃఖమనే అగ్నియొక్క; తాపంబునన్= మంటలో; పొగులుటన్= కుమిలిపోవటంవలన; ఒండు+ఎఱుంగన్+పోలక= మరోదాన్ని గుర్తించలేక; దుఃఖంబునన్= దుఃఖంలో; మునుఁగన్+వలసెన్= మునుగవలసి వచ్చింది; మునివరేణ్య!= మునిశ్రేష్ఠుడా!; నీదు= నీ; వచనములు= మాటలు; విని; శాంతుఁడను+ఐతిన్= శాంతమనస్కుడిని అయ్యాను.

తాత్పర్యం: 'మునిశ్రేష్ఠుడా! ఇంతవరకు దుఃఖమనే అగ్నిలో కుమిలిపోయి ఉండటం వలన మరొక దానిని గురించి ఆలోచించలేక పోయాను. ఇప్పుడు నీ మాటలు విని మనస్సు ప్రశాంతమైనది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. ధరియించెదఁ బ్రాణము మది । నెరియకయుండంగ శోక మేఁ దొఱఁగెద ని
ర్భర బాంధవంబు నొందెదఁ । బురుషోత్తములైన పాండుపుత్రకుల దెసన్'. 94

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణమున్= ప్రాణశక్తిని; ధరియించెదన్= కూడదీసుకొంటాను; మదిన్= మనసులో; ఎరియక+ఉండంగన్= బాధపడకుండా ఉండే లాగున; ఏన్= నేను; శోకము= దుఃఖాన్ని; తొఱఁగెదన్= విడిచిపెటతాను; పురుషోత్తములు+ఐన= మానవోత్తములైన; పాండుపుత్రుకుల దెసన్= పాండవుల మీద; నిర్భర= అతిశయించిన; బాంధవంబు= బాంధవ్యాన్ని; ఒందెదన్= పొందుతాను.

తాత్పర్యం: మహర్షీ! మీరు చెప్పినట్టే నా ప్రాణశక్తులను కూడదీసుకొంటాను. బాధపడటం మానివేసి దుఃఖాన్ని విడిచిపెడతాను. పాండవులు మానవోత్తములు. వారిమీద అతిశయించిన బాంధవ్యాన్ని పెంచుకొంటాను'.

వ. అనుటయు నమ్మహాత్ముం డట్లగుట మేలని పలికి యంతర్ధానంబుఁజేసె. నిట్లు ప్రబోధితుండై యాంబికేయుండు గొండొక ప్రొ ద్దూరకుండి సంజయుం బేరుకొని పయనం బాయితంబు సేయుమని చెప్పి, విదురుతో 'నీవు గాంధారిని గుంతినిం దక్కుఁగల కౌరవవధూవర్గంబును దోడ్కొని రావలయు మనము పాలికలనికిం బోవుచున్న వారమని యెఱింగించి వెలువరింపు' మనిన నయ్యిరువురు నట్ల చేసిన. 95

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగా; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ వ్యాసమహర్షి; అట్లు+అగుట= అట్లా చేయటం; మేలు+అని= మంచిదని; పలికి= చెప్పి; అంతర్ధానంబున్+చేసెన్= అంతర్ధానమయ్యాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రబోధితుండు+ఐ= ఉపదేశింపబడి; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కొండొకప్రొద్దు= కొంతసేపు; ఊరకుండి; సంజయున్= సంజయుడిని; పేరుకొని= పిలిచి; పయనంబు= ప్రయాణం; ఆయితంబు+చేయుము+అని= సిద్ధంచేయుమని; చెప్పి; విదురుతోన్= విదురునితో; నీవు; గాంధారినిన్= గాంధారిని; కుంతినిన్= కుంతిని; తక్కుఁగల= మిగిలిన; కౌరవ వధూవర్గంబునున్= కౌరవస్త్రీలను; తోడ్కొని= పిలుచుకొని; రావలయున్= రావాలి; మనము= మనం అందరం; పాలికలనికిన్= యుద్ధభూమికి; పోవుచున్నవారము= వెళ్తున్నాము; అని; ఎఱింగించి= చెప్పి (తెలిపి); వెలువరింపుము= ప్రయాణం చేయించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆ సంజయ విదురులు; అట్లు+అ చేసినన్= అట్లాగే చేయగా.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా వ్యాసమహర్షి 'అట్లా చేయటం మంచి' దని చెప్పి మాయమయ్యాడు. ఈ విధంగా మహర్షిచేత ఉపదేశం పొందిన ధృతరాష్ట్రుడు కొంతసేపు నిశ్శబ్దంగా ఉండి సంజయుడిని పిలిచి 'ప్రయాణానికి సిద్ధం చేయుము' అని చెప్పి విదురుడితో 'నీవు గాంధారిని, కుంతిని, తక్కిన కౌరవ స్త్రీలను పిలుచుకొని రావాలి. మనమందరం యుద్ధభూమికి వెళ్తున్నా మని వారికి తెలిపి, ప్రయాణం చేయించుము'. అని చెప్పగా ఆ ఇరువురు అట్లాగే చేయగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధృతరాష్ట్రుఁడు సపరివారంబుగాఁ బొలికలనికిం బోవుట (సం. 11-9-5)

క. ఆరంగూరిన శోకము । భారంబున మేను దూలఁ బరవశగతి గాం
ధారి చనుదెంచె నవ్వసు । ధారమణుని కడకు జనవితానము పొగులన్. 96

ప్రతిపదార్థం: ఆరన్= మిక్కిలిగా; కూరిన= పొందిన; శోకము భారంబునన్= శోక భారంచేత; మేను= శరీరము; తూలన్= తూలిపోతుండగా; పరవశగతిన్= పరాధీనురాలిగా (ఇతరుల ఆసరాతో); గాంధారి= గాంధారీదేవి; ఆ+వసుధారమణుని కడకున్= ఆ ధృతరాష్ట్ర భూపాలుని వద్దకు; జనవితానము= తోడుగా ఉన్న జనసమూహం; పొగులన్= దుఃఖిస్తుండగా; చనుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: మిక్కిలిగా పొందిన శోకం బరువుచేత గాంధారి శరీరం తూలిపోతూ ఉన్నది. ఇతరుల ఆసరాతో ఆమె ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వచ్చింది. తోడుగా వస్తున్న కౌరవస్త్రీలు ఏడుస్తున్నారు.

వ. కుంతీ ప్రముఖంబైన కురువృద్ధనారీజనంబును బరివారవనితాజనసహితంబుగాఁ దరతరంబ యరుగు దెంచె నట్టియెడ. 97

ప్రతిపదార్థం: కుంతీ ప్రముఖంబైన= కుంతి మొదలైన; కురువృద్ధ నారీజనంబును= కురువంశంలోని ముసలి ఆడవారు; పరివార వనితాజన సహితంబుగాన్= పరిచారికలైన ఇతర పరివార స్త్రీ సమూహంతో కూడి; తరతరంబ= క్రమక్రమంగా కలిసి; అరుగుదెంచెన్= అక్కడికి వచ్చారు; అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కుంతీదేవి మొదలైన కురువంశంలోని పెద్ద ఆడవారు, వారికి పరిచర్యలు చేసే ఇతర స్త్రీలు, క్రమక్రమంగా కలిసి అక్కడకు వచ్చారు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. చేతులు నడుదల సేర్చు టుత్కటశోక । మాకారములు దాల్చి నట్టులుండ
విరిసిన వేనలుల్ వెన్నులఁ బ్రక్కల । నెఱసి చూపఱ దృష్టి నీఱు సేయ
నందంద దొరఁగెడు నశ్రుజలంబుల । పెంపున మోములు ముంపఁబడఁగ
నేమియుఁ దొడవులు లేమిఁ బాడఱియున్న । యంగంబులందు దైన్యంబు నెఱయఁ

తే. బతుల నన్నలఁ దమ్ముల సుతుల హితులఁ । బేరుకొని వాతు లెండంగఁ బ్రేముడించి
పనవు పలుకులు వినువారి వనటఁ దేల్పఁ । గురుకుమార నారీజనకోటి వచ్చె. 98

ప్రతిపదార్థం: నడు+తలన్= నడినెత్తిమీద; చేతులు+చేర్చుట= తమ చేతుల్ని చేర్చడం; ఉత్కట= మిక్కిలిదైన; శోకము= శోకరసం; ఆకారములు= శరీరాలు; తాల్చినట్టులు+ఉండన్= ధరించినట్లు ఉండగా; విరిసిన= విరయబోసుకున్న; వేనలుల్= కొప్పులు; వెన్నులన్= వీపులపైనా; ప్రక్కలన్= పక్కలలోనూ; నెఱసి= వ్యాపించి; చూపఱ= చూచేవారి; దృష్టిన్= చూపును; నీఱు+చేయన్= భస్మం చేయగా (నిర్వికారంగా మార్చగా); అందంద= అక్కడక్కడా; తొరఁగెడు= వర్షిస్తున్న; ఆశ్రుజలంబుల= కంటి నీటియొక్క; పెంపునన్= అతిశయంచేత; మోములు= ముఖాలు; ముంపఁబడఁగన్= ముంచివేయబడగా; ఏమియున్= బొత్తిగా; తొడవులు= నగలు; లేమిన్= లేకపోవటంచేత; పాడు+అఱి+ఉన్న= పాడువడినట్టున్న; అంగంబులందున్= శరీరాలలో; దైన్యంబు= దీనత్వం; నెఱయన్= నిండగా; పతులన్= భర్తలను; అన్నలన్= అన్నలను; తమ్ములన్= తమ్ముళ్ళను; పేరుకొని పేర్లు పెట్టి పిలుస్తూ; వాతులెండంగన్= నోళ్ళుతడారిపోగా; ప్రేముడించి= దుఃఖిస్తూ; పనవు పలుకులు= వారిని పేర్కొంటూ మాట్లాడుతున్న మాటలు; వినువారిన్= వినేవాళ్ళను; వనటన్= దుఃఖంలో; తేల్పన్= ముంచివేయగా; కురుకుమార= కురువంశ రాజకుమారుల; నారీజనకోటి= స్త్రీ జననసమూహం; వచ్చెన్= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: నడి నెత్తులపై చేతులుంచుకొని దుఃఖిస్తున్న ఆ స్త్రీలు రూపం దాల్చిన శోకంవలె కనిపిస్తున్నారు. విరబోసికొన్న వారి జడకొప్పులు వీపులమీదా పక్కలలోనూ వ్యాపించి చూచేవారిని నిర్వికారంగా మార్చి వేస్తున్నాయి. వారి కళ్ళనుంచి కారుతున్న అశ్రుజలాల వర్షంలో వారి ముఖాలు మునిగిపోయాయి. ఏ ఒక్క ఆభరణమూ లేని వారి అవయవాలు పాడుబడి శిథిలాలై అతిదీనంగా కనిపిస్తున్నాయి. యుద్ధంలో చనిపోయిన తమ భర్తలను, అన్నదమ్ములను పేరు పేరునా పిలుస్తూ నోళ్ళుతడి ఆరిపోయేటట్లు వారు చేస్తున్న ఆర్తనాదాలు వినేవాళ్ళనందరినీ దుఃఖసాగరంలో ముంచి వేస్తున్నాయి. ఈ విధంగా కురువంశ రాజకుమారుల స్త్రీలందరూ యుద్ధ భూమికి తరలివస్తున్నారు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. 'నివుఱు' అంటే బూడిద. దానికి 'నీఱు' రూపాంతరం. భస్మంచేయటం అంటే కావ్యపరంగా ఏమీలేకుండా చేయటమని అర్థం. ఏ జడకొప్పు కామాన్ని ఉద్రేకింపజేస్తుందో ఆ జడే విరబోసుకున్నప్పుడు, దుఃఖసమయంలో నిర్వికారాన్ని కలిగిస్తుందని అర్థం.

క. చెలులైనఁ జూడఁ బయ్యద । దొలఁగుటకును సిగ్గు పడు వధూజనతతి య
త్తల యెదుర నేక వస్త్రం । బులతో నంగమును వికృతిఁ బొందఁగ నడచెన్. 99

ప్రతిపదార్థం: చెలులు+ఐనన్= చెలికత్తెలయినా; చూడన్= చూస్తుండగా; పయ్యద+తొలఁగుటకును= పైట తొలగిపోతే; సిగ్గుపడు= సిగ్గుపడేటటువంటి; వధూ జనతతి= కురుకుమారుల భార్యలు; అత్తల+ఎదురన్= తమ అత్తల ఎదుటనే; ఏకవస్త్రంబులతోన్= ఒకే చీరతో (తొలగిపోయిన పైటలతో); అంగమును= తమ శరీరాలు; వికృతిన్+పొందఁగన్= శోకంచేత వికారాన్ని పొందగా; నడచెన్= నడుస్తూ వచ్చారు.

తాత్పర్యం: సాధారణంగా చెలికత్తెలు అయినా చూస్తుండగా పైటలు తొలగిపోతే సిగ్గుపడేటటువంటి కురుకుమారుల భార్యలు తమ అత్తల ఎదుట పైటలు తొలగిపోతున్నా లెక్కచేయక శోకోద్రేకంచేత వికారమైన ఆకారాలతో వస్తున్నారు.

క. కొందొక వగపున కేనియు । నొందొరువులఁ దెల్పునట్టి యువిదలు చిత్తం
బొందొండ వనట మునుఁగఁగ । నొందెవ్వరుఁ దెలుపలేక యుండి రవశలై. 100

ప్రతిపదార్థం: కొందు+ఒక= ఏ కొంచెం; వగపునకున్+ఏనియున్= బాధనైనా; ఒందు+ఒరువులన్= ఒకరికొకరు; తెల్పునట్టి= చెప్పుకొనేటువంటి; ఉవిదలు= ఆ స్త్రీలు; చిత్తంబు= మనస్సులు; వనటన్= శోకంలో; మునుఁగఁగన్= మునిగిపోగా; ఒందు+ ఎవ్వరున్= ఒకరికి మరొకరు; (ఏమీ); తెలుపలేక= చెప్పుకోలేకుండా; అవశలై= తమ మీద తమకే అదుపులేని స్థితిలో ఉండిరి= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ కురు కుమారుల వనితలు చాలా సుకుమారమైన మనసులున్నవారు. ఏ కొంచెం బాధకలిగినా ఒకరికొకరు చెప్పుకొనే వారుకూడా మనస్సులు శోకంలో మునిగిపోగా ఒకరి కొకరు ఏమీ చెప్పలేక తమ మీద తమకే అదుపులేని మానసిక స్థితిలో సాగిపోతున్నారు.

వ. అట్టి యెడఁ బురంబున నచ్చటచ్చట. **101**

తాత్పర్యం: అట్లాంటి సమయంలో నగరంలో ఆయా చోట్ల.

తే. విపుల హర్మ్యతలంబులు వెడలునట్టి । వెలఁది మొత్తముల్ వొల్చె బల్వేఁటకాఱు
పతులఁ జంపిన గిరిగుహాప్రతతి వెడలఁ । బాఱు సింగంపుఁ బెంట్లకుఁ బాటియగుచు. **102**

ప్రతిపదార్థం: విపుల= పెద్దవైన; హర్మ్యతలంబులు= ఇంటి వాకిళ్ళు; వెడలునట్టి= వదలివస్తున్న; వెలఁది మొత్తముల్= స్త్రీల సమూహాలు (కురుకుమారుల భార్యలు కాని ఇతర యోధుల వనితలు); బల్+వేటకాఱు= బలిష్ఠులైన వేటగాండ్రు; పతులన్+ చంపినన్= తమ పోతులను చంపివేయగా; గిరిగుహా ప్రతతిన్= కొండ గుహల సమూహాన్ని; వెడలన్+పాఱు= వదలి పారిపోతున్న (వస్తున్న); సింగంపున్+పెంట్లకున్= ఆడ సింహాలకు; పాటి+అగుచున్= సమానంగా; పొల్చెన్= అగుపించారు.

తాత్పర్యం: హస్తినాపురంలోని ఇతర మృతవీరుల భార్యలు విశాలమైన ఇళ్ళ నుండి బయటికి వస్తున్నారు. వారు వేటగాళ్ళు తమ పోతులను చంపివేయగా ఆక్రోశిస్తూ గుహలనుండి బయటికి వస్తున్న ఆడ సింహాలవలె వారు అగుపిస్తున్నారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. మున్నెన్నఁడు నెవ్వరికిం । గన్నులెదురఁ బడని యట్టి కాంతలు జను లె
ల్ల న్నిలిచి చూడ వెడలిరి । కన్నులు గమరన్ సుహృన్నికాయంబులకున్. **103**

ప్రతిపదార్థం: మున్ను= మునుపు; ఎన్నఁడున్= ఏనాడూ; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికీ; కన్నుల+ఎదురన్= కళ్ళెదుట; పడని+అట్టి= కనిపించని; కాంతలు= కౌరవ కాంతలు; జనులు+ఎల్లన్= జనులందరూ; నిలిచి+చూడన్= నిలబడి చూస్తుండగా; సుహృద్+ నికాయంబులకున్= స్నేహితుల, ఆప్తులసమూహాలకు; కన్నులు కమరన్= కన్నులు కాలగా; వెడలిరి= బయలు దేరారు.

తాత్పర్యం: మునుపు ఏనాడూ ఎవరికీ కళ్ళెదుట కనిపించని కౌరవకాంతలు ప్రజలందరూ నిలబడి చూస్తుండగా ఆప్తులైనవాళ్ళకు, స్నేహితులకు వారిని చూడలేక బాధతో కళ్ళుమండిపోతుండగా బయలుదేరి వచ్చారు.

వ. అప్పుడు కురువీరాగారంబులయందు హాహాకారంబు లెసంగ నిట్లు వనితా జనవ్రాతం బేతెంచి ధృతరాష్ట్ర సూరెల నాక్రందన ధ్వనులు సెలంగ నిలిచె, విదురుండు డగ్గుత్తికపడుచు నయ్యువిదల నూరార్చుచుఁ

దగువారల నుచిత వాహనంబులపై నిడియె. నద్ధరణీనాథుండు నిజయోగ్యయానంబునఁ జనఁ దోడన యా తమ్ముండును గాంధారీప్రభృతులం దోడుకొని సంజయ సహితంబుగాఁ జనియెఁ, బిన్నలు పెద్దలనక సకల పౌరలోకంబునకు శోకం బావహిల్లినం బెల్లైన రోదనప్రణాదంబుల దిక్కులు పిక్కటిల్లెఁ. బ్రళయకాల జ్వలన జ్వాలలం బొదువంబడు జంతువు లాక్రోశించు చందంబు దోఁచెఁ, బురిఁగల వైశ్యశూద్ర శిల్పి కర్మార తక్షక క్షౌరక స్వర్ణకారక రజకాదు లమ్మహీపతి బలసి చని రివ్విధంబునం గ్రోశమాత్రంబు చని రాసమయంబున.

104

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కురువీర+అగారంబులయందు= కురు వీరుల ఇళ్ళలో; హాహాకారంబులు= ఆర్తనాదాలు; ఎసంగన్= పుట్టగా; ఇట్లు; ఈ విధంగా; వనితాజనవ్రాతంబు= స్త్రీ సమూహం; ఏతెంచి= వచ్చి; ధృతరాష్ట్ర సూరెలన్= ధృతరాష్ట్రుడి ప్రక్కల (సమీపంలో); ఆక్రందన ధ్వనులు= ఆర్తనాదాలు; చెలంగన్= మ్రోయగా; నిలిచెన్= నిలిచింది; విదురుండు= విదురుడు; డగ్గుత్తిక పడుచున్= మాట పెగలక, గద్గదస్వరంతో; ఆ+ఉవిదలన్= ఆ స్త్రీలను; ఊరార్చుచున్= ఓదారుస్తూ; తగువారలన్= ముఖ్యమైన వారిని; ఉచిత= వారి వారికి తగిన; వాహనంబులపైన్= వాహనాలమీద (బళ్ళమీద); ఇడియెన్= కూర్చోపెట్టాడు; ఆ+ధరణీనాథుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; నిజయోగ్య= తనకు తగిన; యానంబునన్= రథంలో; చనన్= బయలు దేరగా; తోడన్+అ= వెంటనే; ఆ+తమ్ముండును= తమ్ముడైన ఆ విదురుడు; గాంధారీ ప్రభృతులన్= గాంధారి, కుంతి మొదలైనవారిని; తోడుకొని= పిలుచుకొని; సంజయ సహితంబుగాన్= సంజయుడితో; కలిసి; చనియెన్= బయలుదేరాడు; పిన్నలు, పెద్దలు+అనక= చిన్నా పెద్దా అనే తేడా లేకుండా; సకల పౌరలోకంబునకున్= ప్రజలందరికీ; శోకంబు= దుఃఖం; ఆవహిల్లినన్= కలుగగా; పెల్లు+ఐన= అతిశయించిన; రోదన ప్ర+నాదంబులన్= పెద్ద ఏడుపులతో; దిక్కులు+పిక్కటిల్లెన్= దిక్కులు నిండాయి; ప్రళయకాల= ప్రళయకాలంలో; జ్వలన= మండుతున్న; జ్వాలలన్= మంటల్లో; పొదువంబడు= చిక్కుకున్న; జంతువులు; ఆక్రోశించు= రోదించే; చందంబు= విధం; తోఁచెన్= అగుపించినది; పురిన్+కల= ఆ నగరంలోని; వైశ్య= వైశ్యులు; శూద్ర= శూద్రులు; శిల్పి= శిల్పులు; కర్మారులు= కమ్మరులు; తక్షక= వడ్లవారు; క్షౌరక= మంగళ్ళు; స్వర్ణకారక= కంసాలులు; రజకాదులు= చాకళ్ళు మొదలైనవారు; ఆ+మహీపతిన్= ఆ రాజును; బలసి= చుట్టి లేదా చుట్టుకొని (ముందువెనుకలుగా); చనిరి= బయలుదేరారు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; క్రోశమాత్రంబు= ఒక క్రోసు దూరం; చనిరి= వెళ్ళారు; ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో కురుకుమారుల ఇళ్ళలో ఆర్తనాదాలు పుట్టాయి. ఏడ్పులు రోదనాలతో కురుస్త్రీలంతా వచ్చి ధృతరాష్ట్రుడి సమీపంలో నిలిచారు. విదురుడికి నోట మాట పెగలటం లేదు. నెమ్మదిగా వారికి ఓదార్పు మాటలు చెబుతూ ముఖ్యమైన వారిని వారివారికి తగిన వాహనాలమీద కూర్చొనపెట్టాడు. ధృతరాష్ట్రుడు కూడా తనకు తగిన రథాన్ని ఎక్కి బయలుదేరాడు. అతడి వెనుకనే విదురుడు గాంధారి, కుంతి మొదలైన వాళ్ళను పిలుచుకొని సంజయుడితో కలిసి బయలుదేరాడు. చిన్నా పెద్దా అనక అందరూ శోక సముద్రంలో మునిగిపోయారు. ఏడ్పులు పెడబొబ్బలతో దిక్కులు మారుమ్రోగిపోయాయి. ప్రళయకాలంలో మంటలలో చిక్కుకొన్న జంతువులవలె ఆ స్త్రీలు ఏడుస్తున్నారు.ఆ నగరంలోని వైశ్యులు, శూద్రులు, శిల్పులు, కమ్మరులు, వడ్లవారు, మంగళ్ళు, కంసాలులు, చాకళ్ళు మొదలైన అన్ని వృత్తులవాళ్ళు ఆ రాజును చుట్టుముట్టి నడుస్తున్నారు. ఇట్లా ఒక క్రోసెడు దూరం అందరూ వెళ్ళారు అప్పుడు.

విశేషం: క్రోశం - రెండు వేల ధనుస్సుల నిడివి కలిగిన దూరమని నిఘంటువులు 'క్రోసెడు' అన్నమాటకు అర్థం చెప్పుతున్నాయి.

సీ. ఆచార్య సుతుఁడుఁ గృపాచార్యుఁడును గృత । వర్మయు నెదురుగా వచ్చి రథము
లంతంత డిగ్గి శోకార్తి నంగంబులు । దూల బాష్పంబులు దొరుఁగుచుండఁ
గా ధృతరాష్ట్రునిఁ గాంచి గద్గదకంఠు । లగుచు నాతని కిట్టు లనిరి 'నీదు
తనయుండు భుజబల దర్పంబు దుర్వార । శౌర్యంబు మెరయంగ సంగరంబు

తే. సేసి యింద్రాది సురుల మెచ్చించి వారి । కతిథియై చని పరమ సుఖానుభవము
దగిలె నేము ముప్వురమును దక్క నమ్మ । హీశుతోడన్ సైన్యంబు లెల్లఁ జనియె.' 105

ప్రతిపదార్థం: ఆచార్యసుతుఁడున్= ద్రోణాచార్యుని కుమారుడైన అశ్వత్థామా; కృపాచార్యుఁడును= కృపుడూ; కృతవర్మయున్= కృతవర్మా; ఎదురుగాన్+వచ్చి= ఎదురుగావచ్చి; అంతంతన్= కొంచెం దూరంలో; రథములు= రథాలనుండి; డిగ్గి= దిగినవారై; శోక+ఆర్తిన్= దుఃఖబాధచేత; అంగంబులు= అవయవాలు; తూలన్= కంపిస్తుండగా; బాష్పంబులు= కంటినీరు; తొరుఁ గుచుండఁగాన్= ప్రవహిస్తుండగా; ధృతరాష్ట్రునిన్+కాంచి= ధృతరాష్ట్రుడిని చూచి; గద్గద= వణుకుతున్న; కంఠులగుచున్= గొంతుకలు కలవారై; ఆతనికిన్= ఆ రాజుతో; ఇట్టులు+అనిరి= ఇట్లా అన్నారు; నీదు తనయుండు= నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడు; భుజబలదర్పంబు= భుజబలంచేత ఏర్పడిన గర్వం; దుర్వార= వారించటానికి వీలుకాని; శౌర్యంబు= పరాక్రమం; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; సంగరంబు+చేసి= యుద్ధంచేసి; ఇంద్ర+ఆది= ఇంద్రుడు యముడు మొదలైన; సురులన్= దేవతలను; మెచ్చించి; వారికిన్+అతిథి+ఐ= వారికి అతిథిగా (స్వర్గానికి); చని= వెళ్ళి; పరమ సుఖానుభవమును= స్వర్గసుఖాన్ని; తగిలెన్= పొందాడు; ఏము= మేము; ముప్వురమును తక్కన్= ముగ్గురం తప్ప; సైన్యంబులు+ఎల్లన్= తక్కిన సైన్యమంతా; ఆ+మహీశుతోడన= ఆ రాజుతోనే; చనియెన్= చనిపోయింది.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడైన అశ్వత్థామ, కృపాచార్యుడు, కృతవర్మ - వీరు ముప్వురూ ఎదురుగా వచ్చి కొంత దూరంలో రథాలు దిగి, దుఃఖబాధతో వారి అవయవాలు కంపిస్తుండగా, కళ్ళల్లో నీళ్ళు ధారలుగట్టి ప్రవహిస్తుండగా, ధృతరాష్ట్రుడిని చూచి గడగడలాడుతూ వణుకుతున్న కంఠాలతో ఆ రాజుతో ఇట్లా అన్నారు. 'నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడు తన భుజబలం దర్పంతోనూ, వారించటానికి కాని పరాక్రమంతోనూ మహాయుద్ధంచేసి ఇంద్రాది దేవతలను మెప్పించి వారికి అతిథిగా స్వర్గానికి వెళ్ళి పరమసుఖాన్ని పొందాడు. మేము ముగ్గురం తప్ప తక్కిన సైన్యమంతా ఆ మహారాజుతోనే చనిపోయింది.'

వ. అనినఁ దదనంతరంబ. 106

తాత్పర్యం: అని వారు ముప్వురూ చెప్పారు. ఆ తరువాత.

కృపాచార్యుఁడు గాంధారి సూరార్చిన ప్రకారము (సం. 11-10-5)

తే. తనుజ శోకార్తయైన గాంధారిఁ జూచి । యడలు తనదు చిత్తంబున నతిశయిల్ల
నలఁతఁ దేర్పంగఁ దలఁచి తానల్లఁ జేరి । యమ్మహాదేవి తోడ నిట్లనియెఁ గృపుఁడు. 107

ప్రతిపదార్థం: తనుజ= కుమారుల మరణంచేత ఏర్పడిన; శోక+ఆర్త+ఐన= దుఃఖంచేత ఆర్తురాలుగా కనిపిస్తున్న; గాంధారిన్+ చూచి= గాంధారీదేవిని చూసి; కృపుఁడు= కృపాచార్యులు; తనదు చిత్తంబునన్= తన మనసులో; అడలు= దుఃఖం; అతిశయిల్లన్= అధికంకాగా; అలఁతన్= బాధను; తేర్పంగన్+తలఁచి= పోగొట్టటంకోసం (పోగొట్టాలని ఆలోచించి); తాను; అల్లన్+చేరి= నెమ్మదిగా చేరి; ఆ+మహాదేవి తోడన్= ఆ మహారాణితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నారు.

తాత్పర్యం: తన కుమారుల మృతి చేత ఏర్పడ్డ దుఃఖంతో అతి దీనురాలుగా కనిపిస్తున్న గాంధారిని చూచి కృపాచార్యుడికి కూడా మనసులో దుఃఖం కట్టలు తెంచుకొన్నది. ఆమె బాధను పోగొట్టాలని ఆలోచించి ఆయన ఆమె వద్దకు నెమ్మదిగా వెళ్ళి ఆ మహారాణితో ఇట్లా అన్నాడు.

మణిమాలా వృత్తము:

'భవదీయ సూను లరి సైన్య పఙ్క్తి ఁగొని కాల్చిరెల్లఁ బొగడన్
వివిధాస్త్ర శస్త్రమయ సాంద్రవృష్టిఁ దెగటాఱి పెంపు మిగులన్
దివి కేఁగి యందు మహనీయ తేజ మెసఁగంగ హృద్యబలభి
ద్ధ్రువ సౌఖ్యసంపదలు గాంచి సంతోషమునఁ దేలి రేల వగవన్? 108

ప్రతిపదార్థం: భవదీయ= నీ; సూనులు; కుమారులు; అరిసైన్య పఙ్క్తిన్= శత్రు సైన్య సమూహాన్ని; కొని= పట్టుకొని; ఎల్లన్+పొగడన్= అందరూ ప్రశంసించగా; కాల్చిరి= బూడిద చేశారు; వివిధ= అనేకాలైన; శస్త్రమయ= శస్త్రాలతో కూడిన; సాంద్రవృష్టిన్= దట్టమైన వర్షంచేత; తెగటాఱి= చనిపోయి; దివికిన్= స్వర్గానికి; పెంపుమిగులన్= అతిశయించిన గౌరవంతో; ఏఁగి= వెళ్ళి; అందున్= ఆ స్వర్గంలో; మహనీయ= గొప్ప; తేజము= కాంతి; ఎసఁగంగన్= అతిశయించగా; హృద్య= మనోహరమైన; బలభిత్= ఇంద్ర సంబంధమైన (స్వర్గ); ధ్రువ= నిత్యమైన; సౌఖ్యసంపదలు= సుఖాలను; కాంచి= పొంది; సంతోషమునన్= సంతోషంలో; తేలిరి= సరదాగా ఉన్నారు; వగవన్= దుఃఖించటం; ఏల?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'గాంధారీదేవీ! నీ కుమారులు శత్రుసైన్య సమూహాలను అందరూ ప్రశంసించే రీతిలో ధ్వంసంచేశారు. వివిధ శస్త్రాస్త్రమయమైన ఆయుధ వర్షంలో అందరూ చనిపోయి అతిశయించిన గౌరవంతో స్వర్గానికి వెళ్ళి అక్కడ గొప్ప కాంతితో ప్రకాశిస్తూ మనోహరమైన నిరంతర స్వర్గసౌఖ్యాన్ని పొంది సంతోషసాగరంలో తేలుతున్నారు. అట్లాంటి వారిని గురించి చింతించటం తగదు.

విశేషం: మణిమాలా వృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ స, జ, స, జ, స, జ, స గణము లుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ పదకొండవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

స్వాగత వృత్తము:

అందొకండును రణావని భీతిం । బొంద కేటులను బోటుల డప్పిం
బొందియైనఁ బొలివోవఁడ దానం । బొంది రూర్ధ్వగతిఁ బుణ్యచరిత్రా! 109

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యచరిత్రా!= పవిత్ర చరిత్ర కలిగిన ఓ గాంధారీ! అందున్= నీ కొడుకులలో; ఒకండును= ఒక్కడుకూడా; రణ+అవనిన్= బాణాల యుద్ధభూమిలో; భీతిన్+పొందక= భయపడక; ఏటులన్= బాణాల దెబ్బలతో; పోటులన్= కత్తి పోట్లతో; డప్పిన్+పొంది+ఐనన్= దప్పిక పొందినవాడై ఉండికూడా; పొలి+పోవఁడు+అ= భంగపడి యుద్ధంనుండి మరలిపోలేదు; దానన్= అంచేత; ఊర్ధ్వగతిన్= సుగతిని (స్వర్గాన్ని); పొందిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: ఓ పవిత్ర చరిత్ర కలిగిన గాంధారీ! నీ కొడుకులలో ఒక్కడుకూడా యుద్ధభూమిలో భయాన్ని పొందలేదు. బాణాల, గదల దెబ్బలను, బల్లెం, కత్తి మొదలైన వాటి పోటులను పొంది ఎంత దప్పిక పొందిన వారైనా భంగపడి యుద్ధం విరమించి మరలి పోలేదు. అందుచేతనే వారికి స్వర్గ ప్రాప్తి కలిగింది.

విశేషం: యుద్ధంలో శత్రువులకు భయపడి వెన్నుచూపిరావటం యోధుడి లక్షణం కాదు. అట్లా ఎదురొడ్డి చనిపోయిన వారే స్వర్గాన్ని పొందుతారని భారతీయుల విశ్వాసం.

స్వాగతవృత్తంలో ప్రతి పాదానికీ ర, న, భ, గ, గ అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ, ఏడవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి, ప్రాస నియమం కలవు.

వనమయూర వృత్తము:

పోర నొడ లస్త్రపరిపూతముగ ధీరో । దారతఁ బిఱిందికిఁ బదం బిడక దృప్య
ద్వైరితతి నొంచి తెగువారగుట మేలు । ర్వీరమణకోటి కని వేదములు సెప్పన్. 110

ప్రతిపదార్థం: పోరన్= యుద్ధంలో; ఒడలు= దేహం; అస్త్ర= అస్త్రాలచేత; పరిపూతముగన్= నిండి పవిత్రంకాగా; ధీర+ఉదారతన్= పరాక్రమంచేత, ఔదార్యంచేత; పిఱిందికిన్= వెనుకకు; పదంబు+ఇడక= అడుగు పెట్టకుండా; దృప్యత్= దర్పించిన; వైరితతిన్= శత్రుసమూహాన్ని; నొంచి= నాశనంచేసి; తెగువారగుట= చచ్చినవారు కావటం; ఉర్వీరమణ కోటికిన్= రాజుల సమూహానికి; మేలు+అని= శ్రేష్ఠమని; వేదములు= వేదాలు; చెప్పున్= చెబుతాయి.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో శరీరం శస్త్రాస్త్రాలచేత సంపూర్ణంగా పవిత్రంగా, ధీరోదాత్తంగా పోరాడి, అడుగు వెనుకకు వేయకుండా దర్పించిన శత్రువుల సమూహాలను నాశనంచేసి చావటమే రాజులకు శ్రేష్ఠమైన కార్యమని వేదాలు చెప్పుతున్నాయి.

విశేషం: యోధుడు, యోగి - ఇరువురు మాత్రమే స్వర్గాన్ని పొందుతారు. అందుకే 'యుద్ధం ఒక యోగమే' అని భారతీయులు భావిస్తారు. వనమయూరవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ భ, జ, స, న, గ, గ అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ తొమ్మిదవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి.

క. దానాద్యుత్తమ కర్మ వి । ధానంబులఁ బడయు గతు లుదాత్త రణమునం
జా నేర్చువాని చనియెడు । మానితగతిఁ బోల వండ్రు మహనీయాత్ములన్. 111

ప్రతిపదార్థం: మహనీయ+ఆత్ములన్= మహాత్ములు; దాన+ఆది= దానం ధర్మం మొదలైన; ఉత్తమ= గొప్ప; కర్మవిధానంబులన్= కర్మ విధులచేత; పడయు= పొందేటటువంటి; గతులు= పుణ్యలోకాలు; ఉదాత్తరణమునన్= గొప్ప యుద్ధంలో; చాన్+నేర్చు+వాని= చనిపోగలవాడి; చనియెడు= పోయేటటువంటి; మానితగతిన్= ఉత్తమ లోకప్రాప్తిని; పోలవు+అండ్రు= సమానమైనవి కావని అంటారు (సరిపోవు అంటారు).

తాత్పర్యం: దానం, ధర్మం మొదలైన గొప్ప కర్మల విధులచేత ఏ పుణ్యలోకాలను పొందుతామో అవి మహాయుద్ధంలో మరణించే వాడు పొందే ఉత్తమ లోకప్రాప్తికి సమానం కావని మహాత్ములు అంటారు.

వ. కావునం గురుకుమారుల మరణంబు సంభావనీయం బది దా నట్లుండెఁ బాండుకుమారులు గెలిచితి మని సంతసింపలే దది యెట్లనిన. 112

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందువలన; కురుకుమారుల= కురురాకుమారుల; మరణంబు= మృతి; సంభావనీయంబు= ఊహించదగినదే (దేవతలు ముందుగానే చెప్పారు కాబట్టి); అది+తాన్+అట్లుండెన్= అది అట్లా జరిగింది; పాండు కుమారులు= పాండవులు; గెలిచితిమి+అని= విజయం పొందామని; సంతసింపలేదు= సంతోషించలేదు; అది ఎట్లా అంటే.

తాత్పర్యం: అందువలన కురు రాజకుమారుల మృతి ఊహించదగినదే. దేవతలు ముందు చెప్పినట్లే జరిగింది. అది అట్లా ఉండనిమ్ము. పాండవులు మాత్రం తాము గెలిచామని సంతోషపడ్డారా! అదీ ఏమీ లేదు. ఎట్లాగంటే.

నర్కుట వృత్తము:

వినుము మరుత్తనూభవుఁడు విశ్రుతధర్మగతిం
జనక కురుక్షితీశ్వరునిఁ జంపె గదాసమరం
బున నది యే మెఱింగి చనిపోయిన రేయి గడుం
గనలున ముట్టి ముప్పురముఁ గ్రౌర్య ముదగ్రముగన్. 113

ప్రతిపదార్థం: వినుము= గాంధారీదేవీ! వినుము; మరుత్+తనూభవుఁడు= మరుత్తు అంటే వాయువు - వాయుకుమారుడు - భీముడు; విశ్రుత= ప్రసిద్ధమైన; ధర్మగతిన్= ధర్మపద్ధతిలో; చనక= నడవక; కురుక్షితి+ఈశ్వరునిన్= సుయోధన మహారాజును; గదాసమరంబునన్= గదా యుద్ధంలో; చంపెన్= చంపాడు; అది= ఆ విషయం; ఏము+ఎఱింగి= మేము తెలిసికొని; చనిపోయిన రేయి= దుర్యోధనుడు చనిపోయిన ఆ రాత్రే; ముప్పురము= మేము ముగ్గురం; కనలునన్= కోపంతో; క్రౌర్యము+ఉదగ్రముగన్= కఱకుదనం అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: గాంధారీదేవీ! వినుము. వాయుపుత్రుడైన భీముడు యుద్ధంలో పాటించే ధర్మపద్ధతిని అనుసరించకుండా సుయోధనుడిని గదాయుద్ధంలో క్రూరంగా చంపాడు. ఆ విషయం విన్న మేము ముగ్గురం అదే రాత్రి అతికోపంతో అతిశయించిన క్రౌర్యంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: నర్కుటవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ న, జ, భ, జ, జ, వ అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ పదకొండవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. పాండవ శిబిరంబున. 114

తాత్పర్యం: పాండవుల సైనిక స్థావరంలో.

బంధుర వృత్తము:

సకల రథములను నఖిల గజములున్ సర్వహయంబులతో బెరయన్
శకలములుగ భటనికర మఖిలముం జావఁగ ద్రౌపదిపుత్రులలో
నొకఁడును బ్రదుకక పొడిపొడియుఁగ నయ్యుర్వికి వారలమామల మ
స్తకములు కడమవడక వడి బలిగా సంతసమందఁ బిశాచాతతుల్. 115

ప్రతిపదార్థం: సకల రథములను= రథాలన్నింటినీ; అఖిల గజములున్= అన్ని ఏనుగులూ; సర్వహయంబులతోన్= అన్ని గుర్రాలతో; బెరయన్= కలిసిపోయేటట్టు; శకలములుగన్= ముక్కలు ముక్కలుగా; భటనికరము+అఖిలమున్= సైన్యం మొత్తం; చావఁగన్= చచ్చిపోయేలా; ద్రౌపది పుత్రులలోన్= ఉపపాండవులలో; ఒకఁడును= ఒక్కడుకూడా; బ్రదుకక= బ్రతికి బయటపడకుండా; పొడిపొడియుఁగన్= నుగ్గునుగ్గుగా అయిపోయేలా; వారల= ఆ ఉపపాండవుల; మామల మస్తకములు= మామల తలలు; కడమ+పడక= మిగులకుండా; ఆ+ఉర్వికిన్= ఆ యుద్ధభూమికి; వడిన్= పరాక్రమంతో; బలిగాన్= బలి అయ్యేటట్లుగా; పిశాచతతుల్= పిశాచసమూహాలు; సంతసమందన్= సంతోషపడగా.

తాత్పర్యం: రథాలను, ఏనుగులను, గుర్రాలను - అన్నిటిని కలిపి నుగ్గునుగ్గుచేసి మొత్తం సైన్యమంతా చనిపోగా, ద్రౌపది కుమారులలో ఒక్కడు కూడా మిగలకుండా అందరినీ చంపి, వారి మామల తలకాయలు కూడా మిగలకుండా వీరులందరినీ పొడిపొడిచేసి, ఆ యుద్ధభూమికి మా పరాక్రమంతో బలి పెట్టాము. పిశాచ సమూహాలు సంతోషించాయి. ఈ విధంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: బంధురవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ న, న, న, న, స, భ, భ, గ అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ పదహారవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. సమరంబు సేసితి మట్లగుట నప్పాండవుల విజయంబు వితథంబయ్యె నిటయేము సేయం దలంచిన దాని నెఱింగించెద నాకర్ణింపు మే మట్టి సమయంబున వార లాశిబిరంబున లేమింజేసి యాభంగి పరాక్రమం బాచరింప నోపితిమి గాని యమ్మహాబలుల మార్కొన శక్తులముగా మవ్వీరులట్లు దమ తనయులు మా తెగువం దెగటాఱుట విని శోక క్రోధాక్రాంతంబులగు నంతరంగంబులతో మమ్ము వెనుకొనుట దప్పదు. వారల బారికిం దప్పిపోవలయుం బోయెద మది తలం పనుజ్ఞయిమ్ము నీవు నుమ్మలింపకుండు 'మని పలికి ధృతరాష్ట్రు నుద్దేశించి 'దేవా! ధర్మపుత్రాదుల బారింబడక తొలంగుట భీతులగు మాకుం గర్తవ్యంబై యున్నయది మీ చేత ననుజ్ఞాతులమ నీ వింక దైవకృతం బలంఘనీయంబగుటఁ దలంచి వగ పుడుగు' మని యచ్చట నా కృప కృతవర్మాశ్వత్థామ లారాజునకు నద్దేవికిం బ్రదక్షిణంబుగా వచ్చి మరలి మరలి వారలం జూచుచుఁ దేరు లెక్కి భయంబున రయంబున నరదంబులు దోలుకొని గంగాతీరంబున కరిగి యచ్చట నన్యోన్యామంత్రణంబు సేసి పాసి రందుఁ గృపాచార్యుఁడు గరిపురి కేతెంచెఁ, గృతవర్మ నిజపురంబునకుఁ జనియె. నశ్వత్థామ కృష్ణద్వైపాయనాశ్రమంబు నాశ్రయించి గ్రక్కునం దపస్వియయ్యుఁ, దదనంతరంబ ధర్మజభీమార్జునులు దాడిమై వచ్చి యతని ముట్టుకొని రావృత్తాంతంబంతయు నీ విన్నయదియ తరువాతి కథ సెప్పెద విను మవ్విధంబునఁ గృపప్రముఖ రథికులు మువ్వురుం దన్ను విడిచి చనిన నాంబికేయుండు గ్రొత్తయైన నెవ్వగ పెల్లునఁ జిత్తంబు విషాద వేదనాయత్తం బగుచుండ నెడనెడ నిలుచుచుఁ జనుచుండె నక్కడ నయ్యజాతశత్రుండు గురునందను శిరోరత్నంబు దెచ్చి యిచ్చి యట్లు పాంచాలి నూరార్చియున్నంత నట వోయిన జనంబుల వలన వైచిత్రవీర్యుండు పాలికలనికి వచ్చుచున్నవాఁడని విని తదభిగ మనోన్ముఖుండై. 116

ప్రతిపదార్థం: సమరంబు= యుద్ధం; చేసితిమి= చేశాము; అట్లు+అగుటన్= అట్లా కావటంవలన; ఆ+పాండవుల విజయంబు= ఆ పాండవులు సాధించిన విజయం; వితథంబు+అయ్యెన్= వ్యర్థమయింది; ఇట= ఇక్కడ; ఏము= మేము ముగ్గురం; చేయన్+తలంచిన దానిన్+ఎఱింగించెదన్= చేయదలచినదాన్ని చెబుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము; ఏము= మేము; అట్టి= సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; వారలు+ఆ శిబిరంబునన్+లేమిన్+చేసి= ఆ పాండవులు శిబిరంలో లేరు కాబట్టి; ఆ భంగిన్= ఆ రీతిగా; పరాక్రమంబు= పరాక్రమాన్ని; ఆచరింపన్+ఓపితిమి= చూపించగలిగాము; కాని; ఆ+మహాబలులన్= ఆ మహాపరాక్రమవంతులను; మార్కొనన్= ఎదుర్కొనటానికి; శక్తులము+కాము= సమర్థులం కాము; ఆ+వీరులు= ఆ పాండవులు; తమ తనయులు= తమ కుమారులు; మా తెగువన్= మా సాహసంచేత; అట్లు= ఆ విధంగా; తెగటాఱుట విని= చనిపోవటాన్ని విని; శోక+క్రోధ+ఆక్రాంతంబులగు+అంతరంగంబులతోన్= దుఃఖం, క్రోధం నిండిన మనస్సులతో; మమ్మున్=

మమ్మలను; వెనుకొనుట= తరుముకొంటూ రావటం; తప్పదు= తప్పనిసరిగా జరుగుతుంది; వారల బారికిన్= వాళ్ళ బారినుండి; తప్పిపోవలయున్= తప్పించుకోవాలి; పోయెదము+అది+తలంపు= వెళ్ళిపోతాము- అది మా ఆలోచన; అనుజ్ఞ+ఇమ్ము= అనుమతిని ఇవ్వుము; నీవున్= నీవు కూడా; ఉమ్మలింపక+ఉండుము= శోకించవద్దు; అని పలికి; ధృతరాష్ట్ర+ఉద్దేశించి= ఆ మహారాజును చూచి; దేవా!= ఓ రాజా!; ధర్మపుత్రాదుల బారిన్+పడక= ధర్మరాజాదుల హింసకు చిక్కకుండా; తొలంగుట= తప్పించుకుపోవటం; భీతులు+అగు= భీతులైన; మాకున్+కర్తవ్యంబు+ఐ+ఉన్న+అది= మాకు చేయదగినపని అనిపిస్తోంది; మీచేతన్+అనుజ్ఞాతులము+అ= మీ చేత అనుమతింప బడ్డాము; నీవ, ఇంకన్= ఇకమీదట; దైవకృతంబు= దైవనిర్ణయం; అలంఘనీయంబు+అగుటన్+తలంచి= ఉల్లంఘించటానికి వీలు కాదన్నది అర్థం చేసికొని; వగపు= దుఃఖాన్ని; ఉడుగుము= విడిచిపెట్టుము; అని; అచ్చటన్= ఆ చోటే; ఆ, కృప, కృతవర్మ, అశ్వత్థామలు; ఆ రాజునకున్= రాజుకు; ఆ+దేవికిన్= గాంధారికీ; ప్రదక్షిణంబుగాన్+వచ్చి= ప్రదక్షిణంగా నమస్కరించి; మరలి మరలి= మళ్ళీ మళ్ళీ; వారలన్+చూచుచున్= వాళ్ళను చూస్తూ; తేరులు+ఎక్కి= రథాలు ఎక్కి; భయంబునన్+రయంబునన్= భయంగా, వేగంగా; అరదంబులు+తోలుకొని= రథాలు తోలుకొంటూ; గంగాతీరంబునకున్+అరిగి= గంగానదితీరానికి వెళ్ళి; అచ్చటన్= అక్కడ; అన్యోన్య+ఆమంత్రణంబు+చేసి= ఒకరినొకరు వీడ్కొని; పాసిరి= వెళ్ళిపోయారు; అందున్= వారిలో; కృపాచార్యుడు; కరిపురికిన్+ఏతెంచెన్= హస్తినాపురానికి వచ్చాడు; కృతవర్మ; నిజపురంబునకున్= ద్వారకకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అశ్వత్థామ; కృష్ణద్వైపాయన= వ్యాసమహర్షి; ఆశ్రమంబున్= ఆశ్రమాన్ని; ఆశ్రయించి= చేరి; గ్రక్కునన్= ఆలస్యం చేయకుండా; తపస్వి+అయ్యెన్= తాపసి అయ్యాడు; తద్+అనంతరంబ= ఆ తరువాత; ధర్మజ భీమ అర్జునులు; దాడిమైన్= దాడిగా; వచ్చి; అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; ముట్టుకొనిరి= ముట్టడించారు; ఆ వృత్తాంతంబు+అంతయున్= ఆ విషయమంతా; నీవు+విన్న+అది+అ= నీవు విన్నదే; తరువాతి కథ+చెప్పెదన్+వినుము= ఆ తరువాత జరిగిన కథ చెబుతాను వినుము; ఆ+విధంబునన్= ఆ విధంగా; కృప ప్రముఖ రథికులు= కృపాచార్యుడు మొదలైన మహావీరులు; తన్నున్ విడిచి చనినన్= తనను వదలిపోగా; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; క్రొత్త+ఐన= క్రొత్తగా పుట్టిన; నెఱ+వగ పెల్లునన్= సంపూర్ణ దుఃఖాతిశయంతో; చిత్తంబు= మనస్సు; విషాదవేదనా+ఆయత్తంబు+అగుచుండన్= విషాద వేదనతో నిండినది కాగా; ఎడనెడన్= అక్కడక్కడ; నిలుచుచున్+చనుచుండెన్= ఆగి నిలబడుతూ వెళ్తూ ఉన్నాడు; అక్కడన్= ఆ శిబిరంలో; ఆ+అజాతశత్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; గురునందను= ద్రోణకుమారుడైన అశ్వత్థామయొక్క; శిరోరత్నంబు= తలమీదనున్న రత్నాన్ని; తెచ్చియిచ్చి; అట్లు= ఆ విధంగా; పాంచాలిన్+ఊరార్చి+ఉన్న+అంతన్= ద్రౌపదిని ఓదార్చి ఉండగా; (అప్పుడు); అట+పోయిన= యుద్ధభూమికి వెళ్ళి వచ్చిన; జనంబులవలనన్= జనాలవలన; వైచిత్రవీర్యుండు= విచిత్ర వీర్యుని కుమారుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; పొలి+కలనికిన్= యుద్ధభూమికి; వచ్చుచున్నాడు+అని+విని= వస్తున్నాడని విని; తద్+అభిగమన+ఉన్ముఖుండై= ఆయన వస్తున్న దారిలోనే (బయలుదేరాడు).

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేశాము. అట్లా అవటం వలన ఆ పాండవులు సాధించిన విజయం నిరుపయోగమయింది. ఇక్కడ మేము చేయదలచిన దాన్ని చెబుతాను వినుము. ఆ సమయంలో పాండవులు ఆ స్థావరంలో లేకపోవటం చేతనే అట్లా పరాక్రమించి మిగిలిన వారిని చంపగలిగాము. అంతే కాని ఆ మహాపరాక్రమవంతులను ఎదుర్కొనటానికి మేము సమర్థులం కాము. ఆ పాండవులు తమ కుమారులు మా పరాక్రమంతో అట్లా చనిపోవటాన్ని గురించి విని దుఃఖం, క్రోధం నిండిన మనస్సులతో మమ్మల్ని వెన్నాడి రావటం తప్పదు. వాళ్ళబారినుండి బయటపడాలి అన్నది మా ఆలోచన. దీనికి మీరు అనుమతించండి. నీవు దుఃఖించవద్దు' - అని గాంధారికి చెప్పి, ధృతరాష్ట్రుడితో 'ఓ రాజా! ధర్మరాజాదుల బారికి చిక్కకుండా తప్పించుకొనిపోవటం మాకు ఇప్పుడు కర్తవ్యం. మీ రెట్లాగూ అనుమతించారు. ఇక నీవు దైవనిర్ణయం ఎదిరించటానికి కాదన్న విషయాన్ని అర్థం చేసికొని దుఃఖాన్ని వదలిపెట్టుము' అని ఆ చోటనే వారిరువురికీ ప్రదక్షిణనమస్కారం చేసి, మళ్ళీ మళ్ళీ వాళ్ళనే చూస్తూ రథాలు ఎక్కి భయంభయంగా

రథాలు తోలుకొంటూ గంగానదీతీరానికి చేరుకొన్నారు. అక్కడ ఒకరినొకరు వీడ్కొని తమతమ మార్గాలలో వెళ్ళిపోయారు. వారిలో కృపాచార్యుడు హస్తినకు తిరిగి వచ్చాడు. కృతవర్మ ద్వారకకు చేరుకొన్నాడు. అశ్వత్థామ వ్యాసమహర్షి ఆశ్రమాన్ని చేరుకొని వెంటనే తపస్సు మొదలుపెట్టాడు. ఆ తరువాత ధర్మరాజాదులు దాడిగా వచ్చి ఆ అశ్వత్థామను ముట్టడించారు. ఆ విషయ మంతా నీవు విన్నదే. తరువాతి కథ చెప్పుతాను వినుము (అంటూ జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు చెప్పుతున్నాడు). ఆ విధంగా కృపాచార్యుడు మొదలైన వీరులు తనను వదలిపోగా ధృతరాష్ట్రుడు కొత్తగాపుట్టిన దుఃఖంతో మనసు విషాదంతో వేదనతో నిండిపోగా అక్కడక్కడా ఆగి ఆగి ముందుకు సాగుతున్నాడు. అక్కడ ఆ శిబిరంలో ధర్మరాజు అశ్వత్థామ తలమీదనున్న రత్నాన్ని తెచ్చి ద్రౌపదికి ఇచ్చి ఆమెను ఓదార్చాడు. ఆ సమయంలో యుద్ధభూమినుండి తిరిగివచ్చిన వారి ద్వారా ధృతరాష్ట్రుడు యుద్ధభూమికి వస్తున్నాడని తెలిసి ఆయనను కలసికొనటానికి అదే దారిలో ధర్మరాజాదులు కూడా బయలుదేరారు.

ధర్మరాజు దమ్ములతోడ ధృతరాష్ట్రు నొద్దకుఁ బోవుట (సం. 11-11-1)

తే. తనయులందఱుఁ బొలియుట వినిన యడలు । మానసంబు దహింప నమ్మనుజవిభుఁడు
వొగులుచును వచ్చెనను తలపోఁతఁ జేసి । యుల్ల మక్కటికమునఁ జొత్తిల్లుచుండ. 117

ప్రతిపదార్థం: తనయులందఱున్= కొడుకులందరూ; పొలియుట= చనిపోవటం; వినిన= విన్నటువంటి; అడలు= దుఃఖం; మానసంబున్= మనసును; దహింపన్= కాల్చివేస్తుండగా; ఆ+మనుజవిభుఁడు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; పొగులుచునున్= దుఃఖిస్తూ (బాధపడుతూ); వచ్చెన్+అను= వస్తున్నాడన్న; తలపోఁతన్+చేసి= ఆలోచనవచ్చి; ఉల్లము= హృదయం; అక్కటికమునన్= దయతో; జొత్తిల్లుచుండన్= ఆర్ద్రమై పోగా.

తాత్పర్యం: అంతమంది కొడుకులూ చనిపోయారన్న వార్త విని దుఃఖం మనసును దహించి వేస్తుండగా ఆ మహారాజు యుద్ధభూమికి వస్తున్నాడన్న ఆలోచన కలిగి ధర్మరాజుకు హృదయమంతా కనికరంతో ఆర్ద్రమై పోయింది.

క. వదనమున విన్నఁదనముం । గదురఁగ హరిఁ జూచి రాజుఁ గానవలయు నా
కదియెట్లు నుడుగవచ్చునె? । కదలుండని పలికి చనియెఁ గలనివలనికిన్. 118

ప్రతిపదార్థం: వదనమునన్= ముఖంలోని; విన్నఁదనమున్= దైన్యం; కదురఁగన్= వ్యాపించగా; హరిన్+చూచి= శ్రీకృష్ణుని చూచి; రాజున్= ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; కానన్ వలయున్= తప్పకుండా దర్శించుకోవాలి; నాకున్+అది+ఎట్లున్+ఉడుగన్ వచ్చునె?= నాకు అది తప్పనిసరి కాదా?; కదలుండు+అని= ముందుకు పదండి; అని; పలికి; కలనివలనికిన్= యుద్ధభూమివైపు; చనియెన్= సాగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ముఖంలో దైన్యం వ్యాపించగా ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణుడితో 'నేను ధృతరాష్ట్రమహారాజును తప్పక దర్శించుకొనాలి. అది నాకు అవశ్యకర్తవ్యం. తప్పించుకొనటానికి వీలులేదు, ముందుకు వెళ్ళుదాము - 'అని అంటూ యుద్ధభూమివైపు సాగిపోయాడు.

ద్రుతవిలంబిత వృత్తము

చనఁగ నాతఁడు సాత్యకి వాయునం । దనుఁడు గాండివి దమ్ములు సూరెలం
జనిరి ద్రౌపది సంభృతశోక యై । చనియెఁ జుట్టపుఁ జానలు సుట్టిరాన్. 119

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= ధర్మరాజు; చనఁగన్= వెళుతుండగా; సాత్యకి; వాయునందనుఁడు= భీముడు; గాండివి= అర్జునుడు; తమ్ములు= నకుల సహదేవులు; సూరెలన్= ఆ ప్రక్కల; చనిరి= వచ్చారు; ద్రౌపది; సంభృత= మిక్కిలి; శోక+ఐ= శోకంతో కూడినదై; చుట్టపు+చానలు= బంధువులైన స్త్రీలు; చుట్టిరాన్= వెన్నంటి వస్తుండగా; చనియెన్= ముందుకు సాగింది.

తాత్పర్యం: అట్లా ధర్మరాజు వెళ్ళుతుండగా సాత్యకి, భీముడు, అర్జునుడు, నకుల సహదేవులు ఆయనకు ఇరువైపులా బయలుదేరారు. ద్రౌపది మిక్కిలి శోకంతో కూడినదై బంధు స్త్రీలు వెన్నంటి వస్తుండగా ముందుకు సాగింది.

విశేషం: ద్రుతవిలంబితవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ న, భ, భ, ర అనే గణాలుంటాయి. 1-7 అక్షరాలకు యతిమైత్రి, ప్రాసనియమం కలదు.

వ. ఇట్లు మాత్స్యపాంచాల భామలు నరిగిరి. తొలునాఁడు దుర్యోధనుండు మన్నించు మానవతులం గరి నగరంబునకుం గొని చని యారాత్రి యందు నిలిచి ధృతరాష్ట్రుం బొడగానక రేపకడ మగిడి వచ్చి యున్న యుయుత్సుండును నమ్మానవపతితోన చనియె. నట్లు ధర్మసూనుండు సని సమరతలంబు దఱియునంతకు నయ్యెడకు నాంబికేయుండు సనుదెంచె. నతని ముందటి వలని వనితాజనంబు లక్కౌంతేయాగ్రజుం గనుంగొని కరంబులెత్తి యేడ్చుచు నెదుర్కొని. 120

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మాత్స్య= మత్స్యదేశానికి చెందిన స్త్రీలు; పాంచాలభామలు= పాంచాలదేశానికి చెందిన స్త్రీలు; అరిగిరి= వెళ్ళారు; తొలునాఁడు= మొదటిరోజు; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; మన్నించు= అభిమానించే; మానవతులన్= స్త్రీలను; కరినగరంబునకున్= హస్తినాపురికి; కొని చని; ఆ రాత్రి+అందున్+నిలిచి= ఆ రాత్రి అక్కడే ఉండి; ధృతరాష్ట్రున్+పొడగానక= ధృతరాష్ట్రుడు కనిపించకపోగా; రేపకడ= ఉదయాన్నే; మగిడివచ్చి+ఉన్న= తిరిగివచ్చి ఉన్న; యుయుత్సుండును= యుయుత్సుడనే ధృతరాష్ట్రుని కుమారుడు; ఆ+మానవపతితోన్+అ= ఆ మహారాజుతోనే; చనియెన్= కలిసి వెళ్ళాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; చని= బయలుదేరి; సమరతలంబున్= యుద్ధభూమిని; దఱియునంతకున్= సమీపించేటప్పటికి; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటికి; ఆంబికేయుండు+చనుదెంచెన్= ధృతరాష్ట్రుడు కూడా వచ్చాడు; అతని ముందటి వలని వనితాజనంబులు= ఆ రాజుకు ముందు నడుస్తున్న స్త్రీలు; ఆ+కౌంతేయ+అగ్రజున్= ఆ ధర్మరాజును; కనుంగొని= చూచి; కరంబులు+ఎత్తి= చేతులు పైకెత్తి; ఏడ్చుచున్= ఏడుస్తూ; ఎదుర్కొని= ఎదురుగా వచ్చి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మత్స్య పాంచాల దేశాలకు చెందిన స్త్రీలు, ద్రౌపది ముందువెనుకలుగా బయలుదేరారు. మొదటిరోజున సుయోధనుడు అభిమానించే స్త్రీలను హస్తినాపురికి తీసికొని వెళ్ళి ఆ రాత్రి అక్కడే ఉండిన యుయుత్సుడు అక్కడ ధృతరాష్ట్రుడు లేకపోగా ఉదయాన్నే యుద్ధభూమికి చేరుకొని మహారాజు వెంబడి బయలుదేరాడు. ఆ విధంగా ధర్మరాజు బయలుదేరి యుద్ధభూమికి చేరుకొనేటప్పటికి ధృతరాష్ట్రుడుకూడా అక్కడికి చేరుకొన్నాడు. ఆ రోజు ముందు నడుస్తున్న స్త్రీలు ధర్మరాజును చూడగానే చేతులు పైకెత్తి హాహాకారాలు చేస్తూ ఏడుస్తూ ఎదురుగా వచ్చారు.

సీ. ధర్మ వేదిత్వ మీ ధరణీశ్వరునకు నెక్కడి । యది కృప యెందుఁగలదు? తలఁపఁ
దండ్రుల మామలఁ దాతలఁ గొడుకులఁ । దోడఁబుట్టువులను ద్రుంచివైచెఁ

గ్రూరత మెఱయంగ గురుజనంబులఁ గూల్చె । సఖుల సంబంధులఁ జంపె నదయుఁ
డని పల్కుదురు కొంద ఱప్పార్థుఁ జేరి గాం । గేయుని ద్రోణునిఁ గెడయఁ బొదువఁ

ఆ. బనుపనెట్లు నేర్చి తని పల్కుదురు గొంద । ఱకట! సింధురాజు ననుజమగనిఁ
దునిమి తేటి రాజ్య? మని పల్కుదురు గొంద । ఱతఁడు మోము వాంచి యరుగుచుండ. 121

ప్రతిపదార్థం: కొందఱు= కొంతమంది స్త్రీలు; ఈ ధరణీశ్వరునకున్= ఈ ధర్మరాజుకు; ధర్మవేదిత్వము+ఎక్కడి+అది?= ధర్మవేత్తృత ఎక్కడిది?; తలఁపన్= ఆలోచిస్తే; కృప= దయ; ఎందున్+కలదు?= ఎక్కడున్నది?; తండ్రులన్= తండ్రులను; మామలన్= మామలను; తాతలన్= తాతలను; కొడుకులన్= కొడుకులను; తోబుట్టువులను= తమ్ముళ్ళను; త్రుంచివైచెన్= చంపివేశాడు; క్రూరత= క్రౌర్యం; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; గురుజనంబులన్= గురువులను; కూల్చెన్= చంపాడు; సఖులన్= స్నేహితులను; సంబంధులన్= బంధువులను; చంపెన్= చంపాడు; అదయుఁడు= ఇతడు కనికరం లేనివాడు; అని పల్కుదురు= అని అన్నారు; కొందఱు= మరికొందరు; ఆ+పార్థున్+చేరి= ఆ అర్జునుడిని సమీపించి; గాంగేయునిన్= భీష్ముడిని; కెడయన్= చంపటానికి; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; పొదువన్+పనుపన్= ముట్టడించి చంపటానికి; ఎట్లు నేర్చితి(వి)?+అని= ఎలా సాహసించావు? అని; పలుకుదురు= ప్రశ్నించారు; కొందఱు= ఇంకొందరు; అకట!= అయ్యో!; సింధురాజున్= సింధురాజును (సైంధవుడిని); అనుజమగనిన్= నీ చెల్లెలు భర్తను; తునిమితి(వి)= చంపావు; ఏటి+రాజ్యము?= ఏమిటి మీరు సంపాదించిన రాజ్యం?; అని పల్కుదురు= అని ఎత్తి పొడిచారు; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; మోము+వాంచి= ముఖం వంచుకొని; అరుగుచుండన్= వెళ్ళిపోతుండగా.

తాత్పర్యం: కొంతమంది స్త్రీలు 'ఈ ధర్మరాజుకు ధర్మం ఏమి తెలియును? అసలు ఈ రాజుకు దయ ఎక్కడున్నది? తండ్రులను, మామలను, తాతలను, కుమారులను, తమ్ముళ్ళను చంపివేశాడు. విద్యనేర్పిన పెద్దలను గురువులను అతిక్రూరంగా చంపాడు. ఏ మాత్రం కనికరంలేని వాడు, ఛీ ఛీ' అన్నారు. మరికొందరు అర్జునుడిని చేరి 'కురువృద్ధుడు భీష్ముడిని చంపటానికి, గురువైన ద్రోణాచార్యుడిని ముట్టడించి తుదముట్టించటానికి, నీవు ఎట్లా సాహసించావు?' అని ప్రశ్నించారు. ఇంకొందరు 'అయ్యో! నీ చెల్లెలు భర్త అని కూడా చూడకుండా సైంధవుడిని ఎట్లా చంపావు? ఎందుకు మీరు సంపాదించిన ఈ రాజ్యమంతా? ఎవరికొరకు?' అని ఎత్తిపొడిచారు. అర్జునుడు ఏమీ మారు పలుకకుండా తల వంచుకొని వెళ్ళిపోతూ ఉండగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. మఱియుం గొందఱు. 122

తాత్పర్యం: ఇంకా కొంత మంది.

క. ఇందఱఁ జంపితినని యు । బ్బం దీఱద ద్రుపదతనయపట్టుల నభిమ
న్యుం దెగటార్చితి మఱఁదుల । నందఱ మ్రింగితి విభూతి యన నీ కెద్దీ? 123

ప్రతిపదార్థం: (ధర్మరాజును చూచి); ఇందఱన్= ఇంతమందిని; చంపితిన్+అని= చంపానని; ఉబ్బన్+తీఱదు+అ= గర్విస్తే చాలదు; ద్రుపద తనయ పట్టులన్= ద్రౌపదికొడుకులను; అభిమన్యుడిని; తెగటార్చితి(వి)= పొట్టన పెట్టుకొన్నావు; మఱఁదులన్+అందఱన్= మరదులందరినీ; మ్రింగితి(వి)= పొట్టను బెట్టుకొన్నావు; విభూతి+అనన్= సంపద అనేది? నీకున్+ఎద్దీ?= ఎక్కుడున్నది?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజును చూచి' ఇంతమందిని చంపానని గర్విస్తే సరిపోదు. ద్రౌపదికొడుకులను, అభిమన్యుడిని, చంపావు. మరదులందరినీ నీ పొట్టన బెట్టుకొన్నావు. అయినా నీకు వైభవం ఎక్కడున్నది? (ఏనాడున్నది కాబట్టి ఈనాడు లేకపోవటానికి? - అని అర్థం).

వ. అని పలుకుదు రిట్లు బహుప్రకారంబులం బలుకుచుండం బలుకు వెలువరింపక పుత్రశోకార్తుఁడగు నప్పాండురాజపుత్రుండు పుత్ర శోకార్తి మిగులం బొగులు విచిత్ర వీర్యపుత్రుకడకుంజని తత్పార్శ్వవర్తులచేత నావేదితుండగుచు నా భూవల్లభు పాదంబులకుం బ్రణతుండగుటయు. 124

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుదురు= అని అన్నారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; బహుప్రకారంబులన్= రకరకాలుగా; పలుకుచుండన్= అంటుండగా; పలుకు= మాట; వెలువరింపక= మాట్లాడక; పుత్రశోక+ఆర్తుఁడగు= పుత్రులు చనిపోయిన శోకంతో దీనుడుగా ఉన్న; ఆ+పాండురాజ పుత్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; పుత్రశోక+ఆర్తిన్= కుమారులు చనిపోయిన శోకంవలన పుట్టిన దైన్యంతో; మిగులన్= మిక్కిలిగా; పొగులుచున్న= దుఃఖపడుతున్న; విచిత్రవీర్యపుత్రు కడకున్= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు; చని= వెళ్ళి; తద్+పార్శ్వ వర్తులచేతన్= ఆయన పక్కనున్నవారిచేత; ఆవేదితుండు+అగుచున్= తనరాకను అతనికి తెలియచేస్తూ (వెళ్ళి); ఆ భూవల్లభు= ఆ రాజు; పాదంబులకున్= పాదాలకు; ప్రణతుండు+అగుటయున్= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: అని అన్నారు. ఈ విధంగా రకరకాలుగా ఆ స్త్రీలు అంటుండగా, మారుమాట్లాడకుండా కొడుకులు పోయిన దుఃఖంతో అతిదీనంగా ఉన్న ధర్మరాజు, తనవలెనే కొడుకులు చనిపోయిన శోకంతో అతి దీనంగా దుఃఖిస్తున్న ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళి అతడి ప్రక్కనున్నవారి ద్వారా తన రాకను ఆ మహారాజుకు తెలిపి ఆ రాజు పాదాలకు నమస్కరించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శుద్ధ విరాటి వృత్తము:

ఉల్లం బప్రియ మొందఁ గ్రొత్త సం । ధిల్లన్ నెవ్వగ దీనవక్త్రుఁడై
యొల్లంబోవుచు నుచ్చె నవ్విభుం । డల్లం గౌఁగిట నా నృపాలకున్. 125

ప్రతిపదార్థం: ఉల్లంబు= హృదయం; అప్రియము+ఒందన్= బాధామయం కాగా; క్రొత్త సంధిల్లన్= క్రొత్తగా కలుగగా; నెవ్వగన్= నిండు దుఃఖంతో; దీనవక్త్రుఁడు+ఐ= దీనంగా మారిపోయిన ముఖంతో; ఒల్లన్+పోవుచున్= వైకల్యంపొందుతూ; ఆ+విభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ నృపాలకున్= ధర్మరాజును; అల్లన్= నెమ్మదిగా; కౌఁగిటన్= కౌగిట్లో; ఉచ్చెన్= చేర్చుకున్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు వచ్చాడని' నమస్కరించాడని గుర్తించిన ధృతరాష్ట్రుడికి మళ్ళీ దుఃఖం కట్టలు తెంచుకొని ముఖం అతి దీనంగా మారిపోయింది. మనస్సు వికలమైపోయింది. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజును నెమ్మదిగా కౌగిలించుకొన్నాడు.

విశేషం: శుద్ధవిరాటి వృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ మ, స, జ, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-6 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. ఇవ్విధంబున నాలింగనంబు సేసి సాంత్వన వచనంబుల నుపచరించెఁ దదనంతరంబ భీమార్జున నకుల సహదేవులు సేరిన నతనియొద్దివారు వారిం బేరు వేర నెఱిఁగించిన. 126

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; ఆలింగనంబు+చేసి= ఆలింగనం చేసికొని; సాంత్వన వచనంబులన్= ఓదార్పు మాటలతో; ఉపచరించెన్= ఉపశమనం కలిగించాడు; తద్+అనంతరంబ= ఆ తరువాత; భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులు; చేరినన్= దగ్గరకురాగా; అతని+ఒద్దివారు= ధృతరాష్ట్రుని వద్ద ఉన్నవారు; వారిన్= వారిని; పేరు పేరన్= పేరు పేరునా; ఎఱిఁగించినన్= తెలుపగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజును కౌగిలించుకొని ఓదార్పు మాటలతో సాంత్వనం కలిగించాడు. ఆ తరువాత భీముడు, అర్జునుడు, నకుల సహదేవులు మహారాజును సమీపించారు. సమీపంలో ఉన్నవారు వారిని పేరు పేరునా ధృతరాష్ట్రుడికి తెలుపగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. భీముఁ డనుమాట విని యతి భీమమైన । యలుక యను వహ్ని యవ్వీరుఁడను వనంబు
దరికొనంగ నుంకింప నధర్మవిధికి । నాయితంబగు నయ్యాంబికేయుఁ జూచి. 127

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు+అనుమాట+విని= భీముడు (వచ్చాడు) అనే మాట వినగానే; అతిభీమము+ఐన= అతిభయంకరమైన; అలుక+అను+వహ్ని= కోపం అనే అగ్ని; ఆ+వీరుఁడు+అను వనంబున్= ఆ మహావీరుడైన ధృతరాష్ట్రుడు అనే అడవిని; దరికొనంగన్= కాల్చివేయటానికి; ఉంకింపన్= యత్నించగా; అధర్మవిధికిన్= అధర్మకార్యానికి; ఆయితంబు+అగు= సిద్ధపడుతున్న; ఆ+ఆంబికేయున్+చూచి= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని (కృష్ణుడు) చూచి.

తాత్పర్యం: అర్జున నకుల సహదేవులను పరిచయం చేసినపుడు ఊరుకున్నాడు కాని 'భీముడు' అనే మాట వినగానే అతిభయంకరమైన కోపాగ్ని అతడిని దహించివేయటం ప్రారంభించింది. ఏ అధర్మకార్యం చేయటానికైనా సిద్ధపడేవాడివలె కనిపిస్తున్న ఆ మహారాజును కృష్ణుడు గమనించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. మనసెఱిఁగి హృషీకేశుఁడు । దనమనమున నిద్దురాత్ము తలఁపొప్ప దిసీ
యనుచుం బవనజు నద్దెస । జనకుండఁగ బట్టి వీతసంభ్రమలీలన్. 128

ప్రతిపదార్థం: హృషీకేశుఁడు= విష్ణురూపుడైన కృష్ణుడు; మనసు+ఎఱిఁగి= ఆ ధృతరాష్ట్రుని మనసులో ఉన్నది తెలిసికొని; తన మనమునన్= తన మనస్సులో; ఈ+దురాత్ము+తలఁపు+ఒప్పదు= ఈ దురాత్ముడి ఆలోచన సమంజసం కాదు; ఇసీ+అనుచున్= ఛీ ఛీ అనుకొంటూ; పవనజున్= భీముడిని; ఆ+దెసన్+ఉండఁగన్= ఆ రాజు వద్దకు వెళ్ళకుండా; వీత సంభ్రమలీలన్= పోయిన సంభ్రమంతో; పట్టి= పట్టుకొని.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సును కృష్ణుడు గుర్తించి 'ఈ దురాత్ముడి ఆలోచన చాలా దుర్మార్గమయిన' దని తలచి, భీముడిని ఆ రాజువద్దకు వెళ్ళకుండా సంభ్రమం లేక పట్టుకొన్నాడు.

వ. ధృతరాష్ట్రుం డిట్టివాఁడు గాఁగలవాఁడని తొల్లి యెఱింగి త్రికాలవేదియైన కృష్ణుం డయోమయంబుగా భీమ ప్రతిరూపంబు సేయించి సంగ్రహించి నిగూఢ ప్రకారంబునం దత్ప్రదేశంబునకుఁ దెప్పించినవాఁడు గావున గ్రక్కున నయ్యనుపరూ పజ్జగతీశ్వరుం జేర నిలిపె; నిలిపిన నది భీమసేనుండ కాఁ దలంచి. 129

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుండు; ఇట్టివాఁడు= ఇలాంటివాడు; కాఁగలవాఁడు+అని= కాబోతాడని (ఇట్లాంటి పని ఏదో చేయబోతాడని); త్రికాల వేదియైన= మూడు కాలాలు తెలిసిన; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; తొల్లి+ఎఱింగి= ముందుగానే గుర్తించినవాడై; అయోమయంబుగాన్= ఇనుముతో; భీముని= భీముడి; ప్రతిరూపంబు= విగ్రహం; చేయించి; సంగ్రహించి= తీసికొని; నిగూఢ= రహస్య; ప్రకారంబునన్= పద్ధతిలో; తద్+ప్రదేశంబునకున్= ఆ స్థలానికి; తెప్పించినవాఁడు కావునన్= తెప్పించి ఉన్నాడు కాబట్టి; గ్రక్కునన్= వెంటనే; ఆ+ఇనురూపు= ఇనుప విగ్రహాన్ని; ఆ+జగత్+ఈశ్వరున్= రాజు దగ్గరికి; చేరన్+నిలిపెన్= చేర్చాడు; నిలిపినన్= అట్లా ఉంచగా; అది= ఆ విగ్రహం; భీమసేనుండు+అ+కాన్+తలంచి= భీముడే అని అనుకొని.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు భూత భవిష్యత్ వర్తమానాలు మూడూ తెలిసిన మహాత్ముడు కాబట్టి ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లాంటి పని ఏదో చేయబోతాడని ఊహించి ఇనుముతో భీముడి విగ్రహాన్ని తయారుచేయించి రహస్యంగా అక్కడికి తీసికొనివచ్చి పెట్టుకొని ఉండటంచేత వెంటనే ఆ విగ్రహాన్ని రాజు ముందరికి జరిపాడు. అట్లా విగ్రహాన్ని ఉంచగా ఆ విగ్రహమే భీమసేను డనుకొని (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కోపం బుత్కటమై యా । రూపము నిరుగేలఁ బట్టి క్రూరత ఘోరా
టోపం బెసకమెసఁగ నా । భూపతి వెసఁ గౌఁగిలించి పొలుపఱ విఱిచెన్. 130

ప్రతిపదార్థం: కోపంబు= కోపం; ఉత్కటము+ఐ= అధికం కాగా; ఆ రూపమున్= ఆ విగ్రహాన్ని; ఇరుకేలన్+పట్టి= రెండు చేతులతోనూ అదుముకొని; క్రూరతన్= అతి క్రూరంగా; ఘోర= భయంకరమైన; ఆటోపంబు= వేగం; ఎసకము= విజృంభణ; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆ భూపతి= ఆ రాజు; వెసన్= క్షణంలో ఆలస్యం చేయకుండా; కౌగిలించి= కౌగిలించుకొని; పొలుపు+అఱన్= (ఆ విగ్రహం) అందం నశించేలా (ముక్కలయ్యేలా); విఱిచెన్= విరిచివేశాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు కోపం అతిశయించగా, ఆ విగ్రహాన్ని రెండు చేతులమధ్యా అదుముకొని అతిక్రూరంగా భయంకరమైన వేగంతో విజృంభణతో క్షణం ఆలస్యంచేయకుండా పొదువుకొని ఆ విగ్రహం ముక్కలయ్యేటట్లు విరిచిపారవేశాడు.

విశేషం: ఎంత వయస్సు ముదిరినా కామక్రోధాది గుణాలు నశించవనటానికి ధృతరాష్ట్రుని ఈ పని మంచి నిదర్శనం. విదురుడు, వ్యాసుడు చేసిన బోధలన్నీ నిష్ఫలమయ్యాయి. ఇంద్రియాలు మనస్సుకంటే బలవత్తరమైనవి అనటానికి నిరూపణమే ధృతరాష్ట్రుని ఈ క్రూరచేష్ట, అతని బలమూ భయంకరమైనదే.

లయవిభాతి:

పెరుఁగఁగ నిజాంగములు సరభసపరిస్ఫురణ । మరుదుగ జనావలులు నిరుపమవిధం బి
న్నరపతి బలంబనఁగఁ గరయుగముతోలవియ । నురము సదియం బెలుచఁ దొరఁగఁగఁ బొరిన్ నె
త్తురులు ముఖ రంధ్రములఁ బరవశత మానసము । బొరయుటకుఁ జొచ్చియును సరిగొనఁగఁ గంటిన్
వరసుతున కిప్పుడను పరమపదవిన్ మగుడఁ । గురునృపతి యా ప్రతిమఁ బొరి నిటులు పుచ్చెన్. 131

ప్రతిపదార్థం: నిజ+అంగములు= తన అవయవాలు; పెరుఁగఁగన్= ఛిన్నములుకాగా; సరభస పరిస్ఫురణము= గొప్పవేగంయొక్క మిక్కిలి ప్రకాశం; అరుదుగన్= ఆశ్చర్యకరం కాగా; జన+ఆవలులు= అక్కడచేరిన జనాలు; ఈ+నరపతి+బలంబు= ఈ రాజు శక్తి; నిరుపమ+విధంబు+అనఁగన్= అసామాన్యమైనది అంటుండగా; కురునృపతి= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ ప్రతిమన్= ఆ

విగ్రహాన్ని; పొరిన్= దృఢంగా; ఇటులు= ఇట్లాగ; పుచ్చెన్= గట్టిగా అదుముకొన్నాడు; కరయుగముతో లవియన్= రెండు చేతులతో కౌగిలించుకొని అదుమగా; ఉరము= రొమ్ము; చదియన్= చిట్లగా; పొరిన్= మిక్కిలిగా; నెత్తురులు= రక్తం; పెలుచన్= అత్యధికంగా; ముఖరంధ్రములు= ముఖంలోని రంధ్రాలవెంబడి; తొరఁగఁగన్= కారుతుండగా; మానసము= మనస్సు; పరవశతన్+పొరయుటకున్+చొచ్చియును= అదుపుతప్పిపోవటానికి సిద్ధంగా ఉన్నా; (ఈ భీముడిని) సరిగొనఁ గన్+కంటిన్= చంపగలిగాను; వరసుతునకున్= దుర్యోధనుడికి; పరమపదవిన్+మగుడన్= పరమపదవి (మోక్షం)ని చేరటం; ఇప్పుడు+అనున్= ఇప్పుడే - అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా ఆ విగ్రహాన్ని అందిపుచ్చుకొన్న ధృతరాష్ట్రుడి అవయవాలు ఛిన్నములుకాగా; కాంతిమంతంగా వ్యాకోచించటం మొదలు పెట్టాయి. చూస్తున్న జనాలు ఈ రాజు బలం నిరుపమానమైనదని అంటుండగానే రెండు చేతుల తోలు లేచిపోయింది. ఆ కౌగిలిలో ఆ బొమ్మ ముక్కలైపోయింది. ధృతరాష్ట్రుడి రొమ్ము చిట్లిపోయింది. మిక్కిలి రక్తం ధారలు ముఖంలోని అన్ని రంధ్రాల ద్వారా చిమ్మటం ప్రారంభమయింది. మనసు అదుపు తప్పే స్థితిలో ధృతరాష్ట్రుడు మూర్ఛలో పడిపోతున్నాడు. ఇప్పుడు నేను నా కొడుకు మృతికి బదులు తీర్చుకోగలిగాను అనే ఉల్లాస స్థితిలో ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ప్రతిమను మరల విధ్వంసము చేశాడు.

విశేషం: కొడుకు పగను తండ్రి తీర్చగలిగాడు- ఇది ధృతరాష్ట్రుడికి తృప్తిని కలిగిస్తున్న అంశం. ధృతరాష్ట్రుడి రాజ్యలోభం అంత భయంకరమైన వ్యసనం. అతడి ఈ చర్యద్వారా మనిషిలోని దుర్గుణాలు చిరకాలం మనిషిని ఎట్లా వదలవో అర్థం చేసికొనవచ్చును.

లయవిభాతివృత్తంలోని ప్రతిపాదానికీ న, స, న, న, స, న, న, న - అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ 10, 19, 28 అక్షరాలకూ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. ఇత్తెఱంగున దశసహస్రసామజ సమానబలుండగు నయ్యంధనృపతి గంధవహనందన ప్రతిరూపంబు భగ్నంబు సేసి పెంపున నెడఁద నిర్భర హర్షంబు నొందియు మెఱమెచ్చునకై భీమునిం బేర్కొని హాహాకారంబు లెసంగ రోదనంబు సేసినఁ జిఱునవ్వునం దన వదనకమలం బొప్పం గమలనాభుం డతని కిట్లనియె.132

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; దశసహస్ర= పదివేల; సామజసమాన= ఏనుగులతో సమానమైన; బలుండగు= బలం కలిగినవాడైన= ఆ+అంధ నృపతి= ఆ గ్రుడ్డి మహారాజు; గంధవహనందన= వాయుకుమారుడి; ప్రతిరూపంబున్= విగ్రహాన్ని;= భగ్నంబు+చేసి= విరుగగొట్టి; పెంపున్= మిక్కిలిగా; ఎడఁదన్= హృదయంలో; నిర్భర= అధికమైన; హర్షంబున్+ ఒందియున్= సంతోషం పొందికూడా; మెఱమెచ్చునకై= అందరూ ఏమనుకొంటారోనని (ముఖప్రీతికోసం); భీమునిన్+పేర్కొని= భీముడిని పేరుపెట్టి పిలుస్తూ; హాహాకారంబులు+ఎసంగన్= హాహాకారాలు పుట్టగా; రోదనంబు+చేసినన్= ఏడ్వగా; చిఱునవ్వునన్= చిరునవ్వుతో; తన= తనయొక్క; వదనకమలంబు+ఒప్పన్= కమలంవంటి ముఖం ప్రకాశించగా; కమలనాభుఁడు= పద్మనాభుడైన కృష్ణుడు; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రునితో; ఇట్లనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పదివేల ఏనుగుల బలమున్న ఆ గ్రుడ్డి మహారాజు భీముడి విగ్రహాన్ని విరుగగొట్టి అత్యంత సంతోషం పొందిన హృదయంతో ఉండి కూడా అందరూ ఏమనుకుంటారో అని ముఖప్రీతికొరకు భీముడిని పేరుపెట్టి పిలుస్తూ హాహాకారాలు చేస్తూ ఏడుపులు మొదలుపెట్టాడు. అది చూచి చిరునవ్వుతో తన ముఖకమలం ప్రకాశిస్తుండగా శ్రీకృష్ణుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి బలం పదివేల ఏనుగుల బలంతో సమానమైనదట- అంటే నిజంగా భీముడు ఆ కౌగిలిలో చిక్కి ఉంటే బ్రతికేవాడుకాడని అర్థం. అందుకే 'ధృతరాష్ట్రుడి కౌగిలి' అనేమాట లోకంలో పుట్టింది. కపటపు కౌగిలింత అనే అర్థంలో ఆ ప్రయోగం రూఢి కెక్కింది.

తే. 'అడల నేటికి? నీచేతఁ బడఁడు భీముఁ। డిపుడు భంజింపఁ బడినది యినుపరూపు
వినుము నీ కోప మెఱిఁగియ వెనుక కతనిఁ। దిగిచి యేను నీ ముందట దీని నిడివి. 133

ప్రతిపదార్థం: అడలన్= ఏడవటం; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; భీముఁడు= భీమసేనుడు; నీ చేతన్= నీ చేతిలో; పడఁడు= చావలేదు; ఇపుడు= ఇప్పుడు; భంజింపన్+పడినది= విరగగొట్టబడినది; ఇనుపరూపు= ఇనుముతో చేసిన విగ్రహం; వినుము= (ఏం చేశానో చెబుతాను వినుము); నీ కోపము= నీ కెంతకోపం ఉందో; ఎఱిఁగియ= తెలిసే; అతనిన్= ఆ భీముడిని; వెనుకకున్ తిగిచి= వెనుకకు నిలిపి; ఏను= నేను; నీ ముందటన్= నీ ముందర; దీనిన్+ఇడితిన్= ఈ బొమ్మను ఉంచాను.

తాత్పర్యం: 'మహారాజా! ఎందుకు ఏడుస్తావు? భీముడు నీచేతిలో చావలేదు లెమ్ము. ఇపుడు నీవు విరచింది ఆ భీముడి ప్రతిరూపమైన ఇనుప విగ్రహాన్ని. నీకింత కోపం ఉన్నదని ఎరిగినవాడిని కాబట్టే భీముడిని వెనుకకు దాటి నీ ముందర ఈ విగ్రహాన్ని జరిపాను.

క. బలమున నీతో దొరయఁగ। నిల నెవ్వఁడు గలఁడు? నీ మహిత భుజ శాఖల్
తలఁపఁగఁ బ్రళయాంతకు దం। ష్ట్రలు వీనిం దగిలి వశమె? చాకుండంగన్. 134

ప్రతిపదార్థం: బలమునన్= బలంలో; నీతోన్+దొరయఁగన్= నీతో సమానంకావటానికి; ఇలన్= ఈ భూమిలో; ఎవ్వఁడు+కలఁడు?= ఎవడు ఉన్నాడు?; తలఁపగన్= ఆలోచిస్తే; మహిత భుజశాఖల్= నీ యొక్క గొప్పవైన కొమ్మలవంటి భుజాలు; ప్రళయాంతకు= ప్రళయకాల రుద్రుడి; దంష్ట్రలు= కోరలు; వీనిన్+తగిలి= వీటితో తగులుకొని; చాకుండగన్= చావకా+ఉండా ఉండేందుకు; వశమె?= సాధ్యమా?.

తాత్పర్యం: రాజా! బలంలో నిన్ను సమీపించటానికి ఈ భూమిలో ఎవరున్నారు? నీ భుజశాఖలు ప్రళయకాలంలో విజృంభించిన రుద్రుడి కోరల్లాంటివి. వాటిని తగిలిన మనిషి మరలా బ్రతకటం సాధ్యమా!

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. కావున 135

తాత్పర్యం: అందుచేత

ఉపేంద్రవజ్రావృత్తము:

మరుత్తనూజుం బరిమార్పఁ జూచుం। బరిస్ఫురత్కోప నిబద్ధుఁడై యి
ధ్ధరావిభుండం చిది తల్గనే సం। స్మరించి యీ కోపు నమర్చికొంటిన్. 136

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ధరావిభుండు= ఈ భూవల్లభుడు; పరిస్ఫురత్= మిక్కిలి ప్రకాశించేటువంటి; కోప= కోపంచేత; నిబద్ధుఁడై= కట్టబడినవాడై; మరుత్+తనూజున్= వాయుకుమారుడిని; పరిమార్పన్+చూచున్= చంపటానికి ప్రయత్నిస్తాడు (అని ఆలోచించి); ఇది= ఈ అపాయం; తల్గన్= తప్పించుకోవటానికే; సంస్మరించి= బాగా ఆలోచించి; ఈ కోపున్= ఈ విధానాన్ని ఈ బొమ్మను; అమర్చికొంటిన్= ఏర్పాటు చేసికొన్నాను.

తాత్పర్యం: ఈ రాజు మిక్కిలికోపానికి దాసుడై భీముడిని తప్పకుండా చంపటానికి ప్రయత్నిస్తాడని ఊహించి ఈ అపాయం తప్పించటానికై బాగా ఆలోచించి ఈ బొమ్మను సిద్ధంగా ఉంచుకొన్నాను.

విశేషం: ఉపేంద్రవజ్రలో ప్రతిపాదానికీ పదకొండు అక్షరాలుంటాయి. జ, త, జ, గ, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-8 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

తే. తనయ శోకాతురుండవై ధర్మ మెడలి । యనిలసుతుఁ దెగటార్చెదనని తలంచి
తట్టి పనియేల నీ చేతనగు? విధాతృ । లీలఁ బరికింప నేరక బేలవైతి. 137

ప్రతిపదార్థం: తనయ= కొడుకులు చనిపోయిన; శోక+ఆతురుండవై= దుఃఖంచేత పుట్టిన తొందరపాటుతో; ధర్మము+ఎడలి= ధర్మం విడిచిపెట్టి; అనిలసుతున్= వాయుకుమారుడిని; తెగటార్చెదను+అని తలంచితి(వి)= చంపేస్తానని ఆలోచించావు; అట్టి పని= అట్లా చంపటం; నీచేత; ఏల+అగున్?= ఎందుకు వీలవుతుంది?; విధాతృలీలన్= సృష్టికర్త లీలను; పరికింపన్+నేరక= తెలుసుకోలేక; బేలవు+ఐతి(వి)= అమాయకుడివి అయ్యావు.

తాత్పర్యం: కొడుకులు చనిపోయారన్న శోకంతో పుట్టిన తొందరపాటుతో ధర్మం విడిచిపెట్టి వాయుకుమారుడిని చంపివేద్దామని ఆలోచించావు. అట్లా చంపటం నీ చేతిలో ఉందా! సృష్టికర్త లీలను గుర్తించలేక నీవే అపహాస్యం పాలయ్యావు.

వ. అదియునుం గాక. 138

తాత్పర్యం: అంతే కాకుండా.

క. వినుమొకని నేల భవదను । జుని పుత్రుల నెల్లఁ జంపఁ జొప్పడినను నీ
తనయులు మగుడఁగ వత్తురె? । యనయము పాపంబు సేసి తాఱడిఁ బోవన్. 139

ప్రతిపదార్థం: వినుము= విను; ఒకనిన్+ఏల= ఒకడిని మాత్రం ఏమిటి?; భవత్+అనుజుని పుత్రులన్+ఎల్లన్= నీ తమ్ముడి కొడుకులను అందరినీ; చంపన్+చొప్పడినను= చంపటానికి సిద్ధపడినా; నీ తనయులు= నీ కొడుకులు; మగుడఁగన్+వత్తురె?= మరలి వస్తారా?; అనయము= మిక్కిలిదైన; పాపంబు= పాపాన్ని; ఆఱడిన్+పోవన్= నిందబడేటట్టు; చేసితి(వి)= చేశావు.

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. ఈ ఒక్కడిని మాత్రం ఏమిటి? పాండురాజు కుమారులందరినీ చంపినా నీ కొడుకులు తిరిగివస్తారా? శాశ్వతమైన నిందమాత్రం మిగిలేటట్లు చాలా పెద్ద పాపం చేశావు.

స్రగ్విణీ వృత్తము:

ఏము నీ పుత్రుచే నెన్నియేన్ భంగులన్ । వేమఱుం బాటు నీ వెంట భావించుచున్
సామసంపాదివై సైఁపు మాతప్పులన్ । భీమహత్త్వంబు సంధిల్లు నీ కిమ్మెయిన్.' 140

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము (నేను, పాండవులు); నీ పుత్రుచేన్= నీ కొడుకుచేతిలో; ఎన్నియేన్+భంగులన్= ఎన్నో రీతులలో; వేమఱున్= మాటిమాటికి; పాటు= ఆపదను (పొందినా); నీ వెంటన్= నీవు మా వెంట ఉన్నావని; భావించుచున్= భావిస్తూ (గడిపాము); (కనీసం ఇప్పుడైనా); మా తప్పులన్= మేము చేసిన తప్పులను; సామ సంపాదివై= అనుకూల్యాన్ని సాధించేవాడివై;

సైఁపు= సహించుము (క్షమించు); నీకున్+ఈ+మెయిన్= నీకు ఈ విధంగానైనా; ధీ మహత్త్వంబు= జ్ఞానంతో కూడిన బుద్ధి వైభవం; సంధిల్లున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నేను, పాండవులు నీ కుమారుడి చేతిలో ఎన్నో రీతులలో మాటిమాటికి ఆపదపొందినా నీవు మా వెంట ఉన్నావని భావిస్తూ గడిపాము. కనీసం ఇప్పుడైనా నీవు మా తప్పులను సామరస్యం సాధించటంకొరకైనా క్షమించుము. నీకు ఈ విధంగానైనా జ్ఞానంతో కూడిన బుద్ధి వైభవం సిద్ధిస్తుంది.

విశేషం: స్రగ్విణీవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ ర, ర, ర, ర గణాలుంటాయి. 1-7 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. అని చెప్పె నప్పుడు ధృతరాష్ట్ర పరిచారకు లతని యవయంబుల రుధిరంబు ప్రక్షాళనంబున నపనయింపం దలంచి జలంబులు దెచ్చి యెఱింగించిన నజ్జనపతి యప్పని యాచరించె. నప్పుండరీకాక్షుండు వెండియు నవ్విభున కిట్లనియె. 141

ప్రతిపదార్థం: అని= అని ఈ విధంగా; చెప్పెన్= కృష్ణుడు చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ తరువాత; ధృతరాష్ట్ర పరిచారకులు= ధృతరాష్ట్రుని సేవకులు; అతని= ఆ రాజుయొక్క; అవయవంబుల రుధిరంబు= అవయవాలకు అంటిన రక్తాన్ని; ప్రక్షాళనంబునన్= కడగటం ద్వారా; అపనయింపన్= పోగొట్టటానికి; తలంచి= ఆలోచించి; జలంబులు= నీళ్ళు; తెచ్చి; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు; ఆ+పని= ఆపని; ఆచరించెన్= చేశాడు; ఆ+పుండరీకాక్షుండు= ఆ శ్వేతకమలనేత్రుడైన కృష్ణుడు; వెండియున్= మళ్ళీ; ఆ+విభునకున్= ఆ రాజుతో; ఇట్లనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని కృష్ణుడు చెప్పాడు. ఆ తరువాత పరిచారకులు అతడి ఒంటికి అంటిన రక్తాన్ని కడిగివేయటానికై నీళ్ళు తెచ్చి ఆ విషయం రాజుకు తెలిపారు. ధృతరాష్ట్రుడు ఒడలంతా కడుక్కొన్నాడు. అప్పుడు కృష్ణుడు మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'జగతీశ! వేదముల్ సదివితి శాస్త్రముల్ । వింటి వర్తిల్లితి వృద్ధగోష్ఠి
నఖిలపురాణ పర్యాలోచనము సేసి । తెల్ల ధర్మంబులు నెఱుఁగు దిట్లు
నీ తప్పు దలఁపక నెవ్వగఁ బొందెదు । కనలెద వేను శంతనసుతుండు
గురుఁడును విదురుండుఁ గూర్కొని కూర్కొని । చెవులఁ బోయమె సవిశేషకార్య

తే. వచనములు? సంజయుఁడు పెక్కువరుస లుభయ । బలవిధంబులు దెలియఁగఁ బలుకఁ డెట్లు?
నీకు నా బుద్ధులన్నియు నెమ్మనమునఁ । జేర్పఁబోలవ యింకేమి సేయవచ్చు? 142

ప్రతిపదార్థం: జగతీశ!= ఓ రాజా!; వేదముల్+చదివితి(వి)= నీవు వేదాలు చదివావు; శాస్త్రముల్+వింటి(వి)= శాస్త్రాలు విన్నావు; వృద్ధగోష్ఠిన్= పెద్దల చర్చలలో; వర్తిల్లితి(వి)= ఉన్నావు; అఖిల= అన్ని; పురాణ= పురాణాలను; పర్యాలోచనముచేసితి(వి)= బాగా ఆలోచించి అర్థంచేసుకొన్నావు; ఎల్ల ధర్మంబులు= అన్ని ధర్మాలను; ఎఱుగుదు(వు)= తెలిసినవాడివి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నీ తప్పున్+తలఁపక= నీ తప్పును గురించి ఆలోచించకుండా; నెఱ+వగన్+పొందెదు= మిక్కిలి దుఃఖాన్ని పొందుతున్నావు; కనలెద(వు)= లోలోపలి కోపంతో మండుతున్నావు; నేను= (రాయబార సమయంలో) నేను; శంతనసుతుండు= భీష్ముడు; గురుఁడును= ద్రోణాచార్యుడు; విదురుండు= విదురుడు; సవిశేష కార్యవచనములు= మిక్కిలి ప్రశస్తమైన చేయదగిన

పనులను గురించి మంచిమాటలు; కూర్కొని కూర్కొని= కూరికూరి; చెవులన్+పోయమె?= చెవులలో పోయలేదా?; సంజయుడు; పెక్కువరుసలు= చాలాసార్లు; ఉభయ బల విధంబులు= కురుపాండవ బలాలలోని తేడాలను; తెలియఁగన్+పలుకఁడె?= నీకు వివరంగా చెప్పలేదూ?; ఎట్లు= ఏ విధంగా; నీకున్; ఆ బుద్ధులు+అన్నియున్= ఆ నీతివాక్యాలన్నీ; నెమ్మనమునన్= (నీ) మనస్సులో; చేర్పన్+పోలవు+అ= దూరలేకపోయాయి; ఇంకన్+ఏమి+చేయవచ్చున్?= ఇక మనం ఏం చేయగలం?

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! నీవు వేదాలు చదివినవాడివి. శాస్త్రాలు విన్నావు. పెద్దల చర్చలలో పాల్గొన్నవాడివి. అన్ని పురాణాలను అవలోకనం చేసి వాటి సారాన్ని గ్రహించినవాడివి. అన్ని ధర్మాలను ఎరిగినవాడివి. ఈ రీతిగా నీ తప్పును నీవు గుర్తించకుండా ఊరికే దుఃఖాన్ని పొందుతున్నావు. కోపపడుతున్నావు. నేను, భీష్ముడు, ద్రోణుడు, విదురుడు ఎన్ని మార్లు ఏంచేయాలో ఎట్లా చేయాలో నీ చెవుల్లో కూరికూరి నూరిపోశాము కదా! సంజయుడు కురుపాండవ బలాలలోని తేడాను ఎన్ని సార్లు నీకు వివరంగా చెప్పలేదు? ఆ బుద్ధులన్నీ నీ మనసులో ఏ మాత్రం దూరలేకపోయాయి. ఇక మనం ఏమి చేయగలం?

క. భీమార్జునుల రణసము । ద్దామత్వం బెఱిఁగి యెఱిఁగి తగునే తొడరం
గా మనుజుల కవ్వీరుల? । నేమనఁగల దింక నేల యీ చందంబుల్? 143

ప్రతిపదార్థం: భీమార్జునుల= భీముడు, అర్జునుడు - వీరి; రణ= యుద్ధ క్రీడలోని; సమ్+ఉద్దామత్వంబు= అతిశయించిన స్వాతంత్ర్యాన్ని; ఎఱిఁగి+ఎఱిఁగి= తెలిసి తెలసీ; మనుజులకున్= సామాన్యులకు; ఆ+వీరులన్= ఆ ఇరువురినీ (ఆ మహావీరులిద్దరినీ); తొడరంగాన్= ఎదిరింపగా; తగునే?= అవుతుందా?; ఏమనఁగలదు?= ఏమి అనగలం?; ఇంకన్= ఇక; ఈ చందంబుల్= ఈ రీతులు (ఇట్లా శోకించటం); ఏల= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: భీమార్జునులు రణ క్రీడలో ఎట్లా లోకోత్తరంగా స్వతంత్రిస్తారో తెలిసి తెలిసీ సామాన్యులు వారిని ఎదిరించటం సాధ్యమవుతుందా! ఇక మనం ఏమనగలం? మరింక ఎందు కిట్లా శోకాలు పెట్టటం?

క. తన మేలుఁ గీడుఁ దా మదిఁ । గనుచు హితులు సెప్ప బుద్ధిఁ గైకొని శుభముం
గొనకొని నడపు పతికి వ । చ్చునె పశ్చాత్తాప మెట్టి చోట? నరేంద్రా! 144

ప్రతిపదార్థం: తనమేలున్= తనకు ఏదిమేలో దానిని; కీడున్= తనకు ఏది చెడుపో దానిని; తాన్+మదిన్+కనుచున్= తాను సవ్యంగా తెలిసికొంటూ; హితులు చెప్పు= పెద్దలు స్నేహితులు చెప్పే; బుద్ధిన్+కైకొని= నీతి వాక్యాలను స్వీకరించి; శుభమున్+ గొనకొని= శుభాన్ని సాధించి; నడపు= కార్యాన్ని నిర్వహించే; పతికిన్= రాజుకు; ఎట్టిచోటన్= ఏ సందర్భంలోనూ; నరేంద్రా!= ఓ రాజా!; పశ్చాత్తాపము= చేసిన తప్పునకు చింతించటం అన్నది; వచ్చునె?= కలుగుతుందా?

తాత్పర్యం: తన మంచి చెడులను తానే స్వయంగా గుర్తిస్తూ పెద్దలు స్నేహితులు చెప్పే నీతి వాక్యాలను స్వీకరించి శుభాన్ని సాధించి కార్యం నిర్వహించే రాజుకు ఎప్పుడూ చేసిన తప్పునకు చింతించవలసిన అవసరం కలుగదు.

ప్రణవ వృత్తము:

నీ యుల్లం బొక నియతిం గార్యం । బాయత్తంబుగ ననుసంధింపం
జేయం జాలవు చెడు తెర్పుం బోఁ । బాయం ద్రోవవు బలిమిం బుత్రున్. 145

ప్రతిపదార్థం: నీ+ఉల్లంబు= నీ హృదయం; ఒక నియతిన్= ఒక నియమానికి లోబడి; కార్యంబు= పనిని; ఆయత్తంబుగన్= సొంతంగా; అనుసంధింపన్= సిద్ధింపచేసుకోవటానికి; చేయన్= నీ చిత్తాన్ని సిద్ధపరచ; చాలవు= సమర్థుడివి కావు; బలిమిన్= బలంతో; పుత్రున్= నీ కొడుకును; చెడుతెర్వున్= చెడ్డమార్గంలో; పోన్= పోతుండగా; పాయక+త్రోవవు= ఆదారి తప్పించ జాలకపోయావు.

తాత్పర్యం: నీ మనసును సొంతంగా ఒక నియమానికి లోబడి ఎన్నడూ ఒక పనిని చేసికొనటానికి నీవు సిద్ధంచేయలేదు. (ఎప్పుడూ ఇతరులమీద ఆధారపడే పని చేశావు). నీ కొడుకు చెడుదారిలో పోతున్నపుడు ఆ దారిని తప్పించిన వాడివీ కావు (నీవు చేసిన ఉపేక్షా రూపమైన తప్పు ఇదే. అందుకే కౌరవ వంశం పతనమైంది).

విశేషం: 'ఆత్మబుద్ధి స్సుఖం చైవ' అని పెద్దల మాట. ఏ పనిచేసినా నిర్ణయం తీసుకున్నా తనకు తానుగా తీసికొనాలి. పరులమీద ఆధారపడి జీవించేవాడు ఎప్పుడూ వినాశం పొందుతాడు. (పరబుద్ధిర్వినాశకః) - ధృతరాష్ట్ర దుర్యోధనులు ఆత్మబుద్ధి నిష్ఠితులు కారు. వారిని ప్రబోధించిన పరబుద్ధులు దుర్మార్గులు తప్పా సాధుసత్పురుషులు కారు. ధృతరాష్ట్రుడికి రాజ్యలోభం, పుత్రలోభం రెండూ ఉన్నాయి. అందుకే పుత్రుడి దోషాలను సైరించటమే కాక 'ఉపేక్షిస్తూ' వచ్చాడు. దానినే కృష్ణుడు ఇక్కడ గుర్తు చేస్తున్నాడు.

వృత్తలక్షణం: ప్రణవవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ మ, న, య, గ అనే గణాలుంటాయి. మొదటి అక్షరానికీ ఆరవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

తే. ద్యూతమునగెల్పు నెపమున నుఱికి పుణ్య । కాంతఁ దల పట్టికొని సభాభ్యంతరమున
కీడ్చి వలువ లొలుచుటయు నెఱిఁగి సుతులఁ । జంపెనని భీముఁ జంపఁ దలంపనగునె. 146

ప్రతిపదార్థం: ద్యూతమునన్= మాయాద్యూతంలో; గెల్పు నెపమునన్= గెలిచామన్న మిషతో; ఉఱికి= దూకి (పరిగెత్తి); పుణ్యకాంతన్= పతివ్రత సుమంగళి అయిన ద్రౌపదిని; తలపట్టికొని= తలపట్టి; సభాభ్యంతరమునకున్= సభలోకి; ఈడ్చి= ఈడ్చుకొనివచ్చి; వలువలు+ఊడ్చుటయున్= బట్టలు ఊడదీయటం; ఎఱిఁగి= తెలిసి; సుతులన్= కొడుకులను; చంపెనని= చంపాడని; భీమున్+చంపన్= భీముడిని చంపటానికి; తలంపన్+అగునె= ఆలోచించవచ్చా!

తాత్పర్యం: మాయాద్యూతంలో గెలిచామనే నెపంతో పరుగెత్తిపోయి పుణ్యకాంత అయిన ద్రౌపదిని తలపట్టుకొని సభామధ్యంలోకి లాగుకొనివచ్చి బట్టలు ఊడదీసిన విషయం తెలిసి ఉండికూడా, నీ కొడుకులను చంపాడని భీముడిని నీవు చంపాలని ఆలోచించటం బాగుందా! నీవే చెప్పుము!

విశేషం: కార్యకారణ సంబంధాన్ని కృష్ణుడు వివరిస్తున్నాడు. దుర్యోధనాదులను అంతక్రూరంగా చంపటానికి సభామధ్యంలో చేసిన ప్రతిజ్ఞలు కారణం. ఆ ప్రతిజ్ఞలకు ద్రౌపదీ మానభంగం కారణం. అది తెలిసి కూడా మళ్ళీ భీముడిని చంపాలని చూడటం సమంజసం కాదని కృష్ణుడి భావం.

వ. నీ యవినీతియుం గొడుకుల దుశ్చరిత్రంబునుం దలంచి శోక రోషంబులు విడిచి శాంతుండవై
యుండుమనిన నుపేంద్రునకు నన్నరేంద్రుం డిట్లనియె. 147

ప్రతిపదార్థం: నీ+అవినీతియున్= నీ అవినీతి; కొడుకుల= నీ కుమారుల; దుశ్చరిత్రంబునున్= దుష్టచరిత్రనూ; తలంచి= బాగా గుర్తుచేసుకొని; శోకరోషంబులు= శోకాన్నీ, రోషాన్నీ, విడిచి; శాంతుండవై= శాంతమూర్తిగా; ఉండుము+అనినన్= ఉండుమని చెప్పగా; ఉపేంద్రునకున్= కృష్ణునికి; ఆ+నరేంద్రుండు= ఆ మహారాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీ అవినీతినీ, నీ కొడుకుల దుష్టచరిత్రను ఒకసారి బాగా గుర్తుచేసికొమ్ము. శోకాన్ని రోషాన్ని వదలిపెట్టుము. శాంతం పొందుము' - అని కృష్ణుడు చెప్పగా ధృతరాష్ట్రు డిట్లా అన్నాడు.

జలదవృత్తము:

'నీ పలుకెల్ల నిక్కము యనింద్యగుణా! । యీ పురుషార్థహాని సుతు లీల్గుటకుం
దాపముఁ బొంది తాల్మి దిగఁ ద్రావి మహా । కోపుఁడ నైనఁ బాటిలెఁ దగుం గినియన్. 148

ప్రతిపదార్థం: అనిందృగుణా!= ప్రశంసింపదగిన గుణాలు కలిగిన కృష్ణా!; నీ పలుకు+ఎల్లన్= నీ మాటలన్నీ; నిక్కము+అ= సత్యాలే; సుతులు= కుమారులు; ఈల్గుటకున్= చనిపోయినందువలన; తాపమున్+పొంది= బాధపొంది; తాల్మి+దిగన్+త్రావి= ఓర్పును పోగొట్టుకొని; మహాకోపుఁడను+ఐనన్= మహాకోపం కలిగిన వాడివికాగా; ఈ పురుషార్థహాని+పాటిలెన్= ఈ ధర్మవిరుద్ధకార్యం వచ్చి పడింది; (నీవు) కినియన్= కోపగించుకోవటం; తగున్= సమంజసమైనదే.

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! నీవు ప్రశంసించదగిన గుణాలు మాత్రమే కలిగిన పురుషోత్తముడివి. నీ మాటలు అన్నీ సత్యాలే. కొడుకులు చనిపోయినందువలన మిక్కిలి బాధపొంది, ఓర్పును పోగొట్టుకొని మహాకోపాన్ని పొందటంవలన ఈ ధర్మహాని జరిగింది. అట్లాంటి నన్ను నీవు కోపగించటం సమంజసమే.

విశేషం: పురుషార్థాలని నాలిగింటికి పేరు - ధర్మం, అర్థం, కామం, మోక్షం. సందర్భాన్నిబట్టి ఇక్కడ 'ధర్మం' ప్రసక్తమయింది. ఇట్లా చంపాలనుకొనటం నాలోని కోపం ప్రకోపించటంచేత జరిగింది తప్ప నేను కోరి చేసినది కాదన్న విషయాన్ని మహారాజు చెప్పుతున్నాడు.

జలదవృత్తలక్షణం: ప్రతిపాదానికీ భ, ర, న, భ, గ - అనే గణాలుంటాయి. 1-10 అక్షరాలకు యతిమైత్రి - ప్రాసనియమం కలదు. దీనిని జలధరవృత్తమనీ పిలుస్తారు. (చూడండి స్త్రీ. 1.164). కొన్ని ప్రతులలో ఈ వృత్తం జలధరవృత్తంగా పేర్కొనబడి ఉన్నది.

క. తెలిసితి నీ మాటలఁ బు । త్రుల దెస నెవ్వగనెల్లఁ దొఱఁగి యనుజ పు
త్రుల నాకుఁ బ్రియ మొనర్పం । గలవారుగ నడచువాఁడఁ గంసారాతీ!' 149

ప్రతిపదార్థం: కంసారాతీ!= కంసుడి శత్రువైన కృష్ణా!; నీ మాటలన్= నీ మాటలవలన; తెలిసితిన్= జ్ఞానాన్ని పొందాను; పుత్రుల దెసన్= నా కుమారుల విషయంలో; నెవ్వగలన్+తొఱఁగి= బాధను వదలి; అనుజపుత్రులు+అ= నా తమ్ముడి కొడుకులే; నాకున్= నాకు; ప్రియము+ఒనర్పన్+కలవారుగన్= సంతోషం కలిగించగలిగే వారుగా; నడచువాఁడన్= నడుచుకొంటాను.

తాత్పర్యం: ఓ కంసవైరీ! నీ మాటలచేత 'తెలివి' ని పొందాను. నా కొడుకుల విషయంలో పడుతున్న బాధను ఇక వదలివేస్తాను. నా తమ్ముడి కుమారులే నాకు సంతోషం కలిగించగలిగేవారుగా నేను నడుచుకొంటాను.'

వ. అనుటయు నమ్మహాత్ముండు భీమార్జున నకుల సహదేవులం గానిపించినఁగ్రమంబున నమ్మానవపతి వారలం గౌఁగిలించుకొని దీవించె నప్పు డాశ్రితవత్సలుండగు శ్రీవత్సలాంఛనుండు యుయుత్సునకుఁ దదీయ సందర్శనంబు సముచిత ప్రకారంబున నడిపె నట్లు గాంచిన వణిక్కన్యాజాతునెడం బొడమిన వాత్సల్యంబున వైచిత్రవీర్యుం డతనిఁ దిగిచికొని యక్కునం జేర్చికొనియెఁ దదనంతరంబ యద్ధరణీవిభుండు ధర్మపుత్ర

ప్రభృతులగు నయ్యేవుర నుద్దేశించి 'మీరు గాంధారిం గనుం' డని పంచిన నప్పాండవేయులు పద్మనాభ పురస్సరంబుగాఁ జని వినయంబున వినతులైన నద్దేవి దీవింప నొల్లక యుల్లంబు నిజతనూజుల మరణంబునకుం దాపంబునొంద శాపంబిచ్చునదియై యజాతశత్రు నుద్దేశించిన నత్తెఱఁగు సకలప్రాణి చిత్త వృత్తంబులు దన దివ్యబోధనంబునం దేటపడం గనియెడువాఁడును మనోజవుండును సర్వలోక సంపూజ్యుండును నగు సత్యవతీ సూనుండెఱింగి తత్క్షణంబ సన్నిహితుండై యఖిలజనంబు లభివందనంబు సేయం గైకొనుచు నక్కోడలిం జేరి యోహో! శపింపకు శమింపుమని పలికి మఱియు నిట్లనియె. 150

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధృతరాష్ట్రుడనగా; ఆ+మహాత్ముండు= మహాత్ముడైన ఆ కృష్ణుడు; భీమార్జున నకుల సహదేవులం గానిపించినన్= భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులుడిని, సహదేవుడిని ధృతరాష్ట్రుడి దగ్గర చూపెట్టాడు; క్రమంబునన్= వరుసగా; ఆ+మానవపతి= ఆ రాజు; వారలన్= వారిని; కౌఁగిలించుకొని దీవించెన్= కౌగిలించుకొని ఆశీర్వదించాడు; అప్పుడు= ఆశ్రిత వత్సలుండు+అగు= ఆశ్రయించినవారిని పిల్లలలాగా కాపాడే గుణమున్న; శ్రీవత్సలాంఛనుండు= శ్రీవత్సమనే పుట్టుమచ్చను గుర్తుగా కలిగిన శ్రీమహావిష్ణు రూపుడైన కృష్ణుడు; యుయుత్సునకున్= ధృతరాష్ట్రుని కుమారుడైన యుయుత్సునికి; తదీయ= ఆ ధృతరాష్ట్రుని; సందర్శనంబు= దర్శించుకోవటాన్ని; సముచిత= తగిన; ప్రకారంబునన్= విధానంలో; నడపెన్= నడిపాడు; అట్లు+కాంచిన= అలా వచ్చిచూసిన; వణిక్+కన్యాజాతుని+ఎడన్= వైశ్యకన్యాకుమారుని విషయంలో (యుయుత్సుడిపై); పొడమిన= పుట్టిన; వాత్సల్యంబునన్= కుమారత్వ భావనతో; వైచిత్రవీర్యుండు= విచిత్రవీర్యుని కుమారుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; అతనిన్= యుయుత్సుడిని; తిగిచికొని= దగ్గరకు తీసికొని; అక్కునన్+చేర్చికొనియెన్= రొమ్ముమీద చేర్చుకున్నాడు (కౌగిలించుకొన్నాడు); తద్+అనంతంబ= ఆ తరువాత; ఆ+ధరణీవిభుండు= ఆ రాజు; ధర్మపుత్ర= ధర్మరాజు; ప్రభృతులు +అగు= మొదలైన; ఆ+ఏవురన్+ఉద్దేశించి= ఆ ఐదుగురిని చూచి (పాండవులవైపు తిరిగి); మీరు= మీరు ఐదుగురు; గాంధారిన్+కనుండు+అని= గాంధారిని చూడండి అని; పంచినన్= పంపగా; ఆ+పాండవేయులు= ఆ కుంతీకుమారులు; పద్మనాభ పురస్సరంబుగాన్= కృష్ణుడు ముందు నడుస్తుండగా; చని= వెళ్ళి; వినయంబునన్= వినయంతో; వినతులు+ఐనన్= నమస్కరించగా; ఆ+దేవీ= ఆ గాంధారి; దీవింపన్+ఒల్లక= దీవించటానికి ఇష్టపడక; ఉల్లంబు= హృదయం; నిజ తనూజుల= తన కుమారుల; మరణంబునకున్= చావుకు; తాపంబున్+ఒల్లక= దీవించటానికి ఇష్టపడక; ఉల్లంబు= హృదయం; నిజ తనూజుల= తన కుమారుల; మరణంబునకున్= చావుకు; తాపంబున్+ఒందన్= మండిపడుతుండగా; శాపంబు+ఇచ్చునది+ ఐ= శాపం ఇవ్వటానికి; అజాతశత్రున్+ఉద్దేశించిన= ఆ ధర్మరాజువైపు చూడగా (తిరుగగా); ఆ తెఱఁగున్= ఆ వైనాన్ని; సకలప్రాణి చిత్త వృత్తంబులున్= అన్ని ప్రాణుల మనసులతో జరిగే పనులను; తన= తనయొక్క; దివ్యబోధంబునన్= దివ్యజ్ఞానంలో; తేటపడన్= స్పష్టంగా; కనియెడువాఁడును= చూచేవాడూ; మనోజవుండును= మహావేగం కలగినవాడూ; సర్వలోక= లోకాలన్నిటిచేతనూ; సంపూజ్యుండును= మిక్కిలిగా గౌరవింపబడేవాడూ; అగు= అయిన; సత్యవతీసూనుండు= సత్యవతి కొడుకైన వ్యాసమహర్షి; ఎఱింగి= గుర్తించి; తద్+క్షణంబు+అ= వెంటనే; సన్నిహితుండు+ఐ= ప్రత్యక్షమై; అఖిల జనంబులు= అక్కడున్న వారందరూ; అభివందనంబు= నమస్కారాలు; చేయన్= చేస్తుండగా; కైకొనుచున్= స్వీకరిస్తూ; ఆ+కోడలిన్+చేరి= కోడలైన గాంధారిని సమీపించి; ఓహో!= ఓ గాంధారీ!; శపింపకు(ము)= శాపం పెట్టవద్దు; శమింపుము+అని+పలికి= శాంతించుము అని చెప్పి; మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు అన్నాడు. అపుడు కృష్ణుడు భీమార్జున నకుల సహదేవులను ధృతరాష్ట్రుడి దగ్గర నిలబెట్టాడు. వరుసగా అందరినీ ఆ రాజు కౌగిలించుకొని దీవించాడు. ఆశ్రయించినవారిని కాపాడే ఆ కృష్ణుడు చివరగా యుయుత్సుడిని ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు పంపాడు. (యుయుత్సుడు వైశ్యకన్యకు ధృతరాష్ట్రుడికి జన్మించినవాడు - ధార్తరాష్ట్రుడై.) అతడిని చూడగానే కుమారుడు లభించాడని ఎంతో ఆనందం పొంది ఆ రాజు యుయుత్సుడిని

దగ్గర చేర్చుకొని కౌగిలించుకొన్నాడు. ఆ తరువాత మహారాజు పాండవుల వైపు తిరిగి 'మీరు గాంధారీదేవిని చూడండి' అని అన్నాడు. ఆ కుంతీకుమారులు పెదతండ్రిగారి అనుజ్ఞ మేరకు శ్రీకృష్ణుడు ముందు నడుస్తుండగా వెళ్ళి గాంధారికి వినయంతో నమస్కరించారు. అపుడు ఆమె ఆశీర్వదించటానికి ఇష్టపడక తన హృదయం మరణించిన కుమారులను గురించిన శోకంతో మండిపడుతుండగా శాపం ఇవ్వటానికి ధర్మరాజువైపు తిరిగింది. ప్రాణులందరి చిత్తాలలోనూ ఏ వికారాలు ఏర్పడుతాయో ఎట్లా ప్రవర్తిస్తారో తన దివ్యజ్ఞానంతో స్పష్టంగా చూడగలిగినవాడు, వ్యాసమహర్షి అక్కడ ప్రత్యక్షమయ్యాడు. మనోవేగం ఉన్నవాడు. అన్ని లోకాలలోనూ మిక్కిలిగా గౌరవించబడేవాడు; అట్లాంటి వ్యాసమహర్షి అక్కడ ప్రత్యక్షం కాగానే జనులందరూ ఆయనకు నమస్కరించారు. వారిని ఆశీర్వదిస్తూ మహర్షి కోడలైన గాంధారివద్దకు చేరి 'ఓ గాంధారీ! శపించవద్దు. శాంతించుము' అని అంటూ ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: భీముడిని కౌగిలించుకొనే సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు అడ్డుపడ్డాడు. ఇనుపబొమ్మను పంపించి భీముడిని కాపాడాడు. ఇప్పుడు గాంధారి శాపం ఇవ్వకుండా వ్యాసమహర్షి కాపాడుతున్నాడు. గాంధారి పరమపతివ్రత. భర్తకొరకు కన్నులు మూసికొని అంధవ్రతదీక్ష చేయటమే ఆమె తపస్సు. అందుచేత మహర్షి కాపాడాడు. 'దైవం' అనుకూలమైనపుడే 'మనిషి' విజయం పొందగలడనటానికి ఇట్లాంటి సంఘటనలే నిరూపణం.

ధర్మజుని శపింపఁ బూనిన గాంధారిని వ్యాసుఁడూరార్చుట (సం. 11-13-6)

సీ. 'పాండవేయాగ్రజుపై నల్కమానుము । రాజసంబేల? యీ రాజు ధర్మ
పరుఁడు నీ వించుక పాటించి వినవమ్మ । చెప్పెదఁ గౌరవశ్రేష్ఠుఁ డనికిఁ
జనుచుండి 'తల్లి! దీవన యిమ్ము జయముగా । నా'కని పలికిన నా కుమారు
తోడ నీ పేర్మికి నీడుగాఁ గొడుక! యె । క్కడనుండు ధర్మ మక్కడకు జయము

తే. సేరు ననవె? భూరి ఘోర యుద్ధంబున । గెలుపుగొనిరి గాన తలఁప ధర్మ
పరుల కాఁగవలయుఁ బాండుతనూజు ల । సూయ లేని బుద్ధిఁ జూడు మెట్లు. 151

ప్రతిపదార్థం: పాండవేయ+అగ్రజపైన్= కుంతీకుమారులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజుపైన; అల్కమానుము= కోపం విడిచిపెట్టు; రాజసంబు+ఏల?= ఈ రజోగుణం ఎందుకు?; ఈ రాజు= ఈ ధర్మరాజు; ధర్మపరుఁడు= ధర్మదీక్ష కలిగినవాడు; నీవు= అంచేత నువ్వు; ఇంచుక= కొంచెం; పాటించి= శ్రద్ధతో; వినవమ్మ!= వినుతల్లీ!; చెప్పెదన్= ఎందుకు క్షమించాలో చెబుతాను; కౌరవశ్రేష్ఠుఁడు= దుర్యోధనుడు; అనికిన్+చనుచుండి= యుద్ధానికి వెళ్తున్నపుడు; తల్లి!= ఓ అమ్మా!; నాకున్= నాకు; జయము+కాన్= జయం కలిగేలా; దీవన= ఆశీస్సు; ఇమ్ము= ఈ; అని; పలికినన్= కోరగా; ఆ కుమారుతోడన్= అతనితో; నీ పేర్మికిన్= నీ ప్రేమకు; ఈడుగాన్= సాటిగా (ప్రేమను అటుంచి); కొడుకు= కుమారా!; ధర్మము= ధర్మం; ఎక్కడన్+ఉండున్= ఎక్కడ ఉంటుందో; అక్కడకున్= అక్కడికి; జయము= జయం; చేరును+అనవె?= 'చేరుతుంది' అని చెప్పలేదూ!; భూరి= మహా; ఘోర యుద్ధంబునన్= భయంకర యుద్ధంలో; గెలుపున్+కొనిరి= విజయం పొందారు; కానన్= కాబట్టి; తలఁపన్= బాగా ఆలోచిస్తే; ధర్మపరులన్= ధర్మదీక్షితులైన; పాండుతనూజులకున్= పాండుకుమారులను; ఆఁగవలయున్= సైపవలయును (కరుణించాలి); ఎట్లున్= ఎలా అయినా (అన్ని విధాలా!); అసూయలేని; బుద్ధిన్= బుద్ధితో; చూడుము= చూడు (నీకే తెలుస్తుంది).

తాత్పర్యం: 'తల్లీ! ధర్మరాజుమీద కోపం విడిచిపెట్టుము. ఈ రజోగుణం ఇంకా నీ కెందుకు? ఈ ధర్మరాజు ధర్మదీక్ష కలవాడు. అందుచేత నీవు నేను చెప్పబోయే మాటలను శ్రద్ధతో వినుము. నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు యుద్ధభూమికి వెళ్ళబోతూ 'నాకు విజయం సిద్ధించేటట్లు ఆశీర్వదించుము' అని అడిగినప్పుడు నీ పుత్రాభిమానాన్ని అటుంచి 'నాయనా! ధర్మ మెక్కడో జయ మక్కడిచే చేరుతుం'దని చెప్పావు కదా! మహాఘోరమైన యుద్ధంలో వీళ్ళు గెలిచి బైటపడ్డారు. అందుచేత బాగా ఆలోచించి ధర్మదీక్షతో పోరాడి గెలిచిన పాండవులను సహించుము. ఆశ్రయ మిమ్ము. ఏ విధంగా నైనా అన్యాయం లేని బుద్ధితో ఆలోచించుము. నీకే అర్థమవుతుంది.

విశేషం: 'యతో ధర్మ స్తతోజయః' అని ప్రాచీన భారతీయుల విశ్వాసం.

గాంధారికూడా ఇదే మాటనే అన్నది. కుమారులు ధర్మపక్షాన లేరన్న వివేకం ఆమెకు ఉన్నదని ఈ మాటలు తెలుపుతాయి.

'రజోగుణం' - సత్త్వ రజస్తమోగుణాలని మూడు చెప్పబడ్డాయి. భగవద్గీతలో ఈ మూడింటి లక్షణాలు చెప్పబడ్డాయి. 'నేను అనే భావన, నాది, నాకు - అన్న కోరిక, రజోగుణ సంబంధులు. నేనే, నాకే - అన్నవి తమోగుణ సంబంధులు. ఈ రెండూలేని స్థితి సత్త్వస్థితి. యోగులు మాత్రమే ఈ స్థితిని అందుకొంటారు. భగవంతుడికి ఈ ముడు గుణాలూ లేవు. కాబట్టే ఆత్మ స్వరూపుడని పిలుస్తారు.

'తనకుమారులు చనిపోయారు. పాండవులు చంపివేశారు' అన్న భావనతోనే గాంధారీదేవి కుమిలిపోతున్నది. ఇదే రజోభావన. దానిని విడిచిపెట్టుమని వ్యాసుడి బోధ.

మేదినీవృత్తము:

విను మిటులేటికిం జనిన వృత్త మూఁ ది యల్గన్ । జనము నుతించు నీదు గురుసారధీరబుద్ధిన్
నిను నతిశాంతచిత్తయని నిక్క మేనుఁ గందున్ । మనమున నట్టి నీ కగునె? మత్సరంబు వత్సా! 152

ప్రతిపదార్థం: వత్స!= ఓ బిడ్డా! (ఓ అమ్మాయీ!); వినుము= నేను చెప్పేది బాగా వినుము; ఇటులు= ఈ విధంగా; చనిన= జరిగిపోయిన; వృత్తము= కథను; ఊఁది= పట్టుకొని; అల్లన్= కోపగించుకొనటం; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; జనము= లోకం; నీదు= నీ యొక్క; గురు= గొప్పదైన; సారధీరబుద్ధిన్= జ్ఞానంతో; ధైర్యంతో కూడిన బుద్ధిని; నుతించున్= ప్రశంసిస్తుంది; నిక్కము= నిజంగా; నినున్= నిన్ను; అతిశాంత చిత్త+అని= అతి ప్రశాంతమైన మనస్సు కలిగినదానివని; ఏనున్+కందున్= నేను అనుకొంటాను; ఇట్టి నీకున్= ఇలాంటి నీకు; మనమునన్= మనస్సులో; మత్సరంబు= అసూయ; అగునె?= పుట్టవచ్చునా? (సమంజసంకాదని భావం).

తాత్పర్యం: అమ్మా! ఏనాడో జరిగిన కథలను పట్టుకొని ఇప్పుడు కోపగించుకొనటం వలన లాభం ఏముంటుంది? నీవు విచక్షణతో కూడిన జ్ఞానం కలిగిన దానివని, ధైర్యవంతురాలివని లోకం మెచ్చుకొనటం ఉన్నది. నేను ఎప్పుడూ నిన్ను ప్రశాంతమైన మనస్సు కలిగిన ఇల్లాలుగానే చూచాను. అట్లాంటి నీ మనస్సులో అసూయ పుట్టటమా! అది సమంజసంగా కనిపించటం లేదు.

విశేషం: మేదినీవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ న, జ, భ, జ, ర, గ - అనే గణాలుంటాయి. 1-11 అక్షరాలకు ప్రాసమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. ధర్మంబు పరిగ్రహించి నీ కొడుకులగు పాండవులదెస రోషంబు నిగ్రహింపు' మనిన గంధవతీనందనునకు గాంధారరాజనందన యిట్లనియె. 153

ప్రతిపదార్థం: ధర్మంబు= (నీవు) మాతృధర్మాన్ని; పరిగ్రహించి= అవలంబించి; నీ కొడుకులు+అగు= నీ కుమారులైన; పాండవుల దెసన్= పాండవుల విషయంలో; రోషంబు= కోపాన్ని; నిగ్రహింపుము+అనినన్= అణచుకో అని చెప్పగా; గంధవతీ నందనునకున్= యోజనగంధి కొడుకు - వ్యాసమహర్షికి; గాంధారరాజనందన= గాంధార రాజకుమార్తె (గాంధారి); ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నది.

తాత్పర్యం: నీవు ఇప్పుడైనా మాతృధర్మాన్ని అవలంబించి నీ కుమారులైన పాండవులపైన ఉన్న రోషాన్ని పోగొట్టుకొమ్ము' అని చెప్పాడు. అప్పుడు వ్యాసుడితో గాంధారి ఇట్లా అన్నది.

సీ. 'ఏ నసూయాగ్రస్తఁ గాను వీరలఁ జెడఁ। దలఁతునె? యెట్టు లుమ్మలికఁ జేసి
కలఁగితిఁ గాక యిక్కౌంతేయ వర్గంబు। గొంతికెట్లట్ల నాకును భరింప
వలదె? దుర్యోధను తులువతనంబున। శకునియుఁ గర్ణదుశ్శాసనులును
దుష్టాత్ము లగుటను ద్రుంగెఁ గౌరవకుల। మడరి పాండవులుఁ గయ్యంబుపాడిఁ

ఆ. జంపి రందఱ నది మది నొంపఁజాల। దచ్యుతుఁడు సూడఁ గురుపతి ననిలసుతుఁడు
దగునె గదపోర నాభికి దిగువ నొంచి। చంప? నత్తెఱఁ గుల్లంబు నొంపకున్నె? 154

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; అసూయాగ్రస్తన్= అసూయతో నిండిన దాన్ని; కాను= కానేకాను; వీరలన్= పాండవులను; చెడన్+తలఁతునె?= నశించాలని అనుకొంటానా?; ఎట్టులు= ఎట్లాగో; ఉమ్మలికన్+చేసి= దుఃఖాతిశయంచేత; కలఁగితిన్+కాక= కోపగించుకొన్నాను తప్ప!; ఈ+కౌంతేయవర్గంబు= ఈ కుంతి కుమారులు (పాండవులు); గొంతికిన్+ఎట్లు+అట్లు= కుంతికి ఎట్లాగో అట్లాగే; నాకును= నేనూ; భరింపవలదె?= భరించవద్దూ?; దుర్యోధను= దుర్యోధనుడి; తులువతనంబునన్= తుంటరితనంచేత; శకునియున్= శకునీ; కర్ణ దుశ్శాసనులును= కర్ణుడూ, దుశ్శాసనుడూ; దుష్టాత్మలగుటను= దుష్టాత్ములు కావటంవలన; కౌరవకులము= కురువంశం; త్రుంగెన్= నాశనమయింది; అడరి= విజృంభించి; పాండవులు= పాండుకుమారులు; కయ్యంబుపాడిన్= యుద్ధకర్మప్రకారంగా; అందఱన్= అందరినీ; చంపిరి= చంపారు; అది= అట్లా చంపటం; మదిన్= నా మనసును; నొంపన్+చాలదు= బాధపెట్టలేదు (బాధ కలిగింపజాలదు); అచ్యుతుఁడు+చూడన్= శ్రీకృష్ణుడు చూస్తూండగా; కురుపతిన్= దుర్యోధనుడిని; అనిల సుతుఁడు= వాయునందనుడైన భీముడు; గదపోరన్= గదాయుద్ధంలో; నాభికిన్+దిగువన్+నొంచి= నాభికి దిగువ కొట్టి; చంపన్+తగునె?= చంపవచ్చునా?; ఆ+తెఱఁగు= ఆ పని; ఉల్లంబున్= హృదయాన్ని; నొంపక+ఉన్నె?= బాధపెట్టకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: 'మహర్షీ! నేను అసూయ కలిగిన దానను కాను.పాండవులు నశించాలని నేను కోరుకొంటానా? ఎట్లాగో దుఃఖం అధికం కావటం వలన కోపగించుకొన్నాను. అంతే! ఈ పాండవులు కుంతికి ఎంతో నాకూ అంతే కదా! వీరి బాధ్యత ఆమె కెంతో నాకూ అంతే. దుర్యోధనుడి తుంటరితనంచేత, శకునికర్ణదుశ్శాసనుల దుర్మార్గంచేత కౌరవకులం నాశనమయిపోయింది. యుద్ధంలో విజృంభించి యుద్ధధర్మాన్ని బట్టి ఈ పాండవులు అందరినీ చంపారు. దీనివలన నా మనసుకు ఏమీ బాధ కలుగలేదు. శ్రీకృష్ణుడు చూస్తుండగా భీముడు గదాయుద్ధంలో దుర్యోధనుడిని బొడ్డుకు క్రింది భాగంలో గదతో మోది చంపటం న్యాయంగా ఉన్నదా? ఆ పని ఈ మాతృహృదయాన్ని బాధించకుండా ఉంటుందా? (మీరే చెప్పండి).

క. విడుతురె శూరులు రణమునఁ । బడునట్టి యవస్థ తమకుఁ బాటిల్లినను
బుడమి సమస్తజనంబులు । నడపెడు తెఱఁ గలుక తప్పనకు రాకున్నే?' 155

ప్రతిపదార్థం: శూరులు= పరాక్రమవంతులు; రణమునన్= యుద్ధంలో; పడునట్టి= (తాము) చనిపోయే; అవస్థ= పరిస్థితి; తమకున్; పాటిల్లిననున్= కలిగినా కూడా; పుడమిన్= భూమిలో; సమస్త జనంబులు= జనులందరూ; నడపెడు తెఱఁగు= అనుసరించే పద్ధతిని (నియమాలను); విడుతురె?= విడిచిపెడతారా?; తప్పనకున్= ఎవరైనా ఈ నియమాలు తప్పితే; అలుక= కోపం; రాక+ఉన్నే?= రాకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: పరాక్రమవంతులైన వాళ్ళు యుద్ధంలో చివరికి తాము చనిపోయే పరిస్థితి ఎదురైనా జనులంతా ఏ నియమాలను పాటించి యుద్ధంచేస్తారో దాన్నే అనుసరిస్తారు. నియమాన్ని ఉల్లంఘించరు. ఎవరైనా అట్లా ఉల్లంఘిస్తే చూచిన వారికి కోపం రాకుండా ఉంటుందా?

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ సమాజంలో నియమానికి (కట్టుబాటు) ఎంత విలువ ఉండేదో ఈ పద్యం సూచిస్తుంది. అట్లా నియమాన్ని తప్పినప్పుడు ఎవరైనా తప్పుపట్టే అవకాశం ఉండేదని అర్థం.

వ. అనిన భీముండు భీతికంపితుండగుచు గాంధారికి వినతుండై వినయంబున నిట్లనియె. 156

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= గాంధారి ఇలా అనగా; భీముడు; భీతి= భయంతో; కంపితుండు+అగుచున్= కంపిస్తూ; గాంధారికి; వినతుండు+ఐ= నమస్కరించి; వినయంబునన్; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: గాంధారి ఇట్లా అనగా భీముడు భయంతో గడగడ వణకిపోతూ పెద్దతల్లికి నమస్కరించి ఇట్లా అన్నాడు.

భీముఁడు గాంధారికిఁ గోపోపశమనంబుగా నుత్తరంబు లిచ్చుట (సం. 11-14-1)

సీ. 'తలపోసి చూడంగ ధర్మమయ్యె నధర్మ । మయ్యెనేఁ బ్రాణభయంబు కతన
నట్లు సేసితిఁ గృపయార సైరింపుము । నీదు పుత్రుఁడు లావు నేర్పుఁ గలఁడు
గావున నమ్మెయిఁగాని యోర్వంగ రా । దదియట్టులుండె ధర్మాత్మజునకుఁ
బాడితో వచ్చెనే పరిభవం బతనిచే? । ద్రౌపది యేకవస్త్రయు రజ స్వ

ఆ. లయును గాదె? యపుడు దయమాలి కొలువున । కీడ్చి తేరఁబంచి యేమి యనియె
నతఁడు వినవె! యూరు లప్పుణ్యకాంతకుఁ । జూపు టెఱుఁగవే విశుద్ధచరిత! 157

ప్రతిపదార్థం: విశుద్ధచరిత!= పరమపవిత్రమైన చరిత్ర కలిగిన గాంధారీదేవీ! తలపోసి చూడంగన్= బాగా ఆలోచిస్తే; ధర్మము+అయ్యెన్= ధర్మం అయిందో; అధర్మము+అయ్యెన్= అధర్మమే అయిందో!; ప్రాణభయంబుకతనన్= ప్రాణభయంతో; నేను+అట్లు+చేసితిన్= నేను అట్లా చేశాను (తొడలపైన కొట్టటం); కృప+ఆరన్= కృప నిండగా (నిండు కృపతో); సైరింపుము= క్షమించుము; నీదుపుత్రుఁడు= నీ కుమారుడు; లావు= బలం; నేర్పున్= చాకచక్యం; కలఁడు= కలిగినవాడు; కావునన్= అందువలన; ఆ+మెయిన్+కాని= అలా తప్ప; ఓర్వంగన్+రాదు= ఓడించటం సాధ్యంకాదు; అది+అట్టులు+ఉండెన్= అది

అట్లా జరిగినది; (మరి); ధర్మాత్మజునకున్= ధర్మరాజుకు; అతనిచేన్= ఆ దుర్యోధనునిచేత; పరిభవంబు= అవమానం; పాడితోవచ్చెనే?= న్యాయపద్ధతిలో జరిగినదా?; అపుడు= ఆ జూదం సమయంలో; ద్రౌపది= పాండవుల పత్ని, నీ కోడలు అయిన ద్రౌపది; ఏకవస్త్రయున్= ఒకే చీర ధరించినది; రసజ్వలయున్= ముట్టుతో ఉన్నది; కాదె?= కాదా?; దయమాలి= కనికరంలేకుండా; కొలువునకున్= రాజసభలోకి; ఈడ్చి= ఈడ్చుకొని; తేరన్+పంచి= తీసుకురమ్మని పంపి (పిలిపించి); అతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; ఏమి+అనియెన్= ఏమన్నాడో; వినవె!= నీవు విన్నావుగదా!; ఆ+పుణ్యకాంతరున్= రాజసూయ యజ్ఞంలో పవిత్రురాలైన ఆ పుణ్యస్త్రీకి; ఊరులు= తన తొడలు; చూపుట= చూపించి కూర్చోమనటం; ఎఱుఁగవే= నీకు తెలియదా!

తాత్పర్యం: 'పరమపవిత్ర చరిత్ర కలిగిన గాంధారీదేవీ! బాగా ఆలోచించిచూస్తే నేను చేసింది ధర్మమో అధర్మమో! ప్రాణభీతితో అట్లా చేశాను. నిండుదయతో మమ్మల్ని క్షమించుము. నీ కుమారుడు బలవంతుడు, చాకచక్యమున్నవాడు. అట్లాంటివాడిని అట్లా తప్ప ఓడించటం సాధ్యంకాదు. అందుచేత అట్లా చేయాల్సి వచ్చింది. అది అట్లా ఉంచుదాము. మరి ధర్మరాజుకు సభలో జరిగిన అవమానం న్యాయపద్ధతిలో జరిగిందా? ఆ సమయంలో ద్రౌపది ఏకవస్త్రంతో రజస్వలగా ఉన్నది కదా? ఏ మాత్రం దయలేకుండా నిండుకొలువులోకి ఈడ్చించుకొని వచ్చి దుర్యోధనుడు ఏమేమి అన్నాడో నీవు విన్నావు కదా! ఆ పవిత్రురాలికి తన తొడలు చూపించి కూర్చొనుమనటం నీవు ఎరుదుగువు కదా!

వ. తత్కాలోద్దీపితంబైన కోపంబున నెసంగు మనస్సంతాపంబు దాల్మి దహించిన దదూరుభంగంబు గదా దండంబునఁ జేయంగలవాఁడనని యప్పేరోలగంబునఁ బ్రతిన పట్టితి నుత్తమ క్షత్ర ధర్మజ్ఞులు ప్రతిజ్ఞాహాని నిందింతురు గాన పూనిక నెఱపితి విను మా సభలో నప్పుడ తొడలు పాడిసేసి యతనిం దెగఁ జూడఁ దగియుండ నజాతశత్రునాజ్ఞ మిగులరామించేసి యమ్మహాత్ము చేసిన సమయంబు దప్పింపక యవ్విధంబున విపినంబున కరిగి యనేకదుఃఖంబులంబడి మగిడి యజ్జనపతి సంధిగోరి శౌరిం గౌరవసభకుం బుత్తెంచుటకుం దగుమాటలాడు నవసరంబున నేనును. 158

ప్రతిపదార్థం: తద్+కాల= ఆ కాలంలో; ఉద్దీపితంబు+ఐన= ప్రకాశించిన; కోపంబునన్= కోపంతో; ఎసంగు= విజృంభించిన; మనస్+సంతాపంబు= మనసులోని పరితాపం; తాల్మిన్= ఓర్పును; దహించినన్= కాల్చివేయగా; తద్+ఊరుభంగంబు= అతడి తొడలను విరగగొట్టటం; గదాదండంబునన్= (నా) గదా దండంతో; చేయన్+కలవాఁడను+అని= చేయబోతానని; ఆ+పేరోలగంబునన్= ఆ నిండు సభలో; ప్రతిన+పట్టితిన్= ప్రతిజ్ఞ చేశాను; ఉత్తమ క్షత్ర ధర్మజ్ఞులు= ఉత్తమ క్షత్రియ ధర్మం తెలిసినవారు; ప్రతిజ్ఞాహానిన్= ప్రతిన నెరవేర్చుకోలేకపోవటాన్ని; నిందింతురు+కానన్= నిందిస్తారు కాబట్టి; పూనిక= నా పట్టుదలను; నెఱపితిన్= సాధించాను; వినుము= ఇంకా వినుము; ఆ సభలోన్= ఆ సభలోనే; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; తొడలు= (నీ కుమారుని) తొడలు; పొడి+చేసి= నుగ్గుచేసి; అతనిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; తెగన్+చూడన్+తగి+ఉండన్= చంపివేయటం బాగుండగా; అజాతశత్రు+ఆజ్ఞ= ధర్మరాజు ఆనతి; మిగులరామిన్+చేసి= మీరకూడదు కాబట్టి; ఆ+మహాత్ము చేసిన= ఆ మహాత్ముడు చేసిన; సమయంబున్+తప్పింపక= నియమం; తప్పించకుండా; ఆ+విధంబునన్= ఆ రీతిగా; విపినంబునకున్+అరిగి= అడవికి వెళ్ళి; అనేక= చాలా విధాల; దుఃఖములన్+పడి= దుఃఖాలకు లోనై; మగిడి= మళ్ళీ; ఆ+జనపతి= ఆ ధర్మరాజు; సంధిన్+కోరి= సంధిని అభిలషించి; శౌరిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; కౌరవసభకున్= కౌరవుల సభకు; పుత్తెంచుటకున్= పంపటానికి; తగుమాటలు+ఆడు+అవసరంబునన్= తగిన మాటలు మాట్లాడుతున్న సమయంలో; నేనును= నేను కూడా.

తాత్పర్యం: ఆ కాలంలో అప్పటికప్పుడు పుట్టిన కోపంతో పరితాపం అధికమై మనసును దహించివేస్తుండగా అతడి తొడలను నా గదాదండంతో విరుగగొట్టుతానని ఆ నిండు సభలో ప్రతిజ్ఞ చేశాను. ఉత్తమక్షత్రియధర్మం తెలిసినవారు ప్రతినను నెరవేర్చలేకపోవటం తప్పుగా భావిస్తారు. కాబట్టి నా పట్టుదలను నెరవేర్చుకొన్నాను. ఇంకా ఒక విషయం వినుము. ఆ సభలోనే అప్పుడే ఆ దుర్యోధనుడి తొడలు నుగ్గునుగ్గుచేసి చంపివేస్తే బాగుండేది. కాని, ధర్మరాజుమాట మీరటానికి వీలులేదు. కాబట్టి ఆ మహాత్ముడు పెట్టిన నియమాలను తప్పించకుండా అడవికి వెళ్ళి, పడరాని దుః ఖాలు అనుభవించాము. చివరకు మళ్ళీ ధర్మరాజు సంధి జరిగితేనే మంచిదని శ్రీకృష్ణుడిని హస్తినాపురానికి పంపించే సమయంలో నేను కూడా (ఇట్లా అన్నాను).

తే. 'అన్నదమ్ములమై యుండియకట! మనల । నొరులు దల లెత్తి చూడ నొండొరుల తోడఁ
బెనఁగ నేటికి? నీ నేల పెద్దవారి । బుద్ధి విని పంచికుడుచుట పోలదొక్కొ?' 159

ప్రతిపదార్థం: అన్న+తమ్ములము+ఐ+ఉండి= అన్నదమ్ములై ఉండి కూడా; అకట!= అయ్యో! (ఈ విధంగా); మనలన్= మనలను; ఒరులు= ఇతరులు; తలలు+ఎత్తి+చూడన్= తప్పుపట్టటానికై తలలు పైకెత్తి చూచేలా; ఒండు+ఒరుల తోడన్= ఒకరు మరొకరితో; పెనఁగన్+ఏటికిన్?= పోరాడటం ఎందుకు?; ఈ నేలన్= ఈ భూమిని; పెద్దవారి బుద్ధివిని= పెద్దల మాటవిని; పంచి= పంచుకొని; కుడుచుట= అనుభవించటం; పోలదు+ఒక్కొ?= సరిపోదా?.

తాత్పర్యం: 'మనం అన్నదమ్ములమై ఉండి కూడా ఈ విధంగా ఇతరులు మనలను తప్పుపట్టటానికి వీలుకలిపిస్తూ (తలలు పైకెత్తి చూస్తూండగా) ఒకరితో మరొకరు యుద్ధం చేయటం ఎందుకు? పెద్దలు చెప్పినట్లుగా ఈ భూమిని పంచుకొని ఎవరి భాగం వారు అనుభవిస్తే సరిపోదా?'

వ. అని నీ కొడుకునకుం జెప్పించితి దానను శాంతిం బొందక యద్దురాచారుండు చలంబున వైరంబుఁ బెనిచె నట్లగుట నవశ్యంబును ధర్మరాజునకు రాజ్యంబు సేకొనుటయు నాకుఁబ్రతిజ్ఞ దీర్చుటయుం గర్తవ్యంబులయ్యెం కావున నేమిభంగినైనం బగదీర్పవలసె నీవును సువిచార వింతయు విచారింపు' మనవుడు నద్దేవి యతని కిట్లనియె. 160

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; నీ కొడుకునన్= నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడికి; చెప్పి పుత్తెంచితిన్= చెప్పి పంపాను; దానను= దానిచేతకూడా; శాంతిన్+పొందక= శాంతించక; ఆ+దుర్+ఆచారుండు= ఆ దుర్మార్గుడు; చలంబునన్= కసితో; వైరంబున్+ పెనిచెన్= శత్రుత్వాన్ని పెంచుకొన్నాడు; అట్లు+అగుటన్= అట్లా చేయటంవలన; అవశ్యంబును= తప్పని సరిగా; ధర్మరాజునకున్= ధర్మరాజుకు; రాజ్యంబు+చేకొనుటయున్= రాజ్యాన్ని గ్రహించటం; నాకున్; ప్రతిజ్ఞ+తీర్చుటయున్= చేసిన ప్రతినలను నిర్వహించటం; కర్తవ్యంబులు+అయ్యెన్= చేయదగ్గపనులు అయ్యాయి; కావునన్= అందుచేత; ఏమిభంగిన్+ఐనన్= ఏదో ఒక పద్ధతిని అవలంబించి; పగతీర్పన్+వలసెన్= పగను తీర్చుకోవలసి వచ్చింది. నీవును= నీవుకూడా; సువిచారవు= మంచి చెడులను తెలిసిన విచక్షణ ఉన్నదానిని; ఇంతయున్= దీన్నంతా; విచారింపుము= ఆలోచించుము; అనవుడున్= అని భీముడనగా; ఆ+దేవి= గాంధారీదేవి; అతనికిన్= భీముడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని నీ కుమారుడికి చెప్పి పంపాను. దానితో శాంతించక ఆ దుర్మార్గుడు కసితో వైరం పెంచుకొన్నాడు. దానివలన ధర్మరాజు రాజ్యాన్ని గ్రహించటం, నేను నా ప్రతిజ్ఞలు తీర్చటం తప్పనిసరి అయింది. అందుచేత ఏదో ఒక విధంగా మా పగ తీర్చుకొనవలసి వచ్చింది. నీవు కూడా మంచి చెడులు తెలిసిన దానివి. విచక్షణ ఉన్నదానివి. ఇదంతా బాగా ఆలోచించుము' అని భీము డనగా గాంధారి అతడితో ఇట్లా అన్నది.

క. 'ఆ చావు సావఁ దగు న । న్నీచునకున్ వానివలన నిక్కం బరయన్
నీ చెప్పినయన్నియుఁగల । వా చెయ్దియుఁ దగవ నీకు? నదియట్లుండెన్. 161

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నీచునకున్= ఆ నీచుడికి; ఆ చావు= ఆ విధంగా చావటం; తగున్= తగిందే; నిక్కంబు+అరయన్= నిజం ఆలోచిస్తే; వానివలనన్= వాడిలో; నీ చెప్పిన+అన్నియున్+కలవు= నీవు చెప్పిన దుర్గుణాలు అన్నీ ఉన్నాయి; (కాని) నీకున్= నీకు; ఆ చెయ్దియున్= ఆ పని; తగవ?= తగవే (న్యాయమే); అది= అది; అట్లుండెన్= అట్లా జరిగిపోయింది.

తాత్పర్యం: 'ఆ నీచుడికి అట్లా చావటం బాగుంది. ఆలోచిస్తే నీవు చెప్పిన దుర్గుణాలు అన్నీ వాడిలో ఉన్నాయి. కాని, అట్లా తొడలు విరుగగొట్టటం నీకు మాత్రం తగిన పనే? ఏమో అది అట్లా జరిగిపోయింది.

తే. వైరి ననిఁ జంపుదురుగాక వ్రచ్చి నెత్తు । రెత్తికొని క్రోలు క్రూరాత్ము లెచట నైన
నెన్నఁడేనియుఁ గలిగిరే యీవు దక్క? । నది వృకోదర! వృకవిధ మసురభంగి.' 162

ప్రతిపదార్థం: వృకోదర!= తోడేలువంటి పొట్ట కలిగిన ఓ భీమసేనా!; అనిన్= యుద్ధంలో; వైరిన్= శత్రువును; చంపుదురు+కాక= చంపుతారు తప్ప; వ్రచ్చి= రొమ్ముచీల్చి; నెత్తురు+ఎత్తికొని= నెత్తురు తీసికొని; క్రోలు= త్రాగేటువంటి; క్రూరాత్ములు= క్రూరులు; ఎచటనైనన్= ఎక్కడైనా; ఎన్నఁడేనియున్= ఎప్పుడైనా; కలిగిరే?= పుట్టారా?; నీవు+తక్కన్?= నీవు తప్ప?; అది= అట్లా తాగటం; వృకవిధము= తోడేలు చేసేపని; అసురభంగి= రాక్షసులు చేసే పని.

తాత్పర్యం: వృకోదరా! యుద్ధంలో శత్రువును చంపుతారు తప్ప రొమ్ము చీల్చి నెత్తురు తీసికొని త్రాగేటటువంటి క్రూరులు నీవు తప్ప ఇంక ఎక్కడైనా ఎప్పుడైనా పుట్టారా? అట్లా త్రాగటం మనుషులు చేసే పనికాదు. తోడేలు అట్లా చేస్తుంది. రాక్షసులు అట్లా చేస్తారు'.

విశేషం: 'వృకం' అంటే తోడేలు. తోడేలు జీర్ణాశయంలోనే 'వృకం' అనే భాగంవల్లనే ఆ పేరు వచ్చింది. అందుచేత ఎంత తిన్నా దానికి తృప్తి కాదన్న విశ్వాసం ఉన్నది. అందుచేత భీముడు వృకోదరుడని ప్రసిద్ధి చెందాడు. ఇక్కడ భీముడికి వృకోదర అనే సంబుద్ధి సార్థకంగా ప్రయోగించబడింది.

వ. అనవుడు ననిలపుత్రుండు సుబలరాజపుత్రి కిట్లనియె. 163

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని గాంధారి అనగా; అనిలపుత్రుడు= వాయునందనుడైన భీముడు; సుబలరాజ పుత్రికిన్= సుబలరాజు కుమార్తె అయిన గాంధారితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని గాంధారి అనగా భీముడు ఆమెతో ఇట్లా చెప్పాడు.

జలధరవృత్తము:

ఆ సభలోని కట్లు ద్రుపదాత్మజఁ దా । గాసిగ నీడ్చి వల్వొలువఁగాఁ గినుకం
జేసిన బాసకై పెదవిఁ జేర్చితి దు । శ్శాసను శోణితం బిది నిజం బరయన్. 164

ప్రతిపదార్థం: ఆ సభలోనికిన్= ఆ ద్యూత సభలోనికి; అట్లు= ఆ విధంగా; ద్రుపదాత్మజన్= ద్రౌపదిని; తాన్= తాను (ఆ దుశ్శాసనుడు); గాసిగన్= బాధించేలా; ఈడ్చి= ఈడ్చుకొనివచ్చి; వల్వ+ఒలువన్+కాన్= చీర విప్పగా; కినుకన్= కోపంతో; చేసిన= చేసినటువంటి; బాసకై= ప్రతిజ్ఞను తీర్చుకోవటానికై; దుశ్శాసను శోణితంబు= దుశ్శాసనుడి రక్తాన్ని; పెదవిన్+చేర్చితిన్= పెదవికి తాకించాను; అరయన్= బాగా చూస్తే; నిజంబు= నిజం; ఇది= ఇంతే.

తాత్పర్యం: ఆ సభలోనికి అంత క్రూరంగా ఆమెను బాధపెడుతూ లాగుకొనివచ్చి చీర విప్పి అవమానించినందువలన కోపంతో చేసిన ప్రతిజ్ఞ తీర్చటంకొరకు అట్లా దుశ్శాసనుడి రక్తాన్ని పెదవికి చేర్చాను (తాకించాను) తప్ప, త్రాగలేదు. నిజంగా నేను చేసినది ఇంతే.

విశేషం: లాక్షణికులు దీనిని జలదవృత్తమని కూడ పిలుస్తారు. లక్షణానికి చూడండి స్త్రీ. 1.148

వ. అదియునుంగాక వినుమతని నేఁ బొదివినప్పుడు. 165

ప్రతిపదార్థం: అదియునున్+కాక= అంతేకాకుండా; వినుము= మరో విషయం ఉన్నది వినుము; అతనిన్= ఆ దుశ్శాసనుడిని; నేను; పొదివినప్పుడు= ఆక్రమించుకొన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాదు మరో విషయం కూడా ఉన్నది వినుము. నేను యుద్ధంలో దుశ్శాసనుడిని క్రిందపడవేసి ఆక్రమించుకొన్నప్పుడు.

క్రౌంచపదవృత్తము:

కౌరవసేనావీరులు లావుం గడిమియుఁ జలమును గడఁక యెలర్పన్
ధీరతసొంపుం గ్రూరతపెంపుం దెగువయు నెఱపఁగఁ దెరలక వీఁకన్
బోరనఁ ద్రోవంగా రభసం బేపును గలితనమును బొలుపు వహింపన్
వారు భయంబుం గూరుటకుం గావలసెను రుధిరము వదనము సేర్పన్. 166

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ సేనావీరులు= కురు సేనలోని వీరులు; లావున్= బలం; కడిమియున్= పరాక్రమం; చలమును= పట్టుదల; కడఁక= పూనిక; ఎలర్పన్= అతిశయించగా; ధీరత సొంపున్= ధైర్య సమృద్ధి; క్రూరతపెంపున్= అతిశయించిన క్రౌర్యం; తెగువయున్= సాహసం; నెఱపఁగన్= చూపించటానికి; తెరలక= మరలిపోకుండా; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; బోరనన్= వెంటనే; త్రోవంగాన్= నన్ను పట్టి తోసివేయగా; రభసంబు= వేగం; ఏపును= విజృంభణం, కలితనమును= పరాక్రమం; పొలుపు వహింపన్= అధికంకాగా; వారు= ఆ సైన్యం; భయంబున్= భయంతో; కూరుటకున్= మునగటానికి; రుధిరమున్= రక్తాన్ని; వదనము+చేర్పన్= నోటికి తాకించటం; కావలసెను= అవసరమయింది.

తాత్పర్యం: ఆ కురుసేనలోని మహావీరులు బలపరాక్రమాలతో పట్టుదల వదలకుండా విజృంభించారు. ధైర్యసమృద్ధితో, అతిశయించిన క్రూరత్వంతో సాహసం చూపుతూ వెనుదిరుగకుండా మహాపరాక్రమంతో నన్ను వెంటనే ప్రక్కకు

తోసివేశారు. అపుడు నాలో వేగం, విజృంభణ, పరాక్రమం పెనవేసికొని నేనూ విజృంభించాను. ఆ సైన్యం భయపడాలంటే నా సమీపానికి రాకుండా ఉండాలంటే అట్లా రక్తాన్ని నోటికి తాకించక తప్పలేదు.

విశేషం: క్రౌంచపదవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ భ, మ, స, భ, న, న, య గణాలుంటాయి. 1, 11, 19 అక్షరాలకు యతిమైత్రి, ప్రాస నియమం ఉన్నది.

వ. ఆ రెండు పనులకై యట్లు ద్రావుటగా నటించితిం గాని. 167

తాత్పర్యం: వారు భయపడాలి. నన్ను సమీపించకుండా ఉండాలి. ఆ రెండుపనులు సిద్ధించటంకొరకు అట్లా నెత్తురు తాగటంవలె నటించాను తప్ప (నిజంగా రక్తం దోసిలితో పట్టి త్రాగలేదని అర్థం). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. అన్యజనముల శోణితమైనఁ ద్రావు । టధిక పాతకమని విందు ననుజ రక్త
మాన నేనంత వెట్టినె? యంతపాప । కర్ముఁడనె? తల్లి! యంత నిష్కరుణమతినె? 168

ప్రతిపదార్థం: తల్లి!= ఓ తల్లీ!; అన్యజనముల= ఇతరుల; శోణితమైనన్= రక్తమైనా; త్రావుట= త్రాగటం; అధిక= మిక్కిలి; పాతకము+అని= పాపమని; విందును= విన్నాను; అనుజరక్తము= తమ్ముడి రక్తాన్ని; ఆనన్= తాగటానికి; నేను; అత వెట్టినె?= అంత పిచ్చివాడినా?; అంత; పాపకర్ముఁడనె= పాపిష్ఠివాడినా!; అంత; నిష్కరుణ= కరుణలేని; మతినె?= హృదయమున్నవాడినా?

తాత్పర్యం: అమ్మా! వేరే మనుష్యుల రక్తమైనా త్రాగటం మహాపాపమని విన్నాను. అట్లాంటప్పుడు తమ్ముడి రక్తాన్ని త్రాగటానికి నేనేమైనా వెర్రివాడినా! అంత పాపిష్ఠినా! లేదా అంత కరుణలేని హృదయమున్న వాడినా?'

వ. అనుటయు. 169

తాత్పర్యం: అని భీముడు చెప్పగా- (గాంధారి ఇట్లా అన్నది.)

తే. 'అంధులకు నూఁతకోలగా నకట! యొకని । నైన నిలుపక నూర్వుర నదయవృత్తి
మ్రింగి తందెవ్వఁ డేనియు మీకు నెగ్గు । లాచరింపని వాఁడు లేఁడయ్యెనయ్య? 170

ప్రతిపదార్థం: అంధులకున్= గుడ్డివారికి; ఊఁతకోలగాన్= ఊతకర్రగా; అకట!= అయ్యో! ఒకనినైనన్= ఒక్కడినికూడా; నిలుపక= మిగల్చకుండా; నూర్వురన్= నూరుమందినీ; అదయవృత్తిన్= కనికరం ఏ మాత్రంలేకుండా; మ్రింగితి(వి)= పొట్టనుబెట్టుకొన్నావు (చంపివేశావు); అందున్= ఆ నూరుమందిలో; ఎవ్వఁడు+ఏనియున్= కనీసం ఒక్కడైనా; మీకున్= మీ పాండవులకు; ఎగ్గులు= అపకారం; ఆచరింపనివాఁడు= చేయనివాడు; లేఁడయ్యెనయ్య?= లేకపోయాడా నాయనా!

తాత్పర్యం: 'అయ్యో! గ్రుడ్డివాళ్ళకు ఆసరాగా ఒక్కడినైనా మిగల్చకుండా నూరుమందినీ నీ పొట్టన పెట్టుకొన్నావే! ఎంత దయలేని వాడివయ్యా నీవు? ఆ వందమందిలో ఒక్కడైనా మీకు అపకారం చేయనివాడు లేకపోయాడా బాబూ!

క. ఒక్కరుని నీవు సంపక । తక్కిన నంతటనె ప్రతిన దప్పునె? విభవం
బెక్కఁగ మీయన్న నతం । డెక్కటి రాజ్యంబు సేయ నీఁడె కుమారా!' 171

ప్రతిపదార్థం: కుమారా!= నాయనా!; ఒక్కరిని= ఒక్కడిని; నీవు+చంపక= నీవు చంపకుండా; తక్కిన+అంతటనె= వదలి వేసినంత మాత్రంలో; ప్రతిన+తప్పునె?= నీ ప్రతిజ్ఞ తప్పిపోతుందా?; అతండు= ఆ వదలివేసిన ఒకడు; మీ అన్నను= ధర్మరాజును; విభవంబు+ఎక్కఁగన్= వైభవం అతిశయించగా; ఎక్కటి రాజ్యంబు= ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యం; చేయన్+ఈఁడె= చేయనివ్వడా!

తాత్పర్యం: నాయనా! నీవు ఒక్కడిని చంపకుండా వదలివేసినంత మాత్రంలో నీ ప్రతిజ్ఞాభంగ మవుతుందా! ఆ ఒక్కడు మీ అన్న వైభవోపేతంగా ఈ రాజ్యాన్ని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా ఏలకుండా అడ్డుపడతాడా? (ఎందు కింత క్రూరంగా అందరినీ ఊచకోత కోశావు?).'

వ. అని పలికి ధర్మనందను దెస మనసు నిగుడం బుత్రపౌత్రవధసంపీడితస్వాంతయగు నగ్గాంధారి క్రోధ పరుషాక్షరంబుల 'నమ్మహారాజెచట నున్నవాఁ?' డనిన నా భూపతి భయకంపిత గాత్రుండగుచుం జేతులు మొగిచి సవినయంబుగా మెత్తని మాటల నిదె వచ్చితి దేవీ! యేను బాండవాగ్రజుండ ననుచుం జేరం బోయి. 172

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి ఈ విధంగా అని; ధర్మనందను దెసన్= ధర్మరాజు దిక్కు; మనసు+నిగుడన్= మనసు పోగా; పుత్ర= కొడుకుల; పౌత్ర= మనుమల; వధ= వధచేత; సంపీడిత= మిక్కిలిగా పీడించబడిన; స్వాంత+అగు= మనసు కలిగిన; ఆ+గాంధారీదేవి; క్రోధ= కోపంతోను; పరుష= కాఠిన్యంతోనూ; (నిండిన) అక్షరంబులన్= అక్షరాలతో; ఆ+మహారాజు+ఎచటన్+ ఉన్నవాఁడు+అనినన్= ఆ మహారాజు ఎక్కడ ఉన్నాడు? అని అడుగగా; ఆ భూపతి= ఆ ధర్మరాజు; భయ= భయంచేత; కంపిత= వణకుతున్న; గాత్రుండు+అగుచున్= శరీరం కలిగినవాడై; చేతులు= చేతులను; మొగిచి= ముడిచి (నమస్కరించి); సవినయంబుగాన్= వినయంతో; మెత్తని మాటలన్= మెత్తని పలుకులతో; దేవీ!= ఓ తల్లీ!; ఇదె= ఇదిగో; ఏను= నేను; పాండవ+అగ్రజుండన్= ధర్మరాజును; వచ్చితిన్= వచ్చాను చూడు; అనుచున్= అంటూ; చేరన్+పోయి= ఆమెను సమీపించి.

తాత్పర్యం: అని గాంధారి అన్నది. అప్పుడు ఆమె మనసులో ధర్మరాజు మెదిలాడు. కొడుకులు, మనుమళ్ళు క్రూరంగా చంపబడ్డారన్న వ్యథతో మిక్కిలిగా పీడించబడిన మనస్సు కలిగిన ఆ గాంధారి కోపంతోనూ, కాఠిన్యం తోనూ నిండిన కరకు ధ్వనితో 'ఎక్కడ ఆ మహారాజు?' అని అడిగింది. ఆ మాట విని ధర్మరాజు భయపడిపోయాడు. గడగడ వణుకుతూ చేతులు ముడిచి నమస్కరించి వినయంతోనూ నెమ్మదిగా. 'అమ్మా! ఇదుగో నేను ధర్మరాజును వచ్చాను చూడుము' అంటూ ఆమెను సమీపించి - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇక్కడ గాంధారి ధర్మరాజుకు మహారాజు అనే విశేషం ప్రయోగించటం వాత్సల్యంతోకాదు. 'కసి'తో.

క. 'నీ పుత్రులఁ జంపించిన । పాపాత్మునిఁ గ్రూరచిత్తుఁ బరివాదార్హున్
శాపంబునఁ బొలియింపుము । భూపాలకవల్లభాభిపూజిత చరణా! 173

ప్రతిపదార్థం: భూపాలక= రాజుల; వల్లభా+అభిపూజిత= భార్యలచేత ఆరాధింపబడే; చరణా!= పాదాలు కలిగిన గాంధారీదేవీ!; నీ పుత్రులన్= నీ కుమారులను; చంపించిన= చంపించినటువంటి; పాపాత్ముని న్= పాపాత్ముడైనవాడూ; క్రూరచిత్తున్= క్రూరచిత్తుడైనవాడూ; పరివాదార్హున్= నిందకు తగినవాడూ (అయిన నన్ను); శాపంబునన్= శాపంతో; పొలియింపుము= వధించు (చంపుము).

తాత్పర్యం: 'నానా రాజుల భార్యలచేత ఆరాధింపబడే చరణసీమ కలిగిన ఓ మహారాణీ (గాంధారీదేవీ!) నీ కొడుకులను చంపించిన పాపాత్ముడను నేను. అతికఠిన చిత్తుడను నేను. నిందించటానికి అన్ని విధాలా తగినవాడిని. అట్లాంటి నన్ను నీ శాపంతో చంపివేయుము.

క. ధరణింగల రాజులకుం । బరివారమ్మునకుఁ జావు పాటిల్లుటకై
పరుషత గైకొన్న యుధి । ష్ఠిరు దారుణ దండ కలితుఁ జేయందగదే! 174

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిలో; కల= ఉన్న; రాజులకున్= రాజులకు; పరివారమ్మునకున్= వారి పరివారానికి; చావు= మరణం; పాటిల్లుటకై= కలగటంకోసం; పరుషతన్= కాఠిన్యాన్ని; కైకొన్న= పొందిన; యుధిష్ఠిరున్= ఈ ధర్మరాజును; దారుణ= భయంకరమైన; దండ+కలితున్= దండన పొందినవానిగా; చేయన్+తగదే?= చేయదగడా?

తాత్పర్యం: ఈ భారతభూమిలోని రాజులు, వారి పరివారాలూ అందరూ మరణం పాలుకావటానికై అతి కఠినుడుగా మారిపోయిన ఈ ధర్మరాజుకు ఏదైనా దారుణమైన శిక్ష విధించవమ్మా!

మత్తకోకిల:

జీవమేటికి? రాజ్యమేటికిఁ జెల్లుఁ? జుట్టల బిడ్డలం
జావఁ జూచిన యట్టి ద్రోహికి సర్వభోగము లేటికిన్?'
నావుడున్ మఱుమాటలాడఁగ నాలుకాడక యుండి య
ద్దేవి యూర్పు నిగిడ్చె నుష్ణము దీర్ఘముం బరుషంబుగన్. 175

ప్రతిపదార్థం: చుట్టలన్= చుట్టాలను; బిడ్డలన్= పిల్లలనూ; చావన్+చూచిన= చనిపోయేలా చేసిన; అట్టి ద్రోహికిన్= అట్లాంటి ద్రోహబుద్ధి ఉన్నవాడికి; జీవము+ఏటికిన్?= ప్రాణం ఎందుకు?; రాజ్యము+ఏటికిన్+చెల్లున్?= రాజ్యపాలనాధికారం ఎందుకు?; సర్వభోగములు+ఏటికిన్?= ఈ భోగాలన్నీ ఎందుకు?; నావుడున్= అని ధర్మరాజు అనగా; మఱుమాటలు+ఆడఁగన్= మలిమాటలాడటానికి; నాలుక+ఆడక+ఉండి= నాలుకాడక అట్లాగే మౌనంగా ఉండి; ఆ+దేవి= గాంధారి; ఉష్ణమున్= వేడిగా; దీర్ఘమున్= పొడవుగా; పరుషంబుగన్= కఠినంగా (ఉన్న); ఊర్పున్= నిట్టూర్పును; నిగిడ్చెన్= వదలిపెట్టింది.

తాత్పర్యం: బంధువులను, కుమారులను చావజూసిన ద్రోహిని నేను. నేను ఇంకా ప్రాణాలతో ఎందు కుండాలి? నాకు రాజ్యం ఎందుకు? ఈ వైభవా లెందుకు?' అని ధర్మరాజు విలపించాడు. ఇది విని గాంధారి నోట మాటరాలేదు. వేడిగా పొడవుగా కరకుగా ఉన్న పెద్ద నిట్టూర్పును మాత్రం విడిచిపెట్టింది.

విశేషం: వేడి నిట్టూర్పు - లోపల ఉన్న పరితాపాన్ని సూచిస్తుంది. పొడవు నిట్టూర్పు - లోపల ఉన్న బాధతాలూకు ఆధిక్యాన్ని సూచిస్తుంది, కరకు నిట్టూర్పు - లోపల ఇంకా ఆమెకు వారిపై కోపం పోలేదని సూచిస్తుంది. సముచితంకాదని మాటలాడకుండా ఉండిపోయిందని అర్థం. వృత్తలక్షణానికి చూడండి. స్రీ. 1.21.

వ. ఇ ట్లా ధృతరాష్ట్ర మహిషి యతని యుచితవచనంబులు విని యూరక యుండె నతం డంజలిపుటంబు ఫాలంబున మోపి యానతుండయ్యెఁ బట్టావృతనయన యగు నప్పతివ్రత దృష్టి పట్టంబునంచు సందునం జని యజ్జనపతి పదనఖంబులం జెందిన నవి గందినం జూచి సవ్యసాచి జనార్దను వెనుకకుం జనియెం సమీర సుతుండును మాద్రీసుతులునుం దిరుగుడువడి రప్పుడు గాంధార రాజనందన క్రోధంబు దక్కి ధర్మపుత్రాదుల దెస మాతృభావం బలవడ సాంత్వనస్వరంబునం గుంతీసందర్శనంబు సేయరన్నా! యని పలికిన నప్పురుష సత్తములు చిత్తంబుల కలంక డిందువడ నందఱు నొక్కటఁ గుంతియున్న దెసకుఁ జన నక్కుంతిభోజనందన వారిం గలయం గనుంగొని. 176

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ ధృతరాష్ట్ర మహిషి= ఆ గాంధారి= అతని= ధర్మరాజుయొక్క; ఉచిత= సమంజసమైన; వచనంబులు విని= మాటలు విని; ఊరక+ఉండెన్= ఊరకే ఉండిపోయింది; అతండు= ఆ ధర్మరాజుకూడా; అంజలిపుటంబు= నమస్కరిస్తున్న చేతులను; ఫాలంబునన్+మోపి= నొసటన చేర్చి; ఆనతుండు+అయ్యెన్= వంగినవాడు అయ్యాడు; పట్ట+ఆవృత+నయన+అగు= గుడ్డతో కప్పబడిన కనులు కలిగిన; ఆ+పతివ్రత= పతివ్రతఅయిన ఆ గాంధారీదేవీ; దృష్టి= చూపు; పట్టంబున్+అంచు= గుడ్డ అంచులోని; సందునన్+చని= సందులో దూరి; ఆ+జనపతి= ధర్మరాజుయొక్క; పదనఖంబులన్+చెందినన్= కాలిగోళ్ళను తాకగా; అవి= ఆ వేళ్ళు; కందినన్= ఎర్రబడగా; చూచి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; జనార్దను= కృష్ణుడి; వెనుకకున్= వెనుకవైపుగా; చనియెన్= వెళ్ళి దాక్కున్నాడు; సమీర సుతుండును= భీముడూ; మాద్రీ సుతులున్= నకుల సహదేవులూ; తిరుగుడు+పడిరి= దూరంగా అటూ ఇటూ వెళ్ళిపోయారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గాంధార రాజనందన= గాంధారీదేవీ; క్రోధంబు+తక్కి= కోపం విడిచిపెట్టి; ధర్మపుత్రాదులదెసన్= పాండుకుమారుల పట్ల; మాతృభావంబు= తల్లిదనం; అలవడన్= ఏర్పడగా; సాంత్వన= ఓదార్పు కలిగించే; స్వరంబునన్= ధ్వనితో; కుంతీ సందర్శనంబు చేయరన్నా!= కుంతీదేవిని చూడండి నాయనలారా!; అని; పలికిన; ఆ+పురుషసత్తములు= ఆ పురుష శ్రేష్ఠులైన పాండవులు; చిత్తంబుల= మనసులోని; కలంక= శోకం; డిందు+పడన్= నశించగా; అందఱున్+ఒక్కటన్= అందరూ కలిసి; కుంతి+ఉన్న+దెసకున్= కుంతి ఉన్నచోటికి; చనన్= వెళ్ళగా; ఆ+కుంతిభోజ+నందన= ఆ కుంతిభోజుని కుమార్తె; వారిన్= వాళ్ళను; కలయన్+కనుంగొని= అందరినీ నెమ్మదిగా చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ గాంధారి ధర్మరాజు యొక్క సమంజసమైన మాటలు విని ఊరకే ఉండిపోయింది. ధర్మరాజు కూడా జోడించిన చేతులను పైకెత్తి నొసటనచేర్చి వినమితుడయ్యాడు. అప్పు డా గాంధారీదేవి చూపు కన్నులకు కట్టుకొన్న గుడ్డ అంచు సందులో నుండి దూరి ధర్మరాజు కాలి గోళ్ళను తాకినది. అప్పుడు ఆ వేళ్ళు వెంటనే ఎర్రబడ్డాయి. అది చూచి అర్జునుడు కృష్ణుడి వెనుకవైపుగా వెళ్ళి నిలబడ్డాడు. భీముడు, నకుల సహదేవులు కూడా తొట్రుపాటుతో అటూ ఇటూ పోయారు. ఆ సమయంలో గాంధారి కోపం విడిచిపెట్టి పాండు పుత్రులపట్ల మాతృభావాన్ని పొంది, ఓదార్పు కలిగించే స్వరంతో 'నాయనలారా! కుంతిని దర్శించుకోండి' అని చెప్పింది. ఆ మాటలు విని పాండవుల మనసులు కాస్త తేరుకొన్నాయి. శోకం తగ్గింది. అందరూ కలిసి కుంతి ఉన్నచోటికి వెళ్ళారు. అపుడు కుంతి వారినందరిని నెమ్మదిగా చూచి (ఇట్లా అన్నది). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: కళ్ళకు కట్టుకున్న గంతసందులో నుండి చూస్తేనే ధర్మరాజు గోళ్ళు కమలిపోయాయంటే, ఇంక ఆమె గంతలులేక నేరుగా చూస్తే పాండవులందరూ భస్మీభూతులయిపోయి ఉండే వారని గ్రహించాలి. అదీ ఆ గాంధారి పాతివ్రత్యమహిమ.

పాండవులు కుంతీదేవి కడకు గాంధారి పంపునం బోవుట (సం. 11-15-9)

అంబురుహ వృత్తము

పెద్దయుఁగాలము వారలఁ జూడఁగఁ బ్రేముడించుచు దుర్భరా
పద్దశ నొందుట నమ్మహితాత్ముల పట్టులందఱుఁ ద్రుంగుటం
దద్దయు శోకమునం బొరి నశ్రులధార లొల్క వగర్పుతో
నద్దురవస్థ తెఱంగు గనుంగొని యంతకంటెను నార్తు లై. 177

ప్రతిపదార్థం: పెద్దయున్+కాలము= చాలా కాలంగా; వారలన్= పాండవులను; చూడఁగన్= చూడాలని; ప్రేముడించుచున్= కోరుకుంటూ; దుర్భర+ఆపద్+దశన్= భరించటానికి వీలుకాని విపత్పరిస్థితిని; ఒందుటన్= పొందటంవలన; ఆ+మహితాత్ముల= పాండవుల; పట్టులు+అందఱున్= కుమారులంతా; త్రుంగుటన్= చనిపోవటంవలన; తద్దయున్= మిక్కిలి; శోకమునన్= దుఃఖంతో; పొరిన్= ఎడతెగకుండా; అశ్రులధారలు+ఒల్కన్= కళ్ళలో నీళ్ళు కారుతుండగా; వగర్పుతోన్= నిట్టూర్పులతో (ఉన్న); ఆ+దురవస్థన్= ఆ కుంతి పడుతున్న బాధను; కనుంగొని= చూసి (పాండవులు); అంతకంటెన్= ఆమెకంటె; ఆర్తులై= బాధపడుతున్న వారై.

తాత్పర్యం: పాండవులను చూడాలని చాలాకాలం నుండి కోరుకొంటున్న కుంతీదేవి వారిని చూచి, వాళ్ళు పడ్డ దారుణమైన కష్టాలను తలచుకొని, అభిమన్యుడు, ఘటోత్కచుడు, ఉపపాండవులు మొదలైన పాండుపుత్రుల కొడుకులందరూ చనిపోయిన వైనాన్ని గుర్తుతెచ్చుకొని, మహాదుఃఖంలో మునిగిపోయింది. ఆమె కళ్ళవెంబడి నీరు ధారగా కారుతుండగా, వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ బాధపడుతుండగా, ఆమె దురవస్థ చూచి పాండవులు ఆమెకంటె దీనులు అయి - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అంబురుహవృత్తంలో ప్రతిపాదానికి భ, భ, భ, భ, ర, స, వ అనే గణాలుంటాయి. 1 - 13 అక్షరాలకు యతిమైత్రి.

వ. చరణంబులు దొట్రిల్లం జని తచ్చరణంబుల మీఁద వ్రాలి. 178

ప్రతిపదార్థం: చరణంబులు= కాళ్ళు; తొట్రిల్లిన్= తడబడగా; చని= వెళ్ళి; తద్+చరణంబులమీఁదన్= ఆమె కాళ్ళపై; వ్రాలి= పడి.

తాత్పర్యం: ఆమె బాధ చూచి వీళ్ళూ చలించిపోయారు. తడబడుతున్న కాళ్ళతో వెళ్ళి ఆమె పాదాలపై అందరూ పడి నమస్కరించి.

తే. ఏడ్వ నందఱపైఁ జేతు లిడుచుఁ బెలుచ । నేడ్చి యద్దేవి వారల నెత్తి వేఱు
వేఱ మేనులు నివురుచు వివిధ దారు । ణాస్త్ర శస్త్రవ్రణ ప్రచయములు గాంచి. 179

ప్రతిపదార్థం: ఏడ్వన్= ఏడుస్తుండగా; అందఱపైన్= అందరిమీదా; చేతులు+ఇడుచున్= చేతులు ఉంచుతూ; పెలుచన్= మిక్కిలిగా; ఏడ్చి= ఆమెకూడా ఏడ్చి; ఆ+దేవి= ఆ కుంతీదేవి; వారలన్+ఎత్తి= వారినిపైకి తీసి; వేఱువేఱ= వేరువేరుగా ప్రతి ఒక్కరి; మేనులు= శరీరాలను; నివురుచున్= నిమురుతూ; వివిధ= నానావిధాలైన; దారుణ+అస్త్ర+శస్త్ర= భయంకరమైన అస్త్రాలచేత శస్త్రాలచేత (ఏర్పడిన); వ్రణ= గాయాల; ప్రచయములు= సముదాయాన్ని; కాంచి= చూచి.

తాత్పర్యం: అందరూ ఏడుస్తుండగా అందరిమీద చేతులు ఉంచి, కుంతికూడా కుమిలి ఏడ్చింది. వారిని ఒక్కొక్కరిని పైకి లేపి, వారి శరీరాలను నిమిరింది. వారి దేహాలలో నానావిధ శస్త్రాలచేత, అస్త్రాలచేత ఏర్పడిన గాయాలను చూచి- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: శస్త్రం - బాహుబలంతో మాత్రమే ప్రయోగించేది. ఉదాహరణకు 'గద'. దీనికి మంత్ర ప్రయోగం ఉండదు. 'అస్త్రం' మంత్రంతో కూడి ప్రయోగించేది - ఉదాహరణకు ఆగ్నేయాస్త్రం. గాయాలు రెండింటివలన కావచ్చును. కన్నతల్లి కాబట్టి ఆమె వారి గాయాలను చూచింది. వారు పడ్డ కష్టాలకు ఆమె ప్రత్యక్ష సాక్షి. మీదు మిక్కిలి భాగస్వామిని కూడా. తల్లి అనురాగం ఎంత గాఢమైనదో ఈ పద్యం ద్వారా తెలిసికొనవచ్చునూ. ధర్మరాజాదులు తమ తల్లి అయిన కుంతికంటె ముందు గాంధారిని చూడటం విశేషం.

క. 'అచ్చోటు లంటి చూచుచు । వెచ్చని యూర్పులు నిగుడ్చు వేఁగుచుఁ బొగులుం
గ్రుచ్చి కవుంగిటఁ జేర్చును । 'వచ్చితిరే! నృపకుమారవరులార!' యనున్. 180

ప్రతిపదార్థం: అచ్చోటులు+అంటిచూచుచున్= ఆ గాయాలు అయిన చోట్లను తాకి చూస్తూ; వెచ్చని= వేడి; ఊర్పులు= నిట్టూర్పులు; నిగుడ్చున్= వదలిపెడుతూ; వేఁగుచున్= పరితాపంతో కాలిపోతూ; పొగులున్= ఏడుస్తుంది; గ్రుచ్చి= పట్టుకొని; కవుంగిటన్+చేర్చును= కౌగిలిలోకి చేర్చుకొంటుంది; నృపకుమార వరులార!= రాజకుమార శ్రేష్ఠులారా!; వచ్చితిరే!= వచ్చారా నాయనా!; అనున్= అంటుంది.

తాత్పర్యం: ఆ గాయాలు అయినచోట్లను తాకి చూస్తూ వేడి నిట్టూర్పులు విడుస్తూ పరితాపంతో కుమిలిపోతూ ఏడ్చింది. వారిని పట్టుకొని కౌగిలించుకొని 'నాయనలారా! వచ్చారా!' (ఇంతకాలానికి) అని అన్నది.

సీ. ఆ సమయంబున నప్పాండుభూపాల । పత్నికి శోకాగ్ని ప్రజ్వరిల్లఁ
దత్సమీపమునకు ద్రౌపది విన్నని । మోముపైఁ గన్నీరు ముసుఁగువడఁగఁ
బదముల నట దొట్రుపాటు వాటిల్లంగ । దైన్య మాకారంబు దాల్చినట్టి
తెఱఁగునఁ జనుదెంచి 'దేవి! సౌభద్రాదు ।లైన నీ మనుమ లెం దరిగి? రెంత

తే. యేనిఁ గాలంబు నినుఁ జూడ రిప్ప డిచటి । కేలరా?' రంచు నడుగుల మ్రోల నేల
వ్రాలె వికలాంగియై తెంచివైవ నెండ । దాఁకి వందిత తీఁగ చందంబు దోఁప. 181

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; ఆ+పాండు భూపాల పత్నికిన్= పాండుమహారాజు భార్య అయిన కుంతీదేవికి; శోక+అగ్ని= శోకమనే అగ్ని; ప్రజ్వరిల్లన్= అతిశయించి మండగా; తద్+సమీపమునకున్= ఆమె దగ్గరకు; ద్రౌపది; విన్నని= పాలిపోయిన; మోముపైన్= ముఖంమీద; కన్నీరు= కంటినీరు; ముసుఁగు+పడఁగన్= కప్పివేయగా; పదములన్+అట= ఆమె నడకలో; తొట్రుపాటు= తడబాటు; వాటిల్లంగన్= కలుగగా; దైన్యము= దీనత్వం; ఆకారంబు+తాల్చినట్టి= ఆకారం ధరించిన; తెఱఁగునన్+చనుదెంచి= విధంగా వచ్చి; దేవి!= అమ్మా!; సౌభద్రాదులైన= అభిమన్యుడు మొదలైన; నీ మనమలు= నీ మనవళ్ళు; ఎందు+అరిగిరి?= ఎక్కడికి వెళ్ళారు?; ఎంత+ఏనిన్+కాలంబు= ఎంత కాలం గడిచినా; నినున్+చూడరు= నిన్ను చూడలేదు; ఇప్పుడు; ఇచటికిన్= ఇక్కడికి; ఏలరారు?= ఎందుకని రారు?; అంచున్= అంటూ; అడుగుల మ్రోలన్= కుంతి పాదాల సమీపంలో; వికలాంగి+ఐ= విచ్ఛేదంపొందిన అవయవాలు కలిగినదై; తెంచివైవన్= తెంచివేయగా; ఎండ+తాఁకి=

ఎండతాకిడికి; వందిన= వాడిపోయిన; తీఁగ చందంబు= తీగ విధం; తోఁపన్= అగుపించగా; నేలన్= నేలమీద; వ్రాలెన్= కూలిపోయింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు కుంతీదేవికి శోకాగ్ని అతిశయించి మండటం మొదలుపెట్టింది. ఆమె దగ్గరకు ద్రౌపది పాలిపోయిన ముఖంమీద కన్నీరు తెరలుకట్టగా, తడబడుతున్న నడకతో జీవచ్ఛవంవలె దైన్యం ఆకారం దాల్చిన విధంగా వచ్చి 'అమ్మా! అభిమన్యుడు మొదలైన నీ మనవళ్ళు ఎక్కడా కనిపించరే. ఎక్కడికి వెళ్ళారు? ఇన్ని రోజులైనా నిన్ను చూడటానికి రా రెందుకు?' అని పిచ్చిదానివలె మాట్లాడుతూ కుంతి పాదాల సమీపంలో కుప్పకూలిపోయింది. కొమ్మనుండి తెంచివేయగా పైగా ఎండ తాకి వాడిపోయి నిర్జీవమైపోయిన తీగవలె ఆ ద్రౌపది కనిపించగా.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమ.

వ. ఇట్లు మేదినింబడి రోదనంబు సేయు నయ్యుగ్మలి మీఁద నొఱగి తానునుం బెద్ద యెలుంగున నేడ్చి గ్రుచ్చి యెత్తి యక్కునం జేర్చి యూరార్చి యత్తన్వియుం దనయులుం దోడన చనుదేరఁ గుంతి గాంధారి కడకుం జనియె నప్పుడు ద్రౌపది యా ధృతరాష్ట్ర పత్ని పాదంబులకు మ్రొక్కి యడలున వెక్కుచున్న నద్దేవి యమ్ముద్దియ నుద్దేశించి. 182

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మేదినన్+పడి= నేలమీద పడి; రోదనంబు+చేయు= ఏడుస్తున్న; ఆ+యుగ్మలిమీఁదన్= ఆస్త్రీ (ద్రౌపది)మీద; ఒఱగి= ఒరిగిపోయి; తానునున్= కుంతి తానుకూడా; పెద్ద+ఎలుంగునన్= పెద్ద గొంతుకతో; ఏడ్చి; గ్రుచ్చి+ఎత్తి= పట్టుకొని ఎత్తి; అక్కునన్+చేర్చి= రొమ్మున చేర్చుకొని; ఊరార్చి= ఓదార్చి; ఆ+తన్వియున్= ఆ ద్రౌపదీ; తనయులున్= తన కుమారులూ; తోడన్= తోడుగా; చనుదేరన్= రాగా; కుంతి; గాంధారి కడకున్= గాంధారి దగ్గరకు; చనియెన్= వెళ్ళినది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ద్రౌపది; ఆ+ధృతరాష్ట్ర+పత్ని= గాంధారి; పాదంబులకున్= కాళ్ళకు; మ్రొక్కి= మొక్కి; అడలునన్= దుఃఖంతో; వెక్కుచున్+ఉన్నన్= వెక్కిళ్ళు పెడుతుండగా; ఆ+దేవి= ఆ గాంధారి; ఆ+ముద్దియన్= ద్రౌపదిని; ఉద్దేశించి= చూచి (వైపు తిరిగి).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నేలమీద పడి ఏడుస్తున్న ద్రౌపది మీద కుంతి ఒరిగిపోయి తానుకూడా పెద్దగా ఏడ్చింది. ఆమెను పట్టుకొని ఎత్తి కౌగిలించుకొని ఓదార్చి, కొడుకులు, ద్రౌపది వెంట రాగా కుంతి గాంధారి దగ్గరికి వెళ్ళింది. అప్పుడు ద్రౌపది గాంధారి కాళ్ళకు నమస్కరించి వెక్కిళ్ళుపెడుతూ ఏడుస్తుండగా గాంధారి ఆమెవైపు తిరిగి ఇట్లా అన్నది.

మత్తకోకిల:

'పుత్రి! యిట్లగు నమ్మ? శోకముఁ బొంది కుందుచు నున్న నీ
గాత్ర మొండొక కీడు పాటిలి కందుఁ బాండుతనూభవుల్
పుత్రవర్గము గన్నచో నెద భూరితాపముఁ బొందుడుం
బౌత్ర హీనతఁ బడ్డ గొంతికిఁ బాయనేర్చునె నెవ్వగల్? 183

ప్రతిపదార్థం: పుత్రి!= అమ్మాయీ!; ఇట్లు+అగునమ్మ?= ఇట్లా చేస్తే అవుతుందా?; శోకమున్+పొంది= దుఃఖాన్ని పొంది; కుందుచున్+ఉన్నన్= కుంగిపోతే; నీ గాత్రము= నీ శరీరం; ఒండొక కీడు= ఏదో ఒక అపాయం; పాటిలి= కలిగి; కందున్= తపిస్తుంది; పాండుతనూభవుల్= మరి పాండవులు; పుత్ర వర్గమున్+కన్నచోన్= మరణించిన కుమారులను తలచుకొంటే; భూరితాపమున్+పొందుడున్= మహావేదనను పొందగా; పౌత్రహీనతన్= మనుమళ్ళ మరణం అనే దుఃఖంలో; పడ్డ= పడిన; గొంతికిన్= కుంతీదేవికి; నెవ్వగల్= నిండుశోకాలు; పాయనేర్చునె?= వదులుతాయా?

తాత్పర్యం: 'అమ్మాయీ! ఇట్లా బాధపడితే అవుతుందా! నీ విట్లా క్రుంగిపోతే తప్పకుండా ఏదో ఒక అపాయం జరుగుతుంది. మరి పాండవులకు మాత్రం వారి కుమారులను తలచుకొంటే శోకం కలగటంలేదా? మనవళ్ళు పోగా కుంతికి మాత్రం దుఃఖం లేదా?

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడండి - స్త్రీ. 1. 21.

క. నిను నే నిట్టూరార్చెద । నను నీ వూరార్ప వలదె? నా నీ తెఱఁగుల్
విను మొక్కరూప మన కే । మనఁగలదు విధాత క్రూరుఁడై పఱుపంగన్? 184

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; నేను= నేను; ఇట్టు= ఇలా; ఊరార్చెదన్= ఓదారుస్తాను; ననున్= నన్ను; నీవు= నీవు; ఊరార్పవలదె?= ఓదార్పవద్దూ?; వినుము= ఒక విషయం చెబుతాను వినుము; నా, నీ, తెఱఁగుల్= నా బదుకు నీ బదుకు; ఒక్కరూప= ఒకేవిధమైనవి; మనకున్= మనపట్ల; విధాత= బ్రహ్మ; క్రూరుఁడు+ఐ= కఠినుడై; పఱుపంగన్= బాధింపగా; ఏమనగలదు= ఏమనగలము?

తాత్పర్యం: నేను ని న్నెట్లా ఓదారుస్తున్నానో నన్ను నీవూ అట్లాగే ఓదార్చుము. మరొక విషయం వినుము. నీ జీవితమూ నా జీవితమూ ఒకే విధంగా ఉన్నాయి. (నేనూ కొడుకులను పోగొట్టుకున్నాను, నీవూ కొడుకులను కోల్పోయావు). మన విషయంలో విధి చాలా క్రూరంగా వ్యవహరించింది. దీన్ని ఏమనగలము చెప్పుము?

ప్రహరణకలిత వృత్తము:

ఇది యిటులగు ట ట్లెఱిఁగి పలికె నా । విదురుండు సభఁ గోవిదులు వొగడఁగా
నది వినియును నే నడఁపన దురితం । బొదవెఁ గలఁక సే టొలయ కుడుగునే? 185

ప్రతిపదార్థం: ఇది; ఇటులు+అగుట+అట్లు= ఇలా జరగబోయేటట్లుగా; ఎఱిఁగి= తెలిసి; ఆ సభన్= ఆ సభలో; కోవిదులు= పండితులు; పొగడఁగాన్= ప్రశంసించగా; ఆ విదురుండు= ఆ మహాత్ముడైన విదురుడు; పలికెన్= (ఆనాడే) చెప్పాడు; అది వినియును= అదంతా వినికూడా; దురితంబు= ఆ దుర్మార్గాన్ని; నేను అడఁపన= అణచలేదు (అణచిన దాన్ని కాను); కలఁక= సంక్షోభం; ఒదవెన్= ఏర్పడింది; చేటు= కీడు; ఒలయక= తగులకుండా; ఉడుగునే?= తప్పుతుందా?

తాత్పర్యం: ఇది ఇట్లా అవుతుందని తెలిసి, ఆనాడే సభలో విదురుడు పెద్దవారంతా ప్రశంసిస్తుండగా ఎంతగానో చెప్పాడు. అదంతా విని కూడా నా కుమారుల దుర్మార్గాన్ని నేను ఆపలేకపోయాను. అందుకే ఈ సంక్షోభం ఏర్పడింది. ఏనాటికైనా కీడు తగలకుండా ఉంటుందా!

విశేషం: ప్రహరణకలితవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ న, న, భ, న, ల, గ - అనే గణాలుంటాయి. 1 - 8 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. ఇట్లనియెదం గాక నా చేతఁబోవునే యెవ్వరు నేమి సేయుదురు కాలవశంబున నవశ్యభావియైనది యయ్యె నుపశమింపు 'మని పలికెనని యిట్లు పాండవులు ధృతరాష్ట్రుని గాంధారిని ననునయించిన తెఱంగెఱింగించిన నా భంగి నుపశమితక్రోధయైన గాంధారరాజనందన పదంపడి యెవ్విధంబున వర్తించె? ధర్మతనయు ననంతర వర్తనం బెప్పాటఁ జెల్లె?నని యడుగుటయును. 186

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇలా; అనియెదన్‌గాక= అంటాను కాని; నా చేతన్+పోవునే?= దీన్ని ఆపడం నా సాధ్యమా?; ఎవ్వరున్+ ఏమి+చేయుదురు?= ఎవరైనా ఏం చేస్తారు?; కాలవశంబునన్= కాలానికి లోబడి; అవశ్యభావి+ఐనది= తప్పకుండా ఏది జరగాలో అది; అయ్యెన్= అయిపోయింది; ఉపశమింపుము= ప్రశాంతంగా ఉండుము; అని; పలికెన్= చెప్పింది; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాండవులు; ధృతరాష్ట్రుని గాంధారిని= ధృతరాష్ట్ర గాంధారులను; అనునయించిన= ఓదార్చిన; తెఱంగు+ ఎఱింగించినన్= విధం తెలుపగా; అ భంగిన్= అలా; ఉపశమిత= ఉపశమించిన; క్రోధ+ఐన= కోపం కలిగిన; గాంధార రాజనందన= గాంధారీదేవి; పదంపడి= ఆ తరువాత; ఏ+విధంబునన్= ఏ విధంగా; వర్తించెన్?= నడుచుకొంది? (ఏం చేసింది?); ధర్మతనయున్= ధర్మరాజుయొక్క; అనంతరవర్తనంబు= తరువాతి ప్రవర్తన; ఏ+పాటన్= ఏ విధంగా; చెల్లెన్?= జరిగాయి? (ఏం చేశాడు?); అని; అడుగుటయున్= అడుగగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అంటాను కాని నేను మాత్రం దీనిని ఆపగలిగిన దానినా? ఎవరు మాత్రం ఏమి చేయగలరు? కాలధర్మానికి లోబడి ఏది ఎట్లా జరగాలో అట్లా జరిగిపోయింది. నీవు ఇకనైనా ప్రశాంతంగా ఉండుము' అని చెప్పినది. ఇదే విధంగా పాండవులు ధృతరాష్ట్రుడిని గాంధారిని ఓదార్చారు. ఈ విషయాన్ని చెప్పగా అట్లా ప్రశాంతిపొందిన కోపంకలిగిన ఆ గాంధారి తరువాత ఏం చేసింది? ధర్మరాజు తరువాత ఏమేం చేశాడు?' అని జనమేజయుడు అడిగాడు.

ఆశ్వాసాంతము

శిఖరిణీవృత్తము:

తపస్స్వాధ్యాయాది క్షపిత మలచిత్తప్రకలితా । విపజ్జాలజ్వాలావిరమణ సుధావృష్టిలలితా!
జపాపుష్ప క్షీరచ్ఛవికిరణ సంసర్జనధురా! । సపర్యానిర్వాహప్రచుర కలన స్థైర్య మధురా! 187

ప్రతిపదార్థం: తపస్= తపస్సుచేత; స్వాధ్యాయ= వేదాధ్యయనంచేత; క్షపిత= తొలగించబడిన; మల= కల్మషమున్న; చిత్త= మనస్సులచేత; ప్రకలితా!= చక్కగా భావించబడేటటువంటి స్వామీ!; విపద్+జాల= ఆపదల సమూహాలు అనేటువంటి; జ్వాలా= మంటల; విరమణ= ఆరిపోవటానికి; సుధావృష్టి= అమృతాన్ని వర్షించే; లలితా!= మధుర స్వరూపుడైన ఓ హరిహరనాథా!; జపాపుష్ప= దాసాని పూవుయొక్క; క్షీర= పాలయొక్క; ఛవి= కాంతి ఉన్న; కిరణ= కాంతుల; సంసర్జన= కలయికచేత; ధురా!= బరువైన ఓ స్వామీ!; సపర్యా నిర్వాహ= నీకైంకర్యాన్ని నిర్వహించే (భక్తులలో); ప్రచురకలన= మిక్కిలిగా ఏర్పడే; స్థైర్య= స్థిరత్వంచేత; మధురా!= ఆనంద స్వరూపంగా అనుభూతమయ్యే స్వామీ! (నీకు నమస్కారం).

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథస్వామీ! నీవు తపస్సుచేత, వేదాధ్యయనంచేత పరిశుద్ధ మనస్సులు కలవారిచేత చక్కగా భావించబడతావు. ఆపదలనే మంటలు ఆరిపోవటానికి నీ దయామృతమనే వర్షాన్ని కురిపిస్తావు. దాసానిపూవువలె ఎర్రగా, పాలవలె తెల్లగా ఉన్న నీ అరుణశ్వేతకాంతి చాలా మనోహరమైనది. భక్తులు తమతమ కైంకర్యాలతో స్థిరంగా నిన్ను హృదయాలలో పదిలపరచుకొని మధురమైన అద్వైతానందానుభవాన్ని పొందుతారు. అట్లాంటి నీకు నమస్కారము.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ. 'తపస్సు' అనేమాటకు చాంద్రాయణాది వ్రతాలు చేయటం అని ఒక అర్థమున్నది. మనస్సును, ఇంద్రియాలను ఏకాగ్రతలో చేర్చటమనే మరి ఒక అర్థముంది. వీటిచేత మనస్సు పవిత్రమవుతుందని వైదిక సంప్రదాయం చెప్పుతున్నది.

సాధారణంగా హరి నల్లటివాడని; హరుడు తెల్లటివాడని పురాణ ప్రసిద్ధం. కాని తంత్రగ్రంథాలలో శివుడు - శుక్ల వర్ణుడుగా; దేవీ - అరుణ వర్ణగా చెప్పబడ్డారు. కనుక మహేశ్వర సంబంధమైన ప్రాణశక్తి ఎరుపు. తెలుపు వర్ణాలను రెండింటిని కలిగినదని అర్థం.

"వందే గురుపద ద్వంద్వ మవాఙ్మానస గోచరమ్
రక్త శుక్ల ప్రభామిశ్ర మతర్క్యం త్రైపురం నమః"

అని తంత్ర గ్రంథ వచనం. తర్కించటానికి వీలులేని, త్రిపుర సంబంధం కలిగిన గురుపద ద్వంద్వం వాక్కుకు మనస్సుకు అతీతమైనది. అందులో రక్త శుక్ల కాంతులు రెండూ కలిసి ఉన్నాయట.

విష్ణు సహస్రనామంలో 'విక్షరో రోహితో మార్గః' (58) అనీ, 'సువర్ణ వర్ణో హేమాంగః' (93) అనీ - రెండు విధాలుగా చెప్పటం గమనిస్తే విష్ణువు అరుణవర్ణుడని, సువర్ణవర్ణుడని తెలుస్తున్నది.

భగవంతుడి ఆరాధనచేత భక్తి స్థిరమవుతుంది. 'ఓర్పు' దీని లక్షణం. దీనితో కలిగేది 'తృప్తి'. దీన్నే ఆనందంగా తిక్కనగారు పేర్కొన్నారు.

శిఖరిణీవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ య, మ, న, స, భ, వ అనే గణాలుంటాయి. 1-13 అక్షరాకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

క. సాత్యవతేయాది మహా । మత్యవగమ్య ప్రకార! మధుర విలాసా!
సత్యత్వానంతత్వ ని । రత్యయ శుభసారమయ సమగ్రవికాసా! 188

ప్రతిపదార్థం: సాత్యవతేయ= సత్యవతి కుమారుడైన వ్యాసమహర్షి; ఆది= మొదలైన; మహామతి= గొప్ప మనీషులచేత; అవగమ్య= తెలియదగిన; ప్రకార= విధం కలిగినవాడా!; మధుర విలాసా!= హృద్యమైన లీలా విశేషాలు కలిగినవాడా!; సత్యత్వ= నిత్య భావంచేత; అనంతత్వ= అనంతత్వంచేత; నిరత్యయ= నశించని; శుభసారమయ= కల్యాణ రూపమైన; సమగ్ర వికాసా!= సంపూర్ణ అవతార స్వరూపుడా!

తాత్పర్యం: స్వామీ! నీ అసలు రూపాన్ని వ్యాసాది మహర్షులు మాత్రమే తెలిసికొనగలరు. నీ విలాసాలు అతి మధురాలు. నీ సంపూర్ణ స్వరూపం సత్యమైనది. అనంతమైనది. శాశ్వతమైనది. కల్యాణప్రదమైనది.

విశేషం: ఆలోచన, చేష్ట, విభూతి - ఈ మూటినీ ఇక్కడ 'ప్రకార' శబ్దంచేత మనం అర్థం చేసికొనవచ్చును. 'వికాస' శబ్దానికి అవతారమని అర్థం చెప్పాలి. 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ' మనే ఆర్యోక్తిని 'సత్యం శివం సుందరం' అనే సూక్తిని ఈ సందర్భంలో స్మరించవచ్చును.

హరిహర స్వరూపాన్ని గుర్తించటం ఎరుక సమగ్రమైన దనటానికి నిదర్శనం. అందుకే 'సమగ్ర వికాసా!' అని సంబోధించటం.

మాలిని:

సదసదనభిషిక్తా! సంభృతానందభక్తా! । విదళిత దురితాలీ! విశ్వనిర్వాహ శాలీ!
మదవదసురభేదీ! మానసానుప్రమోదీ! । వదనజనితవిప్రా వైభవానంద దీప్రా! 189

ప్రతిపదార్థం: సత్+అసత్+అనభిషిక్తా!= 'సత్'రూపంలోకాని, 'అసత్' రూపంలోకాని అభిషేకం పొందనివాడా!; సంభృత+ఆనంద+భక్తా!= ఆనందంతో నిండిన భక్తులు కలవాడా!; విదళిత= నశింపచేయబడిన; దురిత+ఆలీ!= పాపసముదాయం కలిగినవాడా!; విశ్వప్రపంచాన్ని; నిర్వాహశాలీ!= నిర్వహించేవాడా!; మదవత్+అసురభేదీ!= మదంతో కూడిన రాక్షసులను చంపేవాడా!; మానస+అనుప్రమోదీ!= ఆయాప్రాణుల చిత్త సంస్కారాన్నిబట్టి దానికి తగిన సంతోషాన్ని కలిగించేవాడా!; వదన జనిత విప్రా! ముఖం నుండి పుట్టిన బ్రాహ్మణులను కలవాడా!; వైభవ+ఆనంద దీప్రా!= ప్రభు సంబంధమైన ఆనందంతో ప్రకాశించేవాడా! (నీకు నమస్కారం).

తాత్పర్యం: హరిహరనాథస్వామీ! నీ రూపం సదసత్తులకు భిన్నమైనది, విలక్షణ మైనది. నిన్ను తలచే భక్తుల హృదయాలు సదా ఆనందంతో నిండి ఉంటాయి. నీవు వారి పాపాలను పటాపంచలు చేస్తావు. ప్రపంచంలో దేనిని ఎట్లా నిర్వహించాలో నీవు సమర్థంగా తెలిసినవాడవు. ధర్మహాని కలిగించే రాక్షసులను సంహరించి సాధుజన సంరక్షణ చేసేవాడవు. విజ్ఞాన స్వరూపులైన బ్రాహ్మణులు నీ ముఖం నుండే పుట్టారు. నీవు సర్వభువన నిర్వహణ రూపమైన ప్రభుత్వంతో మహానందరూపంతో ప్రకాశిస్తావు.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని ప్రతి మాటా చాలా బరువైన అర్థాన్ని తెలుపుతుంది

సత్ - అని నేల, భూమి, అగ్ని, వాయువు మొదలైన ఇంద్రియాల అనుభవాలకు లోనయ్యే పదార్థ జగత్తును పిలుస్తాము. (అస్తి)

అసత్ - అంటే 'సత్తు' కానిది. ఇంద్రియానుభవాలకు అతీతమైన మనోబుద్ధ్యహంకారాదులన్నీ అసత్తులే (నాస్తి)

భగవంతుడి తత్త్వం 'ఆత్మ' పదార్థం- ఇది ఇంద్రియాలలాగా 'సత్తు' కాదు; మనోబుద్ధులవలె 'అసత్తు' కాదు. క్షీణతలేనిది. స్థిరమైనది. పరిణామానికి అతీతమైనది. కాబట్టి 'బ్రహ్మ' మన్నారు.

అనాదిమత్పరం బ్రహ్మ న 'సత్' తత్, 'నాసత్' ఉచ్యతే అని భగవద్గీత (13-13) - ఆ బ్రహ్మ పదార్థం సదసత్తులకు అతీతమైనదని వివరించింది.

'సంభృత' - అంటే నిండిన అని అర్థం. భక్తుడిలో భాగవతానందం తప్ప మరి ఒకటి ఉండదు. అందుకే ప్రహ్లాదాది భక్తులు భక్తి మాధుర్య పారవశ్యంలో భగవంతుడిని స్తుతించారు.

'దురితం' అంటే పాపం - ఎన్ని పాపాలు చేసినా భగవంతుడు భక్తుడైనవాడిని క్షమించి వాడి పాపాలు తొలగిస్తాడు - అన్ని పురాణాలు ఘోషించాయి. ఎంత దురాచారుడైనా నన్ను భజిస్తే సాధువు అవుతాడని భగవద్గీత స్పష్టంగా చెప్పింది. (గీత 9-30)

'విశ్వనిర్వహణం' అంటే సృష్టి స్థితి లయాలను కలుగచేయటమని అర్థం. ఎవరిని ఎట్లా పుట్టించి, పెంచి, తెంచాలో తెలిసి అట్లా చేయటమే విశ్వనిర్వహణం. అందుకే భగవంతుడిని లోకస్రష్ట అని, లోకపాలుడని, లోకాధిపతి అని, సర్వేశ్వరుడని ఉపనిషత్తులు ప్రశంసించాయి.

భగవద్గీతలో ఈ నిర్వహణను ఐంద్రజాలికుడు జంతువు బొమ్మను ఆడించిన విధంగా ఈశ్వరుడు ఈ మానవుడిని ఆడిస్తున్నాడని క్రింది శ్లోకం చెప్పుతుంది.

"ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి
భ్రామయన్ సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని మాయయా." (గీత 18-61)

'మదవత్' - అంటే మదం కలిగిన అని అర్థం. అసురులు విశృంఖలంగా సాధువులను హింసించి ధర్మగ్లాని కలుగచేయగా భగవంతుడు సాధువులను కాపాడి దుర్మార్గులను సంహరించి ధర్మసంస్థాపన చేయటం కొరకు పుడతాడని గీత స్పష్టంగా చెప్పుతున్నది.

"పరిత్రాణాయ సాధూనాం । వినాశాయ చ దుష్కృతాం'
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ । సంభవామి యుగే యుగే." (గీత 4-8)

'మానస+అను+ప్రమోదీ' - ఎవరెవరి మనసు ఎట్లా ఉంటే అట్లాంటి సంతోషం అనుభవంలోకి వస్తుంది. అట్లా అనుభవంలోకి వచ్చేటట్లు చేసేవాడు పరమాత్మే. అందుచేత ఆ ఆనందానుభవం కూడా ఆయా దేహాలలో ఆవరించి ఉన్న భగవంతుడి 'అంశకు' చెందినదేనని తాత్పర్యం.

'వదన జనిత విప్రా' - పురుషసూక్తంలో బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులు వరుసగా ఆ విశ్వరూపుడి వదన, బాహు, ఊరు, పాద సముద్భూతులని చెప్పటం కనిపిస్తుంది. అంటే ఈ భావన శ్రుతిస్మృతులలో ఉన్నదని అర్థం.

'బ్రాహ్మణోఽస్య ముఖ మాసీత్ । బాహూ రాజన్య కృతః
ఊరూ తదస్య యద్వైశ్యః । పద్భ్యాం శూద్రో అజాయత." (పురుషసూక్తం)

"లోకానాం తు వివృద్ధ్యర్థం । ముఖ బాహూరు పాదతః
బ్రాహ్మణం క్షత్రియం వైశ్యం । శూద్రం చ నిరవర్తయత్."(మనుస్మృతి)

బ్రాహ్మణాది వర్గ వాచకాలు గుణ వాచకాలే తప్ప 'కుల' వాచకాలు కావు అని భారతంలోని కథలను బట్టి తెలుస్తుంది. విజ్ఞాన-రక్షణ - వ్యాపార - శ్రమలనే ధర్మాలను బ్రాహ్మణ - క్షత్రియ - వైశ్య - శూద్రులుగా ప్రాచీనులు పిలిచారు.

'వైభవానందం' - ఆ ప్రభువువలెనే శాంత రసానందం కూడా పరమశ్రేష్ఠమైనదని చెప్పటానికే వైభవానందమనటం. అందుకే పరమేశ్వరుడిని 'ఆనందనిలయు'డని పిలవటం.

ఎక్కడ రూప, భావ, వ్యాపారాలు మూడూ అవాఙ్మానస గోచరాలో, అక్కడి అవతారాన్ని 'లీల' అంటారు. సకల సృష్టి స్థితి సంహార సమర్థుడైన హరిహరనాథుడు ఈ జగత్తును 'లీల'గా నిర్వహిస్తున్నాడని అర్థం.

విశేషం: మాలినీవృత్తంలోని ప్రతిపాదానికీ వరుసగా న, న, మ, య, య అనే గణాలుంటాయి. 1-9 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర కొమ్మనామాత్య పుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబున స్త్రీపర్వంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఉభయకవిమిత్రుడు, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడు, పండితులను గౌరవించటంలో సుప్రసిద్ధుడు, బుధులచేతి ఆరాధనచే ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలోని స్త్రీపర్వంలో మొదటి ఆశ్వాసం సంపూర్ణం.

స్త్రీపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

స్త్రీపర్వము - ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీ మత్కీర్తిమదత్యభి । రామాకృతి! సద్గుణాభిరతి! మత్పుణ్య
గ్రామాకృతి! మత్సంప । త్త్యామోదిత భక్తలోక! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీమత్= సంపదతోకూడిన; కీర్తిమత్= కీర్తికలిగిన; అతి+అభిరామ+ఆకృతి!= మిక్కిలి మనోహరమైన రూపమున్నవాడా!; సద్గుణ+అభిరతి!= మంచి గుణాలయందు ఆసక్తి ఉన్నవాడా!; మత్పుణ్య= నా (తిక్కనగారి) పూర్వగణ్య; గ్రామ= సముదాయంయొక్క; ఆకృతి!= స్వరూపం కలవాడా!; మత్= నా (తిక్కనగారి); సంపత్తి= ఐశ్వర్యంచేత; ఆమోదిత= సంతోషపెట్టబడిన; భక్తలోక!= భక్త సముదాయం కలవాడా!; హరిహరనాథా! (నీకు నమస్కారం).

తాత్పర్యం: స్వామీ హరిహరనాథా! నీవు లోకోత్తరమైన శోభను, యశస్సును, సౌందర్యాన్ని కలిగినవాడివి. సత్యశౌచాది సద్గుణాలపట్ల నీకు అభిలాష అధికం. అంతే కాదు. నీవు నా పూర్వజన్మ పుణ్యస్వరూపుడివే. అందుకే నా కున్న ఐశ్వర్యంతో భక్తులను దానాదులచేత సంతోషపెట్టటానికి నాకు మహావకాశాన్ని ఇచ్చి కరుణించావు.

విశేషం: అభిరతి - అంటే ఇష్టం. భగవంతుడు సద్గుణవంతులను ప్రేమిస్తాడు. ఇట్లాంటివారికై ఐశ్వర్యాన్ని ప్రసాదిస్తాడన్నది పురాణ ప్రసిద్ధమైన సత్యం.

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె; నట్లు పాంచాలి నూఱడం బలికిన యనంతరంబ పతివ్రతాశిరోమణియు మహాభాగయు సత్యవచనయునగు నయ్యాంబికేయు భార్యకుం బారాశర్య మునీంద్ర వరప్రదానంబునం బ్రాప్తంబై తాత్కాలికం బయిన దివ్యదృష్టి విభవంబున నిజవ్రతహాని లేని తెఱంగున సంగర తలం బఖిలంబును నధికవిస్తార దూరప్రాప్తంబయ్యు నాలోకనగోచరం బగుటయు. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథ స్వామీ! (విను); వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పాంచాలిన్= పాంచాలిని; ఊఱడన్+పలికిన= ఓదార్పు మాటలు చెప్పిన; అనంతరంబు+అ= తరువాత; పతివ్రతా= పతివ్రతలలో; శిరోమణియున్= తలమానికమైనదియు; మహాభాగయున్= గొప్ప పుణ్యాత్మురాలూ; సత్యవచనయున్= ఎప్పుడూ సత్యాన్నే పలికేది; అగు= అయినటువంటి; ఆ+ఆంబికేయు+భార్యకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి భార్యకు గాంధారికి; పారాశర్య మునీంద్ర= పరాశరుడి కొడుకైన వ్యాసుడియొక్క; వరప్రదానంబునన్= వరం ఇవ్వటంచేత; ప్రాప్తంబు+ఐ= కలిగినదై; తాత్కాలికంబు+అయిన= అప్పటికి మాత్రం వచ్చిన; దివ్యదృష్టి విభవంబునన్= దివ్యదృష్టి వైభవంతో; నిజవ్రతహానిలేని తెఱంగునన్= తాను కళ్ళకు కట్టిన గుడ్డ విప్పరాదన్న నియమం పొల్లుపోకుండానే; సంగరతలంబు= యుద్ధరంగం; అఖిలంబును= అంతా; అధిక విస్తార= అధికవైశాల్యం కలిగినదై; దూరప్రాప్తంబు+అయ్యున్= దూరంగా ఉన్నప్పటికీ; ఆలోకన= చూపునకు; గోచరంబు+అగుటయున్= కనిపిస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ఓ దేవా! తరువాతి కథను వినుము. వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి ఇట్లా చెప్పాడు - ఆ విధంగా పాంచాలిని ఓదార్చిన తరువాత పరమ పతివ్రత, మహాపుణ్యాత్మురాలు, సత్యవ్రతురాలు అయిన గాంధారీదేవికి వ్యాసమునీంద్రుడి వరంవలన అప్పటికప్పుడు దివ్యదృష్టి కలిగింది. దీనివలన ఆమె కళ్ళకు కట్టిన గంత తీయకుండానే యుద్ధభూమిలో సుదూరంలో ఉన్నప్పటికీ వస్తు సముదాయమంతా ప్రత్యక్షంగా కనిపించటం మొదలుపెట్టింది.

మణిగణ నికరము:

గొడుగుల పటియలు గుఱుకులు గొనుటన్ । సిడముల తునియలు సెదరి యునికి బెం
దడిగలుఁ బడగలు దఱచు మురియలై । పుడమిఁ గలయుటకుఁ బొగు లొలయ మదిన్. 3

ప్రతిపదార్థం: గొడుగుల పటియలు= గొడుగుల బద్దలు; కుఱుకులు= ప్రోవులుగా (రాశులుగా); కొనుటన్= ఏర్పడి ఉండటంవలన; సిడముల= ధ్వజాల; తునియలు= ముక్కలు; చెదరి+ఉనికిన్= చెల్లాచెదురుగా పడిఉండటంవలన; పెన్= పెద్దవైన; దడిగలు= అరిగెలు; పడగలు= టెక్కెములు; తఱచు= మిక్కిలిగా; మురియలై= ఖండఖండాలై; పుడమిన్+కలయుటకున్= నేలలో కలిసిపోవటానికి; మదిన్= మనస్సులో; పొగులు= పరితాపం; ఒలయన్= కలగగా.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధభూమిలో రథాలమీద ఉన్న గొడుగులు ముక్కలు ముక్కలై పెద్ద పెద్ద రాశులుగా పడి ఉన్నాయి. ధ్వజాలు ముక్కలై చెల్లాచెదురుగా పడి ఉన్నాయి. అరిగెలు, టెక్కెములు చిన్న చిన్న ముక్కలైపోయి మట్టిలో కలిసిపోయాయి. ఇవన్నీ చూచిన గాంధారికి పరితాప మధికమై.

విశేషం: మణిగణనికర వృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ వరుసగా నాలుగు నగణాలమీద ఒక సగణం ఉంటుంది. మొదటి అక్షరానికీ తొమ్మిదవ అక్షరానికీ యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

క. నుఱుమైన కాల్బలంబులు । నఱవఱ లయి యున్న యట్టి యరదంబులుఁ బెం
దఱచగు సూతాంగకములు । నొఱగిన రథ్యములగములు నుల్ల మలంపన్. 4

ప్రతిపదార్థం: నుఱుము+ఐన= చంపబడిన; కాల్బలంబులు= సైనికులు; అఱవఱలు+అయి+ఉన్న+అట్టి= చిన్న చిన్న ముక్కలుగా పడి ఉన్న; అరదంబులు= రథాలు; పెన్+తఱచు+అగు= ఎక్కడిపడితే అక్కడ కనిపిస్తున్న; సూత+అంగకములు= సారథుల అవయవాలు; ఒఱగిన= చనిపోయి నేలపైబడిన; రథ్యముల= గుర్రాల; గములు= గుంపులు; ఉల్లము= హృదయాన్ని; అలంపన్= బాధించగా.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధ భూమిలో చనిపోయిన సైనికుల దేహాలు, చిన్న చిన్న ముక్కలై పడి ఉన్న రథాలు, ఎక్కడపడితే అక్కడ పడి ఉన్న సారథుల దేహభాగాలు, నేల కొరిగిన గుర్రాల సముదాయాలు కనిపిస్తున్నాయి. వీటిని చూచి గాంధారి హృదయం తరుక్కుపోగా.

లయగ్రాహి:

రావుతుల తుండములు మావఁతుల నుగ్గుఁ దుర । గావలి శవంబులు గజావయవ రాశీ
భావభయదస్థలులుఁ బ్రేవులును గండలును । బ్రోవులయి పెన్మెదడుపై విరిసి రక్త

స్రావమునఁ బెల్లయిన రేవమునఁ జూడఁ గడు । నేవ మగుపట్ల మృతభావగతులయ్యున్
జీవములఁ బాయరొకొ? నా వికచ వక్త్రముల । తో వఱలు రాజులు మనోవికృతి సేయన్. 5

ప్రతిపదార్థం: రావుతుల= గుర్రాలు నడిపేవారి; తుండములు= ముక్కలు; మావఁతుల= మావటివాళ్ళ; నుగ్గున్= ముక్కలు; తురగ+ఆవలి= గుర్రపు సమూహాల; శవంబులు= శవాలు; గజ+అవయవ+రాశీభావ= ఏనుగుల అవయవాలు ముక్కలై రాశులుగా పడి ఉండటంవలన; భయద= భయాన్ని పుట్టించే; స్థలులున్= చోట్లు; ప్రేవులును= ప్రేగులూ; కండలును= కండలూ; ప్రోవులు+అయి= రాశులుగా పడి; పెన్మెదడు+పైన్ విరిసి= ఏనుగు వంటిపెద్ద జంతువుల మెదళ్ళ పైగా విచ్చిపోయి; రక్తస్రావమునన్= రక్త ప్రవాహంతో; పెల్లయిన రేవమునన్= అతిశయించిన విధంగా; చూడన్= చూడటానికి; కడున్= మిక్కిలి; ఏవము+అగు= రోత కలిగించే; పట్ల= చోట్ల; అమృతభాగవతులు+అయ్యున్= మరణించినప్పటికీ; జీవములన్= ప్రాణాలను; పాయరు+ఒక్కొ+నాన్= వదలిపెట్టరా? అనిపించేటట్లు; వికచ= తెరుచుకొన్న; వక్త్రములన్= నోళ్ళతో; వఱలు= ఒప్పుతున్న; రాజులు; మనోవికృతి+చేయన్= మనసుకు వికారం కలిగించగా.

తాత్పర్యం: గుర్రాలను నడిపే రౌతుల దేహాలు ఒకపక్క, ఏనుగులను నడిపే మావటివాండ్ర శరీరాలు ఒకపక్క ఖండఖండాలై పడి ఉన్నాయి. మరోవైపు గుర్రాల శవాలు, ఇంకొకవైపు ఏనుగుల అవయవాలు రాశులుగా పడి ఉన్నాయి. వాటిని చూస్తే గుండెల్లో గుబులు పుట్టేటట్లు ఉన్నది. ఎక్కడపడితే అక్కడ పేగులు, కండలు, పోగులుగా పడి ఉన్నాయి. ఏవో మృగాల పెద్ద మెదళ్ళు విచ్చిపోయి రక్తం ఏర్లు కట్టి పారుతున్నది. అదంతా చూడటానికి చాలా అసహ్యంగా ఉన్నది. మరణించినా ఇంకా జీవించి ఉన్నారా ఏమి! అనే తలపు కలిగేరీతిగా - రాజ్యాలు ఏలిన మహారాజులు నోళ్ళు తెరుచుకొని పడి ఉన్నారు. వీరినందరినీ చూసి గాంధారి మనస్సు కకావికలయిపోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. లయగ్రాహివృత్తంలోని ప్రతిపాదానికీ భ, జ, స, న, భ, జ, స, న, భ, య - అనే గణాలుంటాయి. 1-9-17-25 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

లయగ్రాహి:

హార రుచులన్ హృదయ హారితరమూర్తు లగు । వారు హరినీలమణి భారవిలసత్కే
యూర బహులాంశుచయ చారుతర రేఖులగు । వారు నవవజ్రరుచిరోరు ఘృణిమత్కో
టీర రమణీయులగు వారు గరుడాశ్మమయ । భూరికటకద్యుతివిహార పరిశోభా
స్ఫారులగు వారలును బోరఁబడి నెత్తురులఁ । గూరుటఁ గరంబెడఁద కారటము సేయన్. 6

ప్రతిపదార్థం: హార రుచులన్= ధరించిన దండల కాంతులచేత; హృదయహారితర= హృదయాలను మిక్కిలిగా ఆకర్షించే; మూర్తులు+అగువారు= శరీరాలు గలవారు; హరినీలమణి= ఇంద్రనీలమణుల; భారవిలసత్+కేయూర= ఆధిక్యంచేత ప్రకాశం పొందుతున్న భుజకీర్తుల; బహుల= అధికమైన; అంశుచయ= కిరణ సమూహంచేత; చారుతర= మిక్కిలి అందగించిన; రేఖులగువారు= విధంకలిగినవారు; నవవజ్ర= కొత్త వజ్రాలచేత; రుచిర= కాంతిమంతాలైన; ఉరు+ఘృణిమత్= పెద్ద వెలుతురుతోడి; కోటీర= కిరీటాలచేత; రమణీయులగు వారు= అందంగా ఉన్నవారు; గరుడ+అశ్మ+మయ= గరుడ పచ్చలతో నిండిన; భూరికటక= పెద్ద కడియాల; ద్యుతి= కాంతియొక్క; విహార= వ్యాప్తిచేత; పరిశోభా= మిక్కిలి శోభతో; స్ఫారులగు వారలును= నిండైన శోభతో కనిపిస్తున్నవారు (కూడా); పోరన్+పడి= యుద్ధంలో చనిపోయి; నెత్తురులన్+కూరుటన్= రక్తపు మడుగులో పడి ఉండటం; కరంబు= మిక్కిలిగా; ఎడఁదకున్= హృదయానికి; ఆరటము= ఆరాటం; చేయన్= కలిగించగా.

తాత్పర్యం: అక్కడపడి ఉన్న యుద్ధవీరులు ఎట్లా ఉన్నారంటే - ఒక్కొక్కరి మెడలో ఉన్న బంగారు హారాలచేత హృదయాలను మిక్కిలి ఆకర్షించేటట్లు వారి దేహాలు మిలమిలలాడుతున్నాయి. అత్యధికంగా ఇంద్రనీలమణులు పొదిగిన భుజకీర్తుల నుండి వెలువడే కాంతి సమూహంచేత వారి అందం ప్రత్యేకంగా కనిపిస్తున్నది. కొత్త వజ్రాలను పొదిగిన కిరీటాలు తళతళమెరుస్తూ ఆ వీరుల సౌందర్యాన్ని ప్రకటింపచేస్తున్నాయి. గరుడపచ్చలతో నిండిన పెద్ద పెద్ద కడియాలు వెలువరించే కాంతి దేహమంతటా పడి వారు అతి గంభీరంగా శోభాయమానంగా కనిపిస్తున్నారు. అట్లాంటి వీరులందరూ యుద్ధంలో చనిపోయి నెత్తురు మడుగులలో పడి ఉండటం చూసి గాంధారికి గుండెలో ఆరాటం కలుగగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: వృత్తలక్షణం - చూడండి స్త్రీ. 2. 5.

లయగ్రాహి:

అమ్ములును విండ్లుఁ బరిఘమ్ములును దోమర చ । యమ్ములును గుంతనికరమ్ములుఁ గనత్ఖ
డ్గమ్ములు నహీన ముసలమ్ములును జక్ర నివ । హమ్ములును లోనగు నసమ్మత మహోగ్రా
స్త్రమ్ములును గండలును నెమ్ములుఁ గపాలములు । సమ్మిళిత రూపశకలమ్ములయి సంగ్రా
మ మ్మతుల దారుణ విధమ్మగుటఁ దెల్పుట ధి । కమ్మగు కలంక హృదయమ్మున కొనర్పన్. 7

ప్రతిపదార్థం: అమ్ములును= బాణాలూ; విండ్లున్= ధనుస్సులూ; పరిఘమ్ములును= పరిఘలు; తోమరచయమ్ములును= ఈటెల సముదాయాలు; కుంతనికరమ్ములున్= బల్లెముల సముదాయాలు; కనత్= ప్రకాశించే; ఖడ్గమ్ములు= కత్తులూ; అహీన= గొప్పవైన; ముసలమ్ములును= రోకళ్ళు (పెద్ద దుడ్డు కర్రలు); చక్రనివహమ్ములును= చక్రములచే ఆయుధాలూ; లోనగు= మొదలైన; అసమ్మత= భయంకరమైన; మహా+ఉగ్ర+అస్త్రమ్ములును= మహాక్రూరమైన ఆయుధాలు; కండలును= కండలూ; ఎమ్ములున్= ఎముకలూ; కపాలములున్= పుర్రెలు; సమ్మిళిత రూప శకలమ్ములు+అయి= అన్నీ కలిసిపోయి ముక్కలు ముక్కలై; సంగ్రామమ్ము= యుద్ధము; అతుల= సాటిలేని; దారుణ= భయంకరమైన; విధమ్ము+అగుటన్= విధంగా కలదని; తెల్పుట= తెలుపుతూ ఉండటం; హృదయమ్మునకున్= హృదయానికి; అధికమ్ము+అగు= మిక్కిలి; కలంక= బాధ; ఒనర్పన్= కలిగించగా.

తాత్పర్యం: అమ్ములు, ధనుస్సులు, పరిగెలు, ఈటెలు, బల్లెములు, తళతళలాడుతున్న కత్తులు, పెద్దపెద్ద దుడ్డు కర్రలు, చక్రాలు మొదలైన మహాక్రూరమైన ఆయుధాలు, మరొకవైపు కండలు, ఎముకలు, పుర్రెలు కలిసిపోయి ముక్కలు ముక్కలుగా పడి ఉండటం చూస్తే జరిగిందే మహా ఘోరయుద్ధమని తెలుపుతూ ఉండటం గాంధారి హృదయానికి మిక్కిలి బాధ కలిగించగా.

విశేషం: వృత్తలక్షణం - చూడండి. స్త్రీ. 2.5.

లయగ్రాహి:

కుత్తుకలబంటి యగు నెత్తురులు దోయికుల । నెత్తి చవిగ్రోలుచును జిత్తములు దృప్తిన్
జొత్తిలి నితాంత మదమత్తములుగాఁ జటుల । నృత్తములు సేయుచుఁ జలత్తను వికారో
ద్వృత్తపటుహాసముల రిత్తలగు దుర్వచన । వృత్తులను నొందొరుల నొత్తికొని మాంసం
బత్తి తినుటన్ వికటవృత్తులగు రాక్షసుల । మొత్తము పరిక్షుభితచిత్తత యొనర్పన్. 8

ప్రతిపదార్థం: కుత్తుకలబంటి+అగు= కంఠాలవరకు; నెత్తురులు= రక్తాన్ని; దోయిళులన్= దోసిళ్ళతో; ఎత్తి+చవిన్+క్రోలుచును= ఎత్తుకొని ఇష్టంగా తాగుతూ; చిత్తములు= మనస్సులు; తృప్తిన్+జొత్తిలి= తృప్తితో మునిగిపోయి; నితాంత మదమత్తములుగాన్= మిక్కిలి మదించి; చటుల నృత్తములు+చేయుచున్= భయంకరమైన చిందులువేస్తూ; చలత్తనువికార+ఉద్వృత్త= ఊగుతున్న దేహవికారాలచేత మితిమీరిన; పటు= మొరటు; హాసములన్= నవ్వులతో; రిత్తలు+అగు= వ్యర్థాలైన; దుర్వచన వృత్తులను= బూతుమాటలతో; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; ఒత్తికొని= తోసుకొంటూ; మాంసంబు+అత్తి+తినుటన్= అందరూ కలిసి మాంసం తినటంలో; వికటవృత్తులు+అగు= భయంకరంగా ప్రవర్తించే; రాక్షసుల మొత్తము= రాక్షసుల గుంపు; పరిక్షుభిత= మిక్కిలి కలత పొందిన; చిత్తతన్= మనస్థితిని; ఒనర్పన్= కలిగించగా.

తాత్పర్యం: గొంతుకలదాకా రక్తాన్ని దోసిళ్ళతో ఎత్తుకొని మహా ఇష్టంగా త్రాగుతూ, ఆ తృప్తిలో కరిగిపోయి మదమత్తులై చిందులువేస్తూ ఊగిపోతున్న దేహ వికారాలచేత ఎగిరెగిడిపడుతూ మొరటు నవ్వులతో బూతులు మాట్లాడుతూ ఒకరినొకరు తోసుకొంటూ అందరూ కలిసి మాంసం తినటంలో అతిభయంకరంగా వర్తిస్తున్న రాక్షసుల గుంపు గాంధారి మనస్సును మిక్కిలిగా కలచివేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: వృత్తలక్షణం - చూడండి. స్త్రీ. 2. 5

సీ. ప్రేవులు గండలు పెఱికి పేటాడి యం । గదఁగొని మెదళుల గల్చికొనుచు
రాగిలి రక్తంబు ద్రావుచు లోచన । గుళికల నొలిచి మ్రింగుచును గుండె
కాయ లాదట మెయిఁ గబళించుచును గ్రొవ్వు । దెమలచి నమలుచు నెముక యూట
చవిగొని యానుచుఁ జావకయున్న రూ । పులు సచ్చుటకుఁ గాఁగఁ బెలుచఁ దన్ని

తే. కొనిన దెఱఁబాయఁ బాఱుచుఁ జెనకి తొడరి । కాటులాడుచు నున్న సృగాలములును
గాకములు రాపులుఁగులును గ్రద్దలును వృ । కంబులును మానసము వికలంబు సేయ. 9

ప్రతిపదార్థం: ప్రేవులు= పేగులను; కండలు= కండలను; పెఱికి= ఊడబెరికి; పేటాడి= ముక్కలు చేసి; అంగదన్+కొని= ఆకలికొని; మెదళులు= మెదళ్ళను; అగల్చికొనుచున్= ఊడబెరుక్కొని; రాగిలి= ఆసక్తితో; రక్తంబున్+త్రావుచు= రక్తం త్రాగుతూ; లోచన గుళికలన్= కంటి గుడ్లను; ఒలిచి= ఒలుచుకొని; మ్రింగుచును= మింగుతూ; గుండెకాయలు= గుండెకాయల్ని; ఆదటమెయిన్= ఎంతో ఆపేక్షతో; కబళించుచును= మింగుతూ; క్రొవ్వున్+తెమలిచి= కొవ్వును ఊడదీసి; నమలుచున్= తింటూ; ఎముక+ఊట= మూలుగును; చవిగొని+అనుచున్= రుచిచూస్తూ జుర్రుతూ; చావక+ఉన్న= ఇంకా చావకుండా ఉండే; రూపులు= శరీరాలు చచ్చుటకున్+కాఁగన్= చావటానికై; పెలుచన్= మిక్కిలిగా; తన్నికొనినన్= తన్నుకొంటుండగా; తెఱఁబాయన్= ప్రాణాలుపోయేలా; పాఱుచున్= మీద ఎగురుతూ; చెనకి= ఎదిరించి; తొడరి= పూనికతో; కాటులాడుచున్= కొట్లాడుతూ; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; సృగాలములు= నక్కలు; కాకములు= కాకులూ; రాపులుఁగులును= రాబందులూ; గ్రద్దలును; వృకంబులు= తోడేళ్ళు; మానసము= మనసును; వికలంబు+చేయన్= కలచివేస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధభూమిలో పేగులను కండలను ఊడబెరికి ముక్కలుచేసి ఆకలిగొని తింటూ, మెదళ్ళను ఊడబెరుక్కొని ఆసక్తితో రక్తం తాగుతూ, కంటిగుడ్లను ఒలుచుకొని మింగుతూ, గుండెకాయలను ఎంతో ఆసక్తిగా కబళిస్తూ ఎముకలలోని మూలుగును రుచిచూస్తూ జుర్రుతూ, ఇంకా చావకుండా ఉండే శరీరాలు తన్నుకొంటుండగా

ప్రాణాలుపోయేటట్లు పైన ఎగురుతూ, ఎదుర్కొని ఎంతో పూనికతో ఒకదానితో ఒకటి కొట్లాడుతూ ఉన్న తోడేళ్ళు, కాకులు, రాపులుగులు, గద్దలు, నక్కలు గాంధారి మనస్సును కలచి వేయగా.

వ. అగ్గాంధార రాజనందన కలను గలయం గనుంగొనియెఁ దదవసరంబున సాత్యవతేయుండు కౌంతేయుల రావించి 'బంధు శవంబులకుఁ గాలోచితాచార సహితంబుగా నగ్ని సంస్కారంబు సేయుం'డని పనిచి యంతర్ధానంబు సేసె. వారు ధృతరాష్ట్రుం బొదివికొని వాసుదేవపురస్సరులయి యప్పనికిం జనుచుఁ గౌరవకాంతలఁ దత్ప్రదేశంబునకు నడపించిన నప్పడఁతులు పతులును సుతులును సోదరులును బౌత్రులును మిత్రులును గుణపంబులై పడియున్నఁ జూచి చెయ్వేది మేదిని నొఱగువారును వా విడిచి యఱచువారును బురపురం బొక్కువారును బడిపొరలుచుఁ బొగులువారును వేనలులు వీడి వెన్నుల విరియం దిరుగువారును బలవించువారును బేర్కొని యగ్గించువారును మ్రాన్పడువారును మోములుం దలలును మోఁదుకొనువారును నై రప్పు డా దుర్యోధనజనని జనార్దనుం బేర్కొని చేరంబిలిచి పరమశోకార్తయగుచు నతని కిట్లనియె. 10

ప్రతిపదార్థం: ఆ+గాంధార రాజనందన= ఆ సుబలరాజుకుతురు గాంధారి; కలనున్= యుద్ధభూమిని; కలయన్+కనుంగొనియెన్= అంతా పరికించింది; తద్+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సాత్యవతేయుండు= వ్యాసుడు; కౌంతేయులన్= పాండవులను; రావించి= పిలిపించి; బంధు శవంబులకున్= బంధువుల శవాలకు; కాలోచిత+ఆచార సహితంబుగాన్= ఆ సమయానికి తగిన ఆచారాలను అనుసరించి; అగ్నిసంస్కారంబు+చేయుండు+అని= అగ్ని సంస్కారం చేయండి అని; పనిచి= ఆనతి ఇచ్చి; అంతర్ధానంబు+చేసెన్= అంతర్ధానమయ్యాడు; వారు= ఆ పాండవులు; ధృతరాష్ట్రున్+పొదివికొని= ధృతరాష్ట్రుని చుట్టుకొని (పరివేష్టించి); వాసుదేవ పురస్+సరులయి= శ్రీకృష్ణుడు ముందు నడుస్తుండగా; ఆ+పనికిన్+చనుచున్= ఆ బంధువుల అగ్నికార్యం కోసం వెళ్తూ; కౌరవకాంతలన్= కౌరవ స్త్రీలను; తద్+ప్రదేశంబునకున్= ఆ చోటికి; నడిపించినన్= పిలుచుకొని వెళ్ళగా; ఆ+పడఁతులు= ఆ స్త్రీలు; పతులును= భర్తలు; సుతులును= కుమారులు; సోదరులును= తమ్ముళ్ళు, అన్నలు; పౌత్రులును= మనుమళ్ళు; మిత్రులును= స్నేహితులు; కుణపంబులు+ఐ= శవాలై; పడి+ఉన్నన్+చూచి= పడి ఉండగా చూసి; చెయ్యు+ఏది= చేష్టలుడిగి; మేదినికిన్= నేలమీదికి; ఒఱగువారును= ఒరిగిపోయేవారు; వా+విడిచి= నోరుతెరచి; అఱచువారును= అరుస్తున్నవారు; పురపురన్+పొక్కువారును= తహతహలాడుతూ దుఃఖించేవారూ; పడిపొరలుచున్= నేలమీదపడి పొర్లుతూ; పొగులు వారును= పరితపిస్తున్నవారు; వేనలులు+వీడి= జడలు వీడిపోయి; వెన్నులన్+విరియున్= వీపులమీద పరచుకొని ఉండగా; తిరుగువారును= తిరుగుతున్నవారు; పలవించువారును= పిచ్చి పిచ్చిగా అరుస్తున్నవారు; పేర్కొని= ఆయా మృతవీరుల పేర్లు పెట్టి పిలుస్తూ; అగ్గించువారును= వారిని పొగడుతున్నవారు; మ్రాను+పడువారును= నిశ్చేష్టులవుతున్నవారు; మోమున్+తలలును= ముఖాలను, తలలను; మోఁదుకొనువారును= కొట్టుకొనేవారు; ఐరి= అయ్యారు; అప్పుడు; ఆ; దుర్యోధనజనని= ఆ గాంధారి; జనార్దనున్+పేర్కొని= కృష్ణుడిని పేరుపెట్టి పిలిచి; చేరన్+పిలిచి= దగ్గరకు రమ్మని; పరమశోకార్తయగుచున్= మిక్కిలి దుఃఖంతో దీనురాలై; అతనికిన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: గాంధారి ఇట్లా బాధపడుతూ ఆ యుద్ధభూమిని అంతా పరికించింది. ఆ సమయంలో వ్యాసమహర్షి పాండవులను పిలిపించి 'మృతులైన బంధువుల శవాలకు ఆ కాలానికి తగిన ఆచారాలతో కూడిన అగ్ని సంస్కారం చేయండి' అని ఆనతిచ్చి అంతర్ధాన మయ్యాడు. అపుడు పాండవులు ధృతరాష్ట్రుడిని నడిపించుకొంటూ శ్రీకృష్ణుడు ముందు నడుస్తుండగా ఆ బంధువులకు దహన సంస్కారం చేయటంకొరకు వెళ్తూ కౌరవస్త్రీలను ఆ ప్రదేశానికి

తీసికొని వెళ్ళారు. అక్కడ వారు తమతమ భర్తలు, కొడుకులు, తమ్ముళ్ళు, అన్నలు, మనుమళ్ళు, స్నేహితులు శవాలై పడి ఉండగా చూచి చేష్టలుడిగి నేలమీద ఒరిగిపోయారు. నోళ్ళు తెరచి హాహాకారాలు చేస్తున్నారు. తహతహలాడుతూ నేలమీదపడి పొర్లుతూ పరితపిస్తున్నారు. జడలు వీడిపోయి వీరుల పేర్లు పెట్టి పిలుస్తూ వారి గుణగణాలను గురించి చెప్పుతున్నారు. నిశ్చేష్టులై కొయ్యబారిపోతున్నారు. ముఖాలను, తలలను మోదుకొంటున్నారు. అప్పుడు గాంధారి కృష్ణుడిని పిలిచి దగ్గరికి రమ్మని మిక్కిలి దుఃఖంతో దీనురాలై అతడితో ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: కాలోచితమైన ఆచారం - అంటే కొంత వివరించాలి. ఇక్కడ చేస్తున్నది సామూహిక దహన సంస్కారం. దీని పద్ధతి సాధారణ పితృ ప్రేతకర్మవంటిది కాదని అర్థం. అందుకే ఆ సమయానికి తగిన పద్ధతిలో చేశారని అర్థం.

గాంధారి పాలికలను చూచి కృష్ణునితోఁ జెప్పి దుఃఖించుట (సం. 11-16-18)

సీ. 'చూడుము ధృతరాష్ట్ర కోడండ్రఁ గన్నార । వీరె కన్నీరు పై వెల్లి గొనఁగ
దీనతఁ బొందెడు నాననంబుల విప్ర । లాపంబులైన సల్లాపములను
నడలు చొండొరులకు నన్నలఁ దమ్ముల । రూపించి వేర్వేఱఁ జూపుటయును
బొరిమొగంబులు సూచి పురుపురఁ బొక్కుచుఁ । దలలల్లం దూలంగ నిలుచుటలును

తే. గలిగి యలిగెడు వారి కన్నులకుఁ బండు । వగుచునున్నారు కాకులు మగల తనువు
లెక్కియున్నను చేష్టలు దక్కి కొంద । అడువఁ జేయాడకున్నవా రంబుజాక్ష! 11

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ+అక్ష!= కమలనేత్రుడవైన కృష్ణా!; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుని; కోడండ్రన్= కోడళ్ళను; కన్నారన్= కళ్ళారా; చూడుము; వీరె= ఇదుగో వీరే ఆ కోడళ్ళు; కన్నీరు= కంటినీరు; పై+వెల్లికొనఁగన్= ముఖంపైన ప్రవహిస్తుండగా; దీనతన్+పొందెడు+ఆననలంబులన్= దైన్యంతో కూడిన ముఖాలతో; విప్రలాపంబులైన= పొంతనలేని; సల్లాపములను= మాటలతో; అడలుచున్= దుఃఖిస్తూ; ఒండొరులకున్= ఒకరు మరొకరికి; అన్నలన్= తమ అన్నలను; తమ్ములన్= తమ్ముళ్ళను; రూపించి= నిర్ణయించి; వేర్వేఱన్= వేరు వేరుగా; చూపుటయును= చూపించటం; పొరిన్= క్రమంగా; మొగంబులు= ముఖాలు; చూచి; పురపురన్+పొక్కుచున్= తహతహలాడుతూ ఏడుస్తూ; తలలు+అల్లన్+తూలంగన్= తలలు వాలిపోతూ ఉండగా; నిలుచుటలును= ఎట్లాగో నిలదొక్కుకొని నిలబడి ఉండటం; కలిగి; అలిగెడువారి= కోపగించుకొన్నవారి; కన్నులకున్= కళ్ళకు; పండువు+అగుచున్+ఉన్నారు= విందు అవుతున్నారు; కాకులు; (తమ); మగల తనువులు= భర్తల దేహాలు; ఎక్కి+ఉన్నను= ఎక్కిఉన్నా; చేష్టలు+తక్కి= నిశ్చేష్టలై; కొందఱు= కొందరు స్త్రీలు; అడువన్= తోలటానికి; చేయి+అడకున్నారు= చేయి ఆడించుకున్నారు.

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! ధృతరాష్ట్ర మహారాజు కోడళ్ళను చూడుము. ఇదుగో వీరే వారు! కంటినీరు ముఖాలపైన వెల్లువలుగట్టగా అతిదీనమైన ముఖాలతో పొంతన లేని పలుకులతో, పుట్టెడు దుఃఖంతో, ఒకరి కొకరు చనిపోయిన తమ అన్నదమ్ముల ముఖాలు చూచి ఇది 'ఫలానా వారిదే' అని నిర్ణయిస్తూ చూపిస్తున్నారు. చూపించి తాము చూచి మళ్ళీ తహతహలాడుతూ ఏడుస్తూ తలలు వాలిపోతుండగా ఎట్లాగో నిలదొక్కుకొని నిలబడి ఉన్నారు. వీళ్ళమీద కసి ఉన్నవారికి ఈ నాటికి 'కన్నులపండుగు' అయింది. తమ భర్తల దేహాలపై కాకులు కూర్చొని ఉన్నా వాటిని తోలటానికి చెయ్యి ఎత్తలేని స్థితిలో ఉన్న ఈ ఆడవారిని చూస్తే ఎంత బాధ అవుతుందో చూడుము.

విశేషం: అంత దుఃఖంలోనూ పగవారిని గురించి స్మరించటంలోనే మనుష్య సహజమైన అజ్ఞానం ఉన్నది. మమతానుబంధాలు అధికంగా ఉన్న స్త్రీలలో అది మరింత అధికమని నిరూపించటానికే 'స్త్రీ పర్వ' మనేపేరు వ్యాసమహర్షి ఉంచాడు. దుఃఖంలోనూ ద్వేషం, అసూయ, పట్టుదలలు నశించవని అర్థం.

మానిని:

కూలియుఁ గాంతి యిగుర్పఁగఁ దేజము గుందక వహ్నులు గ్రూరశిఖా
జాల మడంగియుఁ జాయ వెలింగెడు చందము నొందిరి శల్యుఁడుఁ బాం
చాలుఁడుఁ గర్ణుఁడుఁ జాపగురుండును శాంతనవుండు నిజంబున కీ
బాలుఁడు వీరి ప్రభం గడచెం గుణభద్రునిఁ గంటె సుభద్రసుతున్. 12

ప్రతిపదార్థం: శల్యుఁడు; పాంచాలుఁడు= ద్రుపదుడు; కర్ణుఁడు; చాపగురుండును= ద్రోణుడూ; శాంతనవుండు= భీష్ముడు (వీరంతా); కూలియున్= చనిపోయికూడా; తేజము+కుందక= కాంతి తగ్గక; కాంతి+ఇగుర్పఁగన్= కొత్తకాంతులీనుతూ; వహ్నులు= అగ్నులు; క్రూర= తీక్ష్ణమైన; శిఖాజాలము= జ్వాలల సమూహం; అడంగియున్= తగ్గిపోయినా; చాయ= కాంతి; వెలింగెడు చందమున్= ప్రకాశించే విధాన్ని; ఒందిరి= పొందారు; నిజంబునకున్= నిజానికి; ఈ బాలుఁడు= ఈ బాలుడైన అభిమన్యుడు; వీరి ప్రభన్= వీరందరి కాంతిని; కడచెన్= అధిగమించాడు; గుణభద్రునిన్= సుగుణవంతులలో శ్రేష్ఠుడైన; సుభద్రసుతున్= సుభద్ర కుమారుడైన అభిమన్యుడిని; కంటె?= చూచావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! శల్యుడు, ద్రుపదుడు, కర్ణుడు, ద్రోణుడు, భీష్ముడు వీరంతా యుద్ధంలో చనిపోయినా, మంటలు తగ్గాక కూడా అగ్ని కాంతి ఎట్లా కొత్త కొత్తగా పుట్టుతూ ఉంటుందో అట్లా ప్రకాశం తగ్గకుండా ఉన్నారు. నిజానికి వీరందరికన్నా ఎక్కువ కాంతితో అభిమన్యుడు మెరిసిపోతున్నాడు. సుగుణాలఖని ఈ సుభద్రకొడుకు ఈ బాలుడిని చూచావా? (శవంలో కూడా జీవకాంతులు తగ్గలేదని అర్థం).

విశేషం: అలం: ఉపమ. వృత్తలక్షణానికి చూడండి స్త్రీ. 1.90

ఆ. ప్రభువు లంతనంత రాజిల్ల నెడనెడ । వీరయోధతతులు వెలుఁగుచుండ
గ్రహచయమునఁ దారక ప్రకరంబున । బొలుచు గగనతలముఁ బోలెఁ గలను. 13

ప్రతిపదార్థం: ప్రభువులు= రాజులు; అంతన్+అంతన్= అక్కడక్కడా; రాజిల్లన్= ప్రకాశిస్తుండగా; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడా; వీరయోధతతులు= వీరులైన యోధుల సమూహాలు; వెలుఁగుచుండన్= ప్రకాశిస్తుండగా; గ్రహచయమునన్= గ్రహాలరాశితోనూ; తారక ప్రకారంబునన్= నక్షత్రాల సముదాయంతోనూ; పొలుచు= ఒప్పినటువంటి; గగన తలమున్= ఆకాశతలాన్ని; కలను= యుద్ధభూమి; పోలన్= పోలి ఉంది.

తాత్పర్యం: అక్కడక్కడా రాజులు, అక్కడక్కడా యుద్ధవీరులు కాంతులీనుతూ ప్రకాశిస్తుండగా ఈ యుద్ధభూమి గ్రహరాశులతోనూ, నక్షత్రసముదాయాలతోనూ వెలిగే ఆకాశంవలె కనిపిస్తున్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సీ. అర్జున భీష్మ చాపాచార్య భీమ క ఱ్ణాదుల మహిత దివాస్త్ర వితతు
లాడిన నొండొక కీడు రానేరమి । వీతవికారమై వీరయోధ
చారుశరీరసంచయ ముండఁగా దీనిఁ । గంకశివాగృధ్రకాకకులము
లాదిగాఁ గలుగు క్రవ్యాదముల్ వీఁకు వీఁ । కాడుట నెంగిలి యయ్యెనకట!

తే. హంసతూలికా తల్పములందుఁ బొందు । భోగిజనముల మృదుగాత్రములు ముకుంద!
కంటె పరుసని ధరణి భాగమునఁ గూలి । యున్న యవి సూచువారల యుల్ల ముడుక. 14

ప్రతిపదార్థం: ముకుంద!= ఓ కృష్ణా!; అర్జున; భీష్మ; చాపాచార్య= ధనుర్విద్యాగురుడైన ద్రోణ; భీమ; కర్ణాదుల= కర్ణుడు మొదలైన మహావీరుల; మహిత= గొప్పవైన; దివ్యాస్త్ర వితతులు= దివ్యమైన అస్త్రసముదాయాలు; ఆడినన్= నాటుకోగా; ఒండొక= ఏ ఒక్క; కీడు రానేరమిన్= అపాయం కలుగనందువలన; వీత= పోయిన; వికారమై= వికారం కలిగినదై (ఏ వికారం లేకుండా); వీరయోధ= వీరులైన యోధుల; చారు= అందమైన; శరీర సంచయము= శరీర సముదాయం; ఉండఁగాన్= యుద్ధభూమిలో ఉండగా; దీనిన్= దీనిని; కంక= రాపులుగులు; శివాగృధ్రకాకకులములు= నక్కలు, గ్రద్దలు, కాకులు - వీటి సముదాయం; ఆదిగాఁగలుగు= మొదలైనటువంటి; క్రవ్యాదముల్= మాంసాన్ని తినేవి; వీఁకు వీఁకాడుటన్= ఉద్ధతితో చెలరేగి పరాక్రమించటంవలన; ఎంగిలి+అయ్యెన్+అకట!= అయ్యో! ఎంగిలి అయిపోయింది; హంసతూలికా తల్పములందున్= బూరుగు దూదితో చేసిన పరుపులందు; పొందు= విశ్రమించే; భోగిజనముల= ఈ భోగపురుషుల; మృదుగాత్రము=మెత్తటి శరీరాలు; చూచువారల= చూచేవారి; ఉల్లము+ఉడుకన్= హృదయాలు పరితపించే విధంగా; పరుసని= కఠినమైన; ధరణిభాగమునన్= నేలమీద; కూలి= పడి; ఉన్నయవి= ఉన్నాయి; కంటె= చూచావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! అర్జున, భీష్మ, ద్రోణ, భీమ, కర్ణాదుల దివ్యాస్త్ర సముదాయాలు నాటినా కించిత్తు కీడు వాటిల్లని ఈ మహావీరుల దేహాలను రాపులుగులు, నక్కలు, గ్రద్దలు, కాకులు ఆక్రమించి పొడిచి పొడిచి ఎంగిలిచేశాయి. అయ్యో! హంసతూలికాతల్పాలలో విశ్రమించే ఈ విలాసపురుషుల శరీరాలు కఠినమైన ఈ నేలపై పడి ఉన్నాయి. చూచేవారికి గుండెలు తరుక్కుపోతున్నాయి. చూచావా?

క. చెవిని సొగియించు వీణా । రవమును గానంబు వేణురావము నిత్యో
త్సవముగ విను రాజులకడ । శివారుతము చెలఁగుచునికి చిత్త మలంచెన్. 15

ప్రతిపదార్థం: చెవినిన్= చెవులను; సొగియించు= సుఖింపచేసేటువంటి; వీణానాదం; గానంబు= పాట; వేణురావము= పిల్లనగ్రోవి ధ్వని; నిత్య+ఉత్సవముగన్= ప్రతిరోజూ సంతోషదాయకమైన వినోదంగా; విను= వినేటువంటి; రాజులకడన్= రాజుల సమీపంలో; శివారుతము= ఆడు నక్కల ఊళలు; చెలఁగుచునికి= ధ్వనిస్తూ ఉండటం; చిత్తము= హృదయాన్ని; అలంచెన్= బాధపెట్టుతోంది.

తాత్పర్యం: ప్రతిరోజూ వినోదకార్యక్రమాలుగా చెవులను సుఖింపచేసే వీణానాదాన్ని, మధురగానాన్ని వేణుధ్వనులను వినేటువంటి రాజుల వద్ద నక్కలు ఊళలు విజృంభించటం చూస్తే హృదయం కలత పొందుతున్నది.

తే. సారచందనహృద్య కస్తూరి కాది । లేపనాలిప్తి నుండెడు భూపవర్యు
లకట! శోణితపంకదిగ్ధాంగులగుటఁ । గనుట కోర్వరాదయ్యెడుఁ గమలనాభ!. 16

ప్రతిపదార్థం: సార= శ్రేష్ఠమైన; చందన= శ్రీగంధం; హృద్య= మనోహరమైన; కస్తూరిక+ఆది= కస్తూరి, పునుగు, జవ్వాది మొదలైన; లేపన= లేపనాల; ఆలిప్తిన్= పూతతో; ఉండెడు= సుగంధాలు చిమ్ముతూ ఉండే; భూపవర్యులు= రాజులు; అకట!= అయ్యో!; శోణిత= రక్తమనే; పంక= బురదచేత; దిగ్ధ+అంగులగుటన్= పూత పూయబడిన శరీరాలు కలవారు కావటం వలన; కమలనాభ!= ఓ కృష్ణా!; కనుటకున్= చూడటానికి; ఓర్వరాదు+అయ్యెడున్= భరింటానికి వీలుకాకుండా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: శ్రేష్ఠమైన శ్రీగంధం, మనోహరమైన కస్తూరి, పునుగు, జవ్వాది మొదలైన లేపనాలతో సుగంధాలు చిమ్ముతూ అందంగా కనిపించే ఈ రాజుల శరీరాలు రక్తమనే బురద పూత పూయబడి చాలా దారుణంగా అగుపిస్తున్నాయి. కృష్ణా! ఎట్లా చూచి భరించటం?

క. వనితలు మేలపుమెయి మెలు । పునఁ దిగిచిన నొప్పు హారములు మొదలగు ప్ర
న్నని తొడవులు గ్రద్దలు దివి । య నరేంద్రులు గొందఱునికి యచ్యుత! కంటే? 17

ప్రతిపదార్థం: అచ్యుత!= కృష్ణా!; మేలపు మెయిన్= సరదాగా; వనితలు= తమ ప్రియురాళ్ళు; మెలుపునన్= నెమ్మదిగా; హారములు మొదలగు= దండలు మొదలైన; ప్రన్నని= చక్కటి; తొడవులు= ఆభరణాలు; తివియన్= తీసివేయగా; ఒప్పు= ప్రకాశించే; రాజులు; కొందఱు(ఇక్కడ); (ఆ నగలను); గ్రద్దలు= గద్దలు; తివియన్= లాగిపారవేస్తుండగా; ఉనికి= ఇలా పడిఉండటం; కంటే?= చూస్తున్నావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! తమ ప్రియురాళ్ళు సరదాకొరకు తాము ధరించిన చక్కని ఆభరణాలను హారాలను తీసివేస్తుండగా ప్రకాశించే రాజులు ఆ నగలనే గ్రద్దలు క్రూరంగా లాగివేస్తుండగా ఈ యుద్ధభూమిలో చలనం లేకుండా పడి ఉన్నారు. చూస్తున్నావు కదా!

క. ప్రాణంబులు విడిచియును గృ । పాణాదులు విడువకున్న భటు లారయ స
ప్రాణుల పోలెం బ్రధన । క్షోణికిఁ దొడవగుచు నున్కి చూడుము కృష్ణా! 18

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= వాసుదేవా!; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; విడిచియును= విడిచిపెట్టికూడా; కృపాణ+ఆదులు= కత్తులను కటార్లను; విడువక+ఉన్న= చేతులలో అట్లాగే పట్టుకొని ఉన్న; భటులు= యోధులు; ఆరయన్= బాగాచూస్తే; సప్రాణుల పోలెన్= బ్రతికి ఉన్న వారిలాగా; ప్రధన క్షోణికిన్= యుద్ధ భూమికి; తొడవు+అగుచున్= ఆభరణాలౌతూ; ఉన్కి= ప్రకాశిస్తూ ఉండటం; చూడుము.

తాత్పర్యం: వాసుదేవా! ప్రాణాలు వదిలినా కూడా కత్తులను కటార్లను తమ చేతుల్లోనే ఉంచుకొని ఉన్న ఈ వీరులు బాగా చూస్తే బ్రతికి ఉన్నవారివలెనే కనిపిస్తున్నారు. ఈ యుద్ధభూమికి సమర్పించబడిన ఆభరణాలవలె అగుపిస్తున్నారు - చూస్తున్నావా?

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. సూరెలను నందిజను లిం । పారఁగ వినుతింప నొప్పునట్టి మహీశుల్
నారీజనములు సుట్టుం । జేరి పనవుచుండ నునికి సేసె నలంతన్. 19

ప్రతిపదార్థం: సూరెలను= ప్రక్కలను; వంది జనులు= వంది మాగాధులు; ఇంపు+ఆరఁగన్= మనోహరంగా; వినుతింపన్= స్తోత్రాలు చేస్తుండగా; ఒప్పునట్టి= ప్రకాశించేటువంటి; మహీశుల్= రాజులు; నారీజనములు= తమ తమ స్త్రీలు; చుట్టున్+చేరి= చుట్టూచేరి; పనవుచుండన్= ఏడుస్తూ ఉండగా; ఉనికి= ఇట్లా ఉండటం; అలంతన్= దుఃఖాన్ని; చేసెన్= కలిగిస్తోంది.

తాత్పర్యం: వందిమాగధులు చుట్టూ నిలబడి మనోహరంగా స్తోత్రపాఠాలు చెప్పుతూ ఉంటే ప్రకాశించేటువంటి రాజులు తమతమ స్త్రీలు చుట్టూ చేరి హృదయవిదారకంగా ఏడుస్తుండగా ఇట్లా పడి ఉండటం ఎంతో బాధను కలిగిస్తున్నది.

తే. కూరు మొన పెట్టినట్టులు గొంద ఱుజ్జ్వ । లాయుధములు గంకటములు నమర నున్నఁ
జూచి చావని వారని చూడు చేర । నరుగకున్నవి కంక గృధ్రాదు లనికి. 20

ప్రతిపదార్థం: కొందఱు= కొందరు యుద్ధవీరులు; కూరు మొనపెట్టిన+అట్టులు= కునుకుతీస్తున్నవారివలె; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; ఆయుధములు= ఆయుధాలు; కంకటములు= కవచాలు; అమరన్= ఒప్పగా; ఉన్నన్= ఉండగా; చూచి; చావని వారని= చనిపోయినవారు కారని (అంటే బ్రతికినవారేనని); కంక= రాపులుగులు; గృధ్ర+ఆదులు= గద్దలు మొదలైనవి; అనికిన్= యుద్ధభూమివైపు; అరుగక+ఉన్నవి= వెళ్ళకుండా ఉన్నాయి; చూడు= చూడుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! అటుచూడుము కొంతమంది వీరులు మెరిసిపోతున్న ఆయుధాలతో తళతళలాడుతున్న కవచాలతో కునుకుతీస్తున్నవారివలె అగుపిస్తూ ఉండటం చూచి వారు బ్రతికినవారే అని రాపులుగులు, గద్దలు ఆవైపుకి రాకుండా దూరదూరంగానే ఉంటున్నాయి.

విశేషం: అలం: భ్రాంతిమంతం.

వ. ఇది యంతయు నీచే సాధితంబైన కార్యం' బని పలికి వెండియు. 21

తాత్పర్యం: ఇదంతా నీవు సాధించిన ఘనకార్య'మని ఎత్తిపొడిచి గాంధారి మళ్ళీ ఇట్లా అంటున్నది.

సీ. 'అట్టలకడ యుత్తమాంగముల్ గానక । యలమట నలుగడ లరయువారుఁ
దలలు చేతులఁగొని తనువు లుత్తలమునఁ । దఱచు పీనుఁగులలోఁ దడవు వారు
శిరములు మేనులఁ జేర్చి భావించి ని । జాస్యముల్ వ్రేసికొం చఱచువారు
తునియలు పెక్కైనఁ బనివడి గూర్చి రూ । పులు గనుంగొని మూర్ఛ మునుఁగువారు

తే. నైన కౌరవపాంచాలి మానినీ జ । నముల నచ్యుత! చూడుము నాథజనక
పుత్రసోదరశవముల పాంతకేఁగి । పెక్కు దురవస్థ లొందెద రక్కటకట! 22

ప్రతిపదార్థం: అచ్యుత!= కృష్ణా!; అట్టలకడన్= మొండెముల దగ్గర; ఉత్తమాంగముల్= తలలు; కానక= కనిపించక; అలమటన్= దుఃఖంతో; నలుగడలు= నాలుగువైపులా; అరయువారు= తిరిగిచూస్తున్నవారు; తలలు; చేతులన్+కొని= చేతుల్లో పట్టుకొని; తనువులు= మొండెములను; ఉత్తలమునన్= పరితాపంతో; తఱచు= అధికమైన; పీనుఁగులలోన్= శవాలలో; తడవువారు= వెదికి చూచేవారు; శిరములు= తమకు దొరికిన తలలను; మేనులన్+చేర్చి= శరీరాలతో చేర్చి; భావించి= తమవారిని

పోల్చుకొని; నిజ+ఆస్యముల్= తమ ముఖాలను; వ్రేసికొంచున్= మొత్తుకొంటూ; అఱచువారు= ఏడ్చేవారు; తునియలు+ పెక్కు+ఐనన్= శరీరాలు ముక్కలు ముక్కలయిపోగా; పనివడి= యత్నించి; కూర్చి= ఆ భాగాలను చేర్చి; రూపులు= తమవారి దేహాలను; కనుంగొని= గుర్తించి; మూర్ఛన్= మూర్ఛలో; మునుఁగువారున్= పడిపోయేవారు; ఐన= అయినటువంటి; కౌరవ= కౌరవులకు చెందిన; పాంచాల= పాంచాలురకు చెందిన; మానినీజనములన్= స్త్రీలను; చూడుము; నాథ= భర్తల; జనక= తండ్రుల; పుత్ర= కొడుకుల; సోదర= అన్నదమ్ముల; శవముల పొంతకున్+ఏఁగి= శవాల వద్దకు వెళ్ళి; అక్కటకట!= అయ్యయ్యో!; పెక్కు= ఎన్నో; దురవస్థలు= పాట్లు; ఒందెదరు= పడుతున్నారు (పొందుతున్నారు).

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! అటు చూడుము. మొండెముల దగ్గర తలలు కనిపించక కొందరు నాలుగు దిక్కులా పరుగెత్తి తలలు వెదుకుతున్నారు. తలలు చేతులలో పట్టుకొని మొండెములు కనిపించక పరితాపంతో ఆ పీనుగుల పెంటల్లో కొందరు మొండెములు వెదకుతున్నారు. తమకు దొరికిన తలలను శరీరాలతో చేర్చి తమ వారిని పోల్చుకొని బాధతో తలలు మొత్తుకొంటూ కొందరు ఏడుస్తున్నారు. శరీరాలు ముక్కలయిపోగా ఆ భాగాలను కూర్చుకొని తమవారి దేహాలను గుర్తించి కొందరు మూర్ఛపడిపోతున్నారు. తమ భర్తల, తండ్రుల, కొడుకుల, అన్నదమ్ముల శవాలవద్దకు వెళ్ళి, వారు పడుతున్నపాట్లు ఎట్లా చూడటం! అయ్యయ్యో!

తే. అవయవములు రూపఱఁగఁ గ్రవ్యాద భక్షి । తంబులై యున్కిఁ గొన్ని శవంబు లువిద
లెంత సూచియునవి గొంద ఱెఱుఁగ జాల । రయ్యెదరు సూడు తమ బంధులగుటఁ గృష్ణ! 23

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణ!= వాసుదేవా!; అవయవములు= శరీర భాగాలు; రూపు+అఱఁగన్= ఆకారాలు నశించగా; క్రవ్యాద= మాంసం తినేటువంటి కాకులు గ్రద్దలు మొదలైనవాటి చేత; భక్షితంబులు+ఐ= తినబడి; ఉన్కిన్= ఉండటంవలన; తమ బంధులు+అగుటన్= తమ బంధువులు కావటంవలన; ఉవిదలు= స్త్రీలు; కొందఱు= కొంతమంది; కొన్ని శవంబులు= కొన్ని శవాలను; ఎంత చూచియున్= ఎంత పరికించినా; అవి= ఆ శవాలను; ఎఱుఁగఁజాలరు+అయ్యెదరు= గుర్తించలేకుండా పోతున్నారు!; చూడు.

తాత్పర్యం: వాసుదేవా! కొన్ని శవాల అవయవాలు నక్కలు కాకులు తినివేయటంవలన, పూర్తిగా ఆకారాలు కోల్పోవటంవలన, తమబంధువుల శవాలకొరకై వచ్చి పరికిస్తున్న కొంతమంది స్త్రీలు తమవారి దేహాలనే గుర్తించలేకుండా పోతున్నారు. ఇది ఎంత దురవస్థ!

క. ఇట్టివి యెల్లనుఁ గనుఁగొను । కట్టిఁడితన మొందునట్లుగా నేమొకొ తొ
ల్పుట్టువునం జేసితి నీ । చుట్టలనిటు సూడకుండఁ జొప్పడ దయ్యెన్. 24

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టివి= ఇలాంటి దురవస్థలను; ఎల్లనున్= అన్నిటిని; కనుఁగొను= చూచేటటువంటి; కట్టిఁడితనము= క్రూరత్వం; ఒందునట్లుగాన్= పొందేటట్లుగా; తొల్పుట్టువునన్= పూర్వజన్మంలో; చేసితిన్= (ఏ పాపాన్ని) చేశానో; ఏమొకొ= ఏమో; ఈ చుట్టలన్= ఈ బంధువులను; ఇటు= ఇలా; చూడకుండన్= చూడకుండా ఉండటానికి; చొప్పడదు+అయ్యెన్= కుదరలేదు.

తాత్పర్యం: ఇట్లాంటి దురవస్థలను చూచే క్రూరత్వం పొందేటట్లుగా పూర్వజన్మలో నేను ఏపాపం చేశానో ఏమో? ఈ బంధువులను ఇట్లా చూడకుండా తప్పింది కాదు.

క. అని పలుకునపుడు దుర్యో । ధనుని కళేబరము దృగ్గతంబగుటయు న
వ్వనిత యిలఁ ద్రెళ్ళె నటికిన । యనఁటి క్రియన్ మూర్ఛఁ జిత్త మవశం బైనన్. 25

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పై విధంగా; పలుకునపుడు= మాట్లాడుతున్న సమయంలో; దుర్యోధనుని కళేబరము= దుర్యోధనుని శరీరం; దృక్+గతంబు+అగుటయున్= కనిపించటంతో; ఆ+వనిత= ఆ స్త్రీ (గాంధారి); మూర్ఛన్= మూర్ఛవలన; చిత్తము= మనస్సు; అవశంబు+ఐనన్= అదుపు కోల్పోగా; నటికిన= నరికివేసిన; అనఁటి క్రియన్= అరటి చెట్టువలె; ఇలన్= నేలమీద; త్రెళ్ళెన్= పడిపోయింది.

తాత్పర్యం: అని ఇట్లా మాట్లాడుతున్న సమయంలో దుర్యోధనుడి శవం గాంధారి కంటబడింది. వెంటనే ఆ తల్లి మూర్ఛవలన వివశురాలై మొదలు నరికిన అరటిచెట్టువలె నేలమీద పడిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

గాంధారి దుర్యోధనుని కళేబరంబు చూచి పలవించుట (సం. 11-17-1)

వ. ఇట్లు మూర్ఛిల్లి కొందొక సేపునకుం దెలిసి గాంధారి పరిచారిక లూఁదికొని పోవ నప్పుత్ర శవంబుకడకుఁ బోయి. 26

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు; మూర్ఛిల్లి; కొందొకసేపునకున్= కొంతసేపటికి; తెలిసి= తెలివివచ్చి; గాంధారి; పరిచారికలు; ఊఁదికొని పోవన్= ఊతగా పట్టుకొనగా; ఆ+పుత్రశవంబు కడకున్= ఆ కుమారుడి శవంవద్దకు; పోయి.

తాత్పర్యం: ఇట్లా మూర్ఛపోయి, కొంత సేపటికి తెలివి రాగా, గాంధారిని పరిచారికలు పట్టుకొని పోగా, ఆ కుమారుడి శవం దగ్గరగా వెళ్ళి.

విశేషం: ఊఁది= ఊతగా; కొని= పట్టుకొని - అంటే ఆసరాగా నిలిచి నెమ్మదిగా నడిపించుకొని పోవటమని అర్థం.

తరలము:

విపుల వక్షముమీఁద నశ్రులు వెల్లిగొల్పుచు వ్రాలి 'యో
నృపతికుంజర! కౌరవేశ్వర! నేలనిమ్మెయి నీ యుదా
త్తపు శరీరముఁ బొందఁ బాడియె? తల్లి వచ్చిన భక్తితో
నుపచరింపక లాఁతివై యిటులూరకుండుట యుక్తమే?' 27

ప్రతిపదార్థం: విపుల= విశాలమైన; వక్షము మీఁదన్= రొమ్ముమీద; అశ్రులు= కంటినీరు; వెల్లికొల్పుచున్= ప్రవాహంలాగా కారుస్తూ; వ్రాలి= ఆశరీరంమీద వాలిపోయి; ఓ నృపతి కుంజర!= ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!; కౌరవేశ్వర!= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడా!; నీ+ఉదాత్తము+శరీరము= నీదైన గొప్ప శరీరం; ఇమ్మెయిన్= ఇంత నికృష్టంగా; నేలన్= నేలమీద; పొందన్= పడిఉండటం (నేలను చేరటం); పాడియె?= న్యాయమా?; తల్లి వచ్చినన్= తల్లి దగ్గరకు వస్తే; భక్తితోన్= భక్తితో ఉపచరింపక= లేచి నమస్కరించి సేవించకుండా; లాఁతివి+ఐ= వేరే వ్యక్తిలాగా; ఇటులు= ఈ విధంగా; ఊరక+ఉండుట= మౌనంగా కదలకుండా ఉండటం; యుక్తమే?= సమంజసమేనా?

తాత్పర్యం: విశాలమైన కుమారుడి రొమ్ముమీద ఎడతెగకుండా కన్నీరు కారుస్తూ గాంధారి వాలిపోయింది. 'రాజులలో పేరుపొందావు. కౌరవులలో అందరికన్నా మిన్న అనిపించుకొన్నావు. నాయనా! నీ గొప్ప దేహం ఇట్లా నికృష్టంగా నేలమీద పడి ఉండటం ఎంత అన్యాయమయ్యా! తల్లి దగ్గరికి వస్తే, లేచి నమస్కరించి ఉపచారాలు చేయకుండా వేరే వ్యక్తివలె కదలకుండా మౌనంగా ఉన్నావే! నీ కిది న్యాయంగా ఉన్నదా?' (అని బాధపడుతున్నది).

విశేషం: తరములో ప్రతిపాదానికీ న, భ, ర, స, జ, జ, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-12 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. అని మఱియు ననేక ప్రకారంబులం బలవించుచు హాహాకారంబు లెసంగ రోదనంబు చేసి యా సుబలనందన తన సమీపంబునకుఁ జనుదెంచియున్న యుపేంద్రున కిట్లనియె. 28

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా బాధపడి; మఱియున్= ఇంకా; అనేక= పలు; ప్రకారంబులన్= రీతులలో; పలవించుచున్= విలపిస్తూ; హాహాకారంబులు+ఎసంగన్= హాహాకారాలు అతిశయించగా; రోదనంబుచేసి= ఏడ్చి; ఆ సుబలనందన= ఆ గాంధారి; తన; సమీపంబునకున్= దగ్గరకు; చనుదెంచియున్న= వచ్చి ఉన్న; ఉపేంద్రునకున్= కృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని ఇట్లా బాధపడి ఇంకా పలువిధాలుగా తనకుమారుడిని గురించి తలచుకొంటూ హాహాకారాలు చేస్తూ ఏడుస్తుండగా గాంధారి సమీపానికి కృష్ణుడు వచ్చాడు. ఆయనను చూచి గాంధారి ఇట్లా అన్నది.

మంగళమహాశ్రీ:

ఈతఁడు రణంబునకు నెత్తి చనుచుండియును నెంతయును భక్తిఁ గని నాకుం
బ్రీతియెసఁగం బలికి బ్రేమ మొలయం బొగడి పెద్దయు వినీతినిరతుండై
చేతులు మొగిడ్చి జయ సిద్ధియుఁగ దీవన విశిష్టదయ నిమ్మనిన ధర్మం
బే తల ననూనమగు నిద్ధజయ మా తలకు నెట్లయిన సిద్ధమగు నంటిన్. 29

ప్రతిపదార్థం: ఈతఁడు= ఈ సుయోధనుడు; రణంబునకున్= యుద్ధానికి; ఎత్తి= దండెత్తి; చనుచున్+ఉండియును= వెళ్తూ; ఎంతయును= ఎంతో; భక్తిన్+కని= భక్తితో నన్ను చూచి; నాకున్+ప్రీతి+ఎసఁగన్+పలికి= నాకు ఎంతో సంతోషం కలిగేలా మాట్లాడి; ప్రేమము+ఒలయన్+పొగడి= ప్రేమ పుట్టేలా పొగడి; వినీతి= వినయంతో; నిరతుండు+ఐ= శ్రద్ధ కలిగినవాడై; చేతులు; మొగిడ్చి= జోడించి (నమస్కరించి); జయసిద్ధియుఁగన్= జయం సిద్ధించేలాగున; విశిష్టదయన్= మిక్కిలి అనుగ్రహంతో; దీవనన్= ఆశీస్సు; ఇమ్ము+అనినన్= ఇవ్వాలమ్మా! - అని కోరగా; ధర్మంబు= ధర్మం; ఏ తలన్+అనూనము+అగున్= ఏ పక్షంలో అధికంగా ఉంటుందో; ఇద్ధజయము= గొప్పవిజయం; ఆ తలకున్+ఎట్లయినన్= ఆ వైపు ఎట్లాగైనా; సిద్ధము+అగున్= సిద్ధిస్తుంది; అంటిన్= అన్నాను.

తాత్పర్యం: ఈ సుయోధనుడు యుద్ధానికి పూనుకొని వెళ్తూ ఎంతో భక్తితో నన్ను దర్శించుకొని నాకు సంతోషం కలిగే మాటలు మాట్లాడి ప్రేమ పుట్టేటట్లు పొగడి వినయంతో కూడినవాడై చేతులు జోడించి నమస్కరించి 'తల్లీ! నాకు విజయం సిద్ధించేటట్లుగా నీవు మిక్కిలి అనుగ్రహంతో ఆశీర్వదించుము' అని కోరగా 'నాయనా! ధర్మం ఏ పక్షంలో అధికంగా ఉంటుందో ఆ పక్షానికి దిగ్విజయం ఎట్లాగయినా తప్పక సిద్ధిస్తుం' దని అన్నాను.

విశేషం: 'యతో ధర్మ స్తతో జయః' (ఎక్కడ ధర్మముంటే అక్కడ విజయమని అర్థం). ధర్మం సత్యకర్మకు సంబంధించింది. భగవంతుడు ధర్మసంరక్షణకే అవతరిస్తాడు.

'యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత,
అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహమ్' (గీత)

పాండవులు 'ధర్మ' రక్షితులని గాంధారికి తెలుసును కాబట్టి ఇట్లా అంటున్నది.

మంగళమహాశ్రీవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ భ, జ, స, న, భ, జ, స, న, గ, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-9-17 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. ఇట్లన నేల? యంటేని. **30**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు; అనన్+ఏల?= ఎందుకు అన్నావు?; అంటి(వి)+ఏనిన్= అంటే.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎందుకు అన్నానంటే.

మానినీవృత్తము:

జూదమునప్పుడు సర్వజనంబులు చూచి భయంపడి యిప్పని యి
మ్మేదిని సేనలకుం గురుకోటికి మృత్యువు గాని నిజం బలఁతిం
బోదని యాడరె? యమ్మెయి నాదగు బుద్ధికిఁ దోఁచిన సత్యము దా
మోదర! పాటిలదే కొడుకంచుఁ బ్రియోక్తులు వల్కినఁ బెంపు సెడున్. **31**

ప్రతిపదార్థం: జూదము+అప్పుడు= జూదమాడే సమయంలో; సర్వజనంబులు= అక్కడ చేరిన జనులంతా; చూచి= ఆ ద్రౌపదీమాన భంగాన్ని చూసి (భీముడు చేసిన ప్రతిజ్ఞలు); భయంపడి= భయపడి; ఈ+పని= ఇట్లా చేయటం; ఈ+మేదినిన్= ఈ భూమిలో; సేనలకున్= సైన్యాలకు; కురుకోటికిన్= కౌరవ సమూహానికి; మృత్యువు+కాని= మృత్యువు తప్ప (మరొకటి కాదు); నిజంబు= సత్యం; అలఁతిన్= తేలికగా; పోదు= పొయ్యేది కాదు; అని; ఆడరె?= అనలేదా?; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; దామోదర!= ఓ కృష్ణా!;' నాదగు= నాదైన; బుద్ధికిన్= బుద్ధికి; తోఁచిన సత్యము= తోచిన సత్యం; పాటిలదే?= కలుగదా?; కొడుకు+అంచున్= కొడుకు అంటూ; ప్రియ+ఉక్తులు= మంచిమాటలు; పల్కినన్= పలికితే; పెంపు+చెడున్= శ్రేయస్సు నశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆనాడు జూదమాడుతున్న సమయంలో అక్కడ చేరిన జనమంతా ద్రౌపది మానభంగాన్ని, భీముడి ప్రతిజ్ఞలు చూచి ఇట్లా చేయటం ఈ భూమిలోని సైన్యానికి, కౌరవవంశానికి చావుకోసం తప్ప - ధర్మం అంత సులభంగా నశించదు - అని అన్నారు గదా! నా బుద్ధికి కూడా అదే తోచింది. అది జరగకపోతుందా? కుమారుడని మెప్పుకోలు మాటలు పలకటం పెంపు కలిగించదు.

విశేషం: కొడుకు ఇట్లా అడిగినప్పుడు తల్లి అట్లా చెప్పటం కేవలం ద్వాపరయుగానికి సంబంధించిన మాతృధర్మమనే చెప్పాలి. రాజనీతి ప్రకారం ఆలోచిస్తే చివరి నిమిషంలోనైనా ఈ మాటలకు విలువనిచ్చి 'సంధి' చేసుకోకుండా ఉంటాడా అన్న ఆశ కూడా ఆ తల్లికి ఉండవచ్చును. ఆశీర్వదించినా జయం పొందడు. అందుకే ధర్మమున్నచోట విజయమనిచెప్పి అతడినే ఆలోచించుకొమ్మంది. భారతంలోని స్త్రీ పాత్రలలోని విజ్ఞత, వివేకం ఉదాత్తమైనవి - అనటానికి గాంధారి పలుకులు ప్రబల నిదర్శనం.

మానినీ వృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ ఏడు భగణాలు, మీద గురువు ఉంటాయి. 1-13 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

వ. వినుము దీవనకుం జొరక మధ్యస్థపుమాట లాడుటయకాదు మఱి నే నప్పు డతని తోడ. 32

ప్రతిపదార్థం: వినుము; దీవనకున్+చొరక= ఆశీర్వదించకుండా; మధ్యస్థపు మాటలు+ఆడుట+అ+కాదు= మధ్యస్థంగా మాటలాడటమే కాదు; మఱి; నేను; అప్పుడు+అతనితోడన్.

తాత్పర్యం: అంతేకాదు. వినుము. ఆశీర్వదించకుండా మధ్యస్థంగా మాట్లాడటమే కాదు. మరి నేను అతడితో ఇంకా- (ఇట్లా అన్నాను.) (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. 'ఆహవంబునయందు నీ వోహటించి । పోవ సడివచ్చు సడి కంటెఁ జావుమేలు;
శస్త్రజీవితఁ బరలోకసౌఖ్య మనుభ । నింపు మమరత్వసంపద వెలయు మంటి.' 33

ప్రతిపదార్థం: ఆహవంబున+అందున్= యుద్ధంలో; నీవు; ఓహటించి+పోవన్= వెనుదిరిగిపోగా; సడి= అపవాదు; వచ్చున్= వస్తుంది; సడికంటెన్= ఆ అపవాదువలన అపకీర్తి కన్నా; చావు మేలు= మరణం మేలు; (కనుక) శస్త్రజీవితన్= శస్త్రాలతో జీవించే యోధుని ధర్మంతో (వీరత్వంతో); పరలోక= స్వర్గలోక; సౌఖ్యము= సుఖాన్ని; అనుభవింపుము; అమరత్వ సంపదన్= స్వర్గంలో మరణంలేని వైభవంతో; వెలయుము+అంటిన్= ప్రకాశించుమన్నాను.

తాత్పర్యం: 'యుద్ధంలో వెనుదిరిగి వస్తే అపకీర్తి వస్తుంది. అపకీర్తికన్నా చావు నయం. నీవు యుద్ధవీరుడుగా జీవించుము. పరలోక సౌఖ్యాన్ని పొందుము. స్వర్గంలో మరణంలేని వైభవాన్ని పొందుము. సుఖించుము' అన్నాను.

క. అని చెప్పియుంటి; నా చె । ప్పిన యట్టులు సేసి యితఁడు పేరును బెంపుం
గనియుండఁగ ని ట్లడలున । మునుఁగు టరయఁ గడుపుశోకమున పెంపు సుమీ! 34

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పై విధంగా; చెప్పి+ఉంటిన్= చెప్పాను; నా+చెప్పిన+అట్టులు+చేసి= నేను చెప్పినట్టుగా చేసి; ఇతఁడు= దుర్యోధనుడు; పేరును= కీర్తిని; పెంపున్= ప్రతిష్ఠను; కని+ఉండఁగన్= పొంది ఉండగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అడలునన్= దుఃఖంలో; మునుఁగుట= మునిగిపోవటం; అరయన్= బాగా ఆలోచిస్తే; కడుపు శోకమునన్= పుత్రుడు చావటంవలన ఏర్పడిన గర్భ శోకం యొక్క; పెంపు సుమీ!= అతిశయం తప్ప మరొకటికాదు సుమా!

తాత్పర్యం: అట్లా నేను ఆనాడు చెప్పాను. నేను చెప్పినట్టుగానే చేసి దుర్యోధనుడు కీర్తి ప్రతిష్ఠలు పొందాడు. ఇక అతడిని గురించి ఇట్లా ఏడుస్తూ ఉన్నానంటే కేవలం పుత్రశోకంతో మాత్రమే తప్ప, అతడి కేమి తక్కువ?

విశేషం: శోకాలలో పుత్రశోకం నిరంతరంగా ఉంటుందని పెద్దలు చెప్పుతారు.

మాతృదుఃఖం తు షాణ్మాసం । పితృదుఃఖం తు వత్సరమ్,
భార్యాదుఃఖం పునర్భార్యా । పుత్రశోకం నిరంతరమ్.

తల్లి పోతే ఆరు నెలలు చింతిస్తారు. తండ్రిపోతే సంవత్సరంపాటు దుఃఖిస్తారు. భార్య చనిపోతే దుఃఖం మరో భార్య వచ్చే వరకే. కాని పుత్రుడి మరణం జీవితాంతం దుఃఖాన్ని కలగజేస్తుంది.

ఇక్కడ గాంధారీధృతరాష్ట్రుల శోకం తగ్గకపోవటానికి హేతువు గర్భసంబంధమే.

ఆ. అరి విమర్ది యితనికై వగపేటికిఁ। బుణ్య లోకమునకుఁ బోయెననుచు
నుండ నోపెనేని నుల్లంబు ధృతరాష్ట్ర। దిక్కులేమిఁ దలఁచి పొక్కకున్నె?' 35

ప్రతిపదార్థం: అరి విమర్ది= శత్రువులను చంపిన; ఇతనికై= ఇతనికోసం; వగపు+ఏటికిన్?= చింత ఎందుకు?; పుణ్యలోకమునకున్= పుణ్యలోకాలకు; పోయెను+అనుచున్+ఉండన్+ఓపెను+ఏని= వెళ్ళిపోయాడంటూ ఉండగలిగినా; ఉల్లంబు= హృదయం; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రునియొక్క; దిక్కులేమిన్= దిక్కులేనితనాన్ని; తలఁచి= తలచుకొని; పొక్కక+ఉన్నె?= దుఃఖించకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: శత్రువులను ఘోరంగా చంపి తానూ చనిపోయిన ఇతడికొరకు చింతించటం ఎందుకు? పుణ్యాత్ముడు స్వర్గానికి వెళ్ళిపోయా డంటూ ఉండగలిగినా ఆ పెద్దాయన ధృతరాష్ట్రుడికి ఈ వయసులో ఆసరాగా ఎవరూ లేకపోయారే? అన్న ఆలోచనతో హృదయం తరుక్కుపోతున్నది. ఈ దుఃఖం తప్పుతుందా కృష్ణా!'

వ. అని వెండియు. 36

తాత్పర్యం: అని మళ్ళీ ఇట్లా అన్నది.

సరసిజ వృత్తము:

'శ్రీరమ్యత్వం బారఁగఁ బెం పూర్జితముగ మణివిరచితమకుటములం
దారుం జూడన్ సారవిభూతిన్ ధరణిపు లనిమిషధవనిభు లగుచున్
భూరిప్రీతిన్ సూరెలఁ గొల్వన్ భువనవినుతమగు పొలుపు వెలయ ము
న్నీ రా జుండున్ దారుణ దైవం బిటు వఱచునె తుది నితని? కటకటా! 37

ప్రతిపదార్థం: శ్రీరమ్యత్వంబు= రాజ్యసంపద యొక్క మనోహరత్వం; ఆరఁగన్= ఒప్పగా; పెంపు= వైభవం; ఊర్జితముగన్= వృద్ధిచెందగా; మణి విరచిత= మణులు పొదిగిన; మకుటములన్= కిరీటాలతో; సారవిభూతిన్= గొప్ప సంపదలతో; ధరణిపులు= రాజులు; అనిమిషధవ= (దేవతలరాజు - ఇంద్రుడు) ఇంద్రుడితో; నిభులు+అగుచున్= సమానులవుతూ; తారున్+చూడన్= తాము చూస్తుండగా; భూరిప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; సూరెలన్= ప్రక్కల; కొల్వన్= సేవిస్తుండగా; భువన వినుతము+అగు= ప్రపంచ ప్రసిద్ధమైన; పొలుపు= వైభవం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; మున్ను+ఈ రాజు+ఉండున్= మునుపు ఈ సుయోధనుడు వెలిగాడు; తుదిన్= చివరికి; దారుణదైవంబు= కరుణలేని దైవం; ఇతనిన్= ఇతడిని; ఇటు+పఱచునె?= ఇట్లా భంగపరుస్తుందా?; కటకటా!= అయ్యయ్యో!.

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! రాజ్యసంపదవలని మనోహరత్వంతో వృద్ధిచెందిన వైభవంతో మణులు పొదిగిన కిరీటాలు కలిగిన గొప్ప కీర్తి సంపదలతో విరాజిల్లుతూ ఇంద్రసములైన రాజులు తనచుట్టూ చేరి సేవిస్తుండగా సంతోషించినవాడు ఈ దుర్యోధనుడు. ఇతడి వైభవం ఈ భువనంలోనే సుప్రసిద్ధమైనది. అట్లాంటి ఇతడిని పాపిష్ఠి దైవం చివరకు ఇట్లా భంగపరుస్తుందా! అయ్యో ! ఎంత దారుణం!

విశేషం: సరసిజవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ వరుసగా మ, త, య, న, న, న, స - గణాలు ఉంటాయి. 1-10-18 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం లేదు.

తే. కనకబహురత్నమయ పీఠమున మృగాక్షు । లాలవట్టంబు లిడఁ జెలు వమరునట్టి
కౌరవేంద్రుండు పెనునేలఁ గంకపక్ష । పవన హతుఁడయ్యెఁ జూచితె? పద్మనాభ! 38

ప్రతిపదార్థం: పద్మనాభ!= ఓ కృష్ణా!; మృగాక్షులు= లేడి కన్నులుగల స్త్రీలు; ఆలవట్టంబులు+ఇడన్= గుడ్డతో చేసిన గుండ్రని పెద్దవిసనకర్ర (సం. ఆలావర్తం)తో వీస్తుండగా; కనక బహురత్నమయ= బంగారుతోను, అనేక మణులతోను చేయబడిన; పీఠమునన్= సింహాసనంలో; చెలువు+అమరునట్టి= అందంగా ప్రకాశించేటటువంటి; కౌరవేంద్రుండు= దుర్యోధనుడు; పెనునేలన్= ఈ విశాలమైన, కఠినమైన నేలమీద; కంకపక్ష= రాపులుగుల రెక్కలచేత పుట్టిన; పవన= హోరుగాలిచేత; హతుఁడు+అయ్యెన్= కొట్టబడినవాడయ్యాడు - చనిపోయాడు; చూచితె?= చూచావా? (ఎంత ఘోరమో).

తాత్పర్యం: కృష్ణా! లేడికన్నులవంటి కన్నులున్న పరిచారక స్త్రీలు వస్త్రంతో తయారుచేసిన పెద్ద విసనకర్రను వీస్తుండగా మణులు పొదిగిన బంగారు సింహాసనంలో అందంగా కొలువు తీరినట్టి ఈ దుర్యోధనుడు ఈనాడు ఈ యుద్ధభూమిలో రాబందుల రెక్కలనుండి పుట్టిన హోరుగాలి తాకిడికి గురి అయ్యాడు - ప్రాణాలు పోగొట్టుకున్నాడు. చూచావా? ఎంత ఘోరంగా ఉన్నదో!

క. ఈ రాజు భీమసేను ను । దారోగ్ర పరాక్రమమున ధరణి నొఱగి దు
ర్వారమదవారణము కం । ఠీరవము విహారమునఁ బడిన గతిఁ బొలిచెన్. 39

ప్రతిపదార్థం: ఈ రాజు= అలాంటి ఈ దుర్యోధనుడు; భీమసేను= భీమసేనుడి; ఉదార+ఉగ్ర పరాక్రమమునన్= ఘనమైన క్రూరమైన పరాక్రమంచేత; దుర్వార= వారించటానికి వీలులేని; మదవారణము= మదించిన ఏనుగు; కంఠీరవము విహారమునన్= సింహంతో చేసిన వినోద క్రీడలో (లేదా సింహం వీర విహారంలో); పడిన గతిన్= చనిపోయేరీతిలో; ధరణిన్+ఒఱగి= నేలమీద ఒరిగిపోయి; పొలిచెన్= కనిపిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లాంటి ఈ దుర్యోధనుడు భీమసేనుడి ఘనమైన క్రూరమైన పరాక్రమంతో ఓడి, మదపుటేనుగు సింహం చేసిన వీర విహారంలో చనిపోయినట్టుగా నేలమీద ఒరిగిపోయి కనిపిస్తున్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. విదురుఁడుఁ దండ్రియుఁ దనకుం । బదివేలవిధములఁ జెప్పఁ బాటింపఁడు దు
ర్మదమునఁ దగియెడు బుద్ధులు । విధి మూఁడిన మర్త్యుఁ డేల విను నుచితోక్తుల్? 40

ప్రతిపదార్థం: విదురుఁడు= పినతండ్రి విదురుడు; తండ్రియున్= తన తండ్రి ధృతరాష్ట్రుడు; తనకున్= తనకని; తగియెడు= తగిన; బుద్ధులు= మంచిమాటలు (నీతులు); పదివేల విధములన్= పదివేల రీతులుగా; చెప్పన్= చెప్పగా; దుర్మదమునన్= మిక్కిలి మదంతో; పాటింపఁడు= విన్నాడు కాడు; విధి= కర్మ (చేటు); మూఁడిన= సంభవించిన; మర్త్యుడు= మనిషి; ఉచిత+ఉక్తుల్= సుభాషితాలు; ఏల వినున్?= ఎందుకు వింటాడు?

తాత్పర్యం: తన పినతండ్రి, మహాజ్ఞాని విదురుడు, తన తండ్రి ధృతరాష్ట్రుడు చెవిలో ఇల్లుకట్టుకొని ఎన్ని వేల విధాలుగానో బుద్ధిమాటలు చెప్పారు. ధర్మాన్ని బోధించారు. కాని, అతడి దుర్మదం అట్లాంటిది. ఒకరి మాటలూ లెక్కచేసినవాడు కాడు. చేటుమూడిన మనిషి సుభాషితాలు వింటాడా?

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

క. పదునొకఁ డక్షౌహిణు లే । పొదవఁగ నలిఁ గొలువ నొప్ప నుర్వీశ్వరుఁడే
తుది నిష్పరివారుండై । గదఁ జేకొని యొంటి పోరి కలనిం బడియెన్. 41

ప్రతిపదార్థం: పదునొకఁడు= పదకొండు; అక్షౌహిణులు= అక్షౌహిణుల సైన్యం; ఏపు= ఆధిక్యం; ఒదవఁగన్= కలుగగా; నలిన్= ఉత్సాహంతో; కొలువన్= సహాయకారులుగా సేవించగా; ఒప్పు= ప్రకాశించే; ఉర్వీశ్వరుఁడే= ఈ సుయోధన మహారాజే; తుదిన్= చివరికి; నిష్పరివారుండు+ఐ= ఏ పరివారమూలేనివాడై; గదన్= గదను; చేకొని= తీసికొని; ఒంటి= ఒంటరిగా; పోరి= యుద్ధంచేసి; కలనిన్= యుద్ధభూమిలో; పడియెన్= నేలకు ఒరిగాడు.

తాత్పర్యం: పదకొండు అక్షౌహిణుల సైన్యం ఆధిక్యం అతిశయించగా ఉత్సాహంతో తనవెంట ఉండగా ప్రకాశించే ఈ రాజే చివరకి ఏతోడూ లేక గదను తీసికొని ఒంటరిగా పోరాడి నేలమీద పడ్డాడు.॥

తే. ధరణి గజఘోటకము లొప్ప ధార్తరాష్ట్రు । లెల్లఁ బొలుపారఁగాఁగంటి నిప్ప డవి వి
నాశ మొందినఁ బాడటి నలిననాభ । యది పరాధీనముగఁ జూచునట్టి దయ్యె.' 42

ప్రతిపదార్థం: నలిననాభ!= పద్మనాభా! (కృష్ణా!); ధరణి= విశాలమైన రాజ్యమూ; గజ= ఏనుగులు; ఘోటకములు= గుర్రాలు; ఒప్పన్= ఒప్పగా; ధార్తరాష్ట్రులు= ధృతరాష్ట్ర కుమారులు; ఎల్లన్= అందరూ; పొలుపు+ఆరన్+కాన్= వైభవంగా ఉండటం; కంటిన్= చూశాను; ఇప్పుడు= ఈనాడు; అవి= ఆ ఏనుగులు; గుర్రాలు; వినాశమొందినన్= నశించగా; అది= ఆ భూమి; పాడటి= శూన్యమై; పరాధీనముగన్= శత్రువులకు వశం కాగా; చూచునట్టిది+అయ్యెన్= చూసేటువంటిది అయినది (చూడటం సంభవించినది).

తాత్పర్యం: కృష్ణా! విశాలమైన ఈ రాజ్యం, ఏనుగులు, గుర్రాలు కలిగి కురుకుమారులు వైభవోపేతంగా అందరూ కలకలలాడుతూ ఉండటం చూచాను. అదే ఈనాడు ఆ ఏనుగులు, గుర్రాలు సర్వనాశనమైపోగా, ఈ విశాలభూమి శూన్యమై పరాధీనం కాగా చూచే దౌర్భాగ్యం నాకు దాపురించింది.'

వ. అని దుర్యోధనవల్లభ నిరీక్షించి మాధవు నుద్దేశించి యిట్లనియె. 43

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా అని; దుర్యోధన వల్లభన్= దుర్యోధనుడి భార్యను (భానుమతిని); నిరీక్షించి= చూచి; మాధవున్= శ్రీకృష్ణుడి; ఉద్దేశించి= వైపు చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అని, గాంధారి భానుమతిని చూచి శ్రీకృష్ణుడివైపు తిరిగి ఇట్లా అన్నది.

ఆ. 'కొడుకు చావుకంటెఁ గోడలి యడలునఁ । బెరిఁగి శోకవహ్ని దరికొనంగ
నంతరంగ మిప్ప డగ్గల మెరియంగఁ । దొడఁగె దీనికేది తుది? యుపేంద్ర! 44

ప్రతిపదార్థం: ఉపేంద్ర!= కృష్ణా!; కొడుకు= కుమారుడి; చావుకంటెన్= మృతికన్నా; కోడలి= ఈ భానుమతి; అడలునన్= శోకంతో; పెరిఁగి= అధికమై; శోకవహ్ని= శోకమనే; నిప్పు; దరికొనంగన్= విజృంభిస్తుండగా; అంతరంగము= హృదయము; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; అగ్గలము= మిక్కిలిగా; ఎరియంగన్+తొడఁగెన్= మండటం మొదలుపెట్టింది; దీనికిన్= ఈ బాధకు; ఏది తుది?= అంతం ఎక్కడ?

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! కొడుకు చనిపోవటం వలన కంటె ఈ కోడలి దుఃఖం వలన నాలో ఉన్న శోకమనే అగ్ని బాగా ప్రజ్వరిల్లి హృదయాన్ని కాల్చివేయటం మొదలుపెట్టింది. ఈ బాధకు అంతం ఎక్కడ?

విశేషం: అలం: రూపకం.

సీ. చూడు మిమ్ముద్దియ సుతుఁజూచి వదన మ । ల్లార్చుచుఁ బ్రాణేశునాననంబు
పైఁ జూడ్కి యడరించి పాణితలంబున । నందంద నెమ్ముగ మడిచికొనుచు
మరలఁ బుత్రునిదెస కరిగిన మనసు పే । రడలున మునుఁగంగ నతని చెన్ను
మోమునఁ దనమోము మోపి మూర్ఛల్లుచుఁ । దెలిసి వల్లభునురఃస్థలము గ్రుమ్ము

తే. నుడుకుఁ గన్నీరఁ దడియంగ నొఱగుచును వి । చేష్టయై యూరకుండుచుఁ జెలులతోడఁ
దిరిగి పొగులంగ వేనలి విరియ మేన । నవులఁ దిరుగుచునున్నది యక్కటకట! 45

ప్రతిపదార్థం: చూడుము; ఈ+ముద్దియ= ఈ స్త్రీ; సుతున్+చూచి= కుమారుడిని చూచి; వదనము= ముఖం; అల్లార్చుచున్= కదలిస్తూ= అటూ ఇటూ ఊపుతూ; ప్రాణేశు+ఆననంబుపైన్= తన భర్త ముఖంమీదికి; చూడ్కి= చూపును; అడరించి= వ్యాపింపచేసి; పాణితలంబునన్= అరచేతితో; అందందన్+నెమ్మొగము= ముఖంమీద పలుమార్లు; అడిచికొనుచున్= కొట్టుకొంటూ; మరలన్= మళ్ళీ; పుత్రుని దెసకున్= కొడుకు వద్దకు; అరిగినన్= పోగా; మనసు= తన మనస్సు పేరు+అడలునన్= పెను దుఃఖంలో; మునుఁగంగన్= మునిగిపోగా; అతని చెన్నుమోముననే= అతడి అందమైన ముఖంపైన; తన మోము= తన ముఖాన్ని; మోపి= ఆనించి; మూర్ఛిల్లుచున్= మూర్ఛపోయి; తెలిసి= తెలివి వచ్చాక; వల్లభు+ఉరఃస్థలమున్= భర్త రొమ్ముమీద; క్రుమ్మున్= తలబాదుకొంటుంది; ఉడుకు+కన్నీరన్= వేడి కన్నీటితో; తడియంగన్= తడిసేటట్లు; ఒఱగుచును= ఒరగిపోతూ; విచేష్టయై= చేష్టలుడిగి; ఊరకుండుచున్= మౌనంగా ఉండిపోతూ; చెలులతోడన్= తోడి స్త్రీలతో; తిరిగి= కలిసిమళ్ళీ; పొగులంగన్= ఏడుస్తుండగా; వేనలి= జడ; మేనన్= ఒంటిపై విరియన్= వ్యాపించగా; అవులన్= పిచ్చిదానిలాగా బయట; తిరుగుచున్నది= తిరుగుతోంది; అక్కటకట!= అయ్యయ్యో!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! చూడుము. ఈ భానుమతి తన కొడుకును చూచి ముఖం అల్లాడిస్తూ, భర్త ముఖం వైపు చూచి అరచేతితో తన తలమీద పలుమార్లు బాదుకొంటున్నది. మళ్ళీ కొడుకువైపు మనసుపోగా దుఃఖంలో మునిగిపోయి అందమైన అతడి ముఖంమీద తన ముఖం పెట్టి మూర్ఛపోయింది. తెలివి వచ్చాక భర్త శవంవద్దకు వెళ్ళి రొమ్ముమీద తలను బాదుకొంటున్నది. ఆమె వేడి కన్నీటితో భర్త దేహం తడిసిపోయేటట్లు ఒరిగిపోయింది. నిశ్చేష్టురాలై మౌనంగా ఉండిపోయి మళ్ళీ తన తోడి స్త్రీలతో కలిసి ఏడవటం మొదలుపెట్టింది. జడ విడిపోయి దేహమంతా వ్యాపించగా పిచ్చిదానివలె బయట తిరుగుతున్నది. అయ్యయ్యో! ఎంత ఘోరం!

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి

వ. అని వెండియు. 46

తాత్పర్యం: అని ఇంకా.

సీ. ఈ సుమధ్యమ యిమ్మహీశ్వరు బాహు త । లంబున లలితోపలాలనంబు
నొంది రాగిల్లెడునుల్లంబుతో నుండు । నింకిట నిమ్ముగ్ధ నెట్లు సూడ
వచ్చుఁ? గనుంగొన వశముగాదిది యిట్టి । కొడుకును మనుమండుఁ బుడమి నిట్లు
పడియుండఁ జూచెడు పాపజాతికి నిప్పు । డవియక నిగ్గడియైన యినుప

తే. గుండియకుఁ జేటుపాటింకఁ బుండరీక । నయన! యెన్నఁడు లేమి నిర్ణయముగాదె?
యింత కోర్చెడు నట్టివా రెన్నఁడేని । నుర్వి నెందేని గలుగుదురొక్కొ యొరులు? 47

ప్రతిపదార్థం: పుండరీక నయన!= శ్వేతకమలాక్షా! కృష్ణా!; ఈ సుమధ్యమ= ఈ స్త్రీ (చక్కని నడుముగలది); ఈ+మహీశ్వరు= ఈ సుయోధనుని; బాహుతలంబునన్= బాహువులక్రింద; లలిత+ఉపలాలనంబున్= సుకుమారమైన బుజ్జగింపును; ఒంది= పొంది; రాగిల్లెడు+ఉల్లంబుతోన్= ప్రేమమయమైన హృదయంతో; ఉండున్= ఉంటుంది; ఇంకన్+ఇటన్= ఇకమీదట; ఈ+ముగ్ధన్= ఈ ముద్దరాలిని; ఎట్లు+చూడఁగన్+వచ్చున్?= ఎట్లా చూడగలము?; కనుంగొనన్+వశము+కాదు+ఇది= ఇది చూడటానికి దుర్భరమైన విషయం; ఇట్టి కొడుకును= ఇట్లాంటి కుమారుడు; మనుమండు= ఇట్లాంటి మనుమడూ; పుడమిన్+ఇట్లు= నేలమీద ఇలా; పడి+ఉండన్+చూచెడు= పడి ఉండగా చూచేటువంటి; పాపజాతికిన్= పాపిష్ఠురాలైననాకు; ఇప్పుడు+అవియక= ఇప్పుడే బద్దలు అయిపోకుండా; నిగ్గడి+ఐన= కఠినమైన; ఇనుము+గుండియకున్= ఇనుముతో తయారైన గుండెకు; చేటు+పాటు+ఇంకన్= నాశనం ఇంక; ఎన్నఁడున్= ఏనాటికీ; లేమి= లేకపోవటం; నిర్ణయము+కాదె?= నిశ్చయమేకదా!; ఇంతకున్+ఓర్చెడు+అట్టివారు= ఇంతకష్టానికి కూడా ఓర్చుకొనేటువంటివారు; ఎన్నఁడు+ఏనిన్= ఏనాడైనా; ఉర్విన్+ఎందేనిన్= భూమిమీద ఎక్కడైనా; ఒరులు= ఇతరులు; కలుగుదురు+ఒక్కొ?= ఉంటారా మరి?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! సన్నని నడుము గలిగిన ఈ భానుమతి ఆ సుయోధనుడి ఉన్నత బాహువుల నీడలో బుజ్జగింపబడి, అతిశయించిన ప్రేమతో సంతోషంతో కనిపించేది. ఇక పైన ఈ ముద్దరాలిని ఎట్లా చూడగలం చెప్పుము? ఇది భరించరాని విషయం. ఇట్లాంటి కొడుకును మనవడిని నేలమీద దిక్కులేకుండా ఇట్లా పడిఉండగా చూచేటటువంటి పాపిష్ఠిదాన్ని నేను. నా గుండె మామూలు గుండెకాదు. ఇనుపగుండె. అందుకే ఇంత దురవస్థను చూచీ బద్దలైపోకుండా ఇంకా అట్లాగే ఉన్నది. ఇక ఎప్పటికీ ఇది బద్దలు కాదు. ఎంత కఠినురాలిని నేను! ఇంత కష్టాన్ని ఓర్వగలిగినవారు ఏ కాలంలోనైనా భూమిమీద ఎక్కడైనా ఇతరు లున్నారా? (నేను తప్ప).

క. జననియు భార్యయు నేమై । న నేమి? వేదములు బొంకునకుఁ జొరమి నిజం
బని పుణ్యలోక మగునని । తన కార్యము సూచె నిట్లు తగునె యితనికిన్?' 48

ప్రతిపదార్థం: జననియున్= తల్లీ; భార్యయున్= భార్యా; ఏమి+ఐనన్+ఏమి?= ఏమయితే ఏమి?; వేదములు= వేదాలు; బొంకునకున్+చొరమి= అసత్యానికి సాహసించకపోవటం; నిజంబు+అని= సత్యమని; పుణ్యలోకము+అగును+అని= స్వర్గం తప్పకసిద్ధిస్తుందని; తన కార్యము+చూచెన్= తనపని తాను చూచికొన్నాడు; ఇతడికిన్= ఇతనికి; ఇట్లు= ఇలా (చేయటం); తగునె?= సరిపోతుందా?

తాత్పర్యం: ఈ దుర్యోధనుడు 'తల్లీ భార్యా ఏమైతేనేమి? వేదాలు అసత్యం పలకవు. స్వర్గం తప్పక సిద్ధిస్తుంది.' అని తనపని తాను చేసికొని తన స్వర్గం తాను చూచికొన్నాడు. ఇట్లా చేయటం సమంజసంగా ఉన్నదా!'

వ. అని యనేక భంగుల విలాపంబు సేసి తక్కటితనయుల దెస నాలోకించి విష్ణుదేవునితో నిట్లనియె. 49

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇలా చెప్పి; అనేక భంగులన్= రకరకాలుగా; విలాపంబు+చేసి= ఏడ్చి; తక్కటి= తక్కిన; తనయుల దెసన్= కుమారులవైపు; ఆలోకించి= చూచి; విష్ణుదేవునితోన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అనేక విధాలుగా వాపోయి, ఏడ్చి ఏడ్చి, చివరికి తక్కిన కుమారుల శవాల వైపు చూచి కృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నది.

భాస్కర విలసిత వృత్తము:

కౌరవనృపతి తనూజశతంబుం గంటె? పవనసుతు పటుభుజలీలా
ఘోరతఁ దడఁబడ మేదినిమీఁదఁగూలె వికటముఖకరచరణత్వం
బేరికయినఁ గనుఁగొన్న విషాదం బెంతయు మది నొలయఁగఁ బ్రియకాంతల్
చేరి విలపనము దద్దయు నార్తిం జేయఁగ నునికి వనట తిరిఁ బెట్టన్. 50

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనృపతి= ధృతరాష్ట్ర మహారాజుయొక్క; తనూజ శతంబున్= నూరుగురు కొడుకులను; కంటె?= చూశావా?; పవనసుతు= భీముని; పటు= బలంతోకూడిన; భుజలీలా ఘోరతన్= భుజముల విలాసంయొక్క భీకరత్వంచేత; తడఁబడన్= ముందువెనుకలై; మేదినిమీఁదన్= నేలమీద; కూలెన్= పడిపోయారు; (వారి); వికట= వికారంపొందిన; ముఖ= ముఖాలు; కరచణత్వంబు= చేతులు, కాళ్ళు కలిగి ఉండటం; ఏరికిన్+అయినన్= ఎవరికైనా; కనుగొన్నన్= చూస్తే; విషాదంబు= విషాదం; ఎంతయున్= ఎంతో (పుడుతుంది); మదిన్+ఒలయఁగన్= (విషాదం) మనుసుల్లో పుట్టగా; ప్రియకాంతల్= ఈ కురువీరకుమారుల భార్యలు; చేరి= వారి శవాలవద్దచేరి; తద్దయున్= మిక్కిలి; ఆర్తిన్= దీనత్వంతో; విలపనము= విలాపం; చేయఁగన్+ఉనికి= చేస్తూ ఉండటం; వనట= దుఃఖాన్ని; తిరిన్+పెట్టన్= పురివెట్టగా (అధికంగా చేయగా).

తాత్పర్యం: కృష్ణా! అదిగో! అక్కడ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుగారి నూరుగురు సంతానాన్ని చూడుము. భీముడి బలిష్ఠమైన భుజాల విలాసానికి తలకిందులై నేలమీద కూలారు. వికారం పొందిన వారి ముఖాలు, కాళ్ళు చేతులు చూస్తే ఎవరికైనా దుఃఖం కలుగుతుంది. అట్లాంటిది ఈ కుమారుల భార్యలందరూ వారి శవాలవద్ద చేరి అతిదీనంగా విలపిస్తూ ఉండటం చూస్తూంటే దుఃఖం మరింత అధికమవుతున్నది.

విశేషం: (తిరిఁబెట్టు'= అన్నది జాతీయం. దీనికి గుడ్డను పురిపెట్టి చెవుల్లో ముక్కుల్లో ఎక్కించటమని అర్థం. పురి ఎక్కించటమనీ అర్థం. పురి ఎక్కిస్తే గట్టిదనం ఎక్కువ అవుతుంది. దానితో ఫలితం అధికమవుతుంది. అట్లాగే దుఃఖం రెండింతలయిందనే అర్థంలో తిక్కనగారు అచ్చమైన ఈ గ్రామీణమైన పలుకుబడిని గాంధారినోట పలికించారు.

భాస్కరవిలసిత వృత్తానికి ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా భ, న, జ, య, భ, న, న, స, గ - అనే గణాలు ఉంటాయి 1-13 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాస నియమం ఉన్నది.

తే. చందనార్థకుట్టిమములఁ జరణతలము । లొందుటకు నేవగించు నయ్యువిదలిపుడు
నెత్తురుల రేవ మెక్కిన నేలఁ బొరలు । చున్న వారేమి సెప్పుదు? నుడుకుపేర్కి. 51

ప్రతిపదార్థం: చందన+ఆర్ద్ర= శ్రీగంధ కలాపంచేత తడిగా ఉన్న; కుట్టిమములన్= రత్నాలు పొదిగిన చలువరాతి చుట్టులపైన; చరణతలములు= అరికాళ్ళు; ఒందుటకున్= మోపటానికి; ఏవగించు= అసహ్యించుకొనే; ఆ+ఉవిదలు+ఇపుడు= ఆ కురువీరుల భార్యలు ఇపుడు; ఉడుకుపేర్మిన్= విషాదంవలన పుట్టిన వేడితో; నెత్తురుల= రక్తం గడ్డకట్టటంచేత; తేవము+ఎక్కిన= గట్టిపడిన; నేలన్+పొరలుచున్నవారు= నేలమీదపడి పొర్లుతున్నారు; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమనగలను?

తాత్పర్యం: పూర్వం శ్రీగంధం పూసినందువలన చల్లగా తడిగా ఉన్న చలువరాతి చట్టులపైన కాళ్ళుమోపటానికి అసహ్యించుకొనే కురుకుమారుల భార్యలు విషాదం వలన పుట్టిన నిండు వేడిమిలో రక్తం గడ్డలుకట్టి గట్టిపడిన ఈ యుద్ధభూమిలో పడి పొర్లుతున్నారు. ఏ మనేది ఈ దురదృష్టాన్ని?

క. బాలలుఁ దరుణులు బ్రౌఢలుఁ । దూలెడు వికలాంగకములతో డెందములన్
వాలిన విరహానలముల । పాలై వందురెద రొక్కభంగిన యకటా! 52

ప్రతిపదార్థం: బాలలున్= చిన్న వయసులోనివారు; తరుణులు= యుక్తవయసులోనివారు; ప్రౌఢలు= నడిమి వయసులోని వారు; తూలెడు= తూలిపోతున్న; వికల+అంగకములతోన్= వికారశరీరాలతో; డెందములన్= హృదయాలలో; వాలిన= విజృంభించిన; విరహ+అనలముల= విరహమనే అగ్నుల; పాలై= పాలై; ఒక్కభంగిన్= ఒకే రీతిగా; వందురెదరు= దుఃఖిస్తున్నారు; అకట!= అయ్యో! (ఏం దురవస్థ).

తాత్పర్యం: ఈ కురుకుమారుల భార్యలలో చిన్నవారు, యుక్తవయుసులలోనివారు, నడివయస్సులలో ఉన్నవారు -అందరూ తూలిపోతున్న వికార శరీరాలతో హృదయాలలో విరహాగ్నులు విజృంభించగా, ఒకే రీతిలో ఏడుస్తూ దుఃఖిస్తున్నారు. అయ్యో! ఇదేమి దురవస్థ!

క. బలదర్ప ధైర్యశౌర్యో । జ్జ్వలులగు ధృతరాష్ట్రసుతుల సతులకు ని ట్లా
కులతమెయి వనటపెల్లునఁ । దలరవలసె దిక్కుమాలి దైవముచెయిదిన్. 53

ప్రతిపదార్థం: బల= బలంచేత; దర్ప= గర్వంచేత; ధైర్య= ధైర్యంచేత; శౌర్య= పరాక్రమంచేత; ఉజ్జ్వలులు+అగు= మిక్కిలి ప్రకాశించిన; ధృతరాష్ట్ర సుతుల సతులకున్= కురు కుమారుల భార్యలకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆకులతమెయిన్= వ్యాకులతతో; దిక్కుమాలి= ఏ దిక్కులేకుండా; దైవము చెయిదిన్= ఆ దైవ చేష్టవలన; వనట పెల్లునన్= అధికమైన దుః ఖంలో; తలర వలసెన్= బాధపడవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఈ కురుకుమారులు బల మున్నవారు. గర్వ మున్నవారు. ధైర్యపరాక్రమాలు కలవారు. మిక్కిలి వైభవంతో ప్రకాశించారు. అట్లాంటి వీరి భార్యలు ఆ దైవం చేసిన పనివలన ఇట్లా మిక్కిలి వ్యాకులత పొంది ఏ దిక్కూ లేని స్థితిలో అతిశయించిన దుఃఖంతో బాధపడవలసి వచ్చింది. దీన్ని ఎట్లా భరించటం?

క. నిజభూషణాతపత్ర । ధ్వజకంకటఖండవేష్టితములైన కురు
వ్రజగాత్రశకలములు వా । రిజనాభ! కనుంగొనంగ రెట్టించె వగల్. 54

ప్రతిపదార్థం: వారిజనాభ!= పద్మనాభా! (కృష్ణా!); నిజ= తమవైన; భూషణ= నగలు; ఆతపత్ర= గొడుగులు; ధ్వజ= టెక్కెములు; కంకట= కవచాలు; (వీటి) ఖండ వేష్టితములైన= ముక్కలతో కూడుకొని ఉన్న; కురువ్రజ= కురుకుమారుల సమూహంయొక్క; గాత్ర శకలములు= శరీర భాగాలు; కనుంగొనంగన్= చూడగా; వగల్= దుఃఖం; రెట్టించెన్= రెండింతలయింది.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! నగలు, గొడుగులు, ధ్వజాలు, కవచాలు - వీటి ముక్కలతో కలసిపోయిన కురుకుమారుల దేహ భాగాలను చూస్తుంటే నా దుఃఖం ఇబ్బడి అయిపోయింది.

క. జననియుఁ దండ్రియుఁ దొలు బా । మునఁ జేసిన పాపకర్మమునఁగాక సుయో
ధనుఁడు మొదలయిన నూర్వుర । నసఘుఁడు ధర్మజుఁడు నామ మడఁపగఁదగునే. 55

ప్రతిపదార్థం: జననియున్= తల్లీ; తండ్రియున్= తండ్రీ; తొలుబామునన్= పూర్వ జన్మంలో; చేసిన= చేసినటువంటి; పాపకర్మమునన్+కాక= పాపకర్మవలన కాకపోతే; సుయోధనుఁడు మొదలయిన; నూర్వురన్= మహావీరులు నూరుమందినీ; అనఘుఁడు= పుణ్యాత్ముడు; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; నామము+అడఁపగన్= పేళ్ళులేకుండా చేయటానికి; తగునే?= సమర్థుడా?

తాత్పర్యం: వాళ్ళ తల్లిదండ్రులు చేసిన పూర్వజన్మ పాపంవలన కాకపోతే దుర్యోధనుడు దుశ్శాసనుడు మొదలైన మహావీరులు నూరుమందిని ఈ పుణ్యాత్ముడు ధర్మరాజు నామరూపాలు లేకుండా చేయగలడా?

విశేషం: ధర్మరాజును 'పుణ్యాత్ముఁడు' అని నొక్కి చెప్పటంలో గాంధారికి ఇంకా ధర్మరాజాదులపై కోపం నశించలేదని స్పష్టం. స్త్రీకి ఉన్న ఈ పుత్రప్రేమవలన శత్రుద్వేషాన్ని 'పుణ్యాత్ముఁడు' అనేమాట నొక్కి చెప్పుచున్నది.

గాంధారి దుశ్శాసనుని కళేబరంబు చూచి పలవించుట (సం. 11-18-19)

సీ. అచ్యుత! వీఁడె మహాభీలభుజుఁడగు । భీమగదాహతి భూమిఁ గూలి
యాతని చేత సర్వాంగంబులందును । గలుగు క్రొన్నెత్తురు కాంక్షఁ ద్రావఁ
బడి మఱి తెగటారి పడియున్నవాఁడు దు । శ్శాసనుఁ డీతండు సభకు ద్రుపద
పుత్రి నీడిచి తెచ్చి పౌలువతనమ్మునఁ । బతుల సన్నిధిఁ గురుక్షితివిభునకుఁ

తే. గర్ణునకుఁ జిత్తసంప్రీతి గాఁగ దూల । పుచ్చెఁ బెక్కువిధంబుల నొచ్చి యా మృ
గాక్షి యప్పుడు మారుతి యంతరంగ । మేర్పఁ దలఁపించుదానన యింతపుట్టె. 56

ప్రతిపదార్థం: అచ్యుత!=కృష్ణా!; మహా+ఆభీల+భుజుఁడు+అగు= మహా భయంకరమైన భుజబలం కలిగిన; భీమ= భీముని యొక్క; గదాహతిన్= గదదెబ్బలచేత; భూమిన్+కూలి= నేలమీదపడి; ఆతనిచేతన్= ఆ భీముడిచేత; సర్వాంగంబులందును= అన్ని అవయవాలలోనూ; కలుగు= ఉన్న; క్రొన్నెత్తురు= క్రొత్త నెత్తురు; కాంక్షన్= కోరికతో; త్రావఁబడి= త్రాగబడి; మఱి= ఇంతేకాకుండా; తెగటారి= చచ్చి; పడి+ఉన్నవాఁడు= పడిఉన్నాడు; వీఁడె= ఇతడే; దుశ్శాసనుఁడు; ఈతండు= ఇతడు; సభకున్= ఆనాడు సభలోకి; ద్రుపద పుత్రిన్+ఈడిచి+తెచ్చి= ద్రౌపదిని ఈడ్చుకొని వచ్చి; పౌలువతనమ్మునన్= దుర్మార్గంతో; పతుల సన్నిధిన్= ఆమె భర్తలముందు; కురుక్షితి విభునకున్= దుర్యోధనునికి; కర్ణునకున్= కర్ణుడికి; చిత్త సంప్రీతి+కాఁగన్= మనసుకు సంతోషమయ్యేలా; పెక్కు విధంబులన్= చాలా రీతులలో; తూలపుచ్చెన్= అవమానించాడు; ఆ మృగాక్షి= ఆ ద్రౌపది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నొచ్చి= బాధపడి; మారుతి= వాయుదేవుని కుమారుడైన భీముడి; అంతరంగము+ఏర్పన్+తలపించుదానన= గుండె మండేలా తన బాధను వ్యక్తీకరించినందువల్ల; ఇంత పుట్టెన్= ఇదంతా జరిగింది; (ఎవరు తప్పించగలరు?)

తాత్పర్యం: కృష్ణా! మహాభయంకరమైన భుజబలమున్న భీముడి గద దెబ్బలతో నేలమీద పడి అన్ని అవయవాలలోనూ పొంగిన క్రొత్త వేడి నెత్తురును భీముడు తనివితీరా త్రాగగా ప్రాణాలు కోల్పోయి పడి ఉన్నాడు. ఇదుగో! వీడే దుశ్శాసనుడు. ఇతడు ఆనాడు సభలోకి ద్రౌపదికి ఈడ్చుకొని వచ్చి, దుర్యోధనుడు, కర్ణుడు సంతోషపడేటట్లు ఆమెను చాలా రీతులతో అవమానించాడు. ఆ సమయంలో ఆ భీముడి గుండెలు మండిపోయేలా ద్రౌపది తన బాధను ప్రకటిస్తూ ఏడ్చిన ఏడ్పు ఆ ఘోరానికి కారణం. దానివలననే ఇదంతా జరిగింది. ఎవరు తప్పించగలరు?

క. ఆ సభ నమ్మెయి నీ దు । శ్శాసనుఁ డప్పాండుపుత్రసతిఁ గ్రూరాత్ముం
డై సంకలేక పెద్దయుఁ । గాసిం బెట్టంగ నెఱిఁగి కలఁగినమదితోన్. 57

ప్రతిపదార్థం: ఆ సభన్= ఆ సభలో; ఆ+మెయిన్= ఆ తీరుగా; ఈ దుశ్శాసనుఁడు; ఆ+పాండుపుత్రసతిన్= ద్రౌపదిని; క్రూరాత్ముండు+ఐ= కఠినమైన మనస్సుతో; సంకలేక= ఏ జంకూ లేకుండా; పెద్దయున్= మిక్కిలిగా; గాసిన్+పెట్టంగన్= బాధపెట్టగా; ఎఱిఁగి= పరిచారికలు చెప్పగా; తెలిసికొని; కలఁగిన= బాధపడిన; మదితోన్= మనసుతో.

తాత్పర్యం: ఆ సభలో ఆ తీరుగా ఈ దుశ్శాసనుడు ద్రౌపదిని కఠినచిత్తుడై ఏ జంకూ లేకుండా మిక్కిలిగా బాధపెట్టగా, ఆ విషయాన్ని పరిచారకుల ద్వారా తెలిసికొని బాధపడ్డ మనస్సుతో.

వ. ఏను దుర్యోధనునితో నిట్లంటి. 58

తాత్పర్యం: నేను దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాను.

తరువోజ:

హరిచేత రక్షితయైన పాంచాలి కగునయ్య యిమ్మెయి నత్యంత నీచ
పరిభవదుఃఖంబుపాల్ సేఁత? మీఁదు పరికింపకున్నఁ గీడ్పాటిల్లకున్నె?
యరికంజకుంజరుఁ డగు భీముఁ బల్కులను బరిగోలల నలఁచుమేలె?
వెరవిడి వేవేగ విడువుము గారవింపు మీ వంశపవిత్ర నో పుత్ర! 59

ప్రతిపదార్థం: ఓ పుత్ర!= ఓ కుమారా!; హరిచేతన్= శ్రీకృష్ణుడిచేత; రక్షిత+ఐన= రక్షింపబడిన; పాంచాలికిన్= ద్రౌపదికి; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; అత్యంత నీచ= మిక్కిలి నీచంగా; పరిభవ దుఃఖంబుపాల్+చేఁత= అవమానమనే దుఃఖంపాలు చేయటం; అగును+అయ్య?= సరైన పని అవుతుందా?; మీఁదు= తరువాతి జరిగేదానిని; పరికింపకున్నన్= ఆలోచించకుండా ఉంటే; కీడ్+పాటిల్లక+ఉన్నె?= కీడు జరక్కుండా ఉంటుందా?; అరి= శత్రువులనే; కంజ= తామర పూలకు; కుంజ రుఁడు+అగు= ఏనుగువంటి వాడయిన; భీమున్= భీముడిని; పల్కులు+అను= మాటలనేటువంటి; బరిగోలలన్= అంకుశాలతో; నలఁచుట= బాధించటం; మేలె?= తగునా?; వెరవు+ఇడి= నీతిని పాటించి (వెరవిఁడి= ఉపాయహీనుడా! అని సంబోధన కూడా కావచ్చు - అపుడు విఁడి అన్నది రూపం); వేవేగ= వెంటనే; విడువుము= ద్రౌపదిని వదలిపెట్టుము; ఈ వంశపవిత్రను= కురువంశ పవిత్రురాలైన ఈ ద్రౌపదిని; గారవింపుము= గౌరవించుము.

తాత్పర్యం: కుమారా! శ్రీకృష్ణుడి రక్షణ ఉన్న ద్రౌపదిని ఇట్లా మిక్కిలి నీచంగా అవమానం పాలుచేయటం సరైనపని అవుతుందా? తరువాత ఏమవుతుందో ఆలోచించకుండా పని చేయవచ్చునా? అట్లా చేస్తే కీడు కలుగకుండా

ఉంటుందా? శత్రువు లనే తామరపూలకు ఏనుగువంటివాడు భీముడు. అతడిని మాటవలనే అంకుశాలతో పొడిచి బాధించటం మంచిదా! నీతిని పాటించి వెంటనే ద్రౌపదిని వదలిపెట్టుము. కురువంశానికే పవిత్రత తెచ్చిన ఈ సాధ్విని గౌరవించుము.

విశేషం: అలం: రూపకం. ద్రౌపది అగ్నిలోపుట్టింది. కనుక పవిత్రురాలు. రాజసూయయాగంలో పవిత్రస్నానంచేత కూడా పవిత్రురాలు. కనుక అవమానించటం వలన వంశం నశిస్తుందన్న సూచన ఉన్నది.

తరువోజలో ప్రతిపాదానికీ రెండింద్రగణాలూ ఒక సూర్యగణమూ, మరల రెండింద్రగణాలూ ఒక సూర్యగణమూ ఉంటాయి. గణాల మొదటి అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

క. క్రూరాత్ముఁడు నీచుఁడు గాం । ధార విభునిఁ దొఱఁగు పాండు తనయులఁ బుణ్య
ప్రారంభులఁగూడి మనుము । కౌరవకుల మెల్ల బ్రదుకఁగాఁ బొగడొందన్.' 60

ప్రతిపదార్థం: క్రూర+ఆత్ముఁడు= కఠిన చిత్తుడు; నీచుఁడు= నీచగుణాలు కలిగినవాడు; గాంధార విభునిన్= గాంధారరాజు శకునిని; తొఱఁగు= వదలిపెట్టుము; పాండు తనయులన్= పాండుపుత్రులను; పుణ్యప్రారంభులన్= పుణ్యం సంపాదించే కార్యాల విషయంలో పూనిక గలవారు; (అట్లాంటివారిని); కూడి= కలిసికొని; కౌరవకులమెల్లన్= కౌరవ వంశీయులంతా; బ్రదుకఁగాన్= జీవించేలా; పొగడు+ఒందన్= ప్రశంసలు పొందగా; మనుము= నీవు హాయిగా బ్రదుకుము.

తాత్పర్యం: ఈ గాంధారరాజు శకుని కఠినచిత్తుడు. అతినీచగుణాలు కలిగినవాడు. (నా సోదరుడే కావచ్చును గాక - అని అర్థం). 'ఇతడి స్నేహం వదలిపెట్టుము. పాండవులు పుణ్యం సంపాదించే కార్యాల విషయంలో పూనిక గలవారు. అట్లాంటివారి స్నేహం చేయుము. కౌరవవంశీయు లంతా చల్లగా బ్రదుకుతారు. ప్రపంచమంతా నిన్ను స్తుతిస్తుంది. నీవు చల్లగా ఉండుము'.

క. అని యెన్ని భంగులను జె । ప్పినఁ దా నప్పలుకు లెల్లఁ బెడచెవులం బె
ట్టె నుదగ్రుఁడు దగుకార్యము । గనునె? వశంబగునె దైవగతి తప్పింపన్? 61

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; ఎన్ని భంగులను= ఎన్ని రీతులుగా; చెప్పినన్= చెప్పినా; తాను= ఆ దుర్యోధనుడు; ఆ+పలుకులు+ఎల్లన్= ఆ మాటలను అన్నిటినీ; పెడచెవులన్+పెట్టెన్= పెడచెవిని పెట్టాడు (వినలేదు); ఉదగ్రుఁడు= మిక్కిలి కోపమున్నవాడు; తగు కార్యమున్= తగిన పనిని (సముచిత కార్యాన్ని); కనునె?= నిర్ణయించుకోగలడా?; దైవగతి= దైవనిర్ణయం; తప్పింపన్= తప్పించటానికి; వశంబు+అగునె?= వీలు అవుతుందా?

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా ఎన్ని రీతులుగా చెప్పినా ఆ దుర్యోధనుడు ఆ మాటలను పెడచెవినిపెట్టాడు. కోపిష్ఠి ఏది మంచి? ఏది చెడు? అనే ఆలోచనతో పని చేస్తాడా? అయినా దైవనిర్ణయం తప్పించటం ఎవరికి సాధ్యమవుతుంది.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

తే. నాఁటిమాట లుల్లంబున నాటియుండ । నొవ్వుతోఁ దటివేచి నేఁ డివ్విధమునఁ
బటిచె భీముండు నొప్పింపఁబడిన త్రాఁచు । పాము పగసాటి తెగ తార్చుభంగిఁ గృష్ణ! 62

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణ!= కష్ణా!; నాఁటిమాటలు= ఆనాటి పలుకులు; ఉల్లంబునన్= హృదయంలో; నాటి+ఉండన్= నాటుకొని ఉండగా; నొవ్వుతోన్= బాధతో; తఱి+వేచి= సమయం కోసం కాచుకొని ఉండి; నేఁడు= ఈ రోజు; ఈ+విధమునన్= ఈ విధంగా; భీముండు= భీముడు; నొప్పింపఁబడిన= బాధింపబడిన; త్రాఁచుపాము= నాగుపాము; పగ+చాటి= పగను ప్రకటించి (కసిదీరా); తెగటార్చు భంగిన్= చంపేవిధంగా; పఱిచెన్= చంపాడు (చేశాడు).

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఆనాడు సభలో వాళ్ళంతా మాట్లాడిన మాటలు హృదయంలో గాఢంగా నాటుకొనిపోగా ఆ బాధతో సరైన సమయంకొరకు కాచుకొని ఉన్న భీముడు ఈనాటికి దెబ్బతిన్న నాగుపాము కసిదీరా కాటువేసినట్లు ఈ విధంగా కురుకుమారులందరినీ చంపాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. తగుఁ బగ దీర్చుట యిమ్మెఁ । దగ వగునే నెత్తురెత్తి త్రావుట? భీముం
డు గడున్ ఘోరము సేసెను । మగల కతి క్షుద్రవృత్తమా పొగ డొసఁగున్? 63

ప్రతిపదార్థం: పగతీర్చుట= పగతీర్చుటం; తగున్= సమంజసమే; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; నెత్తురు+ఎత్తి+త్రావుట= నెత్తురు తీసికొని త్రాగటం; తగవు+అగునే?= న్యాయమా?; భీముండు= భీముడు; కడున్= మిక్కిలి; ఘోరము= ఘోరమైనపని; చేసెను= చేశాడు; మగలకున్= వీరులకు; అతి= మిక్కిలి; క్షుద్రవృత్తమా= నీచ పద్ధతా; పొగడు+ఒసఁగున్?= ప్రశంసను తెచ్చేది?

తాత్పర్యం: పగ తీర్చుకొనటం ఎవరికైనా సమంజసమే. కాని, ఈ విధంగా నెత్తురు తీసికొని త్రాగటం న్యాయమైన పని అవుతుందా? ఏమైనా భీముడు చాలా దారుణమైన పనిచేశాడు. వీరులకు ఇట్లాంటి నీచమైన పద్ధతులద్వారానా మంచి పేరు వచ్చేది? (రాదని అర్థం).

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

తరలము:

కరములుం జరణంబులున్ విరి గల్గి సాఁగి వికీర్ణమై
యురము నిర్భరవైకృతంబుగ నుర్విఁ ద్రెళ్ళి సుతుండు గే
సరి నఖంబుల వ్రవ్వఁబడ్డ గజంబు చాడ్పున నుండఁగాఁ
గరుణ మాత్మకు నింత మిక్కిలి గాక యున్నె? జనార్దనా! 64

ప్రతిపదార్థం: జనార్దనా!= కృష్ణా!; కరములున్= చేతులూ; చరణంబులున్= కాళ్ళూ; విరి గల్గి సాఁగి= విడిపోయి వ్యాపించి; వికీర్ణమై= ముక్కలై (యుద్ధభూమిలో వెదజల్లబడ్డాయి); ఉరము= రొమ్ము; నిర్భర= మిక్కిలి; వైకృతంబుగన్= వికారరూపాన్ని పొంది; ఉర్విన్= నేలమీద; త్రెళ్ళి= పడి; సుతుండు= ఈ దుశ్శాసనుడు; కేసరి నఖంబులన్= సింహం గోళ్ళతో; వ్రవ్వఁబడ్డ= చీల్చబడిన; గజంబు చాడ్పునన్= ఏనుగులాగా; ఉండఁగాన్= కనిపిస్తుండగా; ఆత్మకున్= మనసుకు; కరుణము= దుఃఖం; ఇంత= మరింత; మిక్కిలి+కాక+ఉన్నె?= అధికం కాకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! చేతులు కాళ్ళు విడిపోయి ముక్కలు ముక్కలై యుద్ధభూమిలో వెదజల్లబడ్డాయి. రొమ్ము చీలిపోయి వికారంగా తయారై నేలమీదపడిన ఈ దుశ్శాసనుడిని చూస్తే సింహంగోళ్ళచేత చీల్చబడిన ఏనుగువలె అగుపిస్తున్నాడు. ఇట్లాంటి కొడుకును చూచి మనసులో దుఃఖం మరింత ఎక్కువ కాకుండా ఉంటుందా? చెప్పుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. తరలములో ప్రతిపాదానికీ న, భ, ర, స, జ, జ, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-12 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

సీ. వీఁడె వికర్ణుండు వాఁడి మెఱుంగు మే । ఘంబుల గముల మధ్యంబునందుఁ
దేజరిల్లెడుమాడ్కి రాజిల్లుచున్నవాఁ । డతిసాంద్రహస్తికాయములలోనఁ
గార్ముకజ్యాకిణకఠినమైనయున్న యి । బ్బాలుని ముంజేయి బాల గృధ్ర
మోపదు కబళించియును జంచుపుటమునఁ । జీరంగఁ జూచితే శౌరి? యితని

తే. రమణి పొరిఁబొరి గన్నీరు గ్రమ్మఁ జుట్టు । మెలఁగి కాకుల గ్రద్దలఁ దొలఁగ నడుచు
చున్నయది పాసి యవి వోవకున్న నిట్లు । సూతురే తల్లులెందును సుతుల నకట! 65

ప్రతిపదార్థం: వీఁడె= వీడే; వికర్ణుండు; వాఁడి మెఱుంగు= ఉజ్జ్వలమైన మెరుపు; మేఘంబుల గముల= మేఘాల గుంపుల; మధ్యంబునందున్= నడుమ; తేజరిల్లెడు మాడ్కిన్= ప్రకాశించు రీతిగా; అతిసాంద్ర= మిక్కిలి బలిష్ఠములైన; హస్తి కాయములలోనన్= ఏనుగుల దేహాలమధ్య; రాజిల్లుచున్నవాఁడు= ప్రకాశిస్తున్నాడు; కార్ముక= ధనుస్సు యొక్క; జ్యా= అల్లెత్రాటిని లాగటంవల్ల పుట్టిన; కిణ= కాయలచేత; కఠినము+ఐ+ఉన్న= గట్టిగా ఉన్న; ఈ బాలుని= ఈ కుమారుడి; ముంజేయిన్= ముంచేతిని; బాలగృధ్రము= పిల్లగద్ద; కబళించియును= ముక్కుతోపట్టుకున్నా; చంచుపుటమునన్= ముక్కుపుటంతో; చీరంగన్= చీల్చడానికి; ఓపదు= దానిచేత కావటంలేదు (అంత పెద్దదని అర్థం); చూచితే శౌరి?= కృష్ణా చూస్తున్నావా?; ఇతని రమణి= ఇతని భార్య; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికి (నిరంతరంగా); కన్నీరు క్రమ్మన్= కంట్లో నీరు కమ్ముతుండగా; చుట్టున్+మెలఁగి= చుట్టూ తిరుగుతూ; కాకులన్= కాకులనీ; గ్రద్దలన్= గద్దలనీ; పాసి= దూరంగా; అవి= ఆ కాకులు గద్దలు; పోవకున్నన్= పోకుండా ఉంటే; (వాటిని); తొలఁగన్= పారిపోయేలా; అడుచుచున్న+అది= తరుముతూ ఉంది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తల్లులు; ఎందును= ఎక్కడైనా; సుతులన్= కొడుకులను; చూతురే?= చూశారా?; అక్కట!= అయ్యో!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఇదిగో వీడే వికర్ణుడు. ఉజ్జ్వలమైన మెరుపు మేఘాలనడుమ తళుక్కున ప్రకాశించినట్లుగా అతి బలిష్ఠములైన ఏనుగుల దేహాల మధ్య వెలుగుతూ ఉన్నాడు. నిరంతరం వింటినారిని లాగటంవలన పుట్టిన కణుపులచేత గట్టిపడిన ఈ కుమారుడి ముంజేతిని పిల్లగద్ద ముక్కుతో కరుచుకొనటానికి యత్నించినా ముక్కుపుటంతో దానిని చీల్చటం ఆ గ్రద్దకు సాధ్యం కాలేదు. చూచావా? కృష్ణా! అదిగో అతడి భార్య నిరంతరంగా ఏడుస్తూ భర్త శవంచుట్టూ తిరుగుతూ, మూగుతున్న కాకులను గద్దలను దూరంగా తరుముతూ ఉన్నది పాపం. ఇట్లా ఏ తల్లులకైనా ఎక్కడైనా తమ కొడుకులను చూచే దౌర్భాగ్యం కలిగిందా! అయ్యో! నేనెంత దురదృష్టవంతురాలిని!

విశేషం: అలం: ఉపమ. అర్థాంతరన్యాసం.

క. మారుతనందను నుగ్రపు । నారాచము లొడల నాటినం జచ్చియు న
వ్వీర కుమారుం డుజ్జ్వల । చారుత్వముఁ బాయకున్న చందముఁ గంటే? 66

ప్రతిపదార్థం: మారుత నందను= వాయు నందనుడైన భీముడియొక్క; ఉగ్రము+నారాచములు= క్రూరమైన బాణాలు; ఒడలన్= ఒంటియందు; నాటినన్= దిగబడగా; చచ్చియున్= చనిపోయికూడా; ఆ+వీర కుమారుండు= ఆ వికర్ణుడు; ఉజ్జ్వల చారుత్వమున్= ప్రకాశంతోడి అందాన్ని; పాయకున్న= వదలకున్న; చందము= తీరును; కంటే?= చూస్తున్నావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! భీముడు వేసిన క్రూరమైన బాణాలు దేహంలో దిగబడి ప్రాణాలు కోల్పోయికూడా ఈ వీరకుమారుడి దేహంలో కాంతి, మనోహరత్వం తగ్గకున్నాయి. చూస్తున్నావు కదా!

క. అని మొన నెవ్వరికిని మా । ర్కొన రాని ఘనుండు దుర్ముఖుఁడు భీమునిచే
వినిపాతితుఁడై భూరజ । మున బ్రుంగుడు వడ్డవాఁడు మురహర! కంటే? 67

ప్రతిపదార్థం: మురహర!= మురాసురుడిని చంపిన ఓ కృష్ణా!; అనిమొనన్= యుద్ధంలో; ఎవ్వరికిని= ఎవరికీ; మార్కొనన్+రాని= ఎదిరించటానికి వీలులేని; ఘనుండు= బలవంతుడైన; దుర్ముఖుఁడు= దుర్ముఖుడు; భీమునిచేన్= భీముడిచేత; వి+నిపాతితుఁడు+ఐ= కొట్టబడి నేలగూలి; భూరజమునన్= నేలమీది ధూళిలో; బ్రుంగుడు+పడ్డవాఁడు= మునిగిపోయాడు; కంటే?= చూశావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఇదిగో చూడుము! ఈ దుర్ముఖు డున్నాడే - వీడిని యుద్ధంలో ఎవరూ ఎదిరించలేరు. అంతటి బలపరాక్రమశాలి వీడు. అట్లాంటి వీడు భీముడి గద దెబ్బలకు నేలగూలి మట్టిలోని దుమ్ముధూళులతో మునిగిపోయాడు. చూస్తున్నావా!

తే. నక్క తోఁడెలు వీని యాననము సగము । దిన్నయవి యట్టులయ్యును నున్నయొప్పు
దొరసి సప్తమినాఁటిచందురునిఁ బోలె । చూడు భావించి దీపితశూరవంశ! 68

ప్రతిపదార్థం: దీపిత= ప్రకాశించే; శూరవంశ!= శూరుని వంశం కలవాడా! (నీవు పుట్టగా శూరుని వంశం ప్రకాశించిందని అర్థం. శౌరి- అని కృష్ణుడికి మరో పేరు); నక్క; తోఁడెలు; వీని+ఆననమున్= వీడి ముఖాన్ని; సగము+తిన్నయవి= సగం తిన్నాయి; అట్టులు+అయ్యును= అలా అయికూడా; ఉన్న+ఒప్పు= ఉన్నకాంతి; దొరసి= కలిగి; సప్తమినాఁటి= శుద్ధ సప్తమినాడు ప్రకాశించే; చందురునిన్+పోలెన్= చంద్రుడివలె; భావించి చూడు= కాస్త ఆలోచించి చూడుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! నీవు శూరుడి వంశాన్ని ప్రకాశింపజేశావు. అక్కడ చూడుము. నక్క, తోడేలు వాడి ముఖాన్ని సగం తినివేశాయి. అయినా కూడా ఆ ముఖంలో మిగిలిన కాంతి సప్తమినాటి చంద్రబింబంవలె కాంతులు చిమ్ముతూనే ఉన్నది. బాగా చూడుము.

విశేషం: ఉపమ.

మత్తకోకిల:

శూరసేనుఁడు భీమసేననిషూదితుండయి చుట్టు నం
భోరుహానన లార్తి మూర్తతఁ బొందిన ట్లతిరూక్ష హా
హారవంబులతోడఁ గ్రుమ్మర నల్లవాఁడె వికారితా
కారుఁడై పడియున్నవాఁడు వృకంబుఁ బక్షులు జించినన్. 69

ప్రతిపదార్థం: శూరసేనుఁడు= శూరసేనుడనే నా కుమారుడు (అదిగో); భీముడిచేత; నిషూదితుండు+అయి= చంపబడి; చుట్టున్= చుట్టూ; అంభోరుహ+ఆననలు= పద్మముఖులైన భార్యలు; ఆర్తి= దీనత్వం; మూర్తతన్+పొందినట్లు= మూర్తిమత్త్వాన్ని పొందినట్లు; అతి+రూక్ష= అతి దారుణమైన; హాహారవంబులతోడన్= హాహాకారాలతో; క్రుమ్మరన్= తిరుగుతుండగా; అల్లవాఁడె= అదుగోవాడే (అక్కడ); వృకంబు= తోడేలు; పక్షులు= కాకులు గద్దలు; చించినన్= చీల్చివేయగా; వికారిత+ ఆకారుఁడు+ఐ= వికారంపొందిన శరీరం కలిగినవాడై; పడి+ఉన్నవాఁడు= పడి ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! వాడే నా కొడుకు శూరసేనుడు. భీముడిచేత చంపబడి, చుట్టూ అతని భార్యలు దీనత్వం ఆకారం పొందినట్టు అతి దారుణంగా హాహాకారాలు చేస్తూ విలపిస్తూ తిరుగుతుండగా, తోడేలు, కాకులు గ్రద్దలు చీల్చివేయగా దేహం గుర్తించటానికి వీలులేకుండా మారిపోయి పడి ఉన్నాడు.

విశేషం: మత్తకోకిలలో ప్రతిపాదానికీ ర, స, జ, జ, భ, ర - అనేగణాలుంటాయి. 1-11 యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

సీ. **అంగంబు కోమల మంతరంగంబు చా । తుర్య నిరూఢంబు శౌర్యఘనుఁడు**
వీఁడె గోవింద! వివింశతి యీతండు । సౌబగుండు మెలఁతలు సుట్టు నెపుడు
నప్సరోగణ మమరాధిపుఁ గొలిచెడు । చాడ్పునఁ బాయక సమ్మదంబు
చిగురొత్త నుండుదు రగరుకస్తూరికా । చందనాద్యనులేపశాలి యిపుడు

తే. **గ్రద్దలును గాకులును జుట్టుఁ గదిసియుండఁ । దఱచునెత్తుటఁ దోఁగిన తనువుఁ దాను**
నున్నవాఁడు గానాకర్ణనోత్సుకుండు । నక్క లఱచెడు చేరువ నక్కటకట! **70**

ప్రతిపదార్థం: గోవింద!= కృష్ణా!; వీఁడె= ఇతడే; వివింశతి= వివింశతి అనే పేరు గల నా మరి ఒక కుమారుడు; అంగంబు కోమలము= ఇతని శరీరము చాలా సుకుమారం; అంతరంగంబు= మనస్సు; చాతుర్యనిరూఢంబు= నేర్పరితనంలో ప్రసిద్ధం; శౌర్యఘనుఁడు= గొప్ప పరాక్రమంచేత గొప్పవాడు; ఈతండు= ఇతడు; సౌబగుండు= అందగాడు; చుట్టున్= ఇతడి చుట్టూ; మెలఁతలు= స్త్రీలు; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడూ; అమరాధిపున్= ఇంద్రుడిని అప్సరస్+గణము= అప్సరసల సమూహం; కొలిచెడు చాడ్పునన్= సేవించే తీరుగా; పాయక= ఎప్పుడూ వదలకుండా; సమ్మదంబు= సంతోషం; చిగురొత్తన్= క్రొత్త క్రొత్తగా పుడుతుండగా (నిత్య సంతోషంతో); ఉండుదురు= (ఇతనిచుట్టూ) ఉంటారు; అగరు= అగరు; కస్తూరికా= కస్తూరి; చందనాది= శ్రీగంధం మొదలైన; అనులేపశాలి= అనులేపాలను పూసుకోవటంలో సుసంపన్నుడు; ఇపుడు; గ్రద్దలును= గ్రద్దలూ; కాకులును= కాకులూ; చుట్టున్= చుట్టూ; కదిసి+ఉండన్= మూగి ఉండగా; తఱచు నెత్తుటన్= మిక్కిలిగా రక్తంలో; తోఁగిన= మునిగిపోయిన; తనువున్+తానున్= తనువుతో తాను; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; గాన+ఆకర్ణన= పాటలను వినటంలో; ఉత్సుకుండు= ఆసక్తి కలవాడు; నక్కలు; అఱచెడు= ఊళలువేసే; చేరువన్= చోట; అక్కటకట!= అయ్యయ్యో! (పడిఉన్నాడు).

తాత్పర్యం: కృష్ణా! వీడు నా ఇంకొక కుమారుడు వివింశతి. ఇతడి శరీరం సుకుమారం. మనసు నేర్పరితనంలో ప్రసిద్ధమైనది. గొప్ప పరాక్రమం కలిగినవాడు. ఇంద్రుడి చుట్టూ అప్సరసలు సేవిస్తూ ఉండే విధంగా ఇతడి చుట్టూ ఎల్లప్పుడూ స్త్రీలు వదలకుండా నిత్య సంతోషంతో ఉండేవారు. అగరు, కస్తూరి, చందనం మొదలైన సుగంధద్రవ్యాల పూతలను పూసికొని చాలా వైభవంతో కనిపించేవాడు. ఇప్పుడు అతని చుట్టూ గ్రద్దలు, కాకులు కూచుకొని ఉన్నాయి. రక్తపుమడుగులో మునిగిపోయి ఉన్నాడు. ఇతడికి సంగీతమంటే చాలా ఆసక్తి. ఇపుడు నక్కలు ఊళలువేసే చోట పడి ఉన్నాడు. ఎంత దౌర్భాగ్యమో చూడుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. కనకపుంఖశరావృత గాత్రుఁడైన । దుష్ప్రహుండు చచ్చి యుండియుఁ దోయజాక్ష!
వికచ నవకర్ణికార సంవేష్టనంబు । గలుగు శైలంబు తెఱఁగునఁ బొలిచెఁ జూడు. 71

ప్రతిపదార్థం: తోయజాక్ష!= పద్మనయనా కృష్ణా!; కనకపుంఖ= బంగారు పింజలు అమర్చిన; శర+ఆవృత= బాణాలచేత కప్పబడిన; గాత్రుఁడు+ఐన= దేహం కలిగినటువంటి; దుష్ప్రహుఁడు= దుష్ప్రహుడు అనే పేరుగల నా కొడుకు; చచ్చియుండియున్= చనిపోయికూడా; వికచనవ= అప్పుడే వికసించిన; కర్ణికార= కొండగోగు చెట్లయొక్క; సంవేష్టనంబు= చుట్టూ కూడుకొని ఉండటం; కలుగు= కలిగిన; శైలంబు= కొండ; తెఱఁగునన్= రీతిగా; పొలిచెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; చూడు= చూడుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! అటు చూడుము. బంగారు పింజలు అమర్చిన బాణాలచేత కప్పబడిన దేహం కలిగి, నేల కొరిగిన దుష్ప్రహుడు చనిపోయికూడా అప్పుడే వికసించిన కొండగోగుచెట్టులు చుట్టూ విస్తరించగా ప్రకాశించే కొండవలె కాంతులు విరజిమ్ముతూ పడి ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

గాంధారి యభిమన్యు కళేబరంబు గనుంగొని ప్రలాపించుట (సం. 11-20-1)

వ. అని మఱియు నిట్లనియె. 72

తాత్పర్యం: అని ఇంకా ఇట్లా అన్నది.

లయవిభాతి:

అరయ నిది పెద్దయని యరుల మొనఁ జిత్తమున । సరకుగొన కుగ్రమగు బరవస మెలర్పం
ద్వరితగతిఁ జొచ్చి కురువరుఁడు దలరం గవిసి । కరితతులుఁ దేరులనికరములుఁ దురంగో
త్కరములును గాల్బలము నెరవులును గీటడఁగ । శరగురుఁడుఁ గర్ణుఁడును గురుసుతుఁడు మద్రే
శ్వరుఁడుఁ గృపుఁడుం బరవ బరఁగి దివిజుల్ వొగడ । ధరఁబడి ముకుంద! మన నరతనయుఁ డొప్పెన్. 73

ప్రతిపదార్థం: ముకుంద!= కృష్ణా!; మన నరతనయుఁడు= మన అర్జునుని కొడుకు (అభిమన్యుడు); అరయన్= చూడగా; ఇది; పెద్ద+అని= చాలాపెద్ద దని; లెక్కచేయకుండా; ఉగ్రము+అగు= భయంకరమైన; బరవసము= ధైర్యం; ఎలర్పన్= పుట్టగా; త్వరితగతిన్= అతివేగంగా; చొచ్చి= యుద్ధరంగంలో ప్రవేశించి; కురువరుఁడు= దుర్యోధనుడు; తలఁదన్= భయపడేట్టు; కవిసి= ఎదుర్కొని; కరితతులు= ఏనుగుల సమూహాలు; తేరుల నికరములు= రథాల సముదాయాలు; తురంగ+ఉత్కరములు= గుర్రాల గుంపులు; కాల్బలము= సైనికులు; నెరవులును= పరివారమూ; గీటడఁగన్= చావగా; శరగురుఁడు= ద్రోణుడూ; కర్ణుఁడును= కర్ణుడూ; గురుసుతుఁడున్= అశ్వత్థామా; మద్రేశ్వరుఁడున్= శల్యుడూ; కృపుఁడున్= కృపుడూ; పరవన్= బాణాలు ప్రయోగించగా; పరఁగి= ఘోరయుద్ధం చేసి ప్రసిద్ధుడై; దివిజుల్+పొగడన్= దేవతలు స్తుతించగా; ధరన్+పడి= నేలగూలి; ఒప్పెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! మన అర్జునుడి కుమారుడి అభిమన్యుడు వీడే. శత్రుసైన్యం అంత పెద్దదని ఏ మాత్రం లెక్కచేయకుండా భయంకరమైన ధైర్యంతో అతివేగంగా పద్మవ్యూహాన్ని ప్రవేశించి దుర్యోధనుడివంటి మహావీరుడు

భయపడేటట్టు ఎదిరించి యుద్ధం చేశాడు. ఏనుగులను, రథాలను, గుర్రాలను, సైనికులను, పరివారాలను నుగ్గునుగ్గు చేశాడు. చివరికి ద్రోణుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, శల్యుడు, కృపుడు - అందరూచేరి ఘోరంగా బాణాలు ప్రయోగించగా వాటిని ఎదిరించి ప్రసిద్ధుడై దేవతలు ప్రస్తుతిస్తుండగా నేలమీద కూలి ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషం: లయవిభాతికి వృత్తలక్షణానికి చూడండి - స్త్రీ. 1-131.

ఆ. పాడి మాలి తన్నుఁ బలువురు పొదివినఁ। బోరి తద్ద డప్పిఁ గూరి నిదుర
పోయెనొకొ సుభద్ర పుత్రుండు! మృతుఁడైనఁ। జెలువ మింత యేల కలుగ నేర్చు? 74

ప్రతిపదార్థం: పాడి= న్యాయం; మాలి= తప్పి; తన్నున్= తనను; పలువురు= చాలమంది; పొదివినన్= చుట్టుముట్టుగా; పోరి= పోరాడి; తద్ద= మిక్కిలి; డప్పిన్= దప్పికతో; కూరి= మునిగి; నిదురపోయెన్+ఒకొ!= నిద్రపోయాడు కాబోలు!; సుభద్ర పుత్రుండు= ఈ అభిమన్యుడు; మృతుఁడు+ఐనన్= చనిపోయి ఉంటే; ఇంత; చెలువము= సౌందర్యం; ఏల= ఎందుకు; కలుగన్+నేర్చున్?= ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: అన్యాయంగా తనను అంతమంది చుట్టుముట్టితే వారితో పోరాడి పోరాడి, అలసిపోయి, దప్పికతో గాఢనిద్రలో మునిగిపోయాడు కాని, మన అభిమన్యుడు చావలేదు. చనిపోయి ఉంటే ముఖంలో ఇంత 'కళ' ఎందుకుంటుంది?

విశేషం: అలం: కావ్యలింగం.

సీ. ఉత్తర యిక్కుమారోత్తము నురమున। వ్రాలి మోమునఁ దనవదనకమల
మందంద చేర్చుచున్నది మున్ను గన్నంత। మెలఁగంగనేరక చెలులమాటు
గొను సిగ్గు పెంపున వనట నిట్లయ్యె ని। ప్పుడు మాటిమాటికిఁ బొలఁతి ప్రియునిఁ
గనుఁగొని బిగియారఁ గౌఁగిలించుచు శిర। మూరుతలంబున నునిచి పాణి

తే. పల్లవంబున నానన మల్లనల్ల। దొడయుచును నిన్నుఁ జూచుచుఁ దోడుతోడఁ
బొడము పెల్లునఁ గన్నీరు దుడిచికొనుచు। నలఁత పెనువెల్లిఁ దేలెడు నంబుజాక్ష! 75

ప్రతిపదార్థం: అంబుజాక్ష!= కృష్ణా!; ఉత్తర= అభిమన్యుడి భార్య ఉత్తర; ఈ+కుమారోత్తము= అభిమన్యుడి; ఉరమునన్= రొమ్ముమీద; వ్రాలి= వ్రాలి; మోమునన్= ముఖంమీద; తన; వదనకమలమున్= కమలంవంటి ముఖాన్ని; అందందు+అ= మాటి మాటికి (అక్కడక్కడా); చేర్చుచున్నది= ఆనిస్తోంది; మున్ను= ముందు (యుద్ధానికి మునుపు); కన్న+అంతన్= అభిమన్యుడిని చూడగానే; మెలఁగంగన్+నేరక= అతనితో కలిసి వర్తించటానికి ధైర్యంచాలక; సిగ్గుపెంపునన్= అధికమైన సిగ్గుతో; చెలుల మాటు+కొనున్= చెలికత్తెల చాటుకు వెళ్ళిపోయేది; వనటన్= దుఃఖంతో; ఇప్పుడు; ఇట్లు+అయ్యెన్= ఇట్లా అయింది చూడు; పొలఁతి= ఈమె (స్త్రీ); ప్రియునిన్= ప్రియుడిని; కనుఁగొని= చూసి; బిగియారన్= గట్టిగా; కౌఁగిలించుచున్= కౌగిలించుకొంటూ; శిరమున్= తలను; ఊరుతలంబునన్= తొడలమీద; ఉనిచి= ఉంచుకొని; పాణిపల్లవంబునన్= అరచేతులతో; ఆననము= ముఖాన్ని; అల్లనల్లన్= మెల్లమెల్లగా; తొడయుచును= నిమురుచు; నిన్నున్+చూచుచున్= నిన్ను చూస్తూ; తోడుతోడన్= వెంటనే; పొడము పెల్లునన్= పుట్టే ఆధిక్యంతో; కన్నీరు తుడిచికొనుచున్= వచ్చిన కన్నీరును తుడుచుకొంటూ; అలఁత పెనువెల్లిన్= శోక మహాసముద్రంలో; తేలెడున్= కొట్టుకొనిపోతున్నది.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఉత్తరాదేవి తన భర్త రొమ్ముమీద వాలిపోయి ముఖంమీద ముఖం మాటిమాటికి ఆనిస్తోంది. యుద్ధానికి మునుపు అభిమన్యుడిని చూడగానే చెలికత్తెలచాటుకు సిగ్గుతో పారిపోయేది. మరి ఇప్పటి స్థితిలో అతి దుఃఖంవలన ఇట్లా అయింది. ప్రియుడిని చూచి గట్టిగా కౌగిలించుకొని మోకాళ్ళపై తలను వాల్చి అరచేతులతో మొగాన్ని స్పృశిస్తూ నిన్ను చూడగానే మరింత దుఃఖానికి లోనై కంటినీరు తుడుచుకొంటూ శోకమహా సముద్రంలో మునిగిపోయింది పాపం!

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. వింటె యవ్వనిత విలాపంబు? 76

తాత్పర్యం: ఆ స్త్రీ విలపిస్తున్న తీరు విన్నావా?

సీ. 'భద్రచారిత్ర! సుభద్రను నిర్జర । ప్రతిమానులగు పాండురాజసుతులఁ
బాసి యెం దరిగితి? పార్థుని పట్టి న। చ్యుతుని యల్లుని సమరోర్విఁ జెనసి
పరిమార్పఁ జాలిరెవ్వరు? పెక్కుభంగుల । మాటలాడఁగ మఱుమాటలేల
యాడవు నాతోడ? నస్త్రగురుండుఁ ద । త్తనయుండుఁ గృపుఁడు రాధాసుతుండుఁ

తే. బాడిమానసులంద్రు నిబ్బాలు నొకనిఁ । బొదివి రిస్సిరొ! పెక్కండ్రు ప్రోడ లిదియు
మగఁటిమియె? క్రించుపని కిట్లు దెగినయప్ప । డుల్లములు వారలకు నెట్టులుండె నొక్కొ! 77

ప్రతిపదార్థం: భద్ర= శ్రేష్ఠమైన; చారిత్ర!= చరిత్రకల ఓ అభిమన్యుడా!; సుభద్రను= మీ తల్లి సుభద్రను; నిర్జర= దేవతలతో; ప్రతిమానులు= సమానులైన; పాండురాజసుతులన్= పాండు కుమారులను; పాసి= వదలి; ఎందున్+అరిగితి(వి)?= ఎక్కడికి వెళ్ళావు?; పార్థుని పట్టిన్= అర్జునుని కుమారుడిని; అచ్యుతుని+అల్లునిన్= కృష్ణుడి అల్లుడిని; సమర+ఉర్విన్= యుద్ధభూమిలో; చెనసి= ఎదిరించి; పరిమార్పన్+చాలిరి+ఎవ్వరు?= చంపగలిగినవారు ఎవరున్నారు?; పెక్కుభంగులన్= ఎన్నో తీరులలో; మాటలాడఁగన్= మాట్లాడుతున్నానే; మఱుమాటలు+ఏల+ఆడవు+నాతోడన్?= నాతో మారు మాట్లాడకున్నావెందుకు?; అస్త్రగురుండున్= ద్రోణాచార్యుడు; తత్తనయుండున్= అశ్వత్థామ; కృపుఁడున్= కృపాచార్యుడు; రాధాసుతుండున్= కర్ణుడూ; పాడి మానసులు+అంద్రు= న్యాయంగా నడుచుకునే పెద్ద మనుషులంటారు; ఈ+బాలున్+ఒకనిన్+పొదివిరి= ఆ యువకుడిని ఒక్కడిని ముట్టడించారు; పెక్కండ్రు ప్రోడలు= చాలామంది పెద్దవాళ్ళు (కలిసి); ఇస్సిరొ!= ఛీ ఛీ!; ఇదియున్= ఇదికూడా (ఒక); మగఁటిమియె?= పరాక్రమమేనా?; ఇట్లు= ఇట్లా; క్రించు పనికిన్= నీచ కార్యానికి; తెగిన+అప్పుడు= సాహసించినపుడు; వారలకున్= వాళ్ళకు; ఉల్లములు= హృదయాలు; ఎట్టులు+ఉండెన్+ఒక్కొ!= ఎట్లా ఉన్నాయో ఏమో! (ఈ కరకు పని చేయటానికి వాళ్ళ మనసులు ఎట్లా అంగీకరించాయి? అని అర్థం.)

తాత్పర్యం: 'ఉత్తమమైన చరిత్ర కలిగిన ఓ అభిమన్యుడా! మీ తల్లి సుభద్రను, దేవతాసమానులైన పాండవులను వదలి ఎక్కడికి వెళ్ళావు? అర్జునుడి కుమారుడివి. శ్రీకృష్ణుడి అల్లుడివి. నిన్ను ఎదిరించి చంపగలిగినవారు ఎవరున్నారు? ఇన్ని విధాలుగా మాట్లాడుతున్నానే - మారుమాటలాడ వెందుకు? ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు, కర్ణుడు న్యాయ మెరిగిన పెద్దమనుషులంటారే. అట్లాంటి పెద్దలు పలువురు చేరి ఒక చిన్నవాడిని ముట్టడించటమా? ఛీ ఛీ! ఇది కూడా మగతనమేనా? ఇట్లాంటి నీచకార్యానికి పాల్పడటానికి వాళ్ళకు మనస్సులు ఎట్లా వచ్చాయి?

క. పాండవులును బాంచాలురు । దండిమగలు వారు సూడఁ దలఁకక నిన్నున్
భండనమునఁ బడవైవఁగ । గండు గలుగు టద్భుతంబు గాదె తలంపన్! 78

ప్రతిపదార్థం: పాండవులును= పాండుకుమారులు; పాంచాలురు= పాంచాలవీరులు; దండిమగలు= నిండు పరాక్రమవంతులు; వారు+చూడన్= వాళ్ళు చూస్తుండగా; తలఁకక= భయపడక; నిన్నున్= నిన్ను; భండనమునన్= యుద్ధంలో; పడవైవఁగన్= చంపగా; గండు= మగఁటిమి కలవాడు; కలుగుట= ఉండటం; తలంపన్= ఆలోచిస్తే; అద్భుతంబు+కాదె!= ఆశ్చర్యం కాదూ!

తాత్పర్యం: పాండవులు, పాంచాలురు మహాపరాక్రమశాలులు. వాళ్ళు చూస్తుండగా నిన్ను ఏ సంకోచమూ లేకుండా యుద్ధంలో చంపగలిగిన మగటిమి ఉన్నవారు ఉండటం ఆశ్చర్యం కాదూ!

క. తనలేనిచోటఁ బలువురు । నినుఁ జుట్టును ముట్టి యొక్కనింజేరి వధిం
చిన వంచనకు ధనంజయు । మన మెమ్మెయి నురియునొక్కొ! మన్మథమూర్తీ! 79

ప్రతిపదార్థం: మన్మథ= మన్మథుని వంటి; మూర్తీ!= ఆకారం కలవాడా!; తన= తనయొక్క; లేనిచోటన్= లేని స్థలంలో; పలువురు= చాలమంది; నినున్= నిన్ను; చుట్టును= చుట్టుముట్టి; ఒక్కనిన్+చేరి= ఒక్కడిని సమీపించి; వధించిన= చంపిన; వంచనకున్= మోసానికి; ధనంజయు మనము= అర్జునుడి మనస్సు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; ఉరియున్+ఒక్కొ!= దుఃఖిస్తుందో ఏమో!

తాత్పర్యం: మన్మథుడి వంటి మనోహరాకారం కలిగిన నాథా! తానులేని సమయంలో అంతమంది నిన్ను చుట్టుముట్టి ఒక్కడిని చేసి ఘోరంగా చంపిన మోసాన్ని తలచుకొని అర్జునుడి మనస్సు ఏ విధంగా దుఃఖిస్తుందో కదా!

తరలము:

అరుల నెల్లను గెల్చి మేదిని యంతయుంగొని తేజమున్
సిరియుఁ బెంపును గీర్తియున్ విలసిల్లఁగా వినుచుండియుం
బురుషసింహులు పాండుభూవరపుత్రు లక్కట! మోదముం
బొరయ నేర్తురె? నిన్నుఁ గోల్పడిపోయి పుష్కరలోచనా! 80

ప్రతిపదార్థం: పుష్కరలోచనా!= పద్మలోచనా! (తామరలవంటి కన్నులు కలవాడా); అరులన్+ఎల్లను= శత్రువులందరినీ; గెల్చి= గెలిచి; మేదిని+అంతయున్+కొని= రాజ్యాన్నంతా సంపాదించుకొని; తేజమున్= కాంతిని; సిరియున్= సంపదను; పెంపును= వైభవాన్ని; కీర్తియున్= మంచిపేరును; విలసిల్లన్ఁగాన్= వ్యాపించగా; వినుచుండియున్= ప్రశంసలను వింటూ ఉండి కూడా; పురుష సింహులు= పురుష శ్రేష్ఠులు; పాండుభూవర పుత్రులు= పాండు కుమారులు; నిన్నున్+కోల్పడి+పోయి= నిన్ను పోగొట్టుకొని; అక్కట!= అయ్యో!; మోదమున్= సంతోషాన్ని; పొరయన్+నేర్తురె?= పొందగలరా?

తాత్పర్యం: తామరలవంటి కన్నులు గలవాడా! శత్రువులందరినీ చంపి రాజ్యాన్నంతా సంపాదించుకొని కాంతి, సంపద, వైభవం, కీర్తి - నలుదిశల వ్యాపించగా లోకం మెచ్చుకొంటూ ఉండగా, వింటూ ఉన్నా పాండురాజ కుమారులు నిన్ను పోగొట్టుకొని సంతోషం పొందగలరా! అయ్యో! ఇప్పుడు రాజ్యం వచ్చి లాభ మేమిటి?

విశేషం: వృత్తలక్షణం - చూడండి. స్త్రీ 2-27.

క. నీ మూర్తియందుఁ బ్రాణము । లేమిఁ దెలిసియుండఁ జంచలింపక జీవం
బేమి కతంబునఁ గలిగియొ । నామేను దొఱంగిపోదు నాథ! యెఱుంగన్. 81

ప్రతిపదార్థం: నాథ!= ప్రియా!; నీ మూర్తియందున్= నీ దేహంలో; ప్రాణము లేమిన్= ప్రాణంలేకపోవటం; తెలిసి+ఉండన్= తెలిసి ఉండికూడా; చంచలింపక= ఏచలనమూలేక; జీవంబు= ప్రాణం; ఏమి కతంబునన్= ఏ కారణం; కలిగియొ= ఉన్నదో; నా మేనున్= నా దేహం నుండి; తొఱంగిపోదు= వెళ్ళిపోదు; ఎఱుంగన్= తెలియదు.

తాత్పర్యం: ప్రియా! నీ దేహంలో ప్రాణం లేదని తెలిసినా కూడా ఏ చలనమూ లేకుండా నా ప్రాణం ఏ కారణంతో నా దేహం నుండి వెళ్ళిపోవటం లేదో నాకు తెలియటం లేదు.

సీ. దేవలోకంబున నీ విప్పుడెవ్వతఁ । దీపారు పలుకులఁ దేర్చి కురులు
వుడుకుచుఁ దగ నన్న పోలె లోలాత్మఁగాఁ । జేయుచున్నాఁడవు? చెలువు నేర్పు
మెఱయంగ నచ్చర తెఱవల మనములు । గలఁచి యాడుదు గాక యలఁతిఁ బోదె?
యంగనాగోష్ఠి నున్నపుడు నా నడవడి । బుద్ధిఁ దలంతె? ని న్బొందఁ గాంచి

ఆ. యాఱు నెలలు వోయె నంతియ యింతియై । కానిలేదె? తొంటి మేనఁ జేసి
నట్టి మేలు మోహనాకార యభిమన్యు । వీర నిర్వికార! వినుతసార! 82

ప్రతిపదార్థం: అభిమన్యు వీర!= వీరుడైన ఓ అభిమన్యు కుమారా!; నిర్వికార!= ఏ వికారములేనివాడా!; వినుతసార!= ప్రస్తుతింపబడ్డ పరాక్రమం కలవాడా!; దేవలోకంబునన్= స్వర్గంలో; నీవు+ఇపుడు= నీవు ఈ సమయంలో; ఎవ్వతన్= ఏ అప్సరసను; తీపారు పలుకులన్= మధురమైన పలుకులతో; తేర్చి= లాలించి; కురులు+పుడుకుచున్= వెంట్రుకలలో వేళ్ళుపోనిచ్చి; తగన్= తగినట్టుగా; నన్నున్+అ+పోలెన్= నన్నులాగే; లోలాత్మగాన్= సంతసించిన హృదయం కలిగినదానిలాగా; చేయుచున్నాఁడవు?= చేస్తున్నావు?; చెలువు= అందమూ; నేర్పు= జాణతనం; మెఱయంగన్= వెలయగా; అచ్చర తెఱవల మనములు= అప్సరసల మనస్సులు; కలఁచి+ఆడుదు+కాక= క్షోభపెడతావు తప్ప; అలఁతిన్+పోదె?= సులభంగా వారిని వదలిపెడతావా?; అంగనాగోష్ఠిన్+ఉన్నపుడు= స్త్రీలతో కలిసి ఉన్నపుడు; నానడవడి= నేను వర్తించే రీతిని; బుద్ధిన్+తలంతె= మనసులో అనుకొంటావా! నిన్+పొందన్+కాంచి= నీతో సుఖపడి; ఆఱునెలలు+పోయెన్= ఆరు నెలలు గడిచిపోయింది; తొంటిమేనన్= పూర్వజన్మలో; చేసినట్టిమేలు= చేసిన ఉపకారం; అంతియ= అంతో; ఇంతియ= ఇంతో; కానిలేదె?= కాని లేకపోయిందా?; మోహనాకార!= సమ్మోహకమైన శరీరం కలిగిన నాథా! (నన్ను వదిలి ఎట్లా వెళ్ళావు?).

తాత్పర్యం: మహావీరా! అభిమన్యూ! ఏ వికారాలూ లేకుండా నిద్రిస్తున్నావా! ప్రపంచమంతా నీ పరాక్రమం మారు మోగిపోతోంది. నీవు స్వర్గానికి చేరి ఇప్పుడు ఏ అప్సరసను మధురమైన పలుకులతో లాలించి జుట్టులోకి వేళ్ళు జొనిపి నన్ను ఎట్లా సమ్మోహనపరిచావో అట్లాగే ఆమెనూ సుఖింపచేస్తూ ఉండి ఉంటావు. అందమూ నేర్పరితనమూ కల్గిన నీవు అప్సరసల మనస్సులను క్షోభపెట్టుతావు తప్ప అంత సులభంగా వారిని వదిలిపెట్టుతావా? ఆ దివ్యాంగనలతో కలిసి మాట్లాడుతున్నపుడు నేనూ, నా నడవడీ గుర్తుకురావా? నన్ను తలచుకోవా? నీతో సుఖించి ఆరు నెలలు గడిచిపోయింది. ఆ జన్మలో చేసిన మేలు అంతో ఇంతో కూడా నీకు మనసులో మిగలలేదా? ఓ సమ్మోహనకారా! నన్ను వదలి ఎట్లా వెళ్ళావు?'

వ. అను చున్నది యిట్లు పలవింప విరాటనందనం దదీయ జననీప్రముఖ బాంధవస్త్రీ జనంబు లచ్చటువాయం దిగిచి పొగులుచుం గొనిపోయిరి వారలం గనుంగొనుము. 83

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్నది= అని అంటున్నది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పలవింపన్= శోకించగా; విరాటనందనన్= ఉత్తరను; తదీయ= ఆమె యొక్క; జననీ ప్రముఖ= తల్లి మొదలైన; బాంధవ స్త్రీజనంబు= బంధు స్త్రీలు; ఆ+చోటు+పాయన్= ఆ చోటునుండి; తిగిచి= పట్టుకొని లేపి; పొగులుచున్= దుఃఖిస్తూ; కొనిపోయిరి= తీసుకువెళ్ళారు; వారలన్= వారిని; కనుంగొనుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: అని అంటున్నది. ఈ విధంగా ఆమె శోకిస్తుండగా ఉత్తరను ఆమె తల్లి మొదలైన బంధువులైన స్త్రీలు ఆ చోటినుండి లేపి దుఃఖిస్తూ పట్టుకొని తీసికొనివెళ్ళారు. వారిని చూడుము.

కవిరాజ విరాజితము.

గురుని శరంబులు దాఁకిన మేదినిఁగూలి విరాటుఁడు పేరిన నె
త్తురుల మునింగిన మేనును దానును ధూళి సమీరుఁడు మోము పయిం
బొరిఁబొరిఁ జల్లఁగ నున్కి గనుంగొని పొడ్మఁగ నశ్రులు హా యనుచుం
బురపురఁ బొక్కెద రెమ్మెయిఁ జోపినఁ బోవక మూఁగెడుఁ బక్షితతుల్. 84

ప్రతిపదార్థం: గురుని శరంబులు= ద్రోణుడి బాణాలు; తాఁకినన్= నాటుకోగా; మేదినిన్+కూలి= నేలకూలి; విరాటుఁడు= విరాటరాజు; పేరిన= గడ్డకట్టిన; నెత్తురులన్+మునింగినన్= రక్తంలో మునిగిపోగా; సమీరుఁడు= వాయుదేవుడు; ధూళిన్= దుమ్మును; మోముపయిన్= ముఖంమీద; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికీ; చల్లఁగన్= చల్లగా; మేనును+తానును= దుమ్ము నిండిన శరీరంతో ఆరాజు; ఉన్కిన్= ఉండటాన్ని; కనుంగొని= చూసి; అశ్రులు= కళ్ళనీరు; పొడ్మఁగన్= పెల్లుబికిరాగా; హా+అనుచున్= హా హా కారాలు చేస్తూ; పురపురన్+పొక్కెదరు= కుళ్ళి కుళ్ళి ఏడుస్తున్నారు (ఆ స్త్రీలు); ఎమ్మెయిన్= ఎంత; చోపినన్= తరిమినా; పక్షితతుల్= పక్షి సమూహాలు; పోవక= వెళ్ళిపోకుండా; మూఁగెడున్= ఆ శవంచుట్టూ మూగుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుల బాణాలు తగిలి నేలకూలి విరాటరాజు గడ్డకట్టిన నెత్తురులో మునిగిపోగా, వాయుదేవుడు దుమ్మును దోసిళ్ళతో చల్లినట్లు మాటిమాటికీ చల్లుతుండగా, ఆ దుమ్ములో, ధూళితో నిండిన శరీరంలో ఆ రాజు పడి ఉండటం చూచి ఆ స్త్రీలకు కళ్ళల్లో నీరు పెల్లుబికి రాగా హాహాకారాలు చేస్తూ కుళ్ళి కుళ్ళి ఏడుస్తున్నారు. వారు ఎంత తరిమినా పోకుండా కాకులు, గద్దలు, రాబందులు ఆ శవం చుట్టూ మూగుతున్నాయి.

విశేషం: కవిరాజవిరాజితవృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా న, జ, జ, జ, జ, జ, ల, గ - అనే గణాలు ఉంటాయి. 1-8-14 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

క. అకటకట! యుత్తరుఁడు గొం । డొక కాంభోజుండునుం గడున్ బాలుఁడు వా
లిక కైదువు లాడిన నే । ల కొఱగి యొప్పి రభిమన్యు లక్ష్మణుల క్రియన్. 85

ప్రతిపదార్థం: అకటకట!= అయ్యయ్యో!; ఉత్తరుఁడు= విరాటమహారాజు కుమారుడు ఉత్తరుడు; కడున్+బాలుఁడు= మరీ చిన్నవాడు; కొండొక= ఒకానొక; కాంభోజుండును= కాంభోజయువరాజు; వాలిక= వాడి అయిన; కైదువులు= ఆయుధాలు;

ఆడఁగన్= నాటుకోగా; అభిమన్యు= అభిమన్యుడు; లక్ష్మణుల క్రియన్= లక్ష్మణకుమారుడు - వీరిలాగా; నేలకొఱగి= నేల మీదపడి; ఒప్పిరి= ప్రకాశిస్తున్నారు.

తాత్పర్యం: అయ్యయ్యో! ఇక్కడ చూడుము. ఉత్తరకుమారుడు, మరొక చిన్నవాడు కాంభోజయువరాజు. శత్రువులు ప్రయోగించిన వాడి ఆయుధాలకు చిక్కి అభిమన్యు లక్ష్మణ కుమారులవలె నేలకొరగి ఉజ్జ్వలంగా ప్రకాశిస్తున్నారు.

సీ. పాండుపుత్రుల భుజాబలమున కులుకక । యెవ్వీరు ప్రాపున నెదురు నడచె
దుర్యోధనుఁడు గొంతి తొలిచూలి కెవ్వఁడు । హృదయ శల్యంబయి నిదుర సెఱుచు
నట్టి కర్ణుండు మదాంధసింధురము బ । లోద్ధత ద్విరద మహోగ్రవిక్ర
మమున గీటడఁగిన మాడ్కి నర్జును బలు । గడిమిచేఁ దెగటార్పఁబడియె వీని

ఆ. బాహు విలసనమునఁ బడిన మహాయోధ । వరు లనేకు లితఁ డవార్యరోష
భూషితుండు పరుషభాషణశీలుండు । ధైర్యధనుఁడు దానశౌర్యశాలి. 86

ప్రతిపదార్థం: పాండుపుత్రుల= పాండవుల; భుజాబలమునకున్= భుజభక్తికి; ఉలుకక= భయపడక; ఏ+వీరు= ఏ వీరునియొక్క; ప్రాపునన్= అండతో; దుర్యోధనుఁడు: ఎదురు నడచెన్= పాండవులకు వ్యతిరేకంగా ప్రవర్తించాడో; గొంతి= కుంతీదేవి; తొలిచూలికిన్+ఎవ్వఁడు= తొలిబిడ్డ అయిన ధర్మరాజుకు ఎవడు; హృదయశల్యంబు+అయి= గుండెలో పుండులాగా; నిదుర+చెఱుచున్= నిద్రలేకుండా చేశాడో; అట్టి= అటువంటి; కర్ణుండు= కర్ణుడు; మద+అంధ= మదంతో గ్రుడ్డిదయిన; సింధురము= ఏనుగు; బల+ఉద్ధత= బలంతో మిక్కిలి అతిశయించిన; ద్విరద= ఏనుగుయొక్క; మహోగ్రవిక్రమమునన్= మిక్కిలి భయంకరమైన పరాక్రమంచేత; గీటడఁగినమాడ్కిన్= చచ్చిన తీరుగా; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; బలు+కడిమిచేన్= మిక్కిలి పరాక్రమంచేత; తెగటార్పఁబడియెన్= చంపబడ్డాడు; వీని= ఈ కర్ణుడి; బాహు విలసనమునన్= బాహువుల విలాసంచేత; పడిన= చచ్చిన; మహాయోధవరులు= మహాయోధశ్రేష్ఠులు; అనేకులు= చాలామంది (ఉన్నారు); ఇతఁడు= ఈ కర్ణుడు; అవార్య= వారించటానికి వీలుకాని; రోష= రోషంతో; భూషితుండు= అలంకరించబడినవాడు; పరుష భాషణశీలుండు= కఠినంగా మాట్లాడేస్వభావం కల్గినవాడు; ధైర్యధనుఁడు= ధైర్యమే సంపదగా కలవాడు; దాన= దానంచేతను; శౌర్య= పరాక్రమంలోనూ; శాలి= ఒప్పేవాడు.

తాత్పర్యం: ఏ వీరుడి అండతో దుర్యోధనుడు పంచపాండవుల బాహు పరాక్రమానికి భయపడక వారికి వ్యతిరేకంగా ప్రవర్తించాడో, కుంతీదేవి పెద్దకొడుకయిన ధర్మరాజుకు ఎవడు గుండెలో గాలమై నిద్రలేకుండా చేశాడో - ఆ కర్ణుడు మదంతో గుడ్డిదయిన ఏనుగు, బలంతో మిక్కిలి అతిశయించిన ఏనుగుయొక్క మిక్కిలి భయంకరమైన పరాక్రమం చేత చచ్చిన రీతిగా అర్జునుడి మహా పరాక్రమంచేత చంపబడ్డాడు. ఈ కర్ణుడి బాహువిలాసంచేత ఎంతో మంది మహాయోధులు మృతిపొందారు. ఈ కర్ణుడికి రోషమే మహాభూషణం. ఇతడు అతి పరుషంగా మాట్లాడే స్వభావం కలిగినవాడు. ధైర్యమే ఇతడి సంపద. దానవీరంలో ఇతడు సుప్రసిద్ధుడు.

వ. విను మవ్వీరోత్తముండు. 87

తాత్పర్యం: ఆ వీర శ్రేష్ఠుడు ఎట్లాంటివాడో చెప్పుతాను వినుము.

క. పిఱుఁదం గురుధరణీపతి । నఱచేతం బ్రాణములు ఘనారాతి బలం
బుఱని తెగువ ముందటఁ బె । న్గొఱలుట చిత్తమునఁ బెట్టికొని విహరించెన్. 88

ప్రతిపదార్థం: పిఱుఁదన్= వెనుక; కురుధరణీపతిన్= కురురాజు దుర్యోధనుడిని; అఱచేతన్= అరచేతిలో; ప్రాణములు= ప్రాణాలను; ముందటన్= ముందు; ఘన+అరాతిబలంబు= గొప్పదైన శత్రుసైన్యం; ఉఱని= లక్ష్యపెట్టని; తెగువన్= సాహసంతో; పెన్= మిక్కిలిగా; కొఱలుట= కోపించటం; చిత్తమునన్= మనసులో; పెట్టికొని= ఉంచుకొని; విహరించెన్= యుద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడు బాధ్యతతో యుద్ధం చేశాడు. ఇతడి వెనుక ఇతడిని నమ్మి యుద్ధంలోకి దిగిన దుర్యోధను డున్నాడు. పరశురామాదుల శాపాలవలన తన ప్రాణాలకు ముప్పున్నదని తెలుసును. ముందర శత్రుసైన్యం విజృంభణంతో అతిరోషంతో దూసికొనివస్తున్నది. ఇన్నిటినీ మనసులో ఉంచుకొని యుద్ధంలో వీరవిహారం చేశాడు.

తే. ఇతని చుట్టును గలకల మెసఁగ రోద । నంబు సేయు పత్నీనివహంబులోనఁ
గంటె వృషసేనుతల్లి యగ్గలపుటడలు? మూర్తియైన తెఱంగున నార్తిఁ దూలె. 89

ప్రతిపదార్థం: ఇతని చుట్టును= ఈ కర్ణుడి శవం చుట్టూ; కలకలము+ఎసఁగన్= పెద్దధ్వని పుట్టగా; రోదనంబు+చేయు= ఏడుస్తున్న; పత్నీ నివహంబులోనన్= భార్యల సమూహంలో; వృషసేనుతల్లి= వృషసేనుడితల్లి - కర్ణుడిభార్య; అగ్గలము+అడలు= మిక్కిలి దుఃఖం; మూర్తి+ఐన= ఆకారం దాల్చిన; తెఱంగునన్= రీతిగా; ఆర్తిన్= దుఃఖంతో; తూలెన్= వాలిపోయింది; కంటె= చూస్తున్నావా!

తాత్పర్యం: ఈ కర్ణుడి శవం చుట్టూ చేరి పెద్ద ధ్వనిపుట్టగా పెద్దగా ఏడుస్తున్న అతడి భార్యల గుంపును చూశావా? అందులో దుఃఖమే ఆకారం పొందినట్టుగా అతి దుఃఖంతో నేలమీద వాలిపోతున్న ఆమె వృషసేనుడి అమ్మ. కర్ణుడి ధర్మపత్ని. ఆమెను చూస్తున్నావా?

వ. ఈ రమణీరత్నంబు ధరణీతలంబునం బొరలుచు. 90

ప్రతిపదార్థం: ఈ రమణీరత్నము= ఈ శ్రేష్ఠమైన స్త్రీ; ధరణీతలంబునన్= నేలమీద; పొరలుచున్= పొర్లుతూ.

తాత్పర్యం: ఈ వృషసేనుడి అమ్మ దుఃఖాతిరేకంతో నేలమీద పడి పొర్లుతూ (ఇట్లా అంటున్నది).

తే. పరశురాముని శాపంబు బాణశక్తిఁ । గ్రాఁప బ్రాహ్మణశాపంబు రథము సిక్కు
పఱుప గాండీవధరుచేతి మెఱుఁగుటమ్ము । మన్నిగొనియెనె యో కర్ణ! మగలరాజ! 91

ప్రతిపదార్థం: ఓ కర్ణ!= ఓ మహావీరుడైన కర్ణా!; మగలరాజ!= వీరులలో శ్రేష్ఠుడా!; పరశురాముని శాపంబు= పరశురాముడిచ్చిన శాపం; బాణశక్తిన్= నీ బాణాలశక్తిని; క్రాఁపన్= నాశనం చేయగా; బ్రాహ్మణశాపంబు= బ్రాహ్మణుడిచ్చిన శాపం; రథమున్= రథాన్ని; చిక్కుపఱుపన్= భూమిలో ఇరుక్కుపోయేలా చేయగా; గాండీవధరు చేతి= అర్జునుడి చేతిలోని; మెఱుఁగు+అమ్ము= వాడిబాణం; (నిన్ను); మన్నిగొనియెనె?= చంపివేసిందా? (నాథా!)

తాత్పర్యం: 'ఓ మహావీరుడా! కర్ణా! పరశురాము డిచ్చిన శాపం నీ బాణాలశక్తిని నశింపజేసింది. బ్రాహ్మణు డిచ్చిన శాపం రథచక్రం భూమిలో క్రుంగిపోయేటట్లు చేసింది. చివరకు అర్జునుడి చేతిలోని వాడిబాణం నీ ప్రాణాలు తీసింది. నాథా! ఎంత దారుణ మిది!

వ. అని మఱియుం బలుదెఱంగులం బలవించి యుత్థితయై యాలోకించి. 92

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; మఱియున్= ఇంకా; పలు+తెఱంగులన్= అనేకవిధాలుగా; పలవించి= విలపించి; ఉత్థిత+ఐ= లేచి; ఆలోకించి= తన భర్త దేహాన్ని చూసి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఇంకా అనేక రీతులలో ఆమె విలపించి విలపించి, చివరికి లేచి తన భర్త దేహాన్ని చూచి (తరువాత పద్యంతో అన్వయం.)

తే. కాకులును గ్రద్దలును దిన్నఁ గడును ద్రెస్సి । యపరపక్షచతుర్దశి యమృతకరుని
కరణి నొప్పెడు కర్ణుమొగంబుమీఁద । వనిత యందంద మోపెడుఁ దన మొగంబు. 93

ప్రతిపదార్థం: కాకులును; గ్రద్దలును; తిన్నన్= తినగా; కడును= మిక్కిలి; త్రెస్సి= తెగి చివికిపోయి; అపరపక్ష= కృష్ణపక్ష; చతుర్దశి= చతుర్దశినాటి; అమృతకరుని కరణిన్= చంద్రుడిలాగా; ఒప్పెడు= కనిపిస్తున్న; కర్ణు మొగంబుమీఁదన్= కర్ణుడి ముఖంపైన; వనిత= వృషసేనుడి తల్లి; అందంద= మాటిమాటికి; తన మొగంబున్= తన ముఖాన్ని; మోపెడున్= మోపుతోంది.

తాత్పర్యం: కాకులు, గద్దలు తినవేయగా మిక్కిలిగా తెగి చివికిపోయిన కృష్ణపక్షంలోని చతుర్దశినాటి చంద్రుడివలె కాంతివిహీనంగా కనిపిస్తున్న కర్ణుడి ముఖంపైన తన ముఖం మాటిమాటికి మోపుతూ వృషసేనుడి తల్లి దుఃఖిస్తున్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉత్సాహవృత్తము:

వాఁడిమగఁడు నిద్రపోవు వాలుమృగముఁ బోలె నై
వీఁడె బాహ్లికుండు వృష్ణివీర! చూడు చచ్చియుం
బోఁడి దొఱఁగ కున్నయట్టి పొల్పునన్ వెలింగె వె
న్నీఁ డితండు బలము లెన్నియేనిఁ బెల్లు ద్రోచినన్. 94

ప్రతిపదార్థం: వృష్ణివీర!= వృష్ణికులంలో పుట్టిన, వీరుడైన కృష్ణా!; చూడు= ఇక్కడచూడుము; వీఁడె= ఇతడే; బాహ్లికుండు= బాహ్లికుడు; వాలు మృగమున్+పోలెన్+ఐ= పులిలాగా; వాఁడి మగఁడు= ఈ మహావీరుడు; నిద్రపోవున్= నిద్రపోతున్నాడు; చచ్చియున్= చచ్చికూడా; పోఁడి= అందం; తొఱఁగకున్న+అట్టి+పొల్పునన్= తగ్గిపోని విధంగా; వెలింగెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; బలములు+ఎన్నియేనిన్= శత్రుబలాలు ఎన్నైనా సరే; పెల్లు+త్రోచినన్= ఎంత ఘోరంగా పోరాడినా; ఇతండు= ఈ బాహ్లికుడు; వెన్ను+ఈఁడు= వెన్నుచూపడు.

తాత్పర్యం: ఓ కృష్ణా! ఇదిగో ఈ బాహ్లికుడు మహావీరుడు నిద్రపోయేపులిలాగా ఉన్నాడు చూడు. చచ్చినా అందం ఏమాత్రం తగ్గని విధంగా వెలుగుతున్నాడు. ఎంతసైన్యం ఎంత బలంగా ఎదిరించినా వెనుకకు తిరిగిపోడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వృత్తలక్షణానికి చూడండి. స్త్రీ. 1. 48.

తే. మేనఁ బ్రాణము వాసినమీఁద మొగము । బొఱసి యుండునె? యెందు నిత్తెఱఁగు కాంతి
తోడఁ? బున్నమనాఁటి చందురుని చంద । మమరెఁ జూడు మిక్కురువృద్ధు నాననంబు. 95

ప్రతిపదార్థం: మేనన్= దేహంలోనుండి; ప్రాణము; పాసిన= వదలిన; మీఁదన్= తరువాత; ఎందున్= ఎక్కడైనా; మొగము= ముఖం; ఈ+తెఱగు కాంతితోడన్= ఈ విధమైన ప్రకాశంతో; పొఱసి+ఉండునె?= కూడి ఉంటుందా?; ఈ+కురువృద్ధు+ ఆననంబు= కురువంశీయులలోని పెద్దలలో ఒకడైన ఇతడి ముఖం; పున్నమనాఁటి= పూర్ణిమనాటి; చందురుని చందము= నిండు చందురుని రీతిగా; అమరెన్= ఒప్పింది; చూడు= చూడుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఆ బాహ్లికుడిని చూడుము. దేహంలో నుండి ప్రాణం వదలిపోయిన తరువాత ఎక్కడైనా ముఖం ఇంత కాంతిమంతంగా ఉండటం చూచామా! కురువృద్ధులలో ఒకడైన ఈ బాహ్లికుడి ముఖం నిండుపున్నమినాటి చంద్రుడి రీతిగా కాంతులు విరజిమ్ముతున్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

గాంధారి సైంధవుని కళేబరము చూచి వాపోవుట (సం. 11-22-7)

సీ. పల్కుతప్పమి నెఱపంగఁ దలంచి యు । త్సాహంబు వాటించి సవ్యసాచి
దుర్యోధనుండును దొరలు ననేక సై । న్యంబులు నంతంత నడ్డపడఁగ
దెరలిచి వడి మెడద్రెవ్వ నేసినఁ బడి । యున్నాఁడు సైంధవుఁ డుఱక ద్రుపద
తనయఁ గాననమునఁ గొనిచన్ననాఁడ తాఁ । దెగినాఁడు గాఁడె! కౌంతేయు లపుడు

తే. దయ దలిర్పంగ దుస్సలఁ దలఁచి యలుక । గ్రాఁచి మందలవిడిచిరి గాక దైవ
కృతము తప్పింప రాకున్కి కతన నిపుడు । వారు విడిచి రిమ్ముద్దియవలని కరుణ. 96

ప్రతిపదార్థం: సవ్యసాచి= అర్జునుడు; పల్కుతప్పమి= మాట తప్పకపోవటాన్ని; నెఱపంగన్+తలంచి= చెల్లించుకోవాలని నిశ్చయించి; ఉత్సాహంబు= ఉత్సాహాన్ని; పాటించి= పూని; దుర్యోధనుండును; దొరలు= అనేక సామంతరాజులు (అనేక శ్రేష్ఠవీరులని కూడా అర్థం); అనేక సైన్యంబులున్= ఎంతో సైన్యం; అంతంతన్= మాటిమాటికి; అడ్డపడఁగన్= అడ్డుపడగా; తెరలిచి= పక్కకునెట్టి; వడిన్= వేగంగా; మెడన్+త్రెవ్వన్+ఏసినన్= మెడ తెగేలాగా బాణం వేయగా; సైంధవుఁడు= సైంధవుడు; ఉఱక= మెదలకుండా; పడి+ఉన్నాఁడు= పడి ఉన్నాడు; ద్రుపదతనయన్= ద్రౌపదిని; కాననమునన్= అడవిలో; కొని చన్ననాఁడు+అ= అపహరించి తీసుకొని వెళ్ళిననాడే; తాన్= తాను; తెగినాఁడుగాఁడె!= చచ్చాడు కాదూ!; కౌంతేయులు= పాండవులు; అపుడు= ఆ సమయంలో; దయ+తలిర్పంగన్= దయపుట్టగా; దుస్సలన్+తలఁచి= దుస్సలను తలచుకొని; అలుక+గ్రాఁచి= కోపం వదలి; మందల విడిచిరిగాక= ప్రాణంతో వదలిపెట్టారు తప్ప!; దైవకృతము= దైవనిర్ణయం; తప్పింపరాక+ఉన్కి+కతనన్= తప్పించటానికి వీలుకానిది కావటం వలన; వారు= ఆ పాండవులు; ఈ+ముద్దియ వలని కరుణన్= ఈ స్త్రీపట్లగల కరుణచేత; విడిచిరి= వదలిపెట్టారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తనమాట చెల్లించుకొనాలని నిశ్చయించుకొని ఉత్సాహం పూని దుర్యోధనాది మహావీరులు, గొప్ప సైన్యం మాటిమాటికి తనకు అడ్డుపడుతున్నా ప్రక్కకు నెట్టి వాడిబాణాలు వేయగా మెడతెగి సైంధవుడు కదలక మెదలక పడి ఉన్నాడు. అసలు ఆనాడు ద్రౌపదిని అడవిలో దొంగిలించి తీసికొనివెళ్ళిననాడే తాను చచ్చాడు కదా! ఆ సమయంలో తమ చెల్లెలని దుస్సల ముఖం చూచి వాడిని ప్రాణాలతో పోనిచ్చారు. దైవనిర్ణయం ఎవరూ తప్పించలేరు. అందుకే ఆ పాండవులు కూడా ఈనాడు చెల్లెలిపట్ల దయను విడిచి సైంధవుడిని చంపారు.

తే. హృదయమున వగలేనియ ట్టిట్టునట్టుఁ । దిరుగుచున్నది దుస్సల వరుని శిరముఁ
గాన కీ కూఁతు నిమ్మెయిఁ గనుట కంటెఁ । దలఁప నెక్కుడు దుఃఖంబు గలదె కృష్ణ! 97

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణ= కృష్ణా!; హృదయమునన్= హృదయంలో; వగలేని+అట్టు= ఏ దుఃఖమూ లేని రీతిగా; ఇట్టున్+అట్టున్= ఇలా అలా; దుస్సల= సైంధవుడి భార్య; వరుని శిరమున్+కానక= తన భర్త శిరస్సు కనిపించక; తిరుగుచున్నది= తిరుగుతోంది; ఈ కూఁతున్= ఈ దుస్సలను; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; కనుటకంటెన్= చూడటం కన్నా; తలఁపన్= ఆలోచిస్తే; ఎక్కుడు= అధికమైన; దుఃఖంబు+కలదె?= దుఃఖం ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! హృదయంలో ఏ దుఃఖమూ లేని దానివలె నా కూతురు దుస్సల సందడిగా అటూ ఇటూ తిరుగుతున్నది. ఎందుకో తెలుసా! తన భర్త శిరస్సు దొరకక. ఇట్లా ఈ కొమార్తెను చూడటం కన్నా అధికమైన దుఃఖం ఏముంటుంది?

వ. నాఁటి రాత్రి యరులు చేసికొనిన ప్రతిజ్ఞ వేగులవారిచేత దుస్సల విని సైంధవునికి బుద్ధి చెప్పిన తెఱంగు లవి వినుము. 98

ప్రతిపదార్థం: నాఁటిరాత్రి= ఆనాటి రాత్రి; అరులు= శత్రువులు; చేసికొనిన= చేసికొన్నటువంటి; ప్రతిజ్ఞన్= ప్రతిజ్ఞను; వేగులవారిచేతన్= గూఢచారులవలన; దుస్సల; విని; సైంధవుడికి; బుద్ధి చెప్పిన= బుద్ధి చెప్పిన; తెఱంగులు+అవి= ఆ రీతులను; వినుము.

తాత్పర్యం: ఆనాటి రాత్రి సైంధవుడిని చంపటానికి శత్రువులు చేసికొన్న ప్రతిజ్ఞలు వేగులవారిచేత విని దుస్సల సైంధవుడికి ఎన్నో రీతులుగా నీతిబోధ చేసింది. ఎట్లాగో వినుము.

సీ. విజయు ప్రతిజ్ఞకుఁ ద్రిజగంబులోపల । నడ్డంబులేదు సు మ్మధికుఁ డంటిఁ
గురురాజు సైన్యంబు బిరుదు నమ్మకు మంటి । గురుఁడు పార్థునకు మార్కొనఁడ యంటి
నరు డాయ నొకనికైనను బుద్ధిగొనదంటి । సమరంబు నీకు నసాధ్యమంటి
ధర్మపుత్రుఁడు నిన్ను దయఁగాచుఁ బొమ్మంటి । నామాట వినఁగదె నాథ యంటి

ఆ. రాజతిలక రాజ రాజకంఠీరవ । రాజరత్న దివసరాజతేజ
రాజరాజ!' యనుచు రాజన్యుసైంధవ । రాజుఁ బనవుచుండె నాజిలోన. 99

ప్రతిపదార్థం: రాజతిలక!= రాజశ్రేష్ఠుడా!; విజయు= పార్థుని; ప్రతిజ్ఞకున్= ప్రతిజ్ఞకు; త్రిజగంబులోపలన్= ముల్లోకాలలో; అడ్డంబులేదు= అడ్డంలేదు; సుమ్ము= సుమా!; అధికుఁడు= ఆ అర్జునుడు అందరినీ మించినవాడు; అంటిన్= అన్నాను; నమ్మకుము= నమ్మవద్దు; అంటిన్= అన్నాను; గురుఁడు= ద్రోణుడు; పార్థునకున్= అర్జునుడికి; మార్కొనఁడు= ఎదుర్కోడు; అంటిన్= అన్నాను; రాజరత్న!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; నరున్= అర్జునుడిని; డాయన్= సమీపించటానికి; ఒకనికైనను= ఏ ఒక్కడికీ; బుద్ధి+కొనదు+అంటిన్= సాహసం రాదు అన్నాను; సమరంబు= యుద్ధం; నీకున్= నీకు; అసాధ్యము+అంటిన్= అసాధ్యం అన్నాను; దివసరాజతేజ!= సూర్యతేజా!; ధర్మపుత్రుడు= ధర్మరాజు; నిన్నున్= నిన్ను; దయన్+కాచున్+పొమ్ము+అంటిన్= దయతో రక్షిస్తాడు పో అన్నాను; నాథ= ఓ నాథా!; రాజరాజ!= రాజ శ్రేష్ఠుడా!; నామాట= నా మాటలు; వినన్+కదె+అంటిన్= దయచేసి వినుము అన్నాను (ఇట్లా ఆమె అన్న మాటలు గాంధారి తెల్పి); అనుచున్= అని ఈ విధంగా; రాజన్యున్= రాజశ్రేష్ఠుడైన; సైంధవరాజున్= సైంధవుడిని గూర్చి; ఆజిలోనన్= యుద్ధభూమిలో; పనవుచుండెన్= ప్రలాపిస్తూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'రాజా! నీవు రాజశ్రేష్ఠుడివి. నా మాటలు వినుము. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞకు మూడులోకాలలోను తిరుగులేదు సుమా! అతడు అందరికన్నా మిన్న. నీవు రాజసింహానివి. దుర్యోధనుడి సైన్యం అంత గొప్పది, ఇంత గొప్పది అని నమ్మి యుద్ధరంగంలోకి దూకవద్దు. ద్రోణుడు ఎప్పటికీ అర్జునుడిని ఎదుర్కొనటానికి ఇష్టపడడు. నీకున్న కాంతి రాజులలో ఎవరి కున్నది? అర్జునుడిని సమీపించటానికి ఎవడూ సాహసించడు. నీవు సూర్యతేజుడివి. ధర్మరాజు నిన్ను తప్పక దయతో కాపాడుతాడు 'ఫో' అన్నాను. నీవు చక్రవర్తివి. నా మాటలు దయచేసి వినుము. అన్నాను' అని ఆ దుస్సల ఆనాడు సైంధవుడితో అన్న మాటలు మళ్ళీ అంటుండగా వింటున్నావు గదా! అట్లా ఆ రాజును గూర్చి ఆ వనిత యుద్ధరంగంలో ప్రలాపిస్తున్నది.

తే. తోడఁబుట్టువు విధవయై తొలఁగి యునికి । కోర్చి చలమునఁ బతిఁ దెగటార్చి సంత
సించితిరె? తండ్రులార! మీరంచుఁ బాండు । పుత్రకుల దూఱుచున్నది పొలఁతి వింటె? 100

ప్రతిపదార్థం: తండ్రులార!= ఓ తండ్రులార; తోడఁబుట్టువు= మీ చెల్లెలు; విధవ+ఐ= భర్తను పోగొట్టుకొనినదై; తొలఁగి= శుభకార్యాలకు అనర్హురాలై; ఉనికికిన్= ఉండటాన్ని; ఓర్చి= భరించి; చలమునన్= పట్టుదలతో; పతిన్= నా భర్తను; తెగటార్చి= చంపి; మీరు సంతసించితిరె?= మీరందరూ సంతోషపడ్డారా?; అంచున్= అంటూ; పాండుపుత్రకులన్= పాండు కుమారులను; పొలఁతి= దుస్సల; దూఱుచున్నది= నిందిస్తున్నది; వింటె?= వింటున్నావా?

తాత్పర్యం: 'ఓ తండ్రులారా! మీ చెల్లెలు భర్తను పోగొట్టుకొని విధవరాలై ఏ శుభకార్యానికీ పనికిరానిదిగా బయటికి నెట్టబడి ఉండటం కూడా సహించి పట్టుదలతో నా భర్తను చంపి మీరు సంతోషపడ్డారా?' అంటూ పాండవులను దుస్సల నిందిస్తున్నది. వింటున్నావా?

ఉత్సాహవృత్తము:

తనయుఁ గాచుపనికిఁబూని ధర్మపుత్ర వాయునం
దనులుఁ గవలుఁ జేయఁ గలుగు దండిమగలు సేనలం
గొని వడిం గడంగ సరకుగొనక నిల్చి యొక్కఁడుం
బెనఁగి యాఁగె సైంధవుండు బిరుదు దక్షుఁడుంగదే! 101

ప్రతిపదార్థం: తనయున్= కొడుకైన అభిమన్యుడిని; కాచు= కాపాడే; పనికిన్+పూని= పనికోసం పూనుకొని; ధర్మపుత్ర వాయునందనులున్= ధర్మరాజు, భీముడు; కవలున్= నకుల సహదేవులు; చేయన్+కలుగు= సమర్థులైన; దండిమగలు= పరాక్రమవంతులైన వీరులు; సేనలన్+కొని= తమ సైన్యంతో; వడిన్+కడంగన్= వేగంగా ఉద్యమించగా; సైంధవుండు= సైంధవుడు; సరుకుగొనక= లెక్క చేయకుండా; నిల్చి= యుద్ధంలో నిలబడి; ఒక్కఁడున్= ఒక్కడే; పెఁనగి+ఆఁగెన్= యుద్ధం చేసి ఆపాడు; బిరుదు దక్షుఁడున్+కదే!= పేరందిన సమర్థుడు కదా!

తాత్పర్యం: అభిమన్యుకుమారుడిని కాపాడే పనికోసం పూనుకొన్న ధర్మరాజు, భీముడు, నకుల సహదేవులు సమర్థులైనవారు. పరాక్రమవంతులు. తమ సైన్యంతో కూడి వేగంగా ఉద్యమించినపుడు సైంధవుడు వాళ్ళను లెక్కచేయకుండా యుద్ధంలో నిలదొక్కుకొని ఒక్కడే పోరాడి వారిని ఆపగలిగాడు. సైంధవుడు మరి తక్కువవాడా! పేరు పొందిన సమర్థుడు కదా!

విశేషం: ఈ పేరు ఏమిటంటే అర్జునుడు లేని పాండవులను ఒక్కపూట జయించగలడన్న వరం ఉండటమే. వృత్తలక్షణానికి చూడండి. స్త్రీ. 1.48.

తే. తప్ప సైంధవుపైఁ బెట్టఁ దగునొ? తగదొ? పార్థు ప్రతినకు నొక్కండ పాత్రమయ్యెఁ
దాన యందఱ నాఁగుట తప్పగాదె? । యదియ సౌభద్రు మృతి హేతు వగుట లేదె? 102

ప్రతిపదార్థం: తప్పు= తప్పంతా; సైంధవుపైన్= సైంధవుడిమీద; పెట్టన్+తగునొ?+తగదొ?= పెట్టవచ్చునో? రాదో? (పెద్దలు నిశ్చయించాలి); పార్థు ప్రతినకున్= అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞకు; ఒక్కండు+అ= సైంధవుడు ఒక్కడే; పాత్రము+అయ్యెన్= పాత్రుడయ్యాడు; తాను+అ= తానే; అందఱన్= అందరినీ; ఆఁగుట= ఆపటం; తప్పుకాదె?= తప్పుకాదె?; అదియ= అదే; సౌభద్రు= అభిమన్యుడి; మృతిహేతువు= మృతికి కారణం; అగుటలేదె?= కావటం లేదా?

తాత్పర్యం: తప్పు సైంధవునిమీద పెట్టవచ్చునో లేదో కాని అర్జునుని ప్రతిజ్ఞకు సైంధవుడు ఒక్కడే గురియైనాడు. (సైంధవుడు) తానొక్కడే అందరునూ (పాండవులనందరినీ) ఆపడం తప్పేకదా? అదియే అభిమన్యుడి మృతికి కారణం కావడం లేదా?

విశేషం: తన అల్లుడు కాబట్టి సైంధవుడి విషయంగా ఇంత మీమాంస చేస్తున్నది గాంధారి. ధర్మరాజాదులను ఆపటంవలన సైంధవుడే అభిమన్యుడి చావుకు కారణమంటారు కొందరు. కాని, అభిమన్యుడు తానొక్కడే దుస్సాహసంతో అంతమంది మేటిమగలను ఎదుర్కొనటం తప్పుగదా! ఆ దుస్సాహసమే అతడి మృతికి హేతువు. అభిమన్యుడు చావటానికి పద్మవ్యూహంలో నుండి బయటికి రావటం తెలియకపోవటం తప్ప సైంధవుడు అడ్డుపడటం కాదని గాంధారి వాదం.

తే. బోరగిలఁ బడ్డవాఁడు గపోలమొకటి । పుడమి మోచినయది మోము పొలుపు సెడదు
వీఁడె చూచితె శల్యుండు? వెడలియున్న జిహ్వ దినియెడు వాయస శ్రేణి కృష్ణ! 103

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణ!= కృష్ణా!; బోరగిలపడ్డవాఁడు= బోరగిల పడిఉన్నాడు; కపోలము+ఒకటి= ఒక చెక్కిలి; పుడమిన్= నేలను; మోచిన+అది= ఆని ఉన్నది; మోము= ముఖం; పొలుపు+చెడదు= అందం చెడిపోలేదు; వీఁడె+చూచితె?= వీడిని చూచావా?; శల్యుండు= ఇతడే శల్యుడు; వెడలి+ఉన్న= బయటకు వచ్చిన; జిహ్వన్= నాలుకను; వాయసశ్రేణి= కాకుల గుంపు; తినియెడున్= తింటున్నది.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఇటుచూడుము. పాపం బోరగిలపడి ఉన్నాడు. ఒక చెక్కిలి నేలమీద ఆని ఉన్నది. ముఖంలో అందం ఏమాత్రమూ చెడిపోలేదు. ఎవరో గుర్తించావా? ఇతడే శల్యుడు. అయ్యో! బయటికి వచ్చిన నాలుకను కాకులు పొడుచుకొని తింటున్నాయి.

క. ఇట్టవునె? మాద్రితోడం । బుట్టె ననక యితని ధర్మ పుత్రునకుఁ గడుం
బెట్టిదుఁడై చంపవలసెఁ । జుట్టపుఁదనమేల రాజ సుతులకుఁ గలుగున్? 104

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టు+అవునె?= ఇట్లా చేయటం బాగున్నదా?; మాద్రితోడన్= నకులసహదేవులతల్లి; తన పినతల్లి మాద్రితోపాటు; పుట్టెను+అనక= శల్యుడు పుట్టాడని భావించక; ఇతనిన్= ఈ శల్యుడిని; ధర్మపుత్రునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; కడున్= మిక్కిలి; బెట్టిదుఁడై= నిర్దయుడై; చంపన్ వలసెన్= చంపవలసి వచ్చినది; రాజసుతులకున్= రాజకుమారులకు; చుట్టపుఁదనము= చుట్టరికం; ఏల కలుగున్= ఎందుకుంటుంది?

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చేయటం బాగున్నదా? ఈ శల్యుడు తమ తల్లి తోబుట్టువు అని కూడా భావించకుండా నిర్దయగా ధర్మరాజు యుద్ధంలో ఇతడిని చంపివేశాడు. అయినా రాజకుమారులకు బంధుత్వాలు ఎందుకు?

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

క. సెల్లుఁడు యమతనయునితో । నెల్ల గుణంబులను జాల నెనయుదు నని తా
నుల్లమున నిశ్చయించుం । జెల్లంబో! పోరఁ బగఱచే ని ట్లయ్యెన్. 105

ప్రతిపదార్థం: సెల్లుఁడు= ఈ శల్యుడు; తాను; ఎల్లగుణంబులను= అన్నిగుణాలలోను; యమతనయునితోన్= ధర్మరాజుతో; చాలన్= మిక్కిలిగా; ఎనయుదును= పోలుతాను; అని; ఉల్లమునన్= హృదయంలో; నిశ్చయించున్= అనుకొంటాడు; చెల్లంబో= అయ్యో! (అయితే ఏమిటి?); పోరన్= యుద్ధంలో; పగఱచేన్= శత్రువులచేత; ఇట్లు+అయ్యెన్= ఇలా దుర్గతి పాలయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ఈ శల్యుడు తాను అన్ని గుణాలలోనూ ధర్మరాజుతో సమానమే అని అనుకొంటూ ఉండేవాడు. అయ్యో! ఏమి లాభం! చివరికి యుద్ధంలో ఈ విధంగా దుర్మరణం పాలయ్యాడు.

వ. అ మ్మహీవిభుండు. 106

తాత్పర్యం: ఆ శల్యమహారాజు.

భుజంగ ప్రయాతము:

కురుక్షోణినాథుండు గోరంగ మైత్రిన్ । ధురం దాల్చి తా నేర్పుతో సారథిత్వం
బరిశ్రేణిసంత్రాసియై పూని కర్ణుం । బరిక్షోభితుం జేసె భాషాస్త్రపంక్తిన్. 107

ప్రతిపదార్థం: కురుక్షోణినాథుండు= దుర్యోధనుడు; మైత్రిన్= స్నేహాన్ని; కోరంగన్= కోరగా; ధురన్+తాల్చి= ఆ బరువును మోసి; తాన్= తాను; నేర్పుతోన్= నైపుణ్యంతో; అరిశ్రేణి= శత్రుసమూహానికి; సంత్రాసి+ఐ= భయం కలిగించేవాడై; సారథిత్వంబు= రథచోదకుని పనిని; పూని= తీసికొని; కర్ణున్= కర్ణుడులాంటి మహావీరుడిని; భాషాస్త్రపంక్తిన్= మాటలనే బాణాల వరుసతో; పరిక్షోభితున్= మిక్కిలి కలతచెందినవాడినిగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు శల్యుడిని మైత్రి కోరాడు. మిత్రధర్మాన్ని పాటించి, పెట్టిన బాధ్యతను స్వీకరించి ఎంతో నైపుణ్యంతో శత్రుసైన్యం ఇబ్బందిపడే రీతిగా రథసారథి పనిని చేపట్టి కర్ణుడి వంటి మహావీరులను మాటలనే బాణాలతో మిక్కిలి క్షోభచెందేటట్లు చేశా డీ శల్యుడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. వృత్తలక్షణానిక చూడండి: స్త్రీ. 1. 88॥

ఆ. అధిక పంక పతితమై యున్న యాఁబోతుఁ । బొదివియున్న మొదవు కదుపు వోలె
నున్న వారు సూడు మువిదలు ధైన్య మా । స్యముల నెలవు కొనఁగ శల్యు బలసి. 108

ప్రతిపదార్థం: అధికపంక= మిక్కిలిగా ఉన్న బురదలో; పతితమై+ఉన్న= పడిఉన్న; ఆఁబోతున్= ఆబోతును; పొదివి+ఉన్న= పొదువుకొని ఉన్న; మొదవు కదుపు= ఆవుల సమూహం; పోలెన్= వలె; ఉవిదలు= అతని భార్యలు; దైన్యము= దీనత్వం; ఆస్యములన్= ముఖాలలో; నెలవు+కొనఁగన్= నిండుకోగా; శల్యున్= శల్యుడిని; బలసి= చుట్టూచేరి; ఉన్నవారు+చూడుము= ఉన్నారు చూడుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఆ శల్యుడిని ఆశ్రయించి అతి దీనంగా ఏడుస్తూ ఉన్న స్త్రీలను చూడుము. ఆబోతు బురదలో కూరుకొనిపోగా చుట్టూ ఆవులు పొదువుకొన్నట్లుగా కనిపించటం లేదూ?

విశేషం: అలం: ఉపమ. శల్యుడు మద్యమన్నా, స్త్రీ అన్నా చాలా ఆసక్తి కలిగిఉండేవాడు. అందుకే అతడి శవంచుట్టూ ఉన్న స్త్రీలను గురించి ప్రత్యేకంగా పోల్చి చెప్పటం.

మత్తకోకిల:

చూచితే భగదత్తు? నీతఁడు శూరతామహిమన్ నరున్
వీచిసన్నిభబాణపంక్తుల వెఱ్ఱిఁ జేసె మహేంద్రుతో
నేచి పోరుబలుండు వోలె సహింప కీతని నిట్లుగాఁ
జూచి తాతనిమీఁది నెయ్యము సొంపునన్ మురమర్దనా! 109

ప్రతిపదార్థం: మురమర్దనా!= మురాసురుడిని చంపిన ఓ కృష్ణా!; భగదత్తున్= భగదత్తుడిని; చూచితే?= చూచావా?; ఈతఁడు= ఇతడు; శూరతామహిమన్= పరాక్రమం యొక్క ఆధిక్యంచేత; మహేంద్రుతోన్= మహేంద్రుడితో; ఏచి= విజృంభించి; పోరు= యుద్ధం చేసిన; బలుండు+పోలెన్= బలుడనే రాక్షసుడివలె (అందుకే ఇంద్రుడికి బలవిరోధి అనిపేరు); నరున్= అర్జునుడిని; వీచి= అలలతో; సన్నిభ= సమానమైన (అంటే అలలవలె ఎడతెరిపి లేని); బాణపంక్తులన్= అమ్ముల వరుసలతో; వెఱ్ఱిన్+చేసెన్= పిచ్చివాడిని చేశాడు; సహింపక= భగదత్తుడి పరాక్రమం చూచి ఓర్వలేక; అతనిమీఁది= అర్జునుడిపై గల; నెయ్యపుసొంపునన్= ప్రేమాధిక్యంచేత; ఈతనిన్= ఈ భగదత్తుడిని; ఇట్లుకాన్+చూచితి(వి)= ఇట్లా మరణం పాలు కావించావు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఇతడు భగదత్తుడు. పోల్చుకొన్నావా! మహేంద్రుడిమీద విజృంభించి యుద్ధం చేయగల్గిన బలాసురుడివలె నరుడిమీద ఎడతెరిపి లేకుండా బాణాల వర్షం కురిపించి, అతడిని పిచ్చివాడిని చేశాడు. భగదత్తుడి పరాక్రమం చూచి ఓర్వలేక, అర్జునుడిమీద అభిమానంతో ఈతడిని ఈ విధంగా మరణంపాలు చేశావు.

క. పులుఁగులును మెకంబులునుం । దొలిచి తినిన నెలవుదప్పి తొలఁగియుఁ గంటే?
తల నున్న కనక దామము । పొలుపు దెగం బాయ దీ నృపుం గమలాక్షా! 110

ప్రతిపదార్థం: కమల+అక్షా!= కమలాలవంటి కన్నులు గల కృష్ణా!; పులుఁగులును= కాకులు, గద్దలువంటి పక్షులు; మెకంబులునున్= నక్కలు, తోడేళ్ళువంటి జంతువులు; తొలిచి తినినన్= రంధ్రాలు చేసి విరిచి తినగా; నెలవు+తప్పి= తమతమ స్థానాల నుండి; తొలఁగియున్= జారి ప్రక్కల్లో బడినా; తలన్+ఉన్న= తలలో అలంకరించుకొన్న; కనకదామము పొలుపు= సంపెంగపూల వాసన; ఈ నృపున్= ఈ రాజు దేహాన్ని; తెగన్+పాయదు= కొంచెంకూడా వదలిపెట్టలేదు; కంటే?= చూస్తున్నావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! పక్షులు, మృగాలు దేహాన్ని రంధ్రాలు చేసి విరిచి తినటం వలన దేహభాగాలు ఎక్కడివక్కడ వెదజల్లబడ్డాయి. అయినా ఇతడి తలలో అలంకరించుకొన్న సంపెంగపూల వాసన ఈ రాజు శరీరాన్ని కొంచెంకూడా వదలలేదు. చూస్తున్నావా?

గాంధారి శరతల్పగతుం డగు భీష్ముసుద్దేశించి శోకించుట (సం. 11-23-14)

సీ. బలశౌర్యములఁ దన పాటిగా నెందును । మానవు నొరుఁ జూపలేని యట్టి
శంతనుపుత్రుఁడే శత్రులబాహు ద । ర్పంబున రణభూమిఁ బడియెఁ దన్ను
వాలాయమును గెల్వవచ్చునె? 'చంపి కొం' । డని పాండుసుతులపై నగ్గలంపుఁ
గరుణ మర్మము సెప్పెఁగాక యెమ్మెయి నైన । నతినిష్ఠ యెప్పుడు నతనియందుఁ

ఆ. గలదు గాదె! తండ్రి కార్యంబునకుఁ గాఁగ । రాజ్య ముడిగి పూనె బ్రహ్మచర్య
మితనిఁ చెప్పి చెప్ప నితరుండు పౌరుష । కలిత సంభవుండు గలఁడె కృష్ణ. 111

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణ= కృష్ణా!; బలశౌర్యములన్= బలంలోనూ, పరాక్రమంలోనూ, తన పాటిగాన్= తనకు సమానుడుగా; ఎందును= ఎక్కడా; ఒరున్ మానవున్= ఇంకో మానవుడిని; చూపలేనియట్టి= చూపలేనటువంటి; శంతనుపుత్రుఁడే= భీష్ముడే; శత్రుల= శత్రువుల; బాహుదర్పంబునన్= బాహుగర్వంచేత; రణభూమిన్+పడియెన్= యుద్ధభూమిలో కూలిపోయాడు; తన్నున్= తనను; వాలాయమును= తప్పక; గెల్వన్వచ్చునె?= ఎవరైనా గెలవటానికి శక్యం అవుతుందా?; చంపికొండు+అని= చంపుకోండి అని; పాండుసుతులపైన్= పాండుకుమారులపైన; అగ్గలము+కరుణన్= మిక్కిలి దయతో; మర్మము చెప్పెన్+కాక= తాను చనిపోయే రహస్యాన్ని చెప్పాడు తప్ప (ఎవరు గెలవగలుగుతారు?); ఎమ్మెయిన్+ఐనన్= ఎలాఅయినా; అతినిష్ఠ= గొప్పనిష్ఠ; ఎప్పుడున్= అన్ని కాలాలలోనూ; అతనియందున్= భీష్ముడిలో; కలదు+కాదె!= ఉన్నదేకదా!; తండ్రికార్యంబునకున్= తండ్రిపనికి (కర్తవ్యానికి); కాఁగన్= అనుకూలం అయ్యేట్టుగా; రాజ్యము+ఉడిగి= రాజ్యం వదలుకొని; బ్రహ్మచర్యము= బ్రహ్మచారిగా ఉండిపోవటాన్ని; పూనెన్= అవలంబించాడు; ఇతనిన్+చెప్పి= ఇతడిని పేర్కొని; చెప్పన్= చెప్పటానికి; పౌరుషకలితసంభవుండు= సంపూర్ణ పురుషత్వంతో కూడిన జన్మగలవాడు; ఇతరుండు= మరొకడు; కలఁడె?= ఉన్నాడా? (లేడు).

తాత్పర్యం: కృష్ణా! బలంలోకాని, పరాక్రమంలోకాని తనకు సాటిగా మరొక మానవుడిని చూపటానికి వీలులేని మహావ్యక్తి భీష్ముడే శత్రువుల బాహుదర్పానికి బలై నేలమీద పడ్డాడు. అయినా ఆయనను ఎవరూ తమంతట తాముగా జయించలేరు కదా! 'నన్ను చంపుకోండి' అని పాండవులమీద ఉన్న అధికమైన దయతో ఆయనే తాను చనిపోయే రహస్యాన్ని వారికి చెప్పాడు తప్ప, ఆయనను ఎవరు గెలువగలరు! ఎట్లా అయితేనేం! ఆయనకున్న దీక్ష ఈనాటిది కాదు కదా! తన తండ్రి కోరికను సానుకూలం చేయటానికి తాను బ్రహ్మచారిగా ఉండిపోయాడు గాదా! రాజ్యం వదలుకోలేదా! (అట్లాగే ఇదికూడ అని తాత్పర్యం). ఈయన పేరు చెప్పి మరోపేరు చెప్పటానికి సంపూర్ణ పురుషత్వంతో కూడిన జన్మగల మరో మహానుభావుడు ఎవ డున్నాడు?

క. కురువంశ మెడల వచ్చినఁ । బరమోపాయమున మగుడఁ బడసెన్ మడిసెం
గురునికరముతోడన యి । ప్పురుషుఁడు పురుషార్థసారభూషణుఁడు గదే! 112

ప్రతిపదార్థం: కురువంశము= కౌరవవంశం; ఎడలవచ్చినన్= విచ్ఛిన్నం కాగా; పరమ+ఉపాయమునన్= తల్లి సత్యవతిద్వారా వ్యాసమహర్షిని రప్పించి అంబికాదులకు సంతానాన్ని కల్గించటం ద్వారా; మగుడన్+పడసెన్= మళ్ళీ కౌరవవంశాన్ని రక్షించుకొన్నాడు;

కురునికరముతోడన్+అ= కురుకుమారుల సమూహంతోనే; మడిసెన్= చనిపోయాడు; ఈ+పురుషుఁడు= ఈ మహాపురుషుడు; పురుషార్థసార= ధర్మార్థకామమోక్షాలనే పురుషార్థాల సారభూతమైన ధర్మానికి; భూషణుఁడు= అలంకారంవంటి వాడు; కదే!= కదా!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! కౌరవవంశం ఆగిపోయిన సమయంలో ధార్మికమైన పద్ధతిలో వ్యాసమహర్షిద్వారా మళ్ళీ కౌరవవంశాన్ని సంపాదించుకొన్నవాడూ ఈయనే. చివరివరకు కురుకుమారులతోనే ఉండి వారితోపాటే ప్రాణాలూ వదిలినవాడూ ఈయనే. ఈ మహాపురుషుడు ధర్మ స్వరూపుడు! (పురుషార్థాల పరమార్థాన్ని ఇట్లాంటి మహావ్యక్తుల జీవితం ద్వారానే కదా తెలిసికొనాలి!).

క. దేవుఁడు గా కితఁడు నరుఁడు । నా వచ్చునె? నిష్ఠపెంపునం బ్రాణంబుల్
తా వలసినపుడ విడువం । గా వేడుక నునిచి నాఁడు గాదె తనువునన్! 113

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= భీష్మాచార్యుడు; దేవుఁడుగాక= దైవస్వరూపం తప్ప; నరుఁడు+నాన్+వచ్చునె?= మనిషి అనవచ్చునా?; నిష్ఠపెంపునన్= దీక్షయొక్క ఆధిక్యంచేత; ప్రాణంబుల్= ప్రాణాలను; తాన్+వలసినపుడు+అ= తానుకోరుకున్నపుడే; విడువంగాన్= వదలటానికి గాను; వేడుకన్= లీలగా; తనువునన్= శరీరంలో; ఉనిచినాఁడు+కాదె!= ఉంచినాడు కదా!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! భీష్ముడు దైవస్వరూపుడు తప్ప సాధారణ మానవుడు కాడు. అందుకే ఆయనకున్న దీక్షతో ప్రాణాలను తాను కోరుకొన్నపుడు వదలటానికై లీలగా తన దేహంలోనే ఉంచాడు కదా!

విశేషం: ముందటి పద్యంలో భీష్ముడి ధర్మనిష్ఠ చెప్పబడింది. భీష్ముడు రాజధర్మాన్ని, పుత్రధర్మాన్ని, పితృధర్మాన్ని- దేనినీ వదలలేదు. 'స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః' - అనే గీతోక్తిని సంపూర్ణంగా ఆచరించాడు. అందుకే ఎంత దోష దూషితమైనా కౌరవ పక్షంలోనే జీవితాంతం ఉన్నాడు. అందుకే అతడిలో 'నిష్ఠ' తపస్సుగా మారి దివ్యత్వంగా సిద్ధించింది. దాని రూపమే 'స్వచ్ఛంద మరణం'. ఇది మహాయోగులకు మాత్రమే సిద్ధించే విషయం. భీష్ముడిలోని బ్రహ్మచర్యం - సత్యవ్రతదీక్ష - ధర్మనిష్ఠ - కర్మయోగం - నిష్కామంగా కర్మఫలత్యాగం - అనే అన్ని గుణాలు సాత్త్విక తపస్సు లక్షణాలు కాబట్టి ఆయన పరమశాంతమూర్తిగా తన మరణాన్ని కూడా కోరి తెచ్చుకొన్నాడు. ఆ జీవితంలో మిగిలిపోయింది దేహం ఒకటే. దానిని పుణ్యమార్గం పట్టించటం కొరకు దేహగతంగా చేసిన పాపాలకు ప్రాయశ్చిత్తంగా అనుభవించిన శిక్ష- అంపశయ్య మీదపడి ఉండటం. ఇదంతా కలిపి చూస్తే ఇతడు మానవమాత్రుడు కాడు అనే గాంధారి వాక్యాలకు పరమార్థం తెలుస్తుంది.

తే. తీవ్ర బాణజాల దీప్తులు పరఁగించి । పాండుతనయ సైన్య బహుళతమము
లీలఁ బదిదినంబు లోలి వినోదించి । యకట! భీష్మభానుఁ డస్తమించె. 114

ప్రతిపదార్థం: తీవ్ర= వాడిఅయిన; బాణజాల= బాణాల సమూహాలనేటటువంటి; దీప్తులు= కిరణాలు; పరఁగించి= వ్యాపింపజేసి; పాండుతనయసైన్య= పాండు కుమారుల సైన్యమనేటటువంటి; బహుళతమమున్= దట్టమైన చీకటిని; లీలన్= వేడుకగా; పది దినంబుల్= పదిరోజులు; ఓలిన్= వరుసగా; వినోదించి= తొలగించి; భీష్మభానుఁడు= భీష్ముడనే సూర్యుడు; అస్తమించెన్= వెళ్ళిపోయాడు; అకట!= అయ్యో!

తాత్పర్యం: వాడి బాణాలనే కిరణాలు వ్యాపింపజేసి పాండవసైన్యమనే చీకటిని ముప్పుతిప్పలు పెట్టి ఆడించి, పదిరోజులు వినోదించి, భీష్ముడనే సూర్యుడు అస్తమించాడు. ఎంత విషాదకరం!

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. శరవణమునందుఁ బొలుపుం । బొరసిన గాంగేయుతోడఁ బోల్పఁగ ననువై
శరతల్పంబునఁ దేజో । భరితుఁడు గాంగేయుఁ డొప్పెఁ బంకజనాభా! 115

ప్రతిపదార్థం: పంకజనాభా!= కమలం నాభిలోగల కృష్ణా!; శరవణమునందున్= రెల్లుగడ్డిలో; పొలుపున్= ఒప్పును; పొరసిన= పొందిన; గాంగేయుతోడన్= (గంగకుమారుడితో) కుమారస్వామితో; పోల్పఁగన్= పోల్చడానికి; అనువు+ఐ= వీలుగా; శరతల్పంబునన్= బాణాలతో చేసిన పడకలో; తేజస్+భరితుఁడు= కాంతిమంతుడైన; గాంగేయుఁడు= గంగకుమారుడు (భీష్ముడు); ఒప్పెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: అలనాడు రెల్లుగడ్డిలో ప్రభవించిన కుమారస్వామితో పోల్చదగినవాడై ఈనాడు బాణతల్పంలో తేజోమూర్తి అయిన ఈ భీష్ముడు కాంతులు చిమ్ముతున్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, శ్లేష 'శర' మనే మాటకు బాణమని, రెల్లు అని రెండు అర్థాలున్నాయి. శివపార్వతుల తేజాన్ని అగ్నిదేవుడు గంగలో నిక్షేపించగా పుట్టినవాడు కుమారస్వామి అందుకే 'గాంగేయుడు' అని షణ్ముఖుడికి పేరున్నది. గంగాశంతనుల కుమారుడు భీష్ముడు. కాబట్టి ఇతడూ 'గాంగేయుడే'. మరి ఆయన రెల్లువనంలో పుట్టగా ఈయన 'శరతల్పంలో' (అంపశయ్యపై) ఉన్నాడు. కాబట్టి పోలిక సరిపోయిందని గాంధారి అంటున్నది.

తే. అర్జునుఁడు వెట్టె నితనికి నంపపాన్పు । నకుఁ దగంగ నిశాత బాణముల మూఁట
నలవరించిన తలగడ యస్త్రజనిత । వారిఁ దృప్తునిఁ జేసె నవ్వీరవరుఁడు. 116

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుఁడు= పాండవమధ్యముడైన అర్జునుడు; ఇతనికిన్= ఈ మహావీరుడైన భీష్ముడికి; అంపపాన్పునకున్= అంపశయ్యకు; తగంగన్= తగినట్టుగా; నిశాత= వాడియైన; బాణములమూఁటన్= మూడు బాణాలతో; అలవరించిన= ఏర్పరచిన; తలగడ= తలగడను (దిండును); పెట్టెన్; ఆ+వీరవరుఁడు= ఆ అర్జునుడే; అస్త్రజనిత= అస్త్రంతో పుట్టిన; వారిన్= నీటితో; తృప్తునిన్+చేసెన్= దప్పిక తీరినవాడిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఈ మహావీరుడికి అర్జునుడు అంపశయ్యను ఏర్పరచి, దిండుగా మూడు వాడిబాణాలను సవరించి, బాణంతో నీటిని తెప్పించి ఆ నీటితో ఆ మహావీరుడి దప్పికను పోగొట్టాడు.

క. వీరశయనమున గంగకు । మారుఁడు కల్పక్షయమున మార్తాండుఁడు సం
చార మెడలి ధరఁ బడి యొ । ప్పారెడు చందమున వెలిఁగె నంబురుహాక్షా! 117

ప్రతిపదార్థం: అంబురుహ+అక్షా!= కమలాక్షా (కృష్ణా); వీరశయనమునన్= వీరుడికి తగిన ఈ అంపశయ్యలో; గంగకుమారుఁడు= ఈ భీష్ముడు; కల్పక్షయమునన్= కల్పాంతంలో; మార్తాండుఁడు= సూర్యుడు; సంచారము+ఎడలి= సంచారం చాలించి; ధరన్+పడి= నేలవాలి; ఒప్పారెడు= ప్రకాశించే; చందమునన్= రీతిలో; వెలిఁగెన్= కాంతులు చిమ్ముతున్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఈ అంపశయ్యమీద ఉన్న భీష్ముడు కల్పాంతంలో సూర్యుడు లోకసంచారం మాని, నేలమీద వాలి, విశ్రాంతి తీసికొన్న రీతిగా ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. దేవవ్రతుండు గీర్వా । ణావాసంబునకుఁ జనినయట కురునికరం
బేవాని నడిగి తెలియునొ । కో? విశ్రుతధర్మ సంప్రయోగ విధంబుల్. 118

ప్రతిపదార్థం: దేవవ్రతుండు= భీష్ముడు; గీర్వాణ+ఆవాసంబునకున్= దేవతల నివాసానికి - స్వర్గానికి; చనిన+అట= వెళ్ళిపోయాక; కురునికరంబు= కురువంశీయులు; ఏవానిన్= ఎవరిని; అడిగి; విశ్రుత= సాంప్రదాయకమైన; ధర్మ సంప్రయోగవిధంబుల్= ధార్మికంగా ఈ పని ఇట్లా చేయాలి; ఇట్లా చేయకూడదు అనే విధాన్ని గురించి; తెలియును+ఒకో?= తెలిసికొంటుందో ఏమో?

తాత్పర్యం: భీష్ముడు స్వర్గం చేరిన తరువాత కురుకుమారులకు ఇది మంచి, ఇది చెడు, ఇట్లా చేయాలి, ఇట్లా చేయకూడదు అనే ధర్మసూక్ష్మాలను వివరించి, చేయదగిన పనిని బోధించేవారు ఎవరుంటారు? వారు ఎవరిని అడిగి తెలిసికొనాలో ఏమో!

విశేషం: ఇంటిపెద్ద మరణించినపుడు అందరూ బాధపడేది ఈ విషయంలోనే. భారతకథలో భీష్ముడు ఎన్నో సందర్భాలలో దుర్యోధనుడికి, ధర్మరాజుకు, ఇరువురికి ధర్మసూక్ష్మ వివేచన చేసి కర్తవ్యం బోధించాడు. ధర్మరాజాదులు ఆ మాటలు పాటించారు. దుర్యోధనుడు పాటించక మరణం పొందాడు. ఇది గాంధారికి తెలుసు. అందుకే వంశానికి పెద్ద దిక్కు - ఈయన కూడా పోతే వంశాన్ని రక్షించే పురుషుడే ఉండడే! అని ఆమె ఆక్రోశిస్తోంది.

సీ. పగవారి మొన లను పల్లెరులం గాల్చి । మడిసెఁ గుంభజుఁ డనియెడు దవాగ్ని
యెన్ని యస్త్రము లింద్రుఁ డెఱుఁగు నన్నింటను । బరిణతుం డీతండు భార్గవునకు
నెట్లట్ల సువిధేయ మిమ్మహాత్మునకు ధ । నుర్వేద మితనికి సర్వవేద
ములుఁ బరిచితము లియ్యలఘుతేజుని శిక్షఁ । గాదె! పార్థుఁడు కార్ముకమున మేటి

ఆ. యయ్యెఁ? దక్కుకౌరవాన్వయజాతులు । సాత్యకియును ని విశాలబుద్ధి
నాశ్రయించుటను మహాస్త్రవిత్తములైరి । యోధు లింతవార లుర్విఁగలరె? 119

ప్రతిపదార్థం: పగవారి= శత్రువుల; మొనలు+అను= సైన్యమనేటువంటి; పల్లెరులన్+కాల్చి= పల్లేరులను కాల్చి; కుంభజుఁడు= ద్రోణుడు; అనియెడు దవాగ్ని= అనబడేటటువంటి దావాగ్ని; మడిసెన్= సమసినది; ఎన్ని అస్త్రములు= ఎన్ని అస్త్రాలు; ఇంద్రుఁడు+ఎఱుగున్= ఇంద్రుడికి తెలియునో; అన్నింటను= అన్నిటిలోను; ఈతండు= ఇతడు; పరిణతుండు= నిష్ణాతుడు; భార్గవునకున్= పరశురాముడికి; ఎట్లు= ఏవిధంగా; ధనుర్వేదము= ధనుర్విద్య; సువిధేయము= మిక్కిలి విధేయమో; అట్ల= అలాగే; ఈ+మహాత్మునకున్= ఈ మహానుభావుడికికూడా (సువిధేయమే); ఇతనికిన్= ఇతనికి; సర్వవేదములున్= అన్ని వేదాలు; పరిచితములు= పరిచయం లోనివే; ఇయ్యలఘుతేజుని= ఈ గొప్ప తేజస్సు కల్గినవాని; శిక్షన్+కాదె!= శిష్యరికంతోనే కదా!; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; కార్ముకమునన్= విలువిద్యలో; మేటి+అయ్యెన్?= సమర్థుడయ్యాడు? (సర్వోత్తముడయ్యాడు); తక్కు= తక్కిన; కౌరవ+అన్వయ+జాతులున్= కురుకుమారులూ; సాత్యకియును= సాత్యకీ; ఈ+విశాలబుద్ధిన్= ఈ గొప్ప విద్యావంతుడిని; ఆశ్రయించుటను= ఆశ్రయించటంచేత; మహాస్త్ర+విత్+తములు+ఐరి= మహాస్త్రాలు తెలిసిన వారిలో శ్రేష్ఠులయ్యారు; ఇంతవారు= ఇంతటి; యోధులు= మహావీరులు; ఉర్విన్= భూమిలో; కలరె?= ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: శత్రుసైన్యా లనే పల్లేరులను తుదముట్టించి ద్రోణుడనే దావాగ్ని ఆరిపోయింది. ఇంద్రుడికి ఎన్ని దివ్యాస్త్రాలు తెలియునో అన్నీ తెలిసినవాడు ఈయన. పరశురాముడికి ఎట్లా ధనుర్విద్య వశమయిందో అట్లా వశమైన మహాధనుర్వేత్త ఈ ద్రోణాచార్యుడు. సర్వవేదాలూ తెలిసిన మనీషి, ఈ పుణ్యపురుషుడి శిక్షణలోనే కదా అర్జునుడు మేటి విలుకాడు అయ్యాడు! తక్కిన కురుకుమారులు, సాత్యకి ఈ మహావేత్త దగ్గరకదా ఉత్తమ ధనుర్వేత్తలుగా తయారయ్యారు! ఇంతటి గొప్ప యోధుడు ప్రపంచంలో ఉన్నాడా?

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. వివిధ మహాస్త్రంబులు గా । లవశతఁ జెడెఁ గాక శౌర్యలంపటు నియ్యో
ధవరునిఁ బగవారికిఁ జే । ర వశంబగునెట్లు సంగరంబునఁ? గృష్ణా! 120

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా= కృష్ణా!; వివిధ= వివిధాలైన; మహాస్త్రంబులు= గొప్ప గొప్ప అస్త్రాలు; కాలవశతన్= కాలశక్తికి లోబడి; చెడెన్+కాక= వ్యర్థాలు అయ్యాయి తప్ప; శౌర్యలంపటున్= పరాక్రమమే వ్యసనంగా కల్గిన; ఈ+యోధువరునిన్= ఈ వీరశ్రేష్ఠుడిని; సంగరంబునన్= పోరులో; చేరన్= సమీపించటానికి (ఎదిరించటానికి); పగవారికిన్= శత్రువులకైనా; ఎట్లు వశంబు+అగున్= ఎట్లా సాధ్యం?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ద్రోణాచార్యుల వద్దనున్న మహాస్త్రాలు కాలశక్తికి లోబడి వ్యర్థమయ్యాయి తప్ప ఆ మహాయోధుడిని యుద్ధంలో శత్రుసేనలు సమీపించగలవా? అది ఎట్లా సాధ్యం?

తే. గురుని ము న్నిడుకొని కాదె కురుకుమారు । లనికిఁ బిలిచిరి? ధర్మపుత్రాదులయిన
వాలుమగల నట్లంతటివాఁడుఁబగఱు । నఱకివైచినఁ బడియున్న తెఱఁగుఁ గంటె? 121

ప్రతిపదార్థం: గురునిన్= తమ గురువైన ద్రోణాచార్యుడిని; మున్ను+ఇడుకొని+కాదె!= ముందుంచుకునే కదా!; కురుకుమారులు= దుర్యోధనాదులు; ధర్మపుత్ర+ఆదులు+అయిన= ధర్మరాజు మొదలైన; వాలుమగలన్= మహావీరులను; అనికిన్+పిలిచిరి?= యుద్ధానికి రమ్మన్నారు?; అట్లు+అంతటివాఁడు= అట్లాంటివాడు; పగఱు= శత్రువులు; నఱకివైచినన్= నరికివేయగా; పడి+ఉన్న పడిఉన్న; తెఱఁగున్= విధాన్ని; కంటె?= చూశావా?

తాత్పర్యం: అసలు ద్రోణాచార్యులను నమ్మికదా దుర్యోధనాదులు - ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు వంటి మహావీరులను యుద్ధానికి రమ్మని ప్రకటించారు! అట్లాంటి వీరుడు ఈనాడు శత్రువులు నరికివేయగా నేలమీదపడి ఉన్న తీరు చూస్తున్నావా?

తోటకము.

సతతంబును శిష్యులు సద్వినయా । న్వితులై ప్రణమిల్లెడు వీరిపద
ద్వితయంబు గడుంజెడఁ దిన్నవి సూ । చితె నక్కలు? దైవము చెయ్దిఁ గటా! 122

ప్రతిపదార్థం: సతతంబును= నిత్యమూ; శిష్యులు= శిష్యులైన కురుకుమారులు; పాండవులు; సత్+వినయ+అన్వితులై= మంచి వినయంతో కూడినవారై; ప్రణమిల్లెడు= నమస్కరించేటువంటి; వీరి= ఈ ద్రోణాచార్యులవారి; పద ద్వితయంబున్= రెండుకాళ్ళనూ; కడున్+చెడన్= బాగా నశించేలా; నక్కలు; తిన్నవి; కటా= అయ్యో!; దైవము+చెయ్దిన్= దేవుడి చేత; చూచితె= చూచావా?

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడూ శిష్యులు మంచి వినయంతో నమస్కరించేటువంటి ఈ ద్రోణాచార్యులవారి పాదాలను ముక్కలు చేసి నక్కలు తినివేశాయి. అయ్యో! దైవం ఎంత క్రూరంగా ప్రవర్తించిందో చూచావా? కృష్ణా!

విశేషం: తోటకవృత్తంలో ప్రతిపాదానికీ నాలుగు సగణాలుంటాయి. 1-9 అక్షరాలకు యతిమైత్రి - ప్రాసనియమం కలదు.

ఆ. ద్రుపదతనయుఁ డట్టె! ద్రోణునితలఁ గోయు । వాఁడు విధికి నెట్టివారి నెట్టి
తెఱఁగు సేయ రాదు? దీనికి నేమను । వార మిది యసంభవంబు గాదె? 123

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణునితలన్= ద్రోణాచార్యులతలను; కోయువాఁడు= ఖండించేవాడు; ద్రుపద తనయుఁడు+అట్టె!= ధృష్టద్యుమ్నుడా! విధికిన్= విధి; ఎట్టివారిన్= ఎలాంటివారిని; ఎట్టి తెఱఁగు= ఏ తీరుగా; చేయన్‌రాదు?= మార్పులేదు?; దీనికిన్= దీనికి; ఏమి+అనువారము?= ఏమనగలము?; ఇది= ఇట్లా కావటం; అసంభవంబు+కాదె!= సంభవమైన విషయంకాదు కదా!

తాత్పర్యం: ఇట్లాంటి మహాయోధుడైన ద్రోణాచార్యుడి తలనరికేవాడు అర్భకుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడా! విధివశంగా ఎంతటివారు ఎంతగా అయిపోతారు! విధి చేయని పని ఏమున్నది? ఏమనవచ్చు దీనిని? అయినా ఎట్లా చంపాడు? ఇది అసంభవమే!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

సీ. కృపునితోఁబుట్టువు కృపి తన భర్త ద్రో । ణాచార్యుపాల దైన్యంబు విపుల
వేణియు మొగమున వెంట ముసుంగు వ । డంగ రాల్పడిన యెలుంగుతోడఁ
బలవించి పలవించి బహుశిష్యు లయ్యతి । రథవర్యు నస్త్రశస్త్రములు రథము
నవయవంబులును జితాకలనంబు సే । యుచు సామగానసంయుక్తవదను

ఆ. లగుట సూచి సామ మతికరుణంబుగాఁ దాను బాడఁజొచ్చె మానితాగ్ని
సాద నమర్చి యవ్విశుద్ధాత్ము నొండొక । యగ్నివోలెఁ బెట్టి రందుఁ గృష్ణ! 124

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణ!= కృష్ణా!; కృపునితోఁబుట్టువు= కృపాచార్యుడి చెల్లెలు; కృపి= తన భర్త ద్రోణాచార్యు(డి); పాలన్= సమీపంలో; దైన్యంబు= దీనత్వం(తో); విపులవేణియున్= విరబోసుకున్న వెంట్రుకలతో; మొగమున వెంటన్= ముఖంమీద; ముసుంగు+పడంగన్= ముసుగు పడగా (ముసుగు వేసికొని); రాల్పడిన= బొంగురుపోయిన; ఎలుంగుతోడన్= కంఠంతో; పలవించి పలవించి= మాటిమాటికి దుఃఖిస్తూ (ఉండగా); బహుశిష్యులు= ద్రోణుడికున్న చాలామంది శిష్యులు; అతిరథవర్యు= అతిరథశ్రేష్ఠుడైన ఆ ద్రోణుడియొక్క; అస్త్రశస్త్రములు+రథమున్+అవయవంబులును= బాణాలను, శస్త్రాలను, దేహభాగాలను; చితాకలనంబు+చేయుచున్= చీల్చి చితిగా పేర్చి; సామగాన సంయుక్తవదనులు+అగుట+చూచి= సామగానం పాడుతున్న నోళ్ళు కలవారు కావటం చూసి; మానితాగ్ని= వైదిక కార్యాలలో మిక్కిలిగా గౌరవింపబడే అగ్నిదేవుడే; అతికరుణంబుగాన్= అతి కరుణతో; సామము= సామవేదాన్ని; తాను+పాడన్+చొచ్చెన్= తానుపాడటం మొదలు పెట్టాడు (అప్పు డందరూ చేరి); సాదను= చితిని; అమర్చి; ఆ+విశుద్ధాత్మున్= ఆ పవిత్రాత్ముడిని; ఒండొక= మరొక; అగ్ని+పోలెన్= అగ్నిలాగా; అందున్= ఆ చితిలో; పెట్టిరి= ఉంచారు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ద్రోణుడి భార్య, కృపాచార్యుడి చెల్లెలు - కృపి తన భర్తసమీపంలో అతి దీనంగా కూర్చొని విరబోసికొన్న జుట్టుతో తలమీది ముసుగుతో పలవరిస్తూ రోదిస్తున్నది. ద్రోణుల శిష్యులు తక్కినవారు చూచి ఆ మహాయోధుడి అమ్ములు, బాణం, శస్త్రాలు, రథం, అవయవాలు వీటి నన్నిటిని ప్రోగుచేసి, చితి పేర్చి, సామవేదం చదువుతూ ఉండగా సాక్షాత్తు అగ్నిదేవుడే సామం పాడజొచ్చాడు. ఆ విధంగా చితి నేర్పరచి గురువుగారినే మరొక అగ్నివలె ఆ చితిలో చేర్చి దహనానికి సిద్ధం చేశారు.

విశేషం: ఇతరులను ఎవరిని వర్ణించినపుడు కాని ఈ చితి వర్ణన లేదు. ఎందుకంటే ద్రోణుడు బ్రాహ్మణుడు కాబట్టి ధర్మరాజాదులు దహనం చేయటానికి వీలు లేదు; కాబట్టి శిష్యులు చేయటాన్ని వర్ణిస్తున్నాడు. దహనం కూడా జీవికి చేయవలసిన కర్మలలో ఒకటి. అందుకే సామగానం చేశారనటం. అగ్ని స్వయంగా సామం ఆలపించటం ఏమిటి? ద్రోణుడు పవిత్రుడు. అగ్నిస్వరూపుడే. అయోనిజుడు. కాబట్టి దైవస్వరూపుడు. అందుకే అగ్ని స్వయంగా ద్రోణుడి శరీరాన్ని స్వీకరించాడని అర్థం. అందుకే 'మరి ఒక అగ్నివలె' అని స్పష్టం చేయటం.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. కృపి మున్నుగ శిష్యులు సౌద । యపసవ్యము గాఁగఁ దిరిగి యరిగిరి శోకా
ర్తపు టొడళులతో గంగకు । నపగతశరవిద్య యయ్యె నవని కటకటా! 125

ప్రతిపదార్థం: కృపి మున్నుగన్= కృపి ముందు నడుస్తుండగా; శిష్యులు= ద్రోణుడి శిష్యులు; సౌద= చితికి; అపసవ్యము కాఁగన్= అప్రదక్షిణ మర్గంలో; తిరిగి; శోక+ఆర్తపు+ఒడళులతోన్= శోకంతో, దీనత్వంతో కూడిన శరీరాలతో; గంగకున్= నదికి స్నానాలు చేయటానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అవని= భూమి; అపగత= పోగొట్టుకున్న; శరవిద్య+అయ్యెన్= శరవిద్య కలిగింది అయింది; కటకటా!= అయ్యయ్యో!

తాత్పర్యం: కృపి ముందు నడుస్తూండగా శిష్యులు ఆ చితికి అప్రదక్షిణంగా తిరిగి శోకంతో దీనత్వంతో కూడిన శరీరాలతో నదిలో స్నానాలు చేయటానికి వెళ్ళారు. ఈ భూలోకంలో ఇక బాణవిద్య లుప్తమై పోయినట్లే. ఎంత దౌర్భాగ్యం!

విశేషం: భారతకాలంలో స్త్రీలు కూడా చితిచుట్టూ తిరిగేవారన్న విషయం ఈ సందర్భంలో గుర్తించాలి.

ఆ. సోమదత్త సుతునిఁ జూడుము సాత్యకి । దూష్యభంగి శిరముఁ దునుమ నొఱగి
యున్నవాఁడు గ్రద్ద లొలిచి తినంగ నీ । సుకృతపరుని నిట్లు సూడవలసె. 126

ప్రతిపదార్థం: సోమదత్తసుతునిన్= భూరిశ్రవుని; చూడుము; సాత్యకి; దూష్యభంగిన్= నిందింపదగు రీతిలో; శిరమున్+తునుమన్= కుత్తుకను కోయగా; ఒఱిగి+ఉన్నవాడు= నేలమీద పడి ఉన్నాడు; ఈ సుకృతపరునిన్= ఈ పుణ్యాత్ముడిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; గ్రద్దలు; ఒలిచి తినంగన్= ఒలిచి తింటుండగా; చూడన్ వలసెన్= చూడవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! చూడుము. అదే సోమదత్తుడి కొడుకు భూరిశ్రవుడి పార్థివశరీరం. సాత్యకి చాలా నీచంగా తల నరికివేయగా అట్లా పడి ఉన్నాడు. గద్దలు ఒంటిని ఒలిచివేసి తింటున్నాయి. ఈ పుణ్యాత్ముడిని ఇట్లా చూడవలసి వచ్చినది.

వ. సోమదత్తుఁడు పుత్రశోకాయత్తుండై యుండి తన్ను సాత్యకి గవిసినప్పుడు తన కొడుకునెడ నతండు సేసిన యధర్మం బుగ్గడించి గర్హించిన విధంబు మృతుండైనను మొగంబునం దోఁచుచున్నది. భూరిశ్రవు తల్లి యది యతనిని వల్లభునిఁ బొరిఁ బొరిం గనుంగొనుచు గద్గదకంఠంబుతో నా సోమదత్తు నుద్దేశించి. 127

ప్రతిపదార్థం: సోమదత్తుఁడు; పుత్రశోక+ఆయత్తుండు+ఐ+ఉండి= కుమారుడి మరణశోకానికి వశుడై ఉండి; తన్నున్= తనను; సాత్యకి; కవిసినప్పుడు= ముట్టడించినప్పుడు; తన కొడుకు+ఎడన్= తన కుమారుడి విషయంలో; అతండు+చేసిన= ఆ సాత్యకి చేసిన; అధర్మంబు= అధర్మయుద్ధం (నీచకార్యం); ఉగ్గడించి= పేర్కొని; గర్హించిన= నిందించిన; విధంబు= తీరు; మృతుండు+ఐనను= ఆ సోమదత్తుడు చనిపోయినా; మొగంబునన్= ముఖంలో; తోఁచుచున్నది= కనిపిస్తున్నది; భూరిశ్రవు తల్లి= సోమదత్తుడి భార్య; అది= ఆమె; అతనిని= ఆ భూరిశ్రవుడిని; వల్లభునిన్= తన భర్తను; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికి; కనుంగొనుచున్= చూస్తూ; గద్గద కంఠంబుతోన్= డగ్గుత్తిక పడిన గొంతుతో; ఆ సోమదత్తున్= ఆ సోమదత్తుడిని; ఉద్దేశించి= చూసి.

తాత్పర్యం: ఆ సోమదత్తుడు పుత్రశోకంతో కూడినవాడై తన మీదికి సాత్యకి దూసుకొని వచ్చినప్పుడు తన కుమారుడి విషయంలో అతడు చేసిన నీచకార్యాన్ని పేర్కొని నిందించిన తీరు ఆ సోమదత్తుడు చనిపోయినా అతడి ముఖంలో స్పష్టంగా కనిపిస్తున్నది (అంటే ముఖదర్పణంలో ఆ నరాల బిగింపు, ఆవేశం, క్రోధం, అవమానం అవన్నీ అట్లాగే ప్రతిబింబిస్తున్నాయని అర్థం). అదిగో ఆమె భూరిశ్రవుడి తల్లి. తన కొడుకును, తన భర్తను మార్చి మార్చి చూస్తూ వణకిపోతున్న కంఠంతో భర్తను ఉద్దేశించి ఇట్లా అంటున్నది).

సీ. ఓ రాజ! కల్పక్షయోపమానంబగు । కౌరవజాతి సంక్షయము చూడ
కున్నాఁడ వధిక దానోజ్జ్వలు బహుమహా । ధ్వరకర్త భూరిశ్రవసుఁడు నీదు
గారాబుపట్టి సంక్రందననందను । దుర్విక్రమంబునఁ దనుమఁబడిన
బాహువు సాత్యకి పాపకర్మంబున । సంఛిన్నమైన మస్తకము నై మ

ఆ. హీతలమునఁ బడియె నిష్పుణ్యసంతతి । దిక్కుసూడ వేల? యొక్కమాటు
కొడుకు చుట్టు నేడ్చు కోడంద్ర యలమట । యరయ విట్లు దగునె యధిప! నీకు? 128

ప్రతిపదార్థం: ఓ రాజ!= ఓ సోమదత్త మహారాజా!; కల్పక్షయ+ఉపమానంబగు= కల్పాంతంతో సమానమైన; కౌరవజాతి= కురువంశ; సంక్షయము= నాశనం; చూడక+ఉన్నాఁడవు= చూడకుండా ఉన్నావు (చూడకుండానే వెళ్లిపోయావా! అని అర్థం); అధిక దాన+ఉజ్జ్వలు= మిక్కిలి దానధర్మాలచేత ప్రకాశించేవాడు; బహుమహా+అధ్వరకర్త= గొప్ప యాగాలను చాలా వాటిని చేసినవాడు; నీదు గారాబుపట్టి= నీ ముద్దులకొడుకు; భూరిశ్రవసుఁడు (అంటే పెద్దల దగ్గర బాణ ధర్మసూక్ష్మాలు శాస్త్ర చర్చలు విన్నవాడని అర్థం); సంక్రందననందను= ఇంద్ర కుమారుడైన అర్జునుడి; దుర్విక్రమంబునన్= దుష్టపరాక్రమంతో; తునుమన్+పడిన= ఖండించబడిన; బాహువు= భుజం(కలవాడై); సాత్యకి; పాపకర్మంబునన్= నీచమైన పనివలన; సంఛిన్నమైన= తెగగొట్టబడిన; మస్తకమున్+ఐ= తలగల్గినవాడై; మహీతలమునన్= నేలమీద; పడియెన్= పడ్డాడు; ఈ+పుణ్యసంతతి+దిక్కు= ఈ పుణ్యపురుషుడైన కుమారుడివైపు; ఒక్కమాటు= ఒక్కసారి; చూడవు+ఏల?= చూడకున్నావెందుకు?; కొడుకుచుట్టు= నీ కుమారుడి చుట్టూ; ఏడ్చు= ఏడుస్తున్న; కోడంద్ర+అలమట= కోడళ్ళ దుఃఖం; అరయవు= తెలిసికొని పరామర్శించవు; అధిప!= మహారాజా!; ఇట్లు= ఇలా చేయటం; నీకున్+తగునె?= నీకు తగిన పనేనా?

తాత్పర్యం: ఓ సోమదత్తమహారాజా! యుగాంతంతో ఉపమింపదగిన కురువంశ నాశనాన్ని చూడలేకుండా వెళ్ళిపోయావా? ఎన్నో దానధర్మాలు చేసినవాడు, ఎన్నో మహాయాగాలు చేసినవాడు, నీ ముద్దులకొడుకు అయిన భూరిశ్రవుడిని చూస్తున్నావా? అర్జునుడు దుర్మార్గంగా విజృంభించి భుజం తెగగొట్టాడు. సాత్యకి అతి నీచంగా తల నరికాడు. అట్లా నీ కొడుకు నేలకూలాడు. నీ కొడుకును ఒక్కసారి ఎందుకు పలకరించవు? నీ కుమారుడి చుట్టూ చేరి ఏడుస్తున్న కోడళ్ళను ఎందుకు పరామర్శించవు? మహాప్రభువైన నీకు ఇది తగినదేనా?

క. వీ రేవు రొంటి చీరలుఁ । దారును విరిదలలతోడఁ దద్దయు నడలుం
గూరి పలవించెదరు నిను । సారసికల భీతిరుతుల చందము దోఁపన్. 129

ప్రతిపదార్థం: వీరు+ఏవురు= నీ కోడళ్ళు ఐదుగురూ; ఒంటిచీరలన్= ఏకవస్త్రులై; తారును= తాము; విరిదలలతోడన్= విరబోసుకున్న వెంట్రుకలతో; తద్దయున్= మిక్కిలిగా; అడలున్+కూరి= దుఃఖంలో మునిగి; సారసికల= ఆడబెగ్గురు పక్షుల; భీతిరుతుల= భయంతో కూడిన అరపుల; చందము= తీరు; తోఁపన్= తోచేటట్లుగా; పలవించెదరు నినున్= నిన్ను గూర్చి ప్రలాపాలు చేస్తూ ఏడుస్తున్నారు;

తాత్పర్యం: నీ కోడళ్ళు ఐదుగురూ ఏకవస్త్రులై, విరబోసుకున్న జుట్లు కలిగినవారై మిక్కిలిగా దుఃఖంలో మునిగిపోయి నిన్ను గురించి విలపిస్తున్నారు. ఆ ఏడుపు ఆడబెగ్గురు పిట్టలు భయంతో అరిచిన తీరుగా ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. ఆలమునకు వెడలునప్పు డిచ్చితి నీదు । పసిఁడి గొడుగు లసిత విభవుఁ
డగుట కది నికృత్తమై పడి యున్నది । య క్కుమారు రథమునందుఁ జూడు. 130

ప్రతిపదార్థం: ఆలమునకున్= యుద్ధానికి; వెడలు+అప్పుడు= బయలు దేరినప్పుడు; పసిఁడి గొడుగున్= బంగారు గొడుగును; సుతుఁడు= కుమారుడు; లసిత= వెలుగొందిన; విభవుఁడు= వైభవం కలవాడు (వైభవోపేతుడు కావాలని అర్థం); అగుటకున్= కావాలని; ఇచ్చితి(వి)= ఇచ్చావు; అది= ఆ గొడుగు; నికృత్తమై= విరగగొట్టబడి; పడి+ఉన్నది; ఆ+కుమారు= భూరిశ్రవుని; రథమునందున్+చూడు= రథంలో చూడుము.

తాత్పర్యం: రాజా! నీవు నీ కుమారుడు యుద్ధానికి బయలుదేరుతున్నపుడు వైభవోపేతుడుగా ఉండాలని బంగారు గొడుగును బహుమతిగా ఇచ్చావు. ఆ గొడుగు శత్రు సైన్యంచేత విరుగగొట్టబడి నీ కుమారుడి రథంలో పడి ఉన్నది చూడుము!).

క. అని పనవుచున్నయది య । వ్వనితను గోడండ్రఁ జూడ వశమే? ఘనుఁ డ
ర్జునుఁ డిట్టి నీచకర్మం । బున కెట్టులు సొచ్చెనో! కుపురుషుఁడ పోలెన్. 131

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పనవుచున్న+అది= రోదిస్తున్నది; ఆ+వనితను= ఆమెను; కోడండ్రన్= కోడళ్ళను; చూడన్+వశమే?= చూడటానికి సాధ్యమా?; ఘనుఁడు= మహావీరుడైన; అర్జునుఁడు; కుపురుషుఁడ+పోలెన్= నీచ మానవుడిలాగా; ఇట్టి= ఇట్లాంటి; నీచకర్మంబునకున్= నీచమైన పనికి; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; చొచ్చెనో!= సిద్ధపడ్డాడో!

తాత్పర్యం: అని అంటూ ఆమె ఎన్నో విధాలుగా భర్తను తలచుకొని ఏడుస్తున్నది. ఆమెను ఆమె కోడళ్ళను చూడటానికి శక్యం కావటంలేదు. మహావీరుడైన అర్జునుడే ఇట్లాంటి నీచకార్యానికి ఎట్లా ఒడిగట్టాడు? ఈ పని ఎవరో నీచులు చేయదగింది.

కవిరాజ విరాజితము:

విను మది సాత్యకి చచ్చుట కోర్వక వీరవరుండగు పార్థుఁడు సే
సిన తగవైనను నయ్యె నతం డటు చే నఱుకన్ మునియైన మహా
త్ముని౦ గని యుబ్బుచు సాత్యకి యేమని త్రుంచె శిరంబు? కడంగి జగం
బున నొరు లింత నికృష్టపుఁ గర్మము పొంతను బోదురె? చక్రధరా! 132

ప్రతిపదార్థం: చక్రధరా!= చక్రాన్ని ధరించిన శ్రీకృష్ణా!; అది+విను= ఆ సంఘటన వినుము; సాత్యకి; చచ్చుటకున్+ఓర్వక= చనిపోవటాన్ని సహించలేక; వీరవరుండగు= వీరులలో శ్రేష్ఠుడైన; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; చేసిన= చేసినటువంటి; తగవు= న్యాయం; ఐనను+అయ్యెను= అయితే అయినది; అతండు= ఆ అర్జునుడు; అటు= ఆ రీతిగా; చే+నఱుకన్= చేతిని నరికివేయగా; ముని+ఐన= ముని అయినటువంటి; మహాత్మునిన్+కని= మహాత్ముడైన భూరిశ్రవసుని చూచి; ఉబ్బునన్= విజృంభించి; సాత్యకి= సాత్యకి; శిరంబు= తలను; కడంగి= మిక్కిలి ప్రయత్నించి; ఏమని= ఏ ప్రయోజనం కోసం; త్రుంచెన్?= నరికాడు?; జగంబునన్= ఈ ప్రపంచంలో; ఒరులు= ఇతరులు ఎవరైనా సరే; ఇంత= ఇంతటి; నికృష్టపు+కర్మము+పొంతను= నీచమైన పని దగ్గరికైనా; పోదురె?= వెళ్ళుతారా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! అది ఎట్లా జరిగిందో వినుము. సాత్యకి చనిపోవటాన్ని అర్జునుడు భరించలేడు కాబట్టి, అట్లా చేయి నరికి 'న్యాయం' అనుకొన్నా డనుకొందాము. మరి ఆ భూరిశ్రవుడు సాధువే! ఆ మహాత్ముడిని సమీపించి విజృంభించి పూనుకొని ఆయన తలను సాత్యకి నరికి ఏమి సాధించాడు? అసలు జగత్తులో ఎవరైనా ఇంత నీచపుపని దగ్గరకైనా వెళ్తారా? నీవే చెప్పుము!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. కవిరాజవిరాజితంలో ప్రతిపాదానికీ న, జ, జ, జ, జ, జ, స, ర అనే గణాలుంటాయి. 1-14 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాస నియమం కలదు.

క. ఇక్కురువరు నాంధ్రురలో । నొక్కత యతిరమ్యమూర్తి యుత్సంగమునం
దక్కర మిడికొని పనవెడు । నెక్కుడువగ నూని యదె మహీధర! కంటే? 133

ప్రతిపదార్థం: మహీధర!= భూసతిని ధరించినవాడా! (విష్ణురూపుడైన కృష్ణా!); ఈ+కురువరు= ఈ కురుశ్రేష్ఠుడియొక్క; ఆంధ్రురలోన్= భార్యలలో; అతిరమ్యమూర్తి= మిక్కిలి సౌందర్యవతి; ఒక్కత= ఒకామె; ఉత్సంగమునన్= తొడమీద; ఆ+కరము= ఆ భుజాన్ని; ఇడుకొని= ఉంచుకొని; ఎక్కుడు వగన్+ఊని= ఎక్కువ దుఃఖాన్ని పొంది; పనవెడున్= శోకిస్తోంది; అదె= అదిగో అక్కడ; కంటే?= చూస్తున్నావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఈ భూరిశ్రవుడి భార్యలలో అందమైన ఒక స్త్రీ అతడి చేతిని తన తొడపై ఉంచుకొని మిక్కిలి శోకంతో కుమిలిపోతూ ఏడుస్తున్నది. అదిగో చూస్తున్నావా?

సీ. **మెలుపారఁగాఁ బట్టి మొలనూలి మణులు గ । దల్చుచుఁ దిగుచుచుఁ దగులొనర్చుఁ**
జనుఁగవ మీఁది కల్లన వచ్చి లలిత వి । మర్దనంబున లజ్జ మరలఁ ద్రోచు
నాభి యూరులు జఘనము మెత్త మెత్తన । యొత్తి ముదంబున నుల్ల మూన్చు
ననయంబుఁ దిన్నని యనువున గనయంబు । ప్రిదులంగ మెలఁపి సొక్కొదవఁ జేయ

ఆ. **నిక్కరంబు నెయ్య మెక్కింప నేరంగఁ । దగిలి సంతతంబుఁ దలఁచునట్టి**
భంగి మెఱయ గీడువఱుపంగఁ గొనియాడ । వలఁతి నీఱు సేయవలసె దీని. **134**

ప్రతిపదార్థం: మెలుపు+ఆరఁగాన్= సౌకుమార్యం నిండగా; పట్టి= పట్టుకొని; మొలనూలి= కటి సూత్రంలోని; మణులు= మణులను; కదల్పుచున్= కదలిస్తూ; తిగుచుచున్= లాగుతూ; తగులు+ఒనర్చు= తమిని పుట్టిస్తుంది (ఈ+కరము= ఈ చేయి); చనుఁగవ మీఁదికిన్= స్తనాలమీదికి; అల్లన= మెల్లగా; వచ్చి= వచ్చి; లలిత విమర్దనంబునన్= నెమ్మదిగా పిసకటం వలన; లజ్జన్= సిగ్గును; మరలన్+త్రోచున్= మరలిపోయేలా చేస్తుంది; నాభి=బొడ్డు; ఊరులు= తొడలు; జఘనము= పిరుదు; మెత్తమెత్తని= సుతిమెత్తగా; ఒత్తి= ఒత్తి; ముదంబునన్= సంతోషంతో; ఉల్లము+ఊన్చు= హృదయాన్ని సంతోషింపచేస్తున్నది (ఊంచు - ఊయలలూపుతుంది); అనయంబున్= ఎప్పుడూ; తిన్నని+అనువునన్= మనోహరమైన రీతిలో; గనయంబు= పోకముడి; ప్రిదులంగన్= ఊడిపోయేలా; మెలఁపి= చేసి; చొక్కు= పారవశ్యం; ఒదవన్+చేయన్= కల్గించటానికి; ఈ+కరంబు= ఈ చేయి; నెయ్యము= ప్రేమను; ఎక్కింప నేరంగన్= అధికం చేయడానికి సమర్థమై; తగిలి= స్పృశించి; సంతతంబున్= ఎల్లప్పుడూ; తలఁచునట్టి భంగిన్= తలుచుకునే రీతిలో; మెఱయన్= ప్రకాశిస్తుండగా; దీనిన్= దీన్ని; కొనియాడవలఁతి= ప్రశంసించదగిన నేర్పరితనం కల్గినది కాగా; కీడు పఱుపంగన్= నాశనం చేయగా; నీఱు+చేయవలసెన్= అగ్నికి ఆహుతి చేసి బూడిద చేయాల్సి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఆ భూరిశ్రవుని భార్య తన భర్తచేతి గొప్పతనాన్ని గురించి ఇట్లా విలపిస్తున్నది - 'ఈ చేయి సుకుమారంగా కటిసూత్రాన్ని పట్టుకొని అందులోని మణులను కదిలిస్తూ లాగుతూ ఆసక్తిని అధికం చేసేది. స్తనాలమీదికి నెమ్మదిగా వచ్చి సుతారంగా పిసుకుతూ సిగ్గును పోగొట్టేది. బొడ్డును, తొడలను, పిరుదులను మెత్త మెత్తగా ఒత్తుతూ హృదయాన్ని ఊయల లూపేది. ఎప్పుడూ చాలా తిన్నగా పోకముడిని సడలించి నన్ను పారవశ్యం పాలు చేసేది. ఈ చేయి తగిలిన వారికి ఎప్పుడూ ప్రేమ అధికం కావటమే. ఎవరూ ఈ చేతిని మరవలేరు. ఇది ఎప్పుడూ మెచ్చుకోదగిన బంగారు చేయి. అట్లాంటి దీనిని నరికి పారవేయగా ఈనాడు మంటలలో వేసి బూడిద చేయాల్సివస్తున్నది.

విశేషం: ఈ పరిస్థితిలో కూడా ఎంత శృంగారం!

ఆ. **ఒరుని తోడఁ బోర హరి సూడ సిగ్గఱి । యేసె విజయుఁ డతని యేటు సభల**
న మ్ముకుందుఁ డెట్టు లగ్గించు? నట్టి వి । వ్వచ్చుఁ డేమిభంగి మెచ్చుఁ దన్ను? **135**

ప్రతిపదార్థం: ఒరునితోడన్= మరి ఒకడితో; పోరన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; హరి+చూడన్= శ్రీకృష్ణుడు చూస్తూండగా; సిగ్గు+అఱి= సిగ్గు వదలి; విజయుఁడు= అర్జునుడు; ఏసెన్= ఈ చేతిని విరగొట్టాడు; అతని+ఏటున్= అట్లా అతడు కొట్టటాన్ని; ఆ+ముకుందుఁడు= ఆ కృష్ణుడు; సభలన్= పదిమంది పెద్దలు చేరి న్యాయం చెప్పేచోట; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; అగ్గించున్?= ప్రశంసించగలుగుతాడు?; అట్టి= అలాంటి; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; ఏమిభంగిన్= ఏ విధంగా; తన్నున్= తన్నుతాను; మెచ్చున్?= పొగడుకోగలడు?

తాత్పర్యం: మరొకడితో యుద్ధం చేస్తుండగా (సాత్యకితో యుద్ధం చేస్తున్నప్పుడు) శ్రీకృష్ణుడు చూస్తుండగా సిగ్గు విడిచి అర్జునుడు భూరిశ్రవుడి చేయి నరికాడు. పదిమంది పెద్దలు చేరినచోట అర్జునుడు చేసిన ఈ పనిని కృష్ణుడు ఎట్లా మెచ్చుకొంటాడు? అసలు అర్జునుడు బీభత్సుడని కదా పేరు. అతడు మాత్రం తాను చేసిన ఈ పనిని 'ఏం గొప్ప' అని పొగడుకొనగలడు?

వ. అని యిట్లు విలాపంబు చేసి యూరకున్న దిన్నాతిం దక్కటి యెలనాఁగ లేలిన దానిఁ బొదివికొని యున్న వా రాలోకింపుము. 136

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; విలాపంబు+చేసి= ఏడ్చి; ఊరకున్నది= ఊరకే ఉండిపోయింది; ఈ+నాతిన్= ఈ స్త్రీని; తక్కటి= తక్కిన; ఎలనాఁగలు= స్త్రీలు; ఏలినదానిన్+పోలెన్= మహారాణినివలె; పొదివికొని= పొదువుకొని; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; ఆలోకింపుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: అని ఈ రీతిగా ఏడ్చి ఏడ్చి ఆమె ఊరుకొన్నది. తక్కిన స్త్రీలు ఈమెను పట్టపురాణివలె పొదువుకొని ఉన్నారు. చూడుము.

గాంధారి శకుని కళేబరంబు గాంచి యతని చేఁత లుగ్గడించి శోకించుట (సం. 11-24-21)

సీ. మేనల్లుఁడగు నకులానుజు నేటులఁ । బడియుండి శకునుల పాలువడ్డ
శకునిఁ జూచితె? మురసంహర! యితఁడు మా । యా జాలమునకు నాఁడోజ సకల
మాయలు నీ చేత మడిసె దుర్వ్యాతంబు । నొనరించి రాజ్యంబు గొనియె ధర్మ
తనయునిచే నిప్డు దన చెయ్ది ఫలియించె । ననియను జూదంబునందుఁ బ్రాణ

ఆ. మోటు వడియె నెత్తమాటకు నీతండు । గఱచు టెల్లఁ గురునికాయనాశ
మునకు నయ్యె నీ నృపుఁడ కాఁడె పాండు నం । దనుల తోడివైరమునకుఁ గర్త? 137

ప్రతిపదార్థం: మేనల్లుఁడు+అగు= మేనల్లుడైనటువంటి; నకుల+అనుజున్= సహదేవుని; ఏటులన్= దెబ్బలచేత(బాణపు); పడి+ఉండి= నేలమీదపడి ఉండి; శకునుల= రాబందుల; పాలు+పడ్డ= పాలుపడిన; శకునిన్= నా సోదరుడు శకునిని; చూచితె?= చూశావా?; మురసంహర= కృష్ణా!; ఇతఁడు= ఈ శకుని; మాయాజాలమునకున్= మాయా జాలాలు చేయడంలో; నాఁడు= ఆనాడు; ఓజ= ఉపాధ్యాయుడు; సకలమాయలు= అన్ని మాయలు; నీచేతన్= నీ చేతుల్లో; మడిసెన్= నశించాయి. దుర్వ్యాతంబున్= దుర్మార్గపద్ధతిలో జూదాన్ని; ఒనరించి= ఆడి; ధర్మతనయుచేన్= ధర్మరాజు నుండి; రాజ్యంబున్+కొనియెన్= రాజ్యాన్ని లాగుకొన్నాడు; ఇప్డు= చివరికి, ఈనాడు; తన= తనయొక్క; చెయ్ది= చేత(పాపకర్మ); ఫలియించెన్= ఫలించింది; అని+అను= యుద్ధమనేటువంటి; జూదంబునందున్= జూదంలో; ప్రాణము+ఓటు+పడియెన్= ప్రాణం ఓడిపోయాడు; నెత్తము+ఆటకున్= జూదం ఆడటానికి; ఈతండు= ఇతడు; కఱచుట+ఎల్లన్= చేసిన అభ్యాసమంతా; కురునికాయ నాశమునకున్= కురు సమూహ వినాశానికి; అయ్యెన్= పనికి వచ్చింది; ఈ నృపుఁడ+కాఁడె!= ఈ రాజే కదా!; పాండునందనుల తోడి= పాండు కుమారులతో; వైరమునకున్+కర్త?= శత్రుత్వానికి మూలం?

తాత్పర్యం: స్వయానా తన మేనల్లుడైన సహదేవుడి వాడి బాణాల దెబ్బలకు చిక్కి, ప్రాణాలు పోయి, నేలబడి రాబందులపాలైన సోదరుడు శకునిని చూస్తున్నావా! కృష్ణా! ఈ శకుని ఆ రోజులలో మాయలు పన్నటంలో అందరికీ

గురుస్థానంగా ప్రకాశించాడు. కాని అన్ని మాయలూ నీ చేతిలో నశించాయనుకో. ఆనాడు మోసంగా జూదమాడి ధర్మరాజునుండి రాజ్యమంతా లాగుకొన్నాడు. చివరికి ఈనాడు యుద్ధమనే జూదంలో తన ప్రాణాన్నే ఒడ్డి ఓడిపోయాడు. ఈ నాటికి ఇతని పాపకర్మ ఫలించింది. అసలు జూదమాడటానికి ఇతడు చేసిన నిరంతరమైన అభ్యాసం కురువంశ నాశనానికి తప్ప ఎందుకు పనికి వచ్చింది? నిజానికి పాండుకుమారులతో వైరం రావటానికి మూలం కూడా ఇతడే.

విశేషం: ద్వాపరయుగం 'సంశయ' ప్రధానమైనదట. 'శకునం' - అంటే నిశ్చయజ్ఞానం లేకపోవటమే. దుర్యోధనుడికి 'శకుని' మంత్రి కావటంలో రహస్య మిదే. అందుకే జీవితాంతం దుర్యోధనుడిని ధర్మపద్ధతికి వ్యతిరేకంగానే నడిపించాడు. అందుకే పాండవులతో నిరంతరవైరం నడిపినవాడు శకునే. అందుకే గాంధారి ఈమాట అంటున్నది.

క. హిత మొనరించెద నంచున్ । ధృతరాష్ట్ర తనూభవునకుఁ దెక్కలికాఁడై
మృతి యొనరించెం దానును । మృతుఁ డయ్యెను భ్రాతృపుత్ర మిత్ర యుతముగన్. 138

ప్రతిపదార్థం: హితము= మంచిది; ఒనరించెదను+అంచున్= చేస్తాను అంటూ; ధృతరాష్ట్ర తనూభవునకున్= దుర్యోధనుడికి; తెక్కలికాఁడై= మోసగాడై(వంచకుడై); మృతి+ఒనరించెన్= చావుతెచ్చిపెట్టాడు; తానును= తానుకూడా; మృతుఁడు+అయ్యెన్= చనిపోయాడు; భ్రాతృ= సోదరులతో; పుత్ర= కొడుకులతో; మిత్రయుతమునన్= స్నేహితులతో (కలిసి - చనిపోయాడు).

తాత్పర్యం: 'నీకు మంచి చేస్తాను' అంటూ దుర్యోధనుడికి ఈ మోసగాడు చివరకు మరణం తెచ్చిపెట్టాడు. అంతేకాక తానుకూడా సోదరులతో, కొడుకులతో, స్నేహితులతో కలిసి చనిపోయాడు.

మత్తకోకిల:

వార లస్త్రహతాంగులై యనవద్యలోకము గాంచి రీ
వైరకర్తయు నట్లు గాంచెను వారి నల్పవిచారులం
బోరి కెత్తెడునట్లుగాఁ దగఁ బొంది వెఱ్ఱులఁ జేసె నీ
క్రూరుఁ డందును నన్నదమ్ములకున్ విరోధము సేయఁడే? 139

ప్రతిపదార్థం: వారలు= కురుపుత్రులు; అస్త్ర+హత+అంగులు+ఐ= అస్త్రాల చేత నశింపచేయబడిన శరీరాలు గలవారై; అనవద్య= పుణ్య; లోకమున్= లోకాన్ని; కాంచిరి= పొందారు; ఈ+వైరకర్తయున్= ఈ విరోధమూలమైన శకునికూడా; అట్లు+కాంచెను= అట్లాగే దోషరహితమైన స్వర్గాన్ని పొందాడు; వారిన్= వారిని (ఆ కురుకుమారులను); అల్పవిచారులన్= అల్పజ్ఞానులను; పోరికిన్+ఎత్తెడునట్లుగాన్= యుద్ధానికి సిద్ధపడే విధంగా; తగన్+పొంది= తగినట్టుగా వశం చేసుకొని; ఈ క్రూరుఁడు= ఈ కఠినాత్ముడు; వెఱ్ఱులన్+చేసెన్= వెర్రివాడిగా చేశాడు; అందున్= అందులోనూ; అన్నదమ్ములకున్= అన్నదమ్ములకు; విరోధము+చేయఁడే?= విరోధం కల్పించడా?

తాత్పర్యం: ఈ కురుకుమారులు అస్త్రాలచేత నశించిన శరీరాలు కలవారై స్వర్గానికి వెళ్ళిపోయారు. ఈ వైరానికి మూలమైన ఈ శకునికూడా అట్లాగే స్వర్గం పొందాడు. అసలే కౌరవులు అల్పజ్ఞానులు. అల్పబుద్ధులుకూడా. అట్లాంటివారిని వశం చేసికొని వెర్రివారిగా మార్చి యుద్ధానికి సిద్ధపడేటట్లు చేసినవాడు ఈ శకునే. అట్లాంటివాడు అన్నదమ్ముల మధ్య విరోధాన్ని కల్పించడా!

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడండి : స్త్రీ. 1. 21.

క. రుచిరాంగదు శస్త్రనిచయు । నిచితాంగకునిం గళింగనృపుఁ గంటి సమి
ద్విచరణ విహరణమున నితఁ । డ చలితధృతి యగుట యెఱుఁగ నయ్యెడుఁ గృష్ణా! 140

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= కేశవా!; రుచిర+అంగదున్= కాంతిమంతమైన భుజకీర్తులు గలవాడు; శస్త్రనిచయ= శస్త్ర సమూహంతో; నిచితాంగకునిన్= నిండిన అవయవాలు కల్గిన వాడిని; కళింగనృపున్= కళింగరాజును; కంటిన్= చూచాను; సుమిత్= యుద్ధంలో; విచరణ విహరణమునన్= భ్రమించటమనే ఆటలో; ఇతఁడు= ఈ కళింగరాజు; అచలిత= చలించని; ధృతి+అగుట= ధైర్యం కలవాడనటం; ఎఱుఁగన్+అయ్యెడున్= స్పష్టమవుతోంది.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఇతడే కళింగదేశాధిపతి. అందమైన భుజకీర్తులు కల్గిన ఇతడి దేహం నిండా శస్త్రాలు నాటుకొని ఉన్నాయి. ఈ శస్త్రాల వ్యాప్తిని బట్టి ఇతడు యుద్ధరంగంలో వీరవిహారం చేయడంలో ఏమాత్రం ధైర్యం మొక్కవోనివాడని స్పష్టమవుతున్నది. చూస్తున్నావా!

ఆ. ఇతని చుట్టునున్న యెలనాఁగ లడలునఁ । గూరి వందియును ముకుంద! యొప్ప
వాయకున్నవారు బలితంపువడఁబడ్డ । పుష్పదామకముల పొలుపు దోఁప. 141

ప్రతిపదార్థం: ముకుంద!= కృష్ణా!; ఇతనిచుట్టున్= ఇతనిచుట్టూ; ఉన్న= చేరి ఉన్న; ఎలనాఁగలు= స్త్రీలు; అడలునన్+కూరి= దుఃఖంలో మునిగి; వందియును= వాడిపోయి కూడా; బలితంపు+వడన్+పడ్డ= బలమైన వడదెబ్బతిన్న; పుష్పదామకముల= పూలదండల; పొలుపు+తోఁపన్= విధం తోపగా; ఒప్పు= అందాన్ని; పాయకున్నవారు= పోగొట్టుకోకుండా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఇతడి చుట్టూ చేరి ఉన్న స్త్రీలు దుఃఖంలో మునిగిపోయి ఏడుస్తూ ఉండటం వలన వాడిపోయినా బలమైన వడదెబ్బ తగిలినా పూలదండలు ఎట్లా తమ సౌందర్యం కోల్పోవో అట్లాగే అందంగా కనిపిస్తున్నారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉత్సాహవృత్తము:

మానినీ జనంబు సేరి మగధనాథుఁడగు జయ
త్సేను చుట్టు నేడ్వ నధిక దీన నాదములకు నా
మానసంబు సాంద్రకరుణమయతఁ బొందె మోహనం
బైన యిట్టి యేడ్పు లెందు నంబుజాక్ష! వింటిమే? 142

ప్రతిపదార్థం: అంబుజాక్ష!= కమలనయనా (కృష్ణా!); మగధనాథుఁడగు= మగధదేశాధిపతియైన; జయత్సేనుచుట్టున్= జయత్సేనుడి చుట్టూ; మానినీ జనంబు+చేరి= స్త్రీలు చేరి; ఏడ్వన్= ఏడుస్తుండగా; అధిక= అధికమైన; దీన నాదములకున్= ఆర్తితో కూడినవారి ఎలుగులకు; నా మానసంబు= నా మనస్సు; సాంద్ర కరుణమయతన్= దట్టమైన కరుణతో కూడిన లక్షణాన్ని; పొందెన్; మోహనంబు+ఐన= మనస్సును హరించేటువంటి; ఇట్టి+ఏడ్పులు= ఇట్లాంటి ఏడుపులు; ఎందున్= ఎక్కడైనా; వింటిమే?= విన్నామా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! మగధదేశాధిపతి అయిన జయత్సేనుడి చుట్టూ స్త్రీలు చేరి ఏడుస్తుండగా వారి మిక్కుటమైన దీనాలాపాలు విని నా మనసు నిండా దట్టంగా కరుణ వ్యాపించిపోయింది. ఇట్లాంటి మనసును మోహింపజేసే ఏడుపులను ఎక్కడైనా విన్నామా!

విశేషం: పై పద్యంలో గాంధార స్త్రీలలో ఏడ్చినా లావణ్యం కొట్టవచ్చినట్టు కనిపిస్తున్నదని, మగధస్త్రీలలో ఏడుపులోనూ మనోహరత్వం ఉందని ఇక్కడ చెప్పటం వలన - ఆయా ప్రాంతాలలోని స్త్రీల మానసిక దైహిక వ్యవస్థలలోని తేడాను సూచిస్తున్నట్లు కనిపిస్తున్నది. అందరిదీ ఏడుపే. అందరికీ శోకముంది. కాని వ్యక్తం తీరే వేరు. ఆ తీరులోని ఆకర్షణ కూడా వేరు. అందుకే స్త్రీపర్వమని వ్యాసభగవానుడు సార్థకనామధేయం చేసి ఉండాలి. వృత్తలక్షణానికి చూడండి. స్త్రీ. 1. 48.

సీ. కోసలనాథుండు భాసురమూర్తి బృ । హద్బలుచుట్టుఁ బ్రియాంగనాజ
నంబులు సేరి కంపంబుతోడఁ జెమర్చు । కరముల నభిమన్యు కరవిముక్త
శరములఁ బెఱుకుచుఁ బొరి మూర్ఛఁ బొరయుచు । నప్పటికప్పటి కతని ముఖముఁ
దేఱి చూచుచు విధిఁ దిట్టుచు శోకాగ్ని । నుల్లంబు లెరియంగ నున్నవారు

ఆ. తునిమివైవ నెండఁ దనికినఁ బెద్దయు । వంది చూడ్కి దిగువ వలను కలిమి
దొఱఁగకున్నయట్టితోయజంబుల చంద । మయ్యెఁ జూడ వీరి యాననములు. 143

ప్రతిపదార్థం: కోసలనాథుండు= కోసలదేశాధిపతి; భాసురమూర్తి= ప్రకాశించే శరీరంకలవాడు; బృహద్బలు చుట్టున్= బృహద్బలుని చుట్టూ; ప్రియాంగనాజనంబులు= భార్యలగుంపు; చేరి; కంపంబుతోడన్= వణకుతో; చెమర్చుకరములన్= చెమర్చుతున్న చేతులలో; అభిమన్యు= అభిమన్యుని; కర= చేతినుంచి; విముక్త= వదలబడిన; శరములన్+పెఱుకుచున్= బాణాలను తీసివేస్తూ; పొరిన్= మాటిమాటికీ; మూర్ఛన్+పొరయుచున్= మూర్ఛపోతూ; అప్పటికప్పటికిన్= మాటిమాటికీ; అతని ముఖమున్; తేఱిచూచుచున్= బాగా చూస్తూ; విధిన్+తిట్టుచున్= దైవాన్ని తిట్టుకుంటూ; శోకాగ్నిని= శోకాగ్నిలో; ఉల్లంబులు+ఎరియంగన్= హృదయాలు అడలుతుండగా; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; వీరి+ఆననములు= వీరి ముఖాలు; తునిమివైవన్= విరిచివేయగా; ఎండన్+తనికినన్= ఎండలో ఎండినాకూడా; పెద్దయున్+వంది= మిక్కిలిగా వాడి; చూడ్కి= చూపునకు; దిగువవలను= దిగువవైపు; కలిమి+తొఱఁగక+ఉన్న= శోభను పోగొట్టుకోకుండా ఉన్న; తోయజంబుల= తామరల; చందమయ్యెన్= తీరుగా ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఈ కోసలాధిపతి పేరు బృహద్బలుడు. మిక్కిలి ప్రకాశించే శరీరం కలవా డితడు. ఇతడి భార్యలు ఇతడి చుట్టూ చేరి వణకుతూ చెమర్చుతున్న చేతులతో అభిమన్యుడి చేతినుండి వదలబడి బృహద్బలుడి శరీరంలో నాటిన బాణాలను తీసివేస్తూ మాటిమాటికి మూర్ఛపోతున్నారు. మాటిమాటికీ అతడి ముఖాన్ని తనివితీరా చూచికొంటూ దైవాన్ని తిట్టుకుంటూ శోకాగ్నిలో ఎదలు మండగా చింతాక్రాంతులై ఉన్నారు. తామరలను తూళ్ళతో సహా పెరికివేయగా ఎండలో ఎండిపోయినా దిగువవైపు శోభను పోగొట్టుకోకుండా ఉన్న విధంగా వీరి ముఖాలు సొంపుతో ప్రకాశిస్తూనే ఉన్నాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వారి దేహాలు తామరతూడులు. అవి ఎండతాకిడికి వాడిపోయాయి. తామరలు పైనకూడా వాడిపోయి ఉండవచ్చును. అట్లాగే తలలమీద ముసుగులు వేసికొన్నవారి శిరోభాగాలు కూడా కాంతి విహీనమయ్యాయి. కాని, ముసుగు లోపలి ముఖాలు మాత్రం తమ సహజకాంతితో ఒప్పి ఉన్నాయి. అది ఈ పోలికలోని స్వారస్యం.

వ. ద్రోణబాణపరిపీడితప్రాణులై పడియున్నవారు ధృష్టద్యుమ్ననందనులు. 144

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణ= ద్రోణాచార్యులయొక్క; బాణ= బాణాల చేత; పరిపీడిత= బాగా పీడించబడిన; ప్రాణులు+ఐ= ప్రాణాలు గలవారై; ధృష్టద్యుమ్న నందనులు= ధృష్టద్యుమ్నుడి కొడుకులు; పడి+ఉన్నవారు= పడి ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్నుడి కొడుకులు ద్రోణాచార్యులు ప్రయోగించిన బాణాల చేత పీడించబడి ప్రాణాలు కోల్పోయి పడి ఉన్నారు.

మత్తకోకిల:

అంగదంబులుఁ గంకణంబులు హారవల్లులు నాదిగా
నంగకంబుల భూషణంబులు హారికాంతి వెలుంగఁ
సంగరాంగణభూమికిం దమచారుభావ మలంక్రియా
సంగతిం గలిగింప నొప్పిరి శౌరి! చూచితె వీరలన్? 145

ప్రతిపదార్థం: శౌరి!= కృష్ణా!; అంగదంబులు= భుజకీర్తులు; కంకణంబులు= కడియాలు; హారవల్లులున్= సన్నటి మణులు గూర్చిన దండలు; ఆదిగాన్= మొదలైనవి - కల్గి; అంగకంబుల= అవయవాలయొక్క; భూషణంబులు= నగలు; హారికాంతిన్= మనోహరమైన కాంతితో; వెలుంగగాన్= ప్రకాశిస్తుండగా; సంగర+అంగణ+భూమికిన్= యుద్ధభూమికి; తమ= తమయొక్క; చారుభావము= అందం; అలంక్రియా సంగతిన్= అలంకారంతో ఒప్పినదిగా; కలిగింపన్= చేయగా; ఒప్పిరి= ప్రకాశిస్తున్నారు; వీరలన్= వీరిని; చూచితె?= చూచావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! వీరి భుజకీర్తులు, కడియాలు, సన్నటిమణులతో కూర్చిన దండలు, ఆయా అవయవాలలో పొదిగిన నగలు మనోహరమైన కాంతితో ప్రకాశిస్తున్నాయి. ఈ చిన్నవారు సమరభూమికి తమ సౌందర్యాన్ని అలంకారంగా సమర్పించిన రీతిగా వెలుగుతున్నారు. వీళ్ళను చూస్తున్నావా!

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. వృత్తలక్షణం - చూడండి: స్త్రీ. 1.21

నర్కుటము:

త్వరిత రథాశ్వమారుత గతస్ఫురితాకృతియై
శరబహుళార్చిరుద్గమవిశాలతఁ బొల్చు ధను
ర్గురుఁడను చిచ్చుపై శలభకోటిగతింబడి మ్రుం
దిరిఁ గనుఁగొంటె యేవురు నుదీర్ణులఁ గేకయులన్? 146

ప్రతిపదార్థం: త్వరిత= వేగిరింపబడిన; రథాశ్వమారుత= రథానికి కట్టిన గుర్రాలు అనబడే వాయువులో; గత= లీనమైన; స్ఫురిత= సంచరిస్తున్న; ఆకృతి+ఐ= ఆకారం కల్గినదీ; శర= బాణాల; బహుళ= ఆధిక్యంతోడి; ఉద్గమ= పొడుచుకొని వస్తున్న; విశాలతన్= వైశాల్యం కల్గిందీ (అయినటువంటి); పొల్చు= ఒప్పు; ధనుః+గురుఁడు= ధనుర్విద్యా గురుడైన ద్రోణాచార్యుడు; అను= అనబడే; చిచ్చుపైన్= మంటపైన; శలభకోటి= మిడతలదండు; గతిన్+పడి= రీతిగాపడి; మ్రందిరి= చచ్చారు; (ఈ); ఏవురన్= అయిదుగురినీ; ఉదీర్ణులన్= ఉద్రిక్తులను; కేకయులన్= కేకయ రాజులను; కనుఁగొంటే?= చూచావా?

తాత్పర్యం: వేగంగా పోతున్న రథాశ్వాలు అనే గాలి కారణంగా కదులుతున్న ఆకారం కల్గిందీ, బాణాల ఆధిక్యంచేత విస్తరిస్తున్న వైశాల్యం కల్గిందీ అయినటువంటి ధనుర్విద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుడనే మంటపైన మిడతల దండు రీతిగా పడి ఈ ఐదుగురు ఉద్రిక్తులైన కేకయరాజులు మాడి చచ్చారు. చూస్తున్నావా!

విశేషం: అలం: ఉపమ - రూపకానుప్రాణితం. కదులుతున్న అశ్వాలు గల రథంలో ఉండటం వలన ద్రోణుడి ఆకారం నిర్దిష్టంగా తెలియటం లేదు. ఆయన అవిచ్ఛిన్నంగా ప్రయోగిస్తున్న బాణాల పరిధి ఎప్పటికప్పుడు విస్తరిస్తూ ఉండటం వలన ఎటు తిరిగినా ఎటు పరుగెత్తినా ఆ బాణాల దెబ్బలను తప్పించుకొనలేరని అర్థం. అది ద్రోణుడు - అనే ధనుర్విద్యా పండితుడనే 'మంట' అనే మాటకు అర్థం. వృత్తలక్షణానికి చూడండి - స్త్రీ. 1. 113.

క. పంచాననంబుచేతం । బంచత్వముఁ బొందియున్న బంధురకరిఁ బో
లించుటకుం దగి యొప్పెం । బాంచాలుఁడు ద్రోణుకడిమిఁబడి కంసారీ! 147

ప్రతిపదార్థం: కంసారీ!= కంసుడి శత్రువైన కృష్ణా!; పంచాననంబు చేతన్= సింహంచేత; పంచత్వమున్+పొంది ఉన్న= చచ్చి ఉన్న; బంధుర= పెద్దదైన; కరిన్+పోలించుటకున్= ఏనుగుతో పోల్చుటకు; తగి= తగినవాడై; పాంచాలుఁడు= పాంచాలరాజు; ద్రోణు= ద్రోణుని; కడిమిన్= విక్రమానికి; పడి= చిక్కి; ఒప్పెన్= కనిపిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ద్రోణుడి పరాక్రమానికి చిక్కి చచ్చిపడి ఉన్న పాంచాలరాజు సింహంచేత చచ్చిన పెద్ద ఏనుగువలె కనిపిస్తున్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ద్రుపదనృపాలుని ధవళా । తపత్రమస్త్రంబులె చోటుఁ దాఁకక జిగియా
రి పొలిచె శారద చంద్రుం । డుపమాపాత్రంబు గాఁగ నుర్వియను దివిన్. 148

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదనృపాలుని= పాంచాలరాజైన ద్రుపద మహారాజుయొక్క; ధవళ= తెల్లనైన; ఆతపత్రము= గొడుగు; అస్త్రంబులు= అస్త్రాలు; ఏ+చోటన్= ఎక్కడా; తాఁకక; జిగి+ఆరి= కాంతులు చిమ్ముతూ; ఉర్వి+అను= భూమి అనేటువంటి; దివిన్= ఆకాశంలో; శారద= శరత్కాలంలోని; చంద్రుండు= చంద్రబింబం; ఉపమాపాత్రంబు+కాగన్= ఉపమకు తగింది కాగా; పొలిచెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: పాంచాలాధిపుడైన ద్రుపదుడి తెల్లనిగొడుగు మాత్రం ఏ అస్త్రాలకూ చిక్కకుండా కాంతులు చిమ్ముతూ భూమి అనే ఆకాశంలో శరత్కాలంలోని చంద్రబింబంవలె ప్రకాశిస్తున్నది. (అంటే శరత్కాలంలో స్వచ్ఛమైన వెన్నెల ఉంటుంది కాబట్టి ఆ గొడుగుకూడా ఏ రంధ్రాలు లేకుండా ప్రకాశిస్తున్నదని అర్థం. దీనిని బట్టి రథాన్ని ద్రుపదుడి సారథి అంత జాగరూకంగా నడిపించాడని అర్థం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. వల్లభులును గోడండ్రు నీ వసుమతీశ్వ । రునకు నగ్నిసంస్కారంబు నొనరఁ జేసి
యుమ్మలికమునఁ దద్దయు వెమ్మునంత । రంగములతోడ నరిగిరి గంగ దెసకు. 149

ప్రతిపదార్థం: వల్లభులును= తక్కినరాజులు (వల్లభలు= భార్యలు); కోడండ్రున్= కోడళ్ళు; ఈ వసుమతీశ్వరునకున్= ఈ రాజుకు; అగ్ని సంస్కారంబున్= దహనకార్యాన్ని; ఒనరన్+చేసి= పూర్తిచేసి; ఉమ్మలికమునన్= దుఃఖంతో; తద్దయున్= మిక్కిలిగా; వెమ్ము= పరితప్తమైన; అంతరంగములతోడన్= హృదయాలతో; గంగ దెసకున్= గంగవైపు; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: మిగిలిన రాజులు, అతడి భార్యలు, కోడళ్ళు ద్రుపదమహారాజుకు దహనకార్యం పూర్తిచేసి దుఃఖాతిశయంతో పరితప్తమైన హృదయాలతో గంగవైపు వెళ్ళుతున్నారు.

క. ద్రోణుఁడు దలరం దలపడి । బాణకళావేది చేదిపతి యుజ్జ్వల త
ద్బాణహతిఁ గూలి సమర । క్షోణి పరిష్కారమగుచు శోభిల్లెఁ గడున్. 150

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యులవంటి ధనుర్విద్యాశూరులే; తలరన్= వణికిపోయేట్లు; తలపడి= ఎదుర్కొని; బాణకళావేది= బాణవిద్యావేత్త; చేదిపతి= చేదిభూపాలుడు; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించేటటువంటి పదునైన; తద్= ఆ ద్రోణుడి; బాణహతిన్= బాణపుదెబ్బలచేత; కూలి= నేలమీద పడి; సమరక్షోణి= యుద్ధభూమికి; పరిష్కారము+అగుచున్= భూషణంలాగా; కడున్= మిక్కిలిగా; శోభిల్లెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడివంటి బాణవిద్యాగురువే కంపించేటట్లు ఎదుర్కొని బాణవిద్యారహస్యవేత్త అయిన చేది భూపాలుడు పదునైన ఆ ద్రోణుడి అస్త్రఘాతాలకు చిక్కి నేలమీద పడి యుద్ధభూమికి ఒక గొప్పభూషణంవలె మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

తే. తలయుఁ గాళులు దమయూరుతలములందు । బెట్టికొని వీని భార్యలు బెట్టిదంపు
టడలు తాఁకునఁ గడు బెగడారఁ గూరు । నుల్లములతోడఁ బలవించుచున్నవారు. 151

ప్రతిపదార్థం: వీని భార్యలు= ఈ చేదిరాజు భార్యలు; తలయున్= ఇతడి తలా; కాళులు= కాళ్ళూ; తమ ఊరుతలములందున్= తమ తొడలమీద; పెట్టికొని= పెట్టుకొని; బెట్టిదము+అడలు= తీవ్రమైన శోకముయొక్క; తాఁకునన్= దెబ్బతో; కడున్= మిక్కిలిగా; బెగడు+ఆరన్= బెంగతో కూడి; కూరున్= దుఃఖంలో మునిగిపోయిన; ఉల్లములతోడన్= హృదయాలతో; పలవించుచున్నవారు= ఏదేదో మాట్లాడుతూ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఈ రాజు భార్యలు ఇతడి తలను కాళ్ళను తమ తొడలమీద ఉంచుకొని తీవ్రమైన శోకపు దెబ్బతో మిక్కిలిగా నిండిన బెంగతో దుఃఖంలో మునిగిపోయిన హృదయాలతో ఏదేదో పలవరిస్తున్నారు.

క. మానవనాథు లనేకులు । వీని భుజావిక్రమంబు వేఁడిఁ బడిరి నీ
మేనమఱఁది శిశుపాలుని । సూనుం డీ ధృష్టకేతుఁ జూచితె? కృష్ణా! 152

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!; మానవనాథులు= రాజులు; అనేకులు= చాలమంది; వీని= ఈ చేదిరాజుయొక్క; భుజావిక్రమంబు వేఁడిన్= భుజపరాక్రమమనే మంటలో; పడిరి= పడ్డారు; (ఇతడు); నీ మేనమఱఁది= నీ మేనత్తకొడుకు; శిశుపాలుని సూనుండు= శిశుపాలుడి కుమారుడు; ఈ+ధృష్టకేతున్= ఈ ధృష్టకేతుడిని; చూచితె?= చూశావా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఎంతోమంది రాజులు ఈ చేదిరాజు భుజపరాక్రమమనే వేడితాకుకు చచ్చారు. ఇతడే ధృష్టకేతువు. నీ మేనత్త కుమారుడు శిశుపాలుడి కుమారుడు. గుర్తుపట్టావా?

ఉత్సాహవృత్తము:

అతని నందనుఁడు సుకేతుఁ డల్లవాఁడె ద్రోణ పా
తితుఁడు వీనిఁ జూడగా మదిన్ సుయోధనుండుఁ ద
త్సుతుఁడు దోఁచుచున్నవారు శోకవహ్నితాప మూ
ర్జితము గాఁగ బంధుజనుల చిత్తమెంత గుందునో? 153

ప్రతిపదార్థం: అతని= ఆ ధృష్టకేతుని; నందనుఁడు= కుమారుడు; సుకేతుఁడు; అల్ల+వాఁడె= అదిగోవాడే!; ద్రోణ= ద్రోణాచార్యులచేత; పాతితుఁడు= పడగొట్టబడ్డవారు; వీనిన్+చూడగా= వీడిని చూస్తుంటే; మదిన్= నా మనసులో; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; తత్సుతుఁడు= అతడి కొడుకు; తోఁచుచున్నవారు= గుర్తుకు వస్తున్నారు; శోకవహ్నితాపము= శోకమనే మంటవేడిమి; ఊర్జితము+కాఁగన్= ఎక్కువకాగా(వీరినిచూసి); బంధుజనుల చిత్తము= బంధువుల హృదయాలు; ఎంత+కుందునో?= ఎంత దుఃఖిస్తాయో?

తాత్పర్యం: ఆ ధృష్టకేతుడి కుమారుడు సుకేతుడు అదుగో వాడే. ద్రోణాచార్యుడు వాడిని పడగొట్టాడు. వీడిని చూస్తుంటే నాకు దుర్యోధనుడు, అతడి కొడుకు గుర్తుకు వస్తున్నారు. ఇట్లా తండ్రీకొడుకులను ఒకసారి చూచిన బంధువుల హృదయాలలో శోకమనే అగ్ని మరింతమంటలు రేపకుండా ఉంటుందా! వారు ఎంతగా కుందిపోతారో! (నా హృదయమూ అట్లాగే చింతా దుఃఖశోక పరితప్తమై పోయిందని అర్థం.)

విశేషం: అలం: రూపకానుప్రాణితమైన స్మృతి. వృత్తలక్షణం - చూడండి. స్త్రీ. 1. 48

తే. అల్ల వారె యవంతీశు లధిక బాహు । బలులు విందానువిందులు బహుళభూష
ణోజ్జ్వలులు పడియున్నవా రుగ్ర వాయు । పతిత కుసుమిత నవసాల భంగి దోఁప.' 154

ప్రతిపదార్థం: అల్ల= అరుగో; వారె= వారే; అవంతీశులు= అవంతీ రాజ్యపాలకులు; అధిక బాహుబలులు= మిక్కిలి బాహుబలం కలవారు; విందా+అనువిందులు= విందుడు, అనువిందుడు; బహుళ= అధికమైన; భూషణ= నగలచేత; ఉజ్జ్వలులు= మిక్కిలిగా ప్రకాశించేవారు; ఉగ్రవాయుపతిత= భయంకరమైన పెనుగాలికి పడిన; కుసుమిత= దండిగా పూలుపూసిన; నవ సాలభంగి= కొత్త సాలవృక్షాలలీల; తోఁపన్= స్ఫురిస్తుండగా; పడి+ఉన్నవారు= పడి ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: అరుగో - వారే అవంతీ రాజ్యపాలకులు. మిక్కిలి బాహుబలవంతులు. వీరిని విందుడు, అనువిందుడు అంటారు. దండిగా నగలు ధరించి కాంతులీనుతూ వెలిగేవారు. భయంకరమైన పెనుగాలి తాకిడికి నేలకూలినటువంటి పూలు విరగబూసిన మద్దిచెట్లు గుర్తుకు వస్తున్నాయి - వీళ్ళను చూస్తుంటే'.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అని చూపి యిట్లనియె. 155

తాత్పర్యం: అని ఆ విందానువిందులను చూపించి ఇట్లా అన్నది:

సీ. 'శాంతనవుండు నాచార్యుండుఁ గర్ణుండు । భూరిశ్రవుఁడు గురుపుత్రకుండుఁ
గృపుఁడు సైంధవుఁడును గృతవర్మయును గురు । రాజు నమానుషరథికవరులుఁ
గలయంగ నెన్నెడు కొలఁదులవారె? వా । రలిగిన జెడుదు రయ్యమరులైన
నట్టి వీరుల బారికగపడియుండియు । నేమియుఁ గారైతి రీవుఁ బాండు

తే. తనయు లందఱు నీ కూర్మితమ్ముఁడును । మహాద్భుత మ్మిది దలఁప భీష్మాదులైన
వారి నటె పోర నిర్జింపవచ్చు నెట్టి । పనియు భరమె? దైవమునకుఁ బద్మనాభ! 156

ప్రతిపదార్థం: పద్మనాభ!= పద్మాన్ని నాభిలో ధరించిన ఓ కృష్ణా!; శాంతనవుండున్= భీష్ముడు; ఆచార్యుండున్= ద్రోణుడూ; కర్ణుండున్= కర్ణుడూ; భూరిశ్రవుఁడున్= భూరిశ్రవసుడూ; గురుపుత్రకుండున్= అశ్వత్థామా; కృపుఁడున్= కృపుడూ; సైంధవుఁడును; కృతవర్మయును; కురురాజున్= దుర్యోధనుడూ; అమానుష రథికవరులున్= ఇంకా తక్కిన అతిరథమహారథులు (అమానుష= అసాధారణులైన); కలయంగన్= చూడగా; ఎన్నెడు+కొలఁదులవారె?= లెక్కింపదగిన శక్తులు కలవారా?; వారు; అలిగినన్= కోపగించుకొన్న; ఆ+అమరులైనన్= ఆ దేవతలయినా; చెడుదురు= నశిస్తారు; అట్టివీరుల= అట్లాంటి మహావీరుల; బారికిన్= హింసకు; అగపడి+ఉండియున్= వశమైకూడా; ఈవున్= నీవు; పాండుతనయులందఱున్= పాండుకుమారులు ఐదుగురూ; నీ కూర్మి తమ్ముఁడును= సాత్యకీ; ఏమియున్+కారు+ఐతిరి= ఏమి కాకుండా బయటపడ్డారు; ఇది; తలఁపన్= ఆలోచించగా; మహాద్భుతమ్ము= మహాద్భుతమే; భీష్మాదులైనవారిన్= భీష్మాదిమహావీరులను; పోరన్= యుద్ధంలో; నిర్జింపవచ్చునటె!= జయించడమా!; దైవమునకున్= దేవుడికి; ఎట్టి పనియున్= ఎట్లాంటి పని అయినా; భరమె?= గొప్పదా?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! భీష్ముడు, ద్రోణుడు, కర్ణుడు, భూరిశ్రవుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు, సైంధవుడు, కృతవర్మ, దుర్యోధనుడు - అసాధారణమైన పరాక్రమమున్న అతిరథ మహారథులు. వీరిలో ఎవ్వరిశక్తినైనా ఇంతే అని చెప్పగలమా? వారు కోపగించుకొంటే దేవతలైనా నశిస్తారు. అట్లాంటి మహావీరుల తాకిడికి ఎదురై కూడా నీవు, పాండవులు, నీ తమ్ముడు సాత్యకి ఏ అపాయమూ లేకుండా బయటపడ్డారు. ఆలోచిస్తే ఇంతకంటే మహాద్భుతం ఏముంటుంది? భీష్మాది మహాయోధులను యుద్ధంలో జయించటమా! నమ్మటానికి వీలులేని విషయమే. అయినా భగవంతుడి చేత కాని పని ఏముంది!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

వ. దైవంబు దుర్యోధనాదులగు నూర్వురకు నొక్కెత్తున నిట్లగునే?' యని వెండియు. 157

ప్రతిపదార్థం: దైవంబు= దైవం; దుర్యోధన+ఆదులకు= దుర్యోధనుడు మొదలైన; నూర్వురకున్= నూరుమందికీ; ఒక్క+ఎత్తునన్= ఒక్కరీతిగా; ఇట్లు+అగునే= ఇట్లా అవుతుందా? అని; వెండియున్= ఇంకా.

తాత్పర్యం: దైవం దుర్యోధనాదులైన నూరుమంది పట్లా ఇట్లా ఒకేరీతిగా అన్యాయం చేస్తుందా?' అని ఇంకా ఇట్లా అంటున్నది.

తరువోజ;

కురురాజు మొదలైన కొడుకుల నెల్ల గోల్పోవు టిప్పుడు గోవింద! కలిగె;
నరిగితి సంధి సేయఁగరాకయున్న నటయప్పు నీ చెప్పుటైనది కాదె?
పరమహితంబుగఁ బలికిరి గంగపట్టియు విదురుండు పాటించి పెక్కు
వెరవుల నొత్తిన వినవైతి నా వివేకుల చూ పేల వృథ నోవనేర్చు?' 158

ప్రతిపదార్థం: గోవింద!= కృష్ణా!; కురురాజు మొదలైన= దుర్యోధనుడు మొదలైన; కొడుకులన్+ఎల్లన్= కుమారులందర్నీ; కోల్పోవుట= పోగొట్టుకోవటం; ఇప్పుడు= ఈ వేళ; కలిగెన్= సంభవించింది; సంధి+చేయఁగన్= సంధి చేయటానికి; అరిగితి(వి)= వెళ్ళావు; రాకయున్నన్= సంధిచేయలేకపోయిన స్థితి వచ్చినపుడు; అట= ఆ సభలో; అప్పు= ఆ సమయంలో; నీ+చెప్పుట= నీయొక్క చెప్పుట (నీవేం చెప్పావో అది); ఐనది+కాదె!= నిజం అయిందికదా!; గంగపట్టియున్= భీష్ముడూ; విదురుండున్= విదురుడూ; పరమ+హితంబుగన్= గొప్ప మేలునుకోరి; పలిపిరి= బోధించారు; పాటించి= పూనికతో; పెక్కు+వెరవులన్= అనేక ధర్మాలను, రాజనీతులను, ఉపాయాలను; ఒత్తినన్= నొక్కి చెప్పినా; వినన్+ఐతిన్= వినకుండా పోయాను; ఆ+వివేకుల= ఆ వివేకవంతుల; చూపు+ఏల+వృథ+పోవ+నేర్చున్?= దృష్టి ఎందుకు తప్పవుతుంది?

తాత్పర్యం: కృష్ణా! దుర్యోధనుడు మొదలైన కుమారులందరినీ ఈనాడు కోల్పోయాను. నీవు ఆనాడు సంధి చేయటానికి హస్తినకు వచ్చావు. సంధి కుదరదని తెలిసినపుడు నీవు ఏ మాటలు చెప్పావో అవన్నీ నిజమయ్యాయి గదా! భీష్ముడు, విదురుడు అనేక విధాలుగా కురువంశ క్షేమాన్ని కోరి ఎంతగానో బోధించారు. పూనికతో ఎన్నో ధర్మసూక్ష్మాలు, రాజనీతులు, ఉపాయాలు నొక్కి నొక్కి చెప్పారు. అయినా నేను పుత్రవ్యామోహంతో వినకపోయాను. ఆ పుణ్యాత్ముల వివేకంతో కూడిన దూరదృష్టి తప్పవుతుందా?'

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడండి. స్త్రీ. 1.43.

వ. అని పలికి పశ్చాత్తాప దుఃఖంబు పెల్లున నొల్లంబోయి తెలిసి చిత్తస్థాయియైన పుత్రశోకం బడరి యలంతి గాని యలఁతఁ బెట్ట నూరకుండి యక్కౌరవరాజపత్ని పద్మనాభుదెసఁ గనుంగొని కోపోద్దీపితయై. 159

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని ఈ విధంగా పలికి; పశ్చాత్తాప దుఃఖంబు పెల్లునన్= పశ్చాత్తాపం వలన పుట్టిన అత్యధిక దుఃఖంతో; ఒల్లంబోయి= తెలివి పోగొట్టుకొని; తెలిసి= తెలివిరాగా; చిత్తస్థాయి అయిన= చిత్తంలో నాటుకుపోయిన; పుత్రశోకంబు+అడరి= పుత్రులమరణం వలన పుట్టిన దుఃఖం అధికమై; అలంతికాని= స్వల్పంగాని (అత్యధికమైన); అలఁతన్+పెట్టన్= బాధ కల్గించగా; ఊరకుండి= కొంచెంసేపు ఊరకొని; ఆ+కౌరవరాజపత్ని= ఆ ధృతరాష్ట్రరాజు భార్య; పద్మనాభుదెసన్+కనుంగొని = కృష్ణుడివైపు చూచి; కోపోద్దీపితయై= కోపంతో మిక్కిలి మండిపోతూ (ఇలాఅంది).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి పశ్చాత్తాపం వలన పుట్టిన దుఃఖాతిశయంతో మూర్ఛపోయి తేరుకొని మనసులో పేరుకొనిపోయిన శోకం అత్యధికమైన బాధను కల్గించగా కొంతసేపు ఊరకుండి ఆ గాంధారి కృష్ణుడిని చూస్తూ కోపంతో మండిపోతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'ధృతరాష్ట్ర పాండుభూపతుల కుమారులు। తమలోన నీసున సమరమునకుఁ
దొడఁగిన నీ వడ్డపడవైతి తగుచాలు। మానిసుల్ గలిగియు మాననీయ

వాక్కుండవయ్యును శక్యసమస్త కా । ర్యుండనఁ బేర్కొనియును నుపేక్ష
చేసితి కురురాజుఁ జెఱుపన తిరిగితి । నిఖిలరాజులఁ దదనీకములను

ఆ. నామ మడఁచి తెల్లభూములుఁ బాడయ్యె । నంతవట్టు ఫలము ననుభవింపు
మేపడంగ నిన్ను శాపానలజ్వాల । దగ్ధమూర్తిఁ జేయుదాన వినుము. 160

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; పాండుభూపతులు= పాండురాజు యొక్క; కుమారులు= కొడుకులు; తమలోనన్= తమలోతాము; ఈసునన్= అసూయతో; సమరమునకున్+తొడఁగినన్= యుద్ధానికి సిద్ధపడితే; నీవు+అడ్డపడవు+ఐతి(వి)= నీవు అడ్డుపడకుండా పోయావు; తగు= న్యాయం తెలిసినవారు; చాలు= సమర్థులైనవారు అయిన; మానుసుల్= పెద్దమనుషులు; కలిగియున్= ఉండికూడా; మాననీయ= గొప్పదైన; వాక్కుండవు+అయ్యును= మాట కలిగినవాడయికూడా; శక్యసమస్తకార్యుండు+అనన్= అన్ని పనులు చేతనయినవాడు అని; పేరు+కొనియును= పేరు పొందికూడా; ఉపేక్ష చేసితి(వి)= ఉపేక్ష చేశావు; కురురాజున్= దుర్యోధనుడిని; చెఱుపన్+అ= చెడపడానికే; తిరిగితి(వి)= రాయబారాలు చేశావు; నిఖిలరాజులన్= రాజులందరినీ; తద్+అనీకములను= వారి సైన్యాలను; నామము+అడఁచితి(వి)= పేరు కూడా లేకుండా చేశావు; ఎల్లభూములున్+పాడయ్యెన్= అన్ని ప్రాంతాలూ నాశనమయ్యాయి; అంత+పట్టు ఫలము= దానికి తగ్గఫలాన్ని; అనుభవింపుము; ఏపు+అడంగన్= నీ వైభవం సర్వనాశనం అయ్యేలా; నిన్నున్= నిన్ను; శాప+అనలజ్వాలన్= శాపమనే నిప్పుమంటలో; దగ్ధమూర్తిన్= కాలినవానిగా; చేయుదానన్= చేస్తాను; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: 'పాండవ కౌరవులు తమలో తాము అసూయతో యుద్ధానికి సిద్ధపడితే నీవు వారికి అడ్డుపడకుండా పోయావు. న్యాయం తెలిసినవారు, సమర్థులు అయిన భీష్మాదులు ఉండి కూడా, నీవు సకల ధర్మవేత్త మధురభాషి అయి ఉండికూడా, అన్ని పనులు చేతనయినవాడివని పేరుపొందికూడా, నిర్లక్ష్యం చేశావు. దుర్యోధనుడిని నాశనం చేయటానికి నీవు రాయబారాలు చేశావు. రాజులను, వారి సైన్యాలను పేరు లేకుండా చేశావు. అందరూ చచ్చారు. అన్ని ప్రాంతాలూ బీడుభూము లయ్యాయి. చేసినదానికి తగిన ఫలాన్ని అనుభవించుము. నీ వైభవం సర్వనాశన మయ్యేట్లుగా నా శాపాగ్నిలో నిన్ను కాల్చి పారవేస్తాను వినుము.

గాంధారి శ్రీకృష్ణునకు శాపం బిచ్చుట (సం. 11-25-36)

సీ. పూని పాతివ్రత్యపుణ్యఫలంబున । సంపాదితంబైన సారతపము
బలిమి సాధనముగాఁ బలికెద నుత్తమ । జ్ఞాతులఁ దమలోని సంగరమునఁ
బొలియఁజేసితి గాన పాలియుదు రన్యోన్య । ఘాతుకులై భవద్ జ్ఞాతిజనులు
నీవును దప్పక నేఁ డాదిగా ముప్ప । దాఱగు నేఁడైన యద్దినమున

తే. నరయ దిక్కెవ్వరును లేని యగ్గలంపు । గుత్సితంపుఁ దెఱంగునఁ గూలువాఁడ
విట్లు మీ వధూజనములు నేడ్చువారు । పతుల సుతులను బంధులఁ బనవి పనవి.' 161

ప్రతిపదార్థం: పూని= ప్రయత్నించి; పాతివ్రత్య= పతివ్రతగా జీవించటంలో అబ్బిన; పుణ్యఫలంబునన్= పుణ్యానికి ఫలితంగా; సంపాదితంబు+అయిన= సంపాదింపబడిన; సారతపము= గొప్ప తపస్సును; బలిమి= బలమైన; సాధనముగాన్= సాధనంగా (గ్రహించి); పలికెదన్= చెబుతున్నాను; ఉత్తమజ్ఞాతులన్= మంచి దాయాదులను; తమలోని= తమలో తాము చేసుకొన్న;

సంగరమునన్= యుద్ధంలో; పొలియన్+చేసితి(వి)+కానన్= చచ్చేలా చేశావు కాబట్టి; భవత్= నీయొక్క; జ్ఞాతి జనులున్= దాయాదులు కూడా; అన్యోన్య= ఒకరినొకరు; ఘాతుకులు+ఐ= కొట్టుకొని; పొలియుదురు= చస్తారు; నీవును= నీవు కూడా; తప్పక= తప్పకుండా; నేఁడాదిగాన్+ముప్పది+ఆఱగు+ఏఁడైన+ఆ+దినమునన్= సరిగా ఈ నాటికి 36 సంవత్సరాలు పూర్తి అయిన రోజున; అరయన్= చూడటానికి; దిక్కు+ఎవ్వరునులేని= దిక్కెవ్వరూ లేనటువంటి; అగ్గలంపున్+కుత్సితంపున్+ తెఱంగునన్= మిక్కిలి క్రూరమైన విధంగా; కూలువాఁడవు= చస్తావు(చావబోతావు); ఇట్లు= ఈవాళ వీళ్ళందరూ ఎట్లా ఏడుస్తున్నారో అట్లు; మీ వధూజనంబులు= మీ యాదవ కాంతలు కూడా; పతులన్= భర్తలను; సుతులను= కొడుకులను; బంధులను= బంధుజనులను; పనవి పనవి= పేరు పేరునా తలచుకొని; ఏడ్చువారు= ఏడుస్తారు.

తాత్పర్యం: ఎంతో దీక్షతో పతివ్రతగా ఇంత సుదీర్ఘజీవితాన్ని గడపిన పుణ్యానికి ఫలంగా అబ్బిన తపశ్శక్తితో చెప్పుతున్నాను. మంచి దాయాదులను తమలోతాము పోరాడుకొని ఒకరినొకరు చంపుకొని నశించేటట్లు చేశావు. నీ దాయాదులు కూడా ఇట్లాగే ఒకరి నొకరు కొట్టుకొని చస్తారు చూడుము! నీవు కూడా సరిగ్గా ఈనాటికి 36 సంవత్సరాలు పూర్తి అయిన రోజున చూడటానికి దిక్కు ఎవరూ లేని రీతిలో అతిక్రూరంగా చావబోతావు. నామాట తప్పదు. ఈవాళ వీళ్ళందరూ ఎట్లా ఏడుస్తున్నారో అట్లాగే మీ యాదవకాంతలు కూడా భర్తలను, కొడుకులను, బంధువులను పేరుపేరునా తలచుకొని కుమిలి కుమిలి ఏడుస్తారు పొమ్ము.'

క. అని ఘోరంబుగఁ బలికిన । విని విపులమనస్కుఁడైన విష్ణుఁడు చిఱున
వ్వున నానన మొప్పఁగ న । వ్వనితకు ని ట్లనియె గౌరవస్తుత్యముగన్. 162

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; ఘోరంబుగన్= కఠినంగా, పలికినన్= పలకగా; విని; విపుల= విశాల; మనస్కుఁడైన= హృదయంగలవాడైన; విష్ణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; చిఱునవ్వునన్= చిరునవ్వుతో; ఆననము= ముఖం; ఒప్పఁగన్= ప్రకాశింపగా; ఆ+వనితకున్= ఆ గాంధారితో; గౌరవస్తుత్యముగన్= మర్యాదాకరంగానూ, స్తుతింపదగిన రీతిలోనూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: ఇట్లా అతి ఘోరంగా ఆమె శాప మివ్వగా విని, విశాల హృదయుడైన శ్రీహరి చిరునవ్వుతో ముఖం విరాజిల్లగా ఆ గాంధారీదేవితో మర్యాదను పాటిస్తూ శత్రువులు కూడా స్తుతించే విధంగా ఇట్లా అన్నాడు:

తే. 'మున్నకాదె యాదవులకు మునివరేణ్య । కలిత దారుణ శాపంబు గలదు నీకు
నేల చర్వితచర్వణమిట్లు సేయ? దీన నీవేమి త్రవ్విది? దానిఁ జెపుము! 163

ప్రతిపదార్థం: యాదవులకున్= యాదవ సమూహానికి; మునివరేణ్య= మునులలో శ్రేష్ఠులైనవారిచేత; కలిత= చేయబడిన; దారుణ= భయంకరమైన; శాపంబు= శాపం; మున్న= ముందే; కలదుకాదె!= ఉన్నది కదా!; నీకున్= నీకు; ఇట్లు; చర్వితచర్వణము= నమిలినదాన్నే మళ్ళీ నమిలేవిధంగా చెప్పినదాన్నే మళ్ళీ చెప్పటం; చేయన్+ఏల?= చేయడం ఎందుకు?; దీనన్= ఇందువలన; నీవు+ఏమి త్రవ్విది(వి)?= నీవు కొత్తగా ఏమి చెప్పావు? (త్రవ్వటం - అంటే ఏదో ఒక కొత్త విషయాన్ని కనుక్కోవటమని అర్థం); దానిన్= దాన్ని; చెపుమ!= చెప్పు చూద్దాము.

తాత్పర్యం: 'గాంధారీదేవీ! యాదవులకు మునివరులు ఇచ్చిన ఘోరశాపం ముందే ఉన్నది కదా! మళ్ళీ నీవు దానిని పునరుక్తం చేశావు. దీనివలన నీవు కొత్తగా ఏమి చెప్పావు? దాన్ని చెప్పుము.

క. యదువంశజాతులకుఁ ద । ప్పదు నాశము వారి సురలుఁ బరిమార్పఁగ లే
రది కారణంబు గాఁగఁ దె । గుదు రొండొరుచేత రణము ఘోరత్వమునన్.' 164

ప్రతిపదార్థం: యదువంశ జాతులకున్= యదువంశంలో పుట్టినవారికి; నాశము= నాశనం; తప్పదు; వారిన్= వారిని; సురలున్= దేవతలుకూడా; పరిమార్పగన్+లేరు= చంపజాలరు; అది కారణంబు+కాఁగన్= ఆ కారణంచేత; రణము ఘోరత్వమునన్= ఘోరయుద్ధంలో; ఒండు+ఒరుచేతన్= ఒకరిచేతిలో ఒకరు; తెగుదురు= చస్తారు.

తాత్పర్యం: యాదవులకు నాశనం తప్పదు. వారిని దేవతలు కూడా చంపలేరు. అందుచేత ఘోరయుద్ధంలో ఒకరినొకరు చంపుకొని చస్తారు' - అని కృష్ణుడు ఆ శాపరహస్యాన్ని వివరించాడు.

తే. అనిన పలుకులు విని పాండుతనయు లెదలు । వెఱపు పెంపున గంపింప విహ్వలించి
యాత్మజీవితములదెస నాస లపుడు । వదల విడిచిరి కౌరవవంశవర్య! 165

ప్రతిపదార్థం: కౌరవవంశవర్య!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; (ఈ విధంగా); అనిన పలుకులు= శ్రీకృష్ణు డన్న మాటలు; విని= విన్నవారై; పాండు తనయులు= పాండు కుమారులు; ఎదలు= హృదయాలు; వెఱపు+పెంపునన్= అధికమైన భయంతో; కంపింపన్= వణకగా; విహ్వలించి= మిక్కిలిగా భయపడిపోయి; ఆత్మజీవితముల దెసన్= తమ జీవితాలపట్ల; ఆసలు= ఆశలు; వదల విడిచిరి= వదలిపెట్టారు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయ మహారాజా! ఇట్లా కృష్ణుడు అనగానే పాండుకుమారుల గుండెలు అధికమైన భయాందోళనలతో వణకిపోయారు. వారు తమ తమ జీవితాలపట్ల ఆశ సంపూర్ణంగా వదులుకొన్నారు.

విశేషం: పాండవులకు శ్రీకృష్ణుడే ప్రాణం. ప్రాణశక్తి కూడా. ఎప్పుడు ఆయనకే శాపం తప్పనిదవుతున్నదని తెలిసిందో పాండవులు ప్రాణాలపై ఆశలు వదులుకొనటం సహజం కదా!

వ. ఇట్లు పలికిన యచ్యుతుం డద్దేవి నుద్దేశించి 'లేవమ్మా! మృతులైన సకల బంధుమిత్రులకు నగ్నికార్యంబులు సేయింపవలయు'నని వెండియు. 166

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పలికిన= అనిన; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు; ఆ+దేవిన్= ఆ గాంధారిని; ఉద్దేశించి= చూసి; లేవమ్మా!= అమ్మా! ఇంతవరకు శోకించింది చాలు 'లే'; మృతులు+ఐన= చనిపోయిన; సకలబంధు మిత్రులకున్= బంధువులకు, స్నేహితులకు అందరికీ; అగ్నికార్యంబులు= దహనకార్యం; చేయింపవలయున్+అని= చేయించాలి అని; వెండియున్= ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పలికిన శ్రీకృష్ణుడు గాంధారిని చూసి 'అమ్మా! చాలు. ఇంక పైకి లెమ్ము. చనిపోయిన బంధుమిత్రులందరికీ అగ్నికార్యాలు చేయించాలి కదా!' అంటూ ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు:

సీ. 'వినుము గాంధారి! నీ తనయుండు చేయు దు । ర్నయము లెఱుంగవె? నాకు నీకు
శాంతనవునకు నాచార్యునకు బాహ్లి । కునకుఁ దండ్రికి మాన్పఁ గొలఁది గాని
దుర్మానమున నట్లు దొడరి యి ట్లయ్యె మీ । యపరాధమున వచ్చినట్టి కీడు
నకు నింత నొవ్వంగ ననుఁ బల్కఁ దగునె? యు । న్మిలికంబు ధృతిఁ బట్టి మాన్పు మింకఁ

తే. జేటునకుఁ జావునకు వగఁజెందు జనుల । కినుమడింపదె మానసమున నలంత?
రాచ కూఁతుండ్రు సుతుల సంగ్రామ నిరత । హృదయులగు వారిఁ గాంచఁ గోరుదుర కాదె!' 167

ప్రతిపదార్థం: గాంధారి!= గాంధారీదేవీ!; వినుము; నీ తనయుండు= నీ కుమారుడు; చేయు= చేసే; దుర్నయములు= చెడ్డపనులు; ఎఱుంగవె?= నీకు తెలియవా?; నాకున్= నాకూ; నీకున్= నీకూ; శాంతనవునకున్= భీష్ముడికీ; ఆచార్యునకున్= ద్రోణుడికీ; బాహ్లికునకున్= బాహ్లికుడికీ; తండ్రికిన్= ధృతరాష్ట్రుడికీ; మాన్పన్= మాన్పడానికి; కొలఁదికాని= వీలుకాని; దుర్మానమునన్= దురభిమానంతో; అట్లు= ఆ విధంగా; తొడరి= పనులుచేసి; ఇట్లు+అయ్యెన్= ఈనాడు ఇట్లా అయ్యాడు దుర్యోధనుడు; మీ+అపరాధమునన్= మీ తప్పువలన; వచ్చిన+అట్టి కీడునకున్= వచ్చినటువంటి చేటుకు; ఇంత నొవ్వంగన్= ఇంత నొచ్చేటట్లుగా; ననున్+పల్కన్+తగునె?= నన్ను గురించి మాట్లాడటం న్యాయమా?; ఇంకన్= ఇక; ఉమ్మలికంబున్= శోకాన్ని; ధృతిన్+పట్టి= ధైర్యాన్ని అవలంబించి; మాన్పుము= పోగొట్టుకొమ్ము; చేటునకున్= నాశనానికి; చావునకున్= మరణానికి; వగన్+చెందు= శోకించేటటువంటి; జనులకున్= మానవులకు; మానసమునన్= మనస్సుల్లో; అలంత= బాధ; ఇనుమడింపదె?= రెట్టింపు కాదా?; రాచ కూఁతుండ్రు= రాజుల ఇళ్ళలోని అమ్మాయిలు; సుతులన్= కొడుకులను; సంగ్రామ నిరతహృదయులగు వారిన్= యుద్ధంలో అంకితమైన అంతరంగం కలవారిని; కాంచన్+కోరుదురు+అ కాదె= కనాలని కోరుకుంటారు కదా!

తాత్పర్యం: 'గాంధారీదేవీ! వినుము. నీ కుమారుడు చేసిన దుర్మార్గమైన పనులు నీకు తెలియనివా? దుర్యోధనుడి దురభిమానాన్ని నేను కాని, నీవు కాని, భీష్మద్రోణ బాహ్లికులు కాని, చివరకి ధృతరాష్ట్ర మహారాజు కాని మాన్పలేకపోయాము. ఆ దురభిమానంతో చేసిన పనుల పర్యవసానంగానే అతడికి ఈనాడు ఈ దశ వచ్చింది. మీ తప్పువలన వచ్చిన చేటుకు బాధ్యుడిని నేనని నన్ను నొప్పించేటట్లు ఇట్లా మాట్లాడటం న్యాయమా? ఇకనైనా ధైర్యం అవలంబించి నీ శోకాన్ని దూరం చేసికొమ్ము. కీడుకు, చావుకు ఏ మానవులు శోకిస్తారో వారి దుఃఖం రెండింతలవుతుంది తప్ప ఉపశమించదు. రాజుల కుమార్తెలు యుద్ధంలో అంకితమైన హృదయం కలవారిని కుమారులుగా పొందాలని కోరుకుంటారు కదా!'

విశేషం: గాంధారి క్షత్రియ కులసంజాత కాబట్టి ఆమె అభిలాషకు అనుగుణంగా యుద్ధంలో నిరంతర ఆసక్తి పొందే కుమారులే పుట్టారని తాత్పర్యం.

కూఁతు శబ్దమునకు బహువచనరూపం కూఁతులు. కూఁతుండ్రు అని తిక్కన ప్రయోగించటం విశేషం. ఇక్కడ కూఁతుల అని ఉన్నప్పటికీ ఛందోభంగం ఏర్పడదు.

వ. అని చెవి సూఁడినట్లు పలికిన విని నిరుత్తరయై గాంధారి యూరకుండె నట్టియెడ ధృతరాష్ట్రుండు ధర్మనందనుతో 'నీవు మన మొనలంగల జనులకొలంది యెఱుంగుదు చచ్చినవారి లెక్క దలంతేని నా కెఱిఁ గింపు' మని పల్కిన విను మెఱుకపడ్డవా రుత్తమ జనంబులు డెబ్బది యాఱుకోట్లు నిరువది వేలును ప్రుక్కడి మూఁక యిరువది నాలుగువేలు మున్నూట యిరువండ్రుఁ దెగిరని చెప్పిన నమ్మనుజపతి 'వీరిందఱు నేగతికిఁ బోదు?' రనుటయు. 168

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా కృష్ణుడు; చెవి సూఁడినట్లు= చెవి కాలినట్లు (అంటే భరించలేని విధంగా అని అర్థం); పలికినన్= అనగా; విని; నిరుత్తర+ఐ= సమాధానం ఏమీ చెప్పక; గాంధారి; ఊరక+ఉండెన్= మౌనంగా ఉండిపోయింది; అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు; ధృతరాష్ట్రుండు; ధర్మనందనునితో; నీవు; మన= కౌరవపాండవుల; మొనలన్= సైన్యాలలో; కల=ఉన్న;

జనులకొలంది= జనుల పరిమితి (జనసంఖ్య); ఎఱుంగుదు(వు)= తెలిసినవాడివి; చచ్చినవారి లెక్క= చనిపోయినవారిలెక్క; తలంతు+ఏని= గుర్తు ఉంటే; నాకున్+ఎఱింగింపుము= నాకు చెప్పు; అని పల్కినన్= అని అడుగగా; వినుము= ధర్మరాజు అంటున్నాడు 'వినుము'; ఎఱుకపడ్డవారు= ప్రసిద్ధులు; ఉత్తమజనంబులు= ఉన్నతవర్గాల మనుష్యులు; డెబ్బదియాఱుకోట్లు నిరువదివేలును= 76 కోట్ల 20 వేలమంది; మ్రుక్కడిమూఁక= ఇతరజనం; ఇరువదినాలుగువేలు మున్నూరు యిరువండ్రున్= 24వేల 320 మంది; తెగిరని చెప్పినన్= చనిపోయారని చెప్పగా; ఆ+మనుజపతి= ఆ రాజు; వీరు+ఇందఱున్= వీరు ఇంతమందీ; ఏగతికిన్= ఏయే గతులకు; పోదురు?+అనుటయున్= వెళ్తారు? అని అడుగగా.

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు మాట్లాడిన మాటలు గాంధారి చెవిని కాల్చాయి. అయినా ఏమీ సమాధానం చెప్పకుండా ఊరకుండిపోయింది. అపుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో 'నీకు మన రెండు సైన్యాలలోని జనుల సంఖ్య తెలుసును. యుద్ధంలో ఎంతమంది చనిపోయారో గుర్తుంటే చెప్పుము' అని అడిగాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు 'మహారాజా! వినుము. ప్రసిద్ధులు ఉన్నత వర్గాలవారు 76కోట్ల 20 వేలమంది, ఇతరజనం 24వేల 320 మంది చనిపోయా'రని చెప్పగా ఆ రాజు' అయితే వీరు ఇంతమందీ ఏయే గతులకు వెళ్ళుతారో చెప్పుతావా?' అని అడిగాడు.

తే. 'ఎవ్వ రాత్మదేహములు సమిద్ధమైన । యస్త్రవహ్ని వేలిచిరి వా రమరలోక
మునకుఁ జని నిర్జరాంగనాజన విలసితుఁ । డైన యమరేంద్రునకుఁ బూజ్య లగుదు రధిప! 169

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; ఎవ్వరు= ఏ యోధులైతే; ఆత్మదేహములు= తమ దేహాలను; సమిద్ధమైన= బాగా రగుల్చబడిన; అస్త్రవహ్నిన్= అస్త్రాలచేత పుట్టిన అగ్నిలో; వేలిచిరి= హోమం చేశారో; వారు; అమరలోకమునకున్+చని= స్వర్గానికి వెళ్ళి; నిర్జర+అంగనాజన= అప్సరసలతోడి; విలసితుఁడైన= ప్రకాశించేటువంటి; అమరేంద్రునకున్= ఇంద్రుడికి; పూజ్యులు= పూజింపదగినవారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: 'రాజా! వినుము. ఏ యోధులు తమ దేహాలను బాగా మండుతున్న అస్త్రాల చేత పుట్టిన అగ్నిలో హోమం చేశారో వారు స్వర్గానికి వెళ్ళి అప్సరసలతో వైభవంగా విరాజిల్లే మహేంద్రుడికి అతిథులై పూజలందుతారు.

క. తఱచుగ శస్త్రాస్త్రంబులు । నెఱఁకులు దూఱినఁ జలించి నిజధైర్యంబుల్
మఱచి తెఱలి చచ్చిరి కొం । దఱు గుహ్యకగతికిఁ బోవఁ దగుదురు వారల్. 170

ప్రతిపదార్థం: తఱచుగన్= మిక్కిలిగా; శస్త్రాస్త్రంబులు= శస్త్రాలు, అస్త్రాలు; నెఱుఁకులు= ఆయువుపట్టుల్లో; దూఱినన్= నాటుకోగా; చలించి= భయపడిపోయి; నిజధైర్యంబుల్= తమ ధైర్యాన్ని; మఱచి= విస్మరించి; తెఱలి= బయటపడి; కొందఱు= కొంతమంది యోధులు; చచ్చిరి= చచ్చారు; వారల్= వారు; గుహ్యకగతికిన్= యక్షలోకానికి; పోవన్+తగుదురు= పోవటానికి అర్హులవుతారు.

తాత్పర్యం: అనేక శస్త్రాలు, అస్త్రాలు ఆయువుపట్టులలో నాటుకోగాభయపడిపోయి, తమ ధైర్యాన్ని కోల్పోయి వెన్నుచూపి యుద్ధరంగంనుండి బయటపడి కొంతమంది యోధులు చచ్చారు. వారు యక్షలోకానికి పోవటానికి అర్హులవుతారు.

విశేషం: గుహ్యకులు దేవయోనులు. కుబేరుడు వీరి అధిపతి.

క. సమరమున నెత్తెఱంగున । సమసిననుం గీడుతెరువు చన రుత్తమ లో
కమునకుఁ బోదురు జనములు । ప్రముదితులై యంద్రు బుధులు పౌరవముఖ్యా!' 171

ప్రతిపదార్థం: పౌరవముఖ్యా!= పురువంశంలో పుట్టిన శ్రేష్ఠుడైన ధృతరాష్ట్రుడైన మహారాజా!; సమరమునన్= యుద్ధంలో; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; సమసిననున్= చచ్చినా; జనములు= మనుష్యులు; కీడుతెరువు= నరకానికి; చనరు= పోరు; ప్రముదితులు+ఐ= మిక్కిలి సంతోషంతో; ఉత్తమ లోకమునకున్= స్వర్గానికే; పోదురు= వెళతారు (అని); బుధులు= పండితులున అంద్రు= అంటారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! యుద్ధంలో ఎట్లా చనిపోయినా ఆ వ్యక్తులు నరకానికి పోనే పోరు. తప్పకుండా సంతోషంతో స్వర్గానికే వెళ్తారు అని పండితు లంటారు.'

క. అనిన విని ' నాథవంతులు । ననాథులును నైన వీరి కందఱకుఁ గృపా
ధనలోల! చేయఁగా వ । చ్చున కాదే యగ్నికార్యశోభనముఁ దగన్? 172

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఇలా అనగా; విని= ధృతరాష్ట్రుడు విని (ఇట్లా అన్నాడు); కృపాధనలోల!= దయ అనే సంపదలో (దయాసంపదలో) ఆసక్తి ఉన్న ఓ ధర్మరాజా!; నాథవంతులున్= దిక్కున్నవారు; అనాథులును= దిక్కులేనివారు; ఐన= అయినటువంటి; వీరికందఱకున్= వీరందరికీ; అగ్ని కార్య శోభనమున్= పవిత్రమైన అగ్నికర్మను; తగన్= విధియుక్తంగా; చేయఁగాన్+వచ్చున కాదే!= చేయవచ్చు కదా!

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా అనగా విని ధృతరాష్ట్ర డిట్లా అన్నాడు: 'దయామూర్తి అయిన ధర్మరాజా! ఈ చనిపోయిన వారిలో దిక్కున్నవారూ ఉన్నారు. ఏ దిక్కు లేనివారూ ఉన్నారు. అట్లాంటప్పుడు వీరి కందరికీ విధి ప్రకారంగా దహనకర్మ చేయటంలో తప్పేమీ లేదు కదా!'

విశేషం: ఇక్కడ 'దిక్కు' అనే మాటకు మిగిలినవారు అని అర్థం. సాధారణంగా బంధువులలో ఎవరో ఒకరు మిగిలి ఆ దహనకర్మ జరుపుతారు. ఈ మహాయుద్ధంలో దాదాపు అందరూ తుడిచిపెట్టుకుపోయారు కాబట్టి ఈ ధర్మసంకటం వచ్చింది. సమాధానం ధర్మరాజే చెప్పుతున్నాడు.

వ. అని పలుకుటయు ధర్మనందనుం డిట్లను 'నీ యఖిల జనంబులు నాహితాగ్నుల యట్ల యట్లుంగాక వీరలిందఱ కుదకదహనక్రియాకరణయోగ్యులును లేరు మన మేది కొలఁదిగా నిప్పని సేయుద'మని పలికి తా రజ్ఞాత వాసంబు నిర్వహించి సముచిత ప్రకారంబున విరాటాదులచేతం బరిజ్ఞాతులైన సమయంబున సంగతుండై యది మొదలుగాఁ జెల్లెడు శాంతిక పౌష్టికాది శ్రౌతస్మార్తక్రియాకలాపంబులు నడపుచుం దమయొద్దనున్న ధౌమ్యునాలోకించి విదురుని సంజయునిఁ గనుంగొని 'మీరు భరతకులులకుందక్క ననాథవంతులైన వారలకు విధ్యుక్తంబుగా నగ్నిసంస్కారంబు సేయుం'డని పనిచి యత్తెఱంగునకుం దోడుపడుటకై సూతజనంబులను దత్కాలసమాగతులైన కరిపురజనంబులోనం దగువారి నిరూపించి మున్న తెప్పించిన చందనాగురుఖండ క్షౌమవసన కస్తూరికాకుంకుమఘృతతైలప్రభృతులగు వలయువస్తువు లా

ధౌమ్యముఖ్యుల కొప్పించిన వా రయ్యవసరంబునం గూడికొనిన బహుబ్రాహ్మణ సంఘంబులతోఁ జని దుర్యోధన దుశ్శాసనకర్ణశల్యాదులకు నభిమన్యుఘటోత్కచవిరాటధృష్టకేతుప్రముఖులకును దక్కును బే రెఱుకపడు నానాదేశాధీశులకుం బ్రచురకాష్ఠ సంచయంబులను భగ్నరథావయవ ధ్వజ ధనుశ్శరకుంతాదులను సాదలు వేర్పించి పితృమేధ క్రియలు నడపి చిచ్చునం జొనిపి యనాథవంతులైన భూకాంతుల ననేక సహస్ర సంఖ్యులం బ్రోవులుగాఁ బెట్టించి సమగ్రదారుసముదయంబు లమర్చి యగ్ని యిచ్చి రప్పుడు ఋగ్యజుః పఠన రవంబులును సామగాన నాదంబులును రమణీరోదన ధ్వనులును రోదసీకుహరంబు నిండె ధూమంబున దిక్కులు పిక్కటిల్లెఁ జేతనభూతంబులకెల్ల విపులవిషాదం బావహిల్లె నవ్విధంబునం దగవు నడిపించి. 173

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుటయున్= అని ధృతరాష్ట్రుడనగా; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనున్= ఇలా అంటాడు; ఈ అఖిలజనంబులున్= ఈ యుద్ధంలో పాల్గొన్న సమస్త జనులూ; ఆహితాగ్నుల+అట్ల= విధిపూర్వకంగా నిత్యమూ ఇంటిలో అగ్నిని స్థాపించుకొని యజ్ఞం చేసే వారివలె (అంటే వీరికి అగ్నికార్యం యుద్ధప్రక్రియలోనే సిద్ధిస్తోందని అర్థం); అట్లున్+కాక= అంతే కాకుండా; వీరలు+ఇందఱకున్= వీరు ఇంతమందికీ; ఉదకదహన క్రియాకరణ యోగ్యులు= జలతర్పణం, దహనం చేయటానికి అర్హత ఉన్నవారు; లేరు; మనము+ఏది= మనం పూనుకొని; కొలఁదిగా= సాధ్యమైనంతవరకు; ఈ+పని+చేయుదము= ఈ పనిచేద్దాము; అని పలికి; తారు= తాము; అజ్ఞాతవాసంబు; నిర్వహించి= చేసి; సముచిత= తగిన; ప్రకారంబునన్= విధంగా; విరాటాదులచేతన్= విరాట రాజు మొదలైనవారిచేత; పరిజ్ఞాతులైన= తెలిసికోబడిన; సమయంబునన్= సందర్భంలో; సంగతుండు+ఐ= కలిసినవాడై; అది మొదలుగాన్= అప్పటినుంచి; చెల్లెడు= జరిగిన; శాంతిక= శాంతి; పౌష్టిక= పుష్టి; ఆది= మొదలైన; శ్రౌత= శ్రుతికి సంబంధించిన; స్మార్త= స్మృతికి సంబంధించిన; క్రియాకలాపంబులు= హోమాది యాజ్ఞక కార్యాలు; నడపుచున్= నడిపిస్తూ; తమ+ఒద్దన్+ఉన్న= తమ వద్ద ఉన్న; ధౌమ్యున్+ఆలోకించి= ధౌమ్యుడిని చూసి; విదురునిన్= విదురుడిని; సంజయునిన్= సంజయుడిని; కనుంగొని= చూసి; మీరు= మీరిద్దరూ; భరతకులులకున్+తక్కన్= భరతవంశీయులకు తప్ప; అనాథవంతులైన వారలకున్= ఏ దిక్కూ లేకుండా చనిపోయినవారికి; విధి+ఉక్తంబుగాన్= కర్మవిధి ప్రకారంగా; అగ్ని సంస్కారంబు= దహనక్రియను; చేయుండని పనిచి= చేయండి అని పంపి; ఆ+తెఱంగునన్= ఆ విధంగా; తోడుపడుటకై= సహాయంగా ఉండటానికి; సూతజనంబులనున్= సూతజనులను; తత్కాల= ఆ సమయానికి; సమాగతులైన= అక్కడికి వచ్చి ఉన్న; కరిపురజనంబులోనన్= హస్తినాపుర జనులలో; తగువారిన్= తగిన మనుష్యులను; నిరూపించి= ఏర్పరచి; మున్న= ముందుగానే; తెప్పించిన= తెప్పించి సిద్ధంగా ఉంచిన; చందన= శ్రీగంధం; అగురు= అవురుగడ్డి; ఖండ= దర్భ; క్షౌమ వసన= పట్టు బట్టలు; కస్తూరికా= కస్తూరి; కుంకుమ; ఘృత= నెయ్యి; తైల= నూనె; ప్రభృతులు+అగు= మొదలైన; వలయు వస్తువులు= అవసరమైన వస్తువులను; ఆ ధౌమ్యముఖ్యులకున్= ఆ ధౌమ్యాచార్యుడు మొదలైన పెద్దవారికి; ఒప్పించినన్= అప్పగించగా; వారు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; కూడికొనిన= అక్కడికి చేరిన; బహు= చాలమంది; బ్రాహ్మణ సంఘంబులతోన్= బ్రాహ్మణ సమూహాలతో; చని= వెళ్ళి; దుర్యోధన; దుశ్శాసన; కర్ణ; శల్య+ఆదులకున్= శల్యుడు మొదలైనవారిన్; అభిమన్యు; ఘటోత్కచ; విరాట; ధృష్టకేతు; ప్రముఖులకును= మొదలైనవారికీ; తక్కు= తప్ప(తక్కిన); పేరు+ఎఱుకపడు= ప్రసిద్ధులైన; నానా దేశ+అధి+ఈశులకున్= నానా రాజులకు; ప్రచుర= దండిగా; కాష్ఠ= కఱ్ఱల; సంచయంబులను= మోపులతో; భగ్న= విరిగిన; రథావయవ= రథభాగాలు; ధ్వజ=టెక్కెములు; ధనుః=విండ్లు; శర=అమ్ములు; కుంత+ఆదులను= బల్లెం మొదలైన వాటిచేత; సాదలు+పేర్పించి= చితులు పేర్పించి; పితృమేధ క్రియలు= ప్రేతయజ్ఞ క్రియను (దహన కర్మను); నడపి= నడిపించి; చిచ్చునన్= మంటలో; చొనిపి= ఆ శవాలను చేర్చి; అనాథవంతులైన= ఏ దిక్కూలేక మరణించిన; భూకాంతులన్= రాజులను; అనేక సహస్రసంఖ్యులన్= చాలావేలమందిని (వేనకువేలుమందిని); ప్రోవులుగాన్= రాసులుగా; పెట్టించి= ఒకచోట చేర్పించి; సమగ్ర= పెద్దపెద్ద; దారు సముదయంబులు= దుంగలను, కొయ్యలను; అమర్చి; అగ్ని+ఇచ్చిరి=

నిప్పుపెట్టారు; అప్పుడు; బుక్+యజుః+పఠన రవంబులును= ఋక్ వేదం; యజుర్వేదం పఠిస్తున్న శబ్దాలు; సామగాన నాదంబులును= సామవేదం పాడుతున్నప్పటి నాదం; రమణీ= స్త్రీల; రోదన ధ్వనులును= ఏడుపులు; రోదసీకుహరంబు= ఆకాశమనే గుహ అంతటా; నిండెన్= నిండిపోయింది; ధూమంబునన్= పొగలో; దిక్కులు= అన్ని దిక్కులు; పిక్కటిల్లెన్= నిండిపోయాయి; చేతన= ప్రాణమున్న; భూతంబులకెల్లన్= జీవరాశికంతటికీ; విపుల= మిక్కిలి; విషాదంబు= శోకంబు; ఆవహిల్లెన్= కల్గింది; ఆ+విధంబునన్= ఆ రీతిగా; తగవున్= ఆ కర్మవిధిని; నడిపించి= నడిపించాక.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్ర డనగా ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఈ యుద్ధంలో పాల్గొన్న సమస్త జనులూ అగ్నిని సిద్ధంగా ఉంచుకొన్న యాజ్ఞికులవంటివారే. (యుద్ధమే వారికి యజ్ఞకుండం. అస్త్రాలే అగ్నులు. కాబట్టి వారికి వేరే యజ్ఞం అక్కరలేదని అర్థం). అంతే కాకుండా వీరింతమందికీ జలతర్పణం, దహనం చేయటానికి అర్హత ఉన్నవారు లేరు. మనం పూనుకొని సాధ్యమైనంత వరకు ఈ పనిచేద్దాము' అని అంటూ తాము అజ్ఞాతవాసం చేసి సముచితమైన రీతిలో విరాటమహారాజు మొదలైన వారిచేత తెలిసికొనబడిన సందర్భంలో కలిసినవాడై, అప్పటి నుండి జరిగిన శాంతి పుష్టి హోమాదులను నడిపిస్తూ తమ వెంటనే ఉన్న ధౌమ్యాచార్యులను చూచి, విదుర సంజయులను పిలిచి 'మీరిద్దరూ భరతవంశీయులకు తప్ప తక్కిన ఏ దిక్కూలేకుండా చనిపోయినవారికి కర్మవిధి ప్రకారంగా దహనకర్మను చేయండి' అని చెప్పి పంపించి, ఆ పనిలో వారికి సహకరించటానికి సూతజనులను, ఆ సమయానికి అక్కడికి వచ్చి ఉన్న హస్తినాపుర జనులలో తగినవారిని గుర్తించి, ముందుగానే తెప్పించి సిద్ధంగా ఉంచిన శ్రీగంధం, అగురుగడ్డి, దర్భలు, పట్టు బట్టలు, కస్తూరి, కుంకుమ, నెయ్యి, నూనె మొదలైన వస్తువులను ఆ ధౌమ్యుడు మొదలైన పెద్దలకు అప్పగించాడు. వారు ఆ సమయానికి అక్కడ చేరి ఉన్న బ్రాహ్మణులను తీసికొని వెళ్ళి దుర్యోధన, దుశ్శాసన, కర్ణ, శల్యాదులకు, అభిమన్యు, ఘటోత్కచ, విరాట, ధృష్టకేతు ప్రముఖులకు తప్ప, తక్కిన ప్రసిద్ధులైన నానారాజులకు పెద్ద పెద్ద కర్రల మోపులతోను, విరిగిన ప్రేతయజ్ఞ క్రియ జరిపించి, మంటలో ఆ శవాలను చేర్చి అనాథలుగా మరణించిన రాజులను వేనకువేలమందిని రాసులుగా ఒకచోట చేర్పించి పెద్ద పెద్ద దుంగలను, కొయ్యలను వారిపై అమర్చి నిప్పుపెట్టారు. అపుడు ఒకపక్క ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం చదువుతున్న శబ్దాలు, సామవేదం పాడుతున్న నాదం, ఆడవారి ఏడుపులు అన్నీ కలిసి ఆకాశమనే గుహ మారుమోగిపోయింది. పొగతో దిక్కులన్నీ నిండిపోయాయి. ప్రాణాలతో ఉన్న జీవరాసులన్నిటికీ మిక్కిలి శోకం పుట్టింది. ఆ రీతిగా వారు ప్రేతకర్మ విధిని నడిపించారు.

విశేషం: భరతవంశీయులకు పాండవులు ఉత్తర క్రియలు జరిపారు. ధృతరాష్ట్ర సహితంగా ధర్మరాజు సోదరులతో కలిసి ఈ క్రియ నిర్వర్తించాడు.ఇది ప్రేతకర్మలో ధర్మవిధి.

కాని, భారతయుద్ధంలో చనిపోయిన అన్ని లక్షలమందికి ఉత్తరక్రియలు ఎట్లా జరిపారన్న సందేహం వస్తుంది. 'అనాథ ప్రేతలుగా' వారిని పరిగణించి వారికి ఉత్తర క్రియలు ఎవరైనా చేయవచ్చునని వ్యాసుడు పరిష్కారం చూపాడు. విదురుడు, సంజయుడు, ఆ నగరవాసులు, అప్పటికి అక్కడున్న బ్రాహ్మణులు ఈ పనిచేశారట. అందుకే భారతాన్ని 'ధర్మశాస్త్ర' మంటారు.

కుంతి ధర్మజునకుఁ గర్ణుండు దన కొడు కగుట దెలుపుట (సం. 11-27-1)

సీ. భూవర! కురువంశ పుంగవుం డగు ధర్మ। తనయుండు ధృతరాష్ట్ర వినయ మొప్ప
మున్నిడుకొని యాఁడు మొత్తంబుఁ దోడ్కొని। బంధు జనంబులు బలసి రాఁగ
నరిగి గంగాస్నాన మాచరించి తిలోద। క ప్రదానము సర్వకౌరవులకు
నయ్యాంబికేయుండు నక్కురుభార్యలు। ననుజులుఁ దానును నధిక నిష్ఠఁ

ఆ. చేసి రతనికడకు నా సమయంబున। నడలు నెమ్మనమున నడరి క్రమ్ము
కన్ననీరు మొగము గప్పంగఁ జని కుంతి। యెల్లవారు వినఁగ నిట్టు లనియె 174

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; కురువంశ= కురువంశంలో; పుంగవుండు+అగు= శ్రేష్ఠుడైన; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; వినయము+ఒప్పన్= వినయంతో; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; మున్ను+ఇడుకొని= ముందుగా ఉంచుకొని; ఆఁడుమొత్తంబున్+తోడ్కొని= స్త్రీ జనాన్ని పిలుచుకొని; బంధుజనంబులు+బలిసిరాఁగన్= బంధువులందరూ వెంటరాగా; అరిగి= వెళ్ళి; గంగాస్నానమాచరించి= నదిలో స్నానం చేసి; సర్వకౌరవులకున్= కౌరవులందరికీ; ఆ+ఆంబికేయుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+కురుభార్యలు= కురుకుమారుల భార్యలు; అనుజులున్= తమ్ములు; తానును= తానూ; నిష్ఠన్= నిష్ఠతో; తిలోదక ప్రదానము+చేసిరి= తిలోదకా లిచ్చారు; అతని కడకున్= ఆ ధర్మరాజు దగ్గరకు; ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; అడలు= దుఃఖిస్తున్న; నెమ్మనమునన్= నిండుమనసుతో; అడరి= అదేపనిగా; క్రమ్ము= క్రమ్ముకొంటున్న; కన్ననీరు= కంటినీరు; మొగము+కప్పంగన్= ముఖంమీద తెరలాగ కప్పుతుండగా; కుంతి= కుంతీదేవి; చని= వెళ్ళి; ఎల్లవారు= అక్కడచేరిన వారంతా; వినఁగన్= వింటుండగా; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయ మహారాజా! అప్పుడు ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్ర మహారాజును ఎంతో వినయవిధేయతలతో ముందుగా ఉంచుకొన్నవాడై (అంటే ధృతరాష్ట్రుడు ముందు నడుస్తుండగా); కౌరవస్త్రీ జన సమూహాన్ని పిలుచుకొని, బంధుజనులంతా వెంట తరలిరాగా నదికి వెళ్ళాడు. అందరూ స్నానాలు చేశారు. యుద్ధంలో మరణించిన కౌరవులందరికీ ధృతరాష్ట్రుడు, కురుకుమారుల భార్యలు, తాను, తన తమ్ములు అత్యధిక శ్రద్ధతో తిలోదకాలు ఇచ్చారు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు దగ్గరకు కుంతీదేవి వచ్చింది. ఆమె మనసంతా దుఃఖంతో నిండిపోయి అదే పనిగా కమ్ముకొని వస్తున్న కంటినీరు మొగంమీద తెరవలె కప్పుకొంటుండగా అందరూ వింటుండగా ఆమె ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది:

తరలము.

'వినుము! కౌరవ కోటికిం దన విల్లు పెట్టనికోటగా
నని యొనర్చి, భవద్బలంబుల నన్నిటిన్ మిము నేవురం
దనిపి, యంబరచారులెల్లను దన్ను మెచ్చి నుతింపఁ బా
ర్థునిమహాస్త్రము బల్విడిం దలఁ ద్రుంపఁ గూలిన కర్ణునిన్. 175

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ధర్మరాజా! వినుము; కౌరవకోటికిన్= కౌరవసమూహానికి; తనవిల్లు= తన విల్లు; పెట్టనికోటగాన్= పెట్టనటువంటి కోటలాగ; అని+ఒనర్చి= యుద్ధంచేసి; భవత్+బలంబులన్= నీ సైన్యాన్ని; అన్నిటిన్= అంతటినీ; మిమున్+ఏవురన్= మీ ఐదుగురినీ; తనిపి= తృప్తులయ్యేటట్లు చేసి; అంబర= ఆకాశ; చారులు= గమనం కల్గిన దేవతలందరూ;

తన్నున్ మెచ్చి నుతింపన్= తన్ను ప్రశంసించి ప్రస్తుతిస్తుండగా; పార్థుని= అర్జునుడి; మహాస్త్రము= గొప్ప అస్త్రం; బల్విడిన్= పరాక్రమంతో; తలన్+త్రుంపన్= తలను తుంచగా; కూలిన= చనిపోయిన; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! వినుము. కౌరవ సమూహానికి తన విల్లును పెట్టని కోటవలె నిలిపి యుద్ధం చేసి, మీ సైన్యానికీ మీ ఐదుగురికీ యుద్ధక్రీడలో అసామాన్యుడనే తృప్తిని కల్గించి, దేవతలు కూడా తన పరాక్రమాన్ని ప్రశంసిస్తుండగా అర్జునుడి మహాస్త్రం అతివేగంగా తలను తుంచివేయగా నేలకూలిన కర్ణుడిని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: పద్యలక్షణానికి చూడండి. స్త్రీ. 2. 94.

క. జనులెల్లను రాధేయుం । డనుటను మీరలును వాని నట్టుల కా నె
మ్మనమునఁ దలంతు రటుగా । దనఘ! మదీయాత్మజన్ముఁ డాతం డరయన్. 176

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా!; జనులు+ఎల్లనున్= జనులంతా; రాధేయుండు+అనుటను= రాధేయుడు అంటూ రావటం వలన; మీరలును= మీరుకూడా; వానిన్= అతడిని; అట్టులకాన్= అలాగే; నెమ్మనమునన్= మనసుల్లో; తలఁతురు= ఊహించారు; అటుగాదు= అది సత్యంకాదు; ఆతండు= ఆ కర్ణుడు; అరయన్= బాగా గుర్తిస్తే; మదీయ= నా; ఆత్మ జన్ముఁడు= కుమారుడే.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడా! జనులంతా అతడిని రాధేయుడు అంటూ రావటం వలన మీరుకూడా రాధ కుమారుడనే ఇంతకాలమూ మీ మనసులలో భావిస్తూ వచ్చారు. కాని, అది సత్యం కాదు. ఆ కర్ణుడు నిజానికి నా కుమారుడేనయ్యా!

ఆ. మీకు నగ్రజుండు నాకు భాస్కరు దయ । లలితకవచకుండలములతోడఁ
బుట్టినాఁడు గానఁ బోయంగ వలయుఁ ది । లోదకంబు లమ్మహోన్నతునకు'. 177

ప్రతిపదార్థం: మీకున్+అగ్రజుండు= మీ ఐదుగురికీ ఆయన అన్నగారు; నాకు; భాస్కరుదయన్= సూర్యుని వరంతో; లలిత= అందమైన; కవచకుండలములతోడన్= కవచకుండలాలతో; పుట్టినాఁడు= పుట్టాడు; కానన్= కాబట్టి; ఆ+ మహోన్నతునకున్= ఆ గొప్పవాడికి; తిలోదకంబులన్= నువ్వులు, నీళ్ళు; పోయంగవలయున్= ప్రదానం వేయాలి (ఇవ్వాలి).

తాత్పర్యం: మీ ఐదుగురికీ ఆయన అన్నగారు. సూర్యుడి వరప్రసాదంగా నాకు సుందరమైన కవచకుండలాలతో పుట్టాడు. అందువలన ఆ మహానుభావుడికి తిలోదకప్రదానం మీరు చేయాలి.'

వ. అని తదీయ జన్మప్రకారంబును దివాకరుప్రసాద ప్రభావంబును జెప్పుటయు దుస్సహంబు లగు నమ్మాటలు చెవులు సూఁడినట్లయినఁ బాండవులు పరమదుఃఖావేశంబు నొంది రందు భీమాదులు నివ్వెఱపడియుండ ధర్మనందనుండు దల్లడిల్లుచుం దల్లితో నిట్లనియె. 178

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; తదీయ= ఆ కర్ణుని; జన్మప్రకారంబునున్= పుట్టిన తీరును; దివాకరు= సూర్యుడి; ప్రసాదప్రభావంబునున్= వరప్రభావాన్ని; చెప్పుటయున్= చెప్పగా; దుస్సహంబులు+అగున్= భరించడానికి; వీలులేని; ఆ+మాటలు= ఆ కుంతీదేవి మాటలు; చెవులు+చూడిఁనట్లు+అయినన్= చెవులు కాల్చినట్టుకాగా(మిక్కిలి బాధించగా); పాండవులు; పరమ

దుఃఖ+ఆవేశంబున్+ఒందిరి= మిక్కిలి దుఃఖం పొందారు; అందున్= వారిలో; భీమ+ఆదులు= భీముడు మొదలైనవారు; నివ్వెఱపడి+ఉండన్= ఆశ్చర్యంతో నిశ్చేష్టులై ఉండగా; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; తల్లడిల్లుచున్= తల్లడిల్లుతూ; తల్లితోన్= తమ తల్లితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతీదేవి ఆ కర్ణుడు పుట్టినతీరునూ, సూర్యుడి దివ్యవర ప్రభావాన్నీ వివరించగా అ కుంతీదేవి పలుకులు భరింపరానివై చెవులు కాల్చగా పాండవులు దారుణమైన దుఃఖం పొందారు. వారిలో భీమాదులు ఆశ్చర్యంతో నిశ్చేష్టులైపోగా ధర్మరాజు తల్లడిల్లిపోతూ తమతల్లితో ఇట్లా అన్నాడు:

సీ. 'అనిలజార్జునుల మార్కొని నేర్చె నెవ్వని । యుత్సాహమూఁది సుయోధనుండు,
వైదేహ పౌండ్రాది వసుధేశులెవ్వని । కడిమి సొంపున కరిగాఁపులైరి,
మనసైన్యకోటి యెవ్వని బాహువీర్య సం । పద కోడి యంతంత నొదుఁగుచుండు,
నద్భుతం బొనరించె నమరుల కెవ్వని । యసమాన వివిధ దివ్యాస్త్ర మహిమ.

తే. మమ్మునందఱ నెవ్వని మహితశక్తి । యెక్కుడై సంగరంబునఁ జిక్కుపఱిచె,
నట్టికర్ణునిఁ గొంగున నగ్ని డాఁచి । నట్టు లెమ్మెయి డాఁచితో యమ్మ! చెపుమ. 179

ప్రతిపదార్థం: అనిలజ= వాయుకుమారుడైన భీముడిని; అర్జునులన్= అర్జునులను (అంటే భీమార్జునులను); ఎవ్వని= ఎవ్వడియొక్క; ఉత్సాహము+ఊఁది= ఉత్సాహాన్ని ఆసరాగాకొని; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; మార్కొనన్+నేర్చెన్= ఎదిరించటానికి సమర్థుడయ్యాడో; వైదేహ= విదేహరాజు; పౌండ్ర+ఆది+వసుధేశులు= పౌండ్రక మొదలైన రాజులు; ఎవ్వని= ఎవ్వడియొక్క; కడిమి= పరాక్రమం; సొంపునన్= వైభవంచేత; అరిగాఁపులు+ఐరి= పన్ను చెల్లించే సామంతరాజులయ్యారో; మనసైన్యకోటి= మన పాండవసైన్యం; ఎవ్వరి= ఎవ్వడియొక్క; బాహువీర్యసంపదకున్+ఓడి= బాహుబల సంపదముందు ఓడి; అంతంతన్= క్రమంగా; ఒదుఁగుచుండున్= అణిగి ఉంటూ వచ్చిందో; ఎవ్వని= ఎవ్వడియొక్క; అసమాన= నిరుపమానమైన; వివిధ= అనేక; దివ్య+అస్త్రమహిమ= దివ్యాలైన అస్త్రాల వైభవం; అమరులకున్= దేవతలకు కూడా; అద్భుతంబు+ఒనరించెన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించిందో; మమ్మున్+అందఱన్= మమ్ములను అందరినీ; ఎవ్వని= ఎవ్వడియొక్క; మహితశక్తి= గొప్పశక్తి; ఎక్కుడు+ఐ= అధికమై; సంగరంబునన్= యుద్ధంలో; చిక్కు+పఱిచెన్= ఇబ్బందిపెట్టిందో; అట్టి= అలాంటి; కర్ణునిన్= మహావీరుడు కర్ణుడిని; కొంగునన్= కొంగులో; అగ్నిడాఁచి+అట్టులు= నిప్పును దాచిపెట్టినట్లు; ఎమ్మెయిన్= ఎలా; డాఁచితో!= దాచిపెట్టావో!; అమ్మ!= అమ్మా!; చెపుమ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'భీమార్జునులవంటి అసమానవీరులను ఎవడి ఉత్సాహాన్ని ఆసరాగాకొని దుర్యోధనుడు ఎదుర్కొనటానికి సమర్థుడయ్యాడో, విదేహపౌండ్రాదులైన చిన్న చిన్న రాజులు ఎవడి పరాక్రమ వైభవంచేత కప్పాలు చెల్లించగలిగిన సామంతులయ్యారో, మన పాండవసైన్యం ఎవడి బాహుబలసంపదముందు ఓడి అక్కడి కక్కడ అణగి ఉంటూ వచ్చిందో, ఎవడి నిరుపమానమైన దివ్యాస్త్ర సంపద దేవతలకు కూడా ఆశ్చర్యాన్ని కల్గించిందో, మమ్ములను అందరినీ ఎవడి మహాశక్తి అతిశయించి యుద్ధంలో చికాకు కలిగించిందో - అట్లాంటి కర్ణుడిని కొంగులో నిప్పును దాచిపెట్టినట్టు ఎట్లా దాచిపెట్టావమ్మా! చెప్పుము.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. అర్జునుఁ డొకరుఁడు దక్క ను । పార్జితశౌర్యమున నమ్మహాబాహుని వి
స్ఫూర్జితరథమున కెదురై । గర్జిల్లఁగ రథికుఁ డెందుఁ గలుగునె జననీ! 180

ప్రతిపదార్థం: జననీ!= అమ్మా! అర్జునుఁడు ఒకరుఁడు+తక్కన్= అర్జునుడు ఒకడుతప్ప; ఉపార్జిత= సంపాదింపబడిన; శౌర్యమునన్= పరాక్రమంతో; ఆ+మహాబాహుని= ఆ మహావిక్రముడైన కర్ణుడి; విస్ఫూర్జిత= మిక్కిలి ప్రకాశించేటువంటి; రథమునకున్= రథానికి; ఎదురు+ఐ= ఎదురుపడి; గర్జిల్లఁగన్= గర్జించటానికి; రథికుఁడు= రథంమీద ఉండి యుద్ధం చేసే వీరుడు; ఎందున్= ఎక్కడైనా; కలుగునె?= ఉన్నాడా?

తాత్పర్యం: అమ్మా! అర్జునుడు ఒకడు తప్ప సంపాదించిన పరాక్రమంతో ఆ మహావిక్రముడైన కర్ణుడి దివ్యప్రకాశమున్న రథానికి ఎదురుపడి గర్జించగల యోధు డెవడున్నాడు చెప్పుము!

తే. కర్ణుఁ దొలుచూలుగా నేల కంటి తల్లి? నీదుమంత్రంబు పరమ విషాదకారి
యయ్యె మాకెల్ల నట్టి మహాబలైక । గణ్య బ్రుంగుడుపఱుచుట కారణమున. 181

ప్రతిపదార్థం: కర్ణున్= కర్ణుడిని; తొలుచూలుగాన్= తొలికాన్పుగా; ఏలకంటి తల్లి?= ఎందుకు కన్నావమ్మా?; నీదుమంత్రంబు= నీవు నేర్చుకున్న మంత్రం; మాకున్+ఎల్లన్= మా కందరికీ; అట్టి= అట్లాంటి; మహాబల+ఏక+గమ్యున్= అద్వితీయమైన మహాపరాక్రమవంతుడిని; బ్రుంగుడుపఱుచుట కారణమునన్= చంపటంవలన; పరమవిషాదకారి+అయ్యెన్= గొప్పశోకాన్ని కల్గించినదయినది.

తాత్పర్యం: తొలిచూలుగా కర్ణుడిని ఎందుకు కన్నావమ్మా? అట్లాంటి అద్వితీయ మహాపరాక్రమవంతుడిని చంపటం వలన నీవు నేర్చిన మంత్రం మా అందరికీ గొప్ప శోకాన్నే తెచ్చిపెట్టింది.

తరువోజ:

భానుపుత్రుని చావు బంధులనెల్లఁ బరమసంతాపంబు పాల్పడఁజేసె
మానితబలుఁ డభిమన్యుండు పోర మడిసినప్పుడు నిట్టి మఱకువ నాత్మ
మానదు ద్రౌపదేయుల నాశమునకు నుడుక దివ్విధమున నుల్లంబు ద్రుపద
సూనులు ధృతరాష్ట్రసుతులును ద్రుంగుచొప్పున కిమ్మెయిఁ జొర దడల్ చాల. 182

ప్రతిపదార్థం: భానుపుత్రుని= సూర్యుపుత్రుడైన కర్ణుడి; చావు= మరణం; బంధులన్+ఎల్లన్= బంధువులందరినీ; పరమ= మిక్కిలి; సంతాపంబు= దుఃఖం; పాల్పడన్+చేసెన్= పాల్పడచేసినది; మానిత= ప్రఖ్యాతమైన; బలుఁడు= బలంగలవాడైన; అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; పోరన్= యుద్ధంలో; మడిసినప్పుడున్= చనిపోయినప్పుడుకూడా; ఇట్టి; మఱకువ= విస్మృతి (నిశ్చేష్టత); ఆత్మము= మనసు; ఆనదు= పొందదు; ద్రౌపదేయుల= ద్రౌపదికుమారులైన ఉపపాండవుల; నాశమునకున్= నాశనానికి కూడా; ఉల్లంబు= హృదయం; ఈ+విధమునన్= ఈ రీతిగా; ఉడుకదు= తపింపలేదు; ద్రుపదసూనులు= ద్రుపదరాజు కొడుకులు; ధృతరాష్ట్ర సుతులును= కురు కుమారులు; త్రుంగు చొప్పునకున్= చనిపోయిన రీతికికూడా; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; చాల+అడల్= మిక్కిలి దుఃఖాన్ని; చొరదు= పొందలేదు.

తాత్పర్యం: అమ్మా! సూర్యకుమారుడైన కర్ణుడి మరణం బంధువులందరినీ మిక్కిలిగా దుఃఖంపాలు చేసింది. ప్రఖ్యాతబలుడు అభిమన్యుడు చనిపోయినప్పుడు కూడా ఇంత విస్మృతిని మనసు పొందలేదు. ఉపపాండవులు

గతించినప్పుడు కూడా హృదయ మింత ఉడికిపోలేదు. ద్రుపదుడి కుమారులు, కురుకుమారులు చనిపోయిన తీరుకు కూడా హృదయాలు ఇంతగా దుఃఖాన్ని పొందలేదు. (కర్ణుడి మరణం అంతగా క్రుంగదీసిందని అర్థం).

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడుడు - స్త్రీ. 1. 43.

ఆ. అతఁడు మాకు నన్న యని మున్న యెఱుఁగంగఁ । గన్నఁ గురుబలంబుఁ గలఁగఁబడక
మనుదు మట్టులైన మనుజలోకమునకుఁ । గలుగ దడలు మాకుఁ గలుగ దడలు.' 183

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= కర్ణుడు; మాకున్+అన్న+అని= మాకు అన్న అనేటువంటి విషయం; మున్ను+అ= ముందే; ఎఱుఁగంగన్+కన్నన్= తెలిసికొని ఉంటే; కురుబలంబు= కురుసైన్యం; కలఁగన్+పడక+మనుదుము= వ్యాకులం చెందకుండా ఎట్లా మెలగాలో అట్లా మెలిగేవాళ్ళం; అట్టులు+ఐనన్= అట్లా అయి ఉంటే; మనుజలోకమునకున్= మానవలోకానికే; అడలు= దుఃఖం; కలుగదు= కల్గేదికాదు; మాకున్= మాకుకూడా; అడలు= దుఃఖం; కలుగదు= ఉండేది కాదు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు మాకు అన్న అనే విషయం ముందుగానే తెలిసి ఉంటే కురుకుమారులు, వారి సైన్యం వ్యాకులం చెందకుండా ఎట్లా మసలుకొనాలో అట్లా మెలిగేవాళ్ళం. అట్లా అయి ఉంటే మానవలోకానికే ఏ దుఃఖమూ కలిగేది కాదు.'

వ. అని విలాపంబు సేసి విషాదశిథిలవర్ణంబులతో గోత్రనామంబు లుగ్గడించుచు నమ్మార్తాండనందనునకుం దిలోకప్రదానంబు సేసెఁ; దదనంతరంబ భీమార్జున నకుల సహదేవులుం జేసి రట్లు కర్ణుండు పాండవాగ్రజుం డగుట యెఱింగి గురువధూజనంబు లార్తనాదంబు లెసంగ నాక్రందించిరి; ధృతరాష్ట్రుండును గాంధారీ కుంతీ పూర్వకంబుగా నతనికి నుదకకర్మం బాచరించె; నయ్యజాతశత్రుండా దినేశపుత్రునివలని సౌభ్రాత్రంబువలనఁ బరిచారికాసమేతంబుగాఁ దద్భార్యల రావించి గారవించి యతనికై యనేక విధ పుణ్యకర్మంబులు భూరిదక్షిణంబులుగాఁ ననుష్ఠించి కృతకృత్యతానందంబు నొంది సకలబంధుసహితంబుగా గంగాసముత్తరణం బాచరించె - నని యిట్లఖిలజనాభినందితుండగు ధర్మనందనుండు గర్ణుం దమయన్న యని యెఱింగిన తెఱంగు వైశంపాయనుండు జనమేజయున కెఱింగించిన నజ్జనపతి 'కురువంశ్యుండగు నయ్యుధిష్ఠిరువర్తనం బటమీఁద నెట్లు సెల్లె?'నని యడుగుటయు. 184

ప్రతిపదార్థం: అని విలాపంబు+చేసి= అని ఏడ్చి; విషాద= శోకం వలన; శిథిల= వణకువల్ల జారిపోతున్న; వర్ణంబులలోన్= అక్షరాలతో; గోత్రనామంబులు= గోత్రంపేరు, పూర్వికుల పేర్లు, చనిపోయినవానిపేర్లు; ఉగ్గడించుచున్= పలుకుతూ; ఆ+మార్తాండనందనునకున్= ఆ సూర్యకుమారుడైన కర్ణుడికి; తిలోదక ప్రదానంబు+చేసెన్= నువ్వులు, నీళ్ళు వదలిపెట్టాడు (తిలతర్పణం చేశాడు); తద్+అనంతరంబ= ఆ తరువాత; భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులున్= అతడి తమ్ముళ్ళూ; చేసిరి= అట్లాగే చేశారు; కర్ణుండు; పాండవ+అగ్రజుండు+అనుట= పాండవుల అన్న అనే విషయం; ఎఱింగి= తెలిసి; కురువధూజనంబులు= కురుకుమారుల భార్యలు; ఆర్తనాదంబులు+ఎసంగన్= ఆర్తనాదాలు అతిశయించగా; ఆక్రందించిరి= ఏడ్చారు; ధృతరాష్ట్రుండును= ధృతరాష్ట్రుడు కూడా; గాంధారీ, కుంతీ పూర్వకంబుగాన్= గాంధారి; కుంతీదేవులు ముందు చేయగా; అతనికిన్= కర్ణుడికి; ఉదకకర్మంబు= ధర్మోదక ప్రదానం; ఆచరించెన్= చేశాడు; ఆ+అజాతశత్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఆ+దినేశపుత్రుని వలని= ఆ కర్ణుడిపట్ల ఉన్న; సౌభ్రాత్రంబు వలన్= సోదరభావం వలన; పరిచారికా సమేతంబుగాన్=

పరిచారికలతో సహా; తద్+భార్యలన్+రావించి= అతడి భార్యలను రప్పించి; గారవించి= గౌరవించి; అతనికై= కర్ణుడికోసం; అనేకవిధ= వివిధాలైన; పుణ్యకర్మంబులు= పుణ్యకర్మలను; భూరి దక్షిణంబులుగాన్= అధికమైన దక్షిణలతో; అనుష్ఠించి=చేసి; కృతకృత్యతా+ఆనందంబున్+ఒంది= విధిని పూర్తి చేశానన్న తృప్తిని పొంది; సకల బంధు సహితంబుగాన్= బంధువులందరితో కలిసి; గంగా సముత్తరణంబున్+కావించెన్+అని= గంగానదిని దాటాడని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అఖిలజన= జనులందరిచేత; అభినందితుండు+అగు= మెచ్చుకోబడిన; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; కర్ణున్= కర్ణుడిని; తమ అన్నయని= తమ అన్న అని; ఎఱింగిన తెఱంగు= తెలిసికొన్న విధం; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడికి; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; ఆ+జనపతి= జనమేజయుడు; కురువంశ్యుండగు= కురువంశీయుడైన; ఆ+యుధిష్ఠిరు వర్తనంబు= ఆ యుధిష్ఠిరుడి నడవడి; మీఁదన్= తరువాత; ఎట్లు+చెల్లెనని= ఎట్లా జరిగిందని; అడుగుటయున్= అడుగగా.

తాత్పర్యం: అని ఏడ్చి, ధర్మరాజు దుఃఖం వలన వణకుతున్న కంఠంతో జారిపోతున్న అక్షరాలతో గోత్రనామాదులను ఉచ్చరిస్తూ కర్ణుడికి తిలోదకాలు వదలిపెట్టాడు. ఆ తరువాత భీమార్జున నకుల సహదేవులు కూడా అట్లాగే చేశారు. కర్ణుడు పాండవుల అన్న అని తెలిసి కురుకుమారుల భార్యలు ఆర్తనాదాలు చేస్తూ ఏడ్చారు. ధృతరాష్ట్రుడు గాంధారి కుంతీదేవులతో కలిసి ధర్మోదకాలు సమర్పించాడు. ధర్మరాజు ఆ కర్ణుడిపట్ల ఉన్న సోదరభావం వలన పరిచారికలతో సహా అతడి భార్యలను రప్పించి, గౌరవించి, కర్ణుడికోసం అనేక పుణ్యకర్మలను అధికమైన దక్షిణలతో చేసి, విధిని పూర్తి చేశానన్న తృప్తిని పొంది, బంధువులతో కలిసి గంగానదిని దాటాడని - ఈ విధంగా జనులందరి చేత ప్రశంసించబడిన ధర్మరాజు కర్ణుడిని తమ అన్న అని తెలిసికొన్న విధం వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి తెలిపాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని 'అయ్యా! ఆ తరువాత ధర్మరాజు ఏమి చేశాడు' అని అడిగాడు.

ఆశ్వాసాంతము

మందాక్రాంతము.

వీణానాద ప్రతిమ నిగమావిర్భవత్సార పుణ్య
శ్రేణీ సంపాదిత విమలతాస్థేమ నిర్లేపచిత్త
త్రాణక్రీడాకలన సతతోత్సాహ వద్దివ్యభావా!
ప్రాణాపానాహరణ నిపుణ ప్రాపణీయానుభావా! **185**

ప్రతిపదార్థం: వీణానాద= వల్లకీ ధ్వనులతో; ప్రతిమ= సమానమైన; నిగమ= వేదపాఠం చేయటం వలన; పుట్టేనాదంతో; ఆవిర్భవత్= పుట్టుతున్న; సారపుణ్య= సారభూతమైన పుణ్యుల; శ్రేణీ= వరుసలచేత; సంపాదిత= సమకూర్చబడిన; విమలతా= నైర్మల్యం; స్థేమ= స్థిరత్వం కల్గిన; నిర్లేప= ఆసక్తతలేని; చిత్త= మనస్సుకలవారిని; త్రాణ= రక్షించడమనేటువంటి; క్రీడా= విలాసంతో; కలన= ఒప్పుచున్న; సతత= నిరంతర; ఉత్సాహవత్= ఉత్సాహం కల్గిన; దివ్యభావా!= ప్రకాశించే హృదయం కలవాడా!; ప్రాణ= ప్రాణమూ; అపాన= అపానమూ అనే ప్రాణవృత్తుల; ఆహరణ= కూడికచేత; నిపుణ= నైపుణ్యంతో; ప్రాపణీయ= పొందించబడదగినటువంటి; అనుభావా= ప్రభావం కల్గినవాడా!

తాత్పర్యం: వీణవలె మనోహరమైన వేదనాదాన్ని అర్థభావన చేస్తూ నిరంతరం అభ్యసించే పుణ్యాత్ములకు కలిగేటటువంటి అసంగచిత్త, స్థైర్యాది ఉత్తమగుణాలను నీవే రక్షిస్తావు. ప్రాణాపానాది వాయువృత్తి నిరోధక రూపమైన యోగాభ్యాసంవలన మహాయోగులు నిన్నే పొందుతారు. అట్లాంటి దివ్య ప్రభావం కల్గిన నీకు నమస్కారం.

విశేషం: హరిహరనాథస్వామిని ఇక్కడ యోగస్వరూపుడిగా వర్ణించటాన్ని మనం గమనించవచ్చును. వీణ -శరీరానికి ప్రతీకగా కల్పించబడిన దివ్యవాద్యమని సంగీతజ్ఞులు చెబుతారు. వీణాదండమే మేరుదండం. నాడులే నాదతంత్రులు. కనుక వీణానాద సాధన మహాయోగంగా వివరించబడింది. మహర్షులుకూడా వీణాసాధన చేసేవారని ప్రతీతి. కారణం నాదోపాసనవలన కలిగేది నిర్వికారమైన ప్రశాంత చిత్తం. వేదనాదోపాసనకు కూడా అదే ప్రయోజనం కాబట్టి ఈ పోలిక సమంజసం. నిర్వికారతకు ఫలితమే అసంగచిత్తం. అంటే ఎందులోనూ మునిగిపోనిదని అర్థం. తామరాకుమీద నీటిబొట్టువలె తటస్థంగా ఉండే చిత్తమని అర్థం. స్థేమమంటే స్థిరమని అర్థం. ఉపాసకుడు అసంగధర్మాన్ని అలవరచుకొన్నా సులభంగా లభ్యంకానిది స్థిరత్వం. దానిని కూడా ప్రసాదించేవాడు భగవంతుడు మాత్రమేనని అర్థం. అందుకే భగవద్గీతలో స్వామి 'యోగక్షేమం వహామ్యహం' అని ఆనతి ఇచ్చాడు. యోగమంటే అసంగచిత్త పరిపాకమనే అర్థం. క్షేమమంటే స్థిరమైన అంతరంగమనే పరమార్థం.

ఇక ప్రాణాపానాదుల విషయం స్థానంగా కల్గినది ప్రాణం. గుదస్థానీయమైనది అపానం. ప్రాణాపాన సమాయుక్తుడుగానే భగవంతుడు చతుర్విధాలైన భక్ష్య భోజ్య లేహ్య చోష్యములనే ఆహార పదార్థాలను జీర్ణం చేస్తున్నాడని భగవద్గీత చెబుతున్నది. ప్రాణయామం అంటే ప్రాణం, అపానం, వ్యానం, ఉదానం - ఇత్యాదిగా ఉన్న ప్రాణవృత్తులను నియమించటం అని అర్థం (నియమించటమంటే నిగ్రహించటమని భావం). యోగమంటే ఈ నిరోధం ద్వారా ఏర్పడేటటువంటి చిత్తవృత్తి సంయమనమని అర్థం. దానిద్వారా కలిగేదే పరమేశ్వరానుగ్రహమని యోగశాస్త్రం చెప్పుతున్నది. యోగతత్త్వోపనిషత్తులవంటి గ్రంథాలలో ఈ ప్రక్రియ వివరించబడింది.

ఇట్లా ప్రాణాపానాదులను సంయమనం చేయటం వలన తొలుత దూరశ్రవణ, దూరదర్శన, దూరగమన, కామరూపత్వ, అదృశ్యకరణి, సువర్ణకరణి - ఇత్యాది కొన్ని సిద్ధులు కలుగుతాయనీ, అల్లాంటి లౌకిక సిద్ధుల విషయంలో అనాసక్తుడై ఎవడు నిరంతర అభ్యసనంతో నిష్ఠను, ఓర్పును అవలంబిస్తాడో ఆ యోగి పరమేశ్వరానుగ్రహం పొందుతాడు. అదే మోక్షం. అందుకే 'నిపుణంగా' (నైపుణ్యంతో అని అర్థం). లౌకకవ్యామోహాదులనుండి బయటపడటానికి నైపుణ్యమవసరం. ఈ అనుగ్రహసిద్ధి సహజంగా వచ్చేది కాదు. బహుప్రయత్న సిద్ధం కాబట్టి 'ప్రాపణీయ' మని తిక్కనగారు సూచిస్తున్నారు.

మందాక్రాంతలో ప్రతి పాదానికీ మ, భ, న, త, త, గ, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-11 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం కలదు.

క. త్వంతాహంతా నిరసన! శాంతాంతఃకరణ యోగిజనవిజ్ఞేయా
చింతాసాగరమగ్న । భ్రాంతజనాధ్యేయ! పరమభక్తివిధేయా! 186

ప్రతిపదార్థం: త్వంతా+అహంతా నిరసన!= నీవు, నేను అనే భావాలు లేనివాడా!; శాంత+అంతఃకరణ యోగిజన విజ్ఞేయా!= శాంతమైన అంతఃకరణం కల్గిన ఉత్తమ జ్ఞానయోగుల చేత తెలిసికోదగినవాడా!; చింతాసాగర= చింత అనేటువంటి సముద్రంలో; మగ్న= మునిగి; భ్రాంత= అజ్ఞాన రూప భ్రాంతిని కల్గిన; జన+అధ్యేయ!= జనులకు అధ్యేయుడా! (అట్లాంటి జనులు నిన్ను తెలిసికో లేరని తాత్పర్యం); పరమభక్తి విధేయా!= ఉత్తమ భక్తికి లొంగేటువంటివాడా!

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! నీవు - నేను అనే భావన లేని పరమ శాంత చిత్తవృత్తి గల జ్ఞానయోగులు సమాధిలో నిన్నే తెలిసికొంటారు. సదా సంసార సముద్రంలో మునిగి చింతాభ్రాంతులతో కూడిన జనులు ఎన్నటికీ నిన్ను గుర్తించలేరు. ఉత్తమభక్తి మాత్రమే నిన్ను అందుకొనగలిగిన సులభ సాధనం.

విశేషం: ఈ సృష్టిమొదట ఆత్మ మాత్రమే ఉన్నది. దానికి స్వ- పర భేదం లేదు. సృష్టిక్రమంలో పదార్థ మేర్పడి జీవం అందులో బద్ధమైన తరువాత నీ - నా అనే తేడాలు ఏర్పడ్డాయి. లోకంలోని మనుష్యులను ఈ భావనే వేరుచేస్తున్నది. స్త్రీపర్వంలోని కథనంతా మనసులో తలచుకొంటే గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు ఈ భావన అందరూ చనిపోయిన తరువాతకూడా పోలేదని తెలుస్తుంది. ధర్మరాజు, విదురుడు, కృష్ణుడు మాట్లాడిన మాటలలో ఈ స్వపరభేదం లేదు. అందుకే చిత్తభ్రాంతి, శోకం, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు, తక్కిన కురుకుమారుల భార్యలకు, చివరికి పాండవులకుకూడా ఇవి పోలేదు.

కాని, భగవంతుడు పరమశాంతులకు కాని లభ్యం కాడు. అందుకే భీష్మాది జ్ఞానయోగులకు మాత్రమే అతడి తత్త్వం అవగతమైంది. వారికి చింతాభ్రాంతులు లేవు.

ధర్మరాజు, ఇతర పాండవులు, ద్రౌపది కూడా మామూలు మనుష్యులే, కేవలం భక్తితో శ్రీకృష్ణుడిని విశ్వసించారు. జీవితాన్ని కర్మయోగంగా సాధించారు. ఇక రాబోయే పర్వాలలో యజ్ఞయాగాదులచేత పవిత్రులై, శోక భ్రాంతులను పోగొట్టుకొని, సంయమితేంద్రియులై చివరకు మహాప్రస్థానయోగ్యత పొందారు. వారిలో మిగిలిన స్వర్గారోహణ పర్యంతం 'ధర్మం' చేత నడుపబడినవాడు ధర్మరాజు మాత్రమే. ఈ అర్థమంతా 'పరమభక్తి విధేయా!' అనే సంబోధనలో నిక్షిప్తంగా ఉన్నది.

మాలిని

భరిత నియమచేతః పద్మవిజ్ఞాన కేలీ!
పరిమళపరిపాక ప్రౌఢసంపర్కశాలీ!
పరిణతికృతదూష్య ద్భంగి భూతాళిహేలా!
కరణ భృతి జగత్సంస్కర్తృతానందశీలా! 187

ప్రతిపదార్థం: భరిత నియమ= నియమాలతో కూడిన; చేత; పద్మ= పద్మంవంటి హృదయంయొక్క; విజ్ఞాన= జ్ఞానంలో; కేలీ!= రమించేవాడా!; పరిమళ= సుగంధంలాంటి; పరిపాక= పుణ్యపరిపాకం ఉన్న వారితో; ప్రౌఢ= దృఢమైన; సంపర్కశాలీ!= సంబంధం కలవాడా!; పరిణతి= పరిణామంచేత; కృత= చేయబడ్డ; దూష్యత్= దూషింపదగిన; భంగి= రీతి కల్గిన; భూతాళి= భూతాల; హేలా= విలాసంకలవాడా!; కరణ= చేయటం; భృతి= ధరించటం; అనేటువంటి; జగత్= జగత్తుయొక్క; సంస్కర్తృత+ఆనందశీలా!= ప్రపంచ సంస్కారంతో ఆనందించే స్వభావం కల్గినవాడా!

తాత్పర్యం: హరిహరనాథ ప్రభూ! నీవు ఉత్తమ నియమాలను పాటించే సుచరిత్రుల హృదయపద్మాలలోని మహాజ్ఞానంతో రమిస్తావు. నీవు ఎప్పుడూ సుగంధం వంటి పుణ్యపరిపాకం ఉన్నవారితోనే దృఢమైన సంబంధం ఉంటుంది. నిత్యపరిణామం పొందిఅనేకరకాలుగా విచ్ఛిన్నం పొందే ఈ సర్వసృష్టి నీ విలాసంలో భాగమే. అందుకే జగత్తును సృష్టించి, పెంచి, సంహరించి ఆనందిస్తూ ఉంటావు.

విశేషం: వైదికజీవితం నియమనిష్ఠలతో కూడింది. శుచిత్వం, తుష్టి, సంతోషం, తపస్సు, ఇంద్రియనిగ్రహం, స్నానం, మౌనం, ఉపవాసం, యజ్ఞం, వేదాధ్యయనం, బ్రహ్మచర్యం, క్రోధరాహిత్యం, గురుభక్తి, దానం - అనే 14 నియమాలను స్మృతి గ్రంథాలు వివరిస్తున్నాయి. ఈ నియమాలచేత హృదయంలో జ్ఞానం పొటమరిస్తుంది. ఇది సాత్త్విక జీవితంలో పుట్టే జ్ఞానం కాబట్టి ఉత్తమజ్ఞానమని భగవంతుడు ఈ జ్ఞానంలో ఆసక్తి కలవాడని మొదటి పాదానికి అర్థం.

భగవంతుడు ఎప్పుడూ పుణ్యపరిపాకమున్న ఉత్తమపురుషులలోనే నికటసంబంధం కలిగి ఉంటాడు. భారతకథలో పాండవులతోనే శ్రీకృష్ణుడు జీవితమంతా నడపటంలోని మహార్థ మిదే. చివరకి యుద్ధం పూర్తి అయ్యాక కూడా పాండవులను వెన్నాడి ఉన్నాడు. లేకపోతే భీముడు ధృతరాష్ట్రుడి కౌగిలినుండి తప్పించుకొనేవాడు కాడు. ఆ ఉత్తమపురుషుల స్నేహం 'పరిమళం' వంటిదట. ఆ పరిమళమే మహాభారతంలో మనకు అనుభవమయ్యే శాంతరసానుభవం. ఇది రెండవ పాదానికి అర్థం.

లోకసృష్టి పరిణామంలో దూషణకు పాత్రమవుతుంది. కౌరవుల పక్షంలోని వీరులందరి జీవితాలను స్మరిస్తే పరిణామంలో పంచభూతాత్మక జగత్తు ఎట్లా దిగజారుతుందో తెలుస్తుంది. ఆ భూతాళి యొక్క విలాసం కూడా పరమేశ్వరుడి లీలలో భాగమే. అందుకే భగవద్గీతాకారుడు 'మోసంబులలో ద్యూతము నేనే' అని తన విశ్వవిభూతిని ప్రకటించాడు. ఇది మూడవ పాదానికి అర్థం.

ఇక చివరిపాదం. జగత్తును చేసేవాడు, మోసేవాడు, తీసేవాడు- అన్నీ తానే అని గీతాకారుడు ప్రకటించిన విషయం సుప్రసిద్ధమేకదా! సృష్టి స్థితి లయాలు మూడూ స్వామివారి ఆనందలీల. ప్రతి పనిలోనూ స్వామివారికి ఆనందమే. అందుకే బ్రహ్మసూత్రాలలో 'లోకవత్తు లీలాకైవల్యం' అని బాదరాయణుడు సూత్రించాడు. అందుచేత గాంధారీ ప్రభృతుల శోకరస ప్రవాహంలో కూడా భగవంతుడి లీలా స్రవంతి ఉన్నదని అర్థం. అందుకే తిక్కనగారు అంత రమణీయంగా చిత్రచిత్రగతులలో, వృత్తాలతో స్త్రీ పర్వాన్ని అతిరమణీయంగా రచించారు.

మాలినీవృత్తంలోని ప్రతిచరణంలోనూ వరుసగా న, న, మ, య, య - అనే గణాలుంటాయి, 1-9 అక్షరాలకు యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మనామాత్య పుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన శ్రీ మహాభారతంబున స్త్రీపర్వంబునందు సర్వంబును ద్వితీయాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఉభయ కవిమిత్రుడు, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడు, బుధారాధనవిరాజి, తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలో స్త్రీపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసం సంపూర్ణం. ఇంతటితో స్త్రీపర్వం సమాప్తం.

స్త్రీపర్వంలోని ద్వితీయాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలో స్త్రీపర్వం ముగిసింది.